Hazine-i Evrak

ARŞİV VE TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF ARCHIVAL AND HISTORICAL RESEARCHES

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı yayınıdır.

Published by the Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives.

İstanbul 2024

Hazine-i Evrak

Cilt: 6, Sayı: 6, 2024
ISSN 2687-6515 / e-ISSN 2687-6019

Sahibi / *Owner*
Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı adına
On Behalf of the Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives
Doç. Dr. **Muhammet Ahmet TOKDEMİR**

Yayın Yönetmenleri / *Editorial Directors*
Sebahattin BAYRAM
Cevat EKİCİ

Yazı İşleri Müdürü/ *Editor in Chief*
Ahmet ÖZKILINÇ

Editör / *Editor*
Dr. **Mesut DEMİR**

Editör Kurulu / *Board of Editors*
Dr. **Mesut DEMİR**
Mehmet Selim TEMEL
Kemal GURULKAN
Yiğit Ali TEPE

Yayın Kurulu / *Puplishing Board*
Prof. Dr. **Uğur ÜNAL** (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. **Güray KIRPIK** (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. **Fatih RUKANCI** (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. **Muhammet Ahmet TOKDEMİR** (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Doç. Dr. **Mustafa Celil ALTUNTAŞ** (İstanbul Üniversitesi)

Bilim ve Danışma Kurulu / *Science and Advisory Board*
Prof. Dr. **Mahmut AK** (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. **Dündar ALİKILIÇ** (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. **Faisal AL-KANDERİ** (Kuveyt Üniversitesi)
Prof. Dr. **Hakan ANAMERİÇ** (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. **Evangelia BALTA** (Yunanistan)
Prof. Dr. **Kemal BEYDİLLİ** (İstanbul Üniversitesi/Emekli)
Prof. Dr. **Arif BİLGİN** (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. **Togay Seçkin BİRBUDAK** (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. **İdris BOSTAN** (İstanbul Üniversitesi/Emekli)
Prof. Dr. **Celil BOZKURT** (Düzce Üniversitesi)
Prof. Dr. **Hüseyin ÇINAR** (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. **Niyazi ÇİÇEK** (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. **Yasemin DEMİRCAN** (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. **Feridun M. EMECEN** (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. **Çağrı ERHAN** (Altınbaş Üniversitesi)
Prof. Dr. **Suraiya FAROQHI** (İbn Haldun Üniversitesi)
Prof. Dr. **Pal FODOR** (Macar Araştırmaları Merkezi / Macaristan)
Prof. Dr. **Muhammed HARB** (İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi)
Prof. Dr. **Necdet HAYTA** (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. **Hasan IŞIK** (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. **Mehmet İPŞİRLİ** (İstanbul Medipol Üniversitesi)
Prof. Dr. **Taha Niyazi KARACA** (Yozgat Bozok Üniversitesi)
Prof. Dr. **Recep KARACAKAYA** (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. **Osman KÖSE** (Milli Savunma Üniversitesi)
Prof. Dr. **Yılmaz KURT** (Ankara Üniversitesi / Emekli)
Prof. Dr. **Kemalettin KUZUCU** (Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. **Özgür KÜLCÜ** (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. **Muhittin MACİT** (Bakü Kültür ve Tanıtma Ataşeliği)
Prof. Dr. **Zekai METE** (Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. **Şahin MUSTAFAYEV** (Azerbaycan Millî İlimler Akademisi)
Prof. Dr. **İlber ORTAYLI** (MEF Üniversitesi)
Prof. Dr. **Mehmet ÖZ** (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. **Abdülkadir ÖZCAN** (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi)
Prof. Dr. **Neşe ÖZDEN** (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. **Fikret SARICAOĞLU** (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. **Yusuf SARINAY** (TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi)
Prof. Dr. **İlhan ŞAHİN** (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. **Hale ŞIVGIN** (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. **Fahrettin TIZLAK** (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. **Erkan TURAL** (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. **Refik TURAN** (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. **İsmail TÜRKOĞLU** (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. **Selma YEL** (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. **Gültekin YILDIZ** (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. **Muhammed AKDOĞAN** (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)
Doç. Dr. **Ersin KIRCA** (Kocaeli Üniversitesi)
Doç. Dr. **Mehmet KORKMAZ** (Milli Savunma Üniversitesi)
Doç. Dr. **Halil ÖZŞAVLI** (Şanlıurfa Milletvekili)
Doç. Dr. **Bahattin YALÇINKAYA** (Marmara Üniversitesi)
Dr. **Nil BAYDAR** (Yazma Eserler Kurumu)
Dr. **Ersin DURMUŞ** (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Dr. **Fuad AL-ŞAMİ** (Yemen Millî Arşivi)
Dr. **Yasin YILDIZ** (Millî Saraylar Başkanlığı)
Murat BARDAKÇI (Cumhurbaşkanlığı Kültür Politikaları Kurulu)
Alparslan BAŞAR (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Sebahattin BAYRAM (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Serkan MENTEŞ (Cumhurbaşkanlığı Bilgi ve Belge Yönetimi Başkanlığı)
Muhammet SAFİ (Cumhurbaşkanlığı Arşiv Daire Başkanı)
Ahmet ŞAHİN (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Mehmet TAŞTAN (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Engin YÜRÜR (Büyükelçi-Dışişleri Bakanlığı Andlaşmalar Genel Müdürü)

Hakemler / *Referees*

Prof. Dr. **Hakan ANAMERİÇ** (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. **Ayten KIRIŞ AVAROĞULLARI** (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. **Niyazi ÇİÇEK** (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. **Ramazan Erhan GÜLLÜ** (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. **Necdet HAYTA** (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. **Levent KAYAPINAR** (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. **İshak KESKİN** (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. **Fatih RUKANCI** (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. **Zeynep TARIM** (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. **Güzin ÇAYKIRAN** (Millî Savunma Bakanlığı)
Doç. Dr. **Tacettin ERTUĞRUL** (İstanbul Esenyurt Üniversitesi)
Doç. Dr. **İlhan GÖK** (Gümüşhane Üniversitesi)
Doç. Dr. **Çiğdem GÜRSOY** (İstinye Üniversitesi)
Doç. Dr. **Cem KORKUT** (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. **Eyüp KUL** (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi)
Doç. Dr. **Sibel KUNDAKÇI** (Kastamonu Üniversitesi)
Doç. Dr. **Lale ÖZDEMİR ŞAHİN** (Bartın Üniversitesi)
Doç. Dr. **Elif BAYRAKTAR TELLAN** (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Doç. Dr. **Muhammet Ahmet TOKDEMİR** (Devlet Arşivleri Başkanlığı)

Doç. Dr. **Esra DOĞAN TURAY** (Mardin Artuklu Üniversitesi)
Dr. **Osman EZİCİ** (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Dr. **Musa SEZER** (Erzurum Teknik Üniversitesi)
Dr. **İbrahim YAHŞİ** (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi)
Dr. **Yusuf YALÇIN** (Doğuş Üniversitesi)
Öğr. Gör. **Uğur TAŞATAN** (Kastamonu Üniversitesi)

Grafik *Tasarım* / Graphic Design **Muhammed Nur ANBARLI / Vahdettin ATİK**

Kapak: **BOA, TŞH.** 1406, Sultan Abdülmecid Tuğrası (1264)

Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları yılda bir kez yayımlanan ulusal hakemli bir dergidir. Dergide, yer alan makalelerin ilmî ve fikrî sorumluluğu yazarlarına aittir.

Hazine-i Evrak Journal of Archive and Historical Researches *is a refereed journal published once a year. The scientific and intellectual responsibility of the articles in the journal belongs to the authors.*

Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi'ndeki makaleler, Creative Commons Alıntı-Gayriticari 4.0 (CC BY-NC) Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

Articles is Hazine-i Evrak Journal of Archival and Histrorical Researches licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY-NC) International License.

İletişim / *Contact*
Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Osmanlı Arşivi Külliyesi
İmrahor Caddesi, Sadabad Mevkii, No: 33 Kâğıthane, İstanbul
Tel: 0 212 314 9423

dergi.hazineievrak@devletarsivleri.gov.tr
https://dergipark.org.tr/tr/pub/hed

Dizinler / *Indexes*

TÜBİTAK ULAKBİM TR DİZİN

Başlangıç Tarihi: 2020

Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı'nda dizinlenmektedir.

İçindekiler / *Table of Contents*

ix
Sunuş / *Foreword*

xi
Editör'den / *From the Editor*

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

3
Hasan Doğan
Klasik Dönem Osmanlı Hukuk Sisteminde Yargının Denetimi ve Mehayif Teftişi
Judicial Review and Mehayif Inspection in the Classic Period Ottoman Legal System

39
T. Alparslan Babaoğlu
Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki Erken Dönem Defterlerde Geriye Dönük Ebru Kullanımı, Ebruların Tarihlenmesi ve Su Bazlı Ebrular
Retrospective Use and Dating of Early Period Marbled Papers in the Ottoman Archive and Water Based Marbling

57
Yasin Şeşen
Kent Arşivlerinin Materyal Sağlama Politikasının Sürdürülebilirliğine Yönelik Bir Model Önerisi
A Model Proposal for the Sustainability of the Civic Archives Material Provision Policy

91
Hasan Öztürk
Kamu Belgelerinin Hassasiyet Değerlendirmesi: Kuram, Süreç ve Zorluklar
Sensitivity Review of Public Records: Theory, Process and Challenges

127
Muhammet Ahmet Tokdemir
Okul Dışı Tarih Öğretiminde Alternatif Bir Mekân Olarak Arşivler
Archives as an Alternative Place for Out-of-School History Teaching

147
Özlem Yılmaz
Menteşe Sancağında Suhte İsyanları (1559-1576)
Suhte Rebellions in the Sanjak of Menteşe (1559-1576)

165
Attallah Alrawashdeh
XVII. Yüzyılda Safevî Hacılarına Yönelik Osmanlı Devleti ve Mekke Şerifliğinin Tutumu Üzerine Bir İnceleme
An Examination of the Attitude of the Ottoman Empire and Sharifate of Mecca Towards the Safavid Subjects and Pilgrims in the XVII Century

193
Sadullah Yıldırım - Muhammet Yeniyurt - Ömer Faruk Mete
Galata Para Vakıflarında Kredi Çeşitlendirmesi: Zimem Kayıtları Üzerinden Bir İnceleme (1680-1690)
Credit Diversification in Galata Cash Waqfs: An Analysis Based on Zimem Records (1680-1690)

219
Bekir Gökpınar
Osmanlı'da Eyalet Askerlerinin Kale Tamirinde İstihdamı: Vidin Kalesi Örneği (1719-1723)
The Employment of Provincial Soldiers in Fortress Repair in the Ottoman Empire: The Example of Vidin Fortress

241
Enes Mert Demir
XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Ağrı'daki (Karakilise) Asayiş ve Hudut Olayları
Border Incidents and Banditry Activities in Ağrı (Karakilise) in the Last Quarter of the XIX Century

271
Nuray Ocaklı
Gennadius Kütüphanesi Arşivindeki Osmanlı Dönemi Belge Koleksiyonları Üzerine Bir Değerlendirme: Tepedelenli Ali Paşa ve Konstantinos Musurus Koleksiyonları
A Review of Ottoman-era Collections in the Gennadius Library: Ali Pasha Tepelena and Konstantinos Mousouros Collections

299
Hüseyin Hilmi Aladağ
Arşivlerin Tarihî ve Felsefi Bağlamını Jacques Derrida Üzerinden Okumak
Reading the Historical and Philosophical Context of Archives through Jacques Derrida

ÇEVİRİ MAKALE / TRANSLATED ARTICLE

315
Burcu Yılmaz Karahan
Doğuştan Dijital ve Dijitalleştirilmiş Arşivleri Daha Erişilebilir Hâle Nasıl Getirebiliriz? Engellerin ve Çözümlerin Belirlenmesi
How Can We Make Born-Digital and Digitised Archives More Accessible? Identifying Obstacles and Solutions

341
Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi Yayın İlkeleri
Hazine-i Evrak: Journal of Archive and Historical Researches Publication Guidelines

343
Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi Yazım Kuralları
Hazine-i Evrak: Journal of Archive and Historical Researches Writing Rules

Sunuş / *Foreword*

Doç. Dr. Muhammet Ahmet TOKDEMİR
Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanı
Presidency of the Republic of Türkiye Director of State Archives

Başkanlığımızın sosyal bilimlere bir nebze katkı vermek gayesiyle yayımladığı *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi* 6.Sayısına ulaşmış bulunmaktadır.

Dünyada ve ülkemizde arşivcilikle ilgili gelişmeleri akademik düzeyde irdelemek, arşiv hizmetlerinin hız kazanmasıyla elde edilen sonuçların, tarih araştırmalarına sağladığı olumlu katkıları görünür kılmak ve nitelikli bir akademik süreli yayın oluşturmak amacıyla bu yola çıktık. Süreç boyunca elde edilen olumlu sonuçlar, dergimize yönelik akademisyenlerin artan ilgisi ve desteği somut bir şekilde gözlemlenmektedir. İş tecrübesi bireylerin bilgi ve becerilerini zenginleştirerek daha etkili bir performans sergilemelerine olanak tanırken, arşivcilik mesleği bu birikimi akademik bir zeminle buluşturup teori ile uygulama arasındaki köprüyü güçlendiren özel bir alan sunar.

Dergimizin, arşiv iş ve işlemlerinin akademik düzeyde tartışılmasını sağlamak amacıyla belirlediği en temel kriterlerden biri, yayımladığımız makalelerin kaynakçalarının ana omurgasını arşiv belgelerinin oluşturmasıdır. Belgelerin etkin kullanımıyla sağlanan başarının çalışmalara yansıması, akademik niteliğin artırılmasında önemli bir etken olmuştur. Her geçen gün yükselen bir niteliğin gözle görülür hâle gelmesi bizim için büyük bir memnuniyet kaynağıdır.

Süreli yayınların karşılaştığı temel sorunların başında, hiç kuşkusuz, sürdürülebilirlik ve yetkinlik gelmektedir. Bu bağlamda, akademik ölçütler çerçevesinde kabul görmüş indekslerde taranma kriteri açısından elde ettiğimiz olumlu ivmenin, *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*'ne gönderilen yazıların niteliğine yansıdığını görmek, bizleri daha da fazla çalışmaya teşvik eden en önemli unsurlar arasında yer almaktadır.

Akademik dergilerin yayımlanma aralığı sosyal bilimlere katkı açısından önemli öğelerden biri olarak değerlendirilmektedir. Bu doğrultuda başlangıçta yılda bir sayı yayımlanacak şekilde planlama yapılmıştır. Ancak, artan teveccüh ile birlikte 2025 yılından itibaren dergimizi Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı şeklinde yayımlamayı planlamaktayız.

Türk arşivciliğinin var olan potansiyelinin yanı sıra, mesleki alanda dünya ile rekabet edebilecek hizmetler sunulabilmesi amacıyla yaptığımız çalışmaların tarih yazımına katkı sağladığını düşünüyorum. Dergimize teveccüh gösteren yazarlara, makalelerin akademik kriterlere uygunluğu konusunda tecrübeleriyle bizlere yol gösteren hakemlerimize en içten teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca, çalışmalarını başarıyla sürdüren yayın ekibimize ve Türkiye'deki bilimsel araştırmaları ortak bir platformda yayımlama hususundaki öncü tavrıyla bizlere destek veren *DergiPark* yönetimine şükran duygularımı ifade etmek isterim. Bu vesileyle yeni sayımızda yayımlanan makalelerin tüm ilgililere yararlı olmasını temenni ederim.

Editör'den / *From the Editor*

Dr. Mesut DEMİR
Editör Kurulu Adına
For the Editorial Board

Değerli okurlarımız,

İlk günden beri sayılarımıza katkı veren kıymetli yazarlarımıza, hakemlerimize ve süreci büyük bir gayret ile takip eden Editör Kuruluna en içten dileklerimle teşekkür ederim. 6. sayısını yayımladığımız dergimizde 12 araştırma ve bir çeviri makale bulunmaktadır.

Bu sayımızın ilk makalesi Hasan DOĞAN tarafından kaleme alınan "*Klasik Dönem Osmanlı Hukuk Sisteminde Yargının Denetimi ve Mehayif Teftişi*" adlı çalışmadır. Adaletin tesisi için yöneticiler ve yargı görevinde bulunanların denetim ve teftişi makalede ele alınan konulardır.

T. Alparslan BABAOĞLU *"Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki Erken Dönem Defterlerde Geriye Dönük Ebru Kullanımı, Ebruların Tarihlenmesi ve Su Bazlı Ebrular"* isimli makalesi ile Osmanlı dönemi belgeleri arasında ebru kullanılan defterler tespit edilerek ebru yapım tekniği tartışılmıştır.

Yasin ŞEŞEN, "*Kent Arşivlerinin Materyal Sağlama Politikasının Sürdürülebilirliğine Yönelik Bir Model Önerisi*" adlı makale ile kent arşivi oluşumunda dikkat edilmesi gereken hususların ortaya koyulması ve bu konuda uyulması gereken mevzuatın değerlendirilerek, materyal sağlama politikaları üzerine yeni bir model ortaya koyabilme amacına yönelik bir öneri sunmuştur.

Hasan ÖZTÜRK, *"Kamu Belgelerinin Hassasiyet Değerlendirmesi: Kuram, Süreç ve Zorluklar"* adlı makalesi ile hassas veya özel içeriği barındıran arşivlik belgelerinin hassasiyet açısından değerlendirmesinin kuramsal çerçevesi, uygulama süreci ve zorlukları üzerine bir inceleme yapmıştır.

Muhammet Ahmet TOKDEMİR, *"Okul Dışı Tarih Öğretiminde Alternatif Bir Mekân Olarak Arşivler"* isimli çalışmasında arşivlerin okul dışı tarih öğretimi bakımından sunduğu imkânlar ve arşiv ziyaretlerinde tarih öğretimini destekleyici ne tür etkinlikler yapılabileceği ele alınmıştır.

Özlem YILMAZ, *"Menteşe Sancağında Suhte İsyanları (1559-1574)"* Sosyal düzen içerisinde kendilerine bir yer edinemeyen ve görev alamayan suhteler Anadolu'da birçok isyanın çıkmasına neden olmuştur. Bu makale ile suhtelerin Menteşe sancağında neden olduğu isyanlar üzerinde durulmuştur.

Attallah ALRAWASHDEH, *"XVII. Yüzyılda Safevî Hacılarına Yönelik Osmanlı Devleti ve Mekke Şerifliğinin Tutumu Üzerine Bir İnceleme"* adlı makalede İranlı hacıların Hicaz'a seyahatlerinde Osmanlı ile Safevî devletleri arasındaki siyasi ve askerî problemlerden etkilenme durumları üzerinde durulmuştur.

Sadullah YILDIRIM - Muhammet YENİYURT - Ömer Faruk METE, *"XVII. Yüzyıl Galata Para Vakıflarında Kredi Çeşitlendirmesi: Zimem Kayıtları Üzerinden Bir İnceleme"* adlı makalede Galata para vakıflarının kayıtları kullanılarak vakıfların fon ve kredi sağladığı farklı kişilerin özellikleri incelenmiş ve bu müşteri portföyünün çeşitliliğinin vakıfların karlılık düzeyine etki edip etmediği araştırılmıştır.

Bekir GÖKPINAR, *"Osmanlı'da Eyalet Askerlerinin Kale Tamirinde İstihdamı: Vidin Kalesi Örneği (1719-1723) "* makalesinde eyalet askerlerinin tarihi gelişiminden bahsetmiş ve timar sisteminin bozulmaya başlamasıyla bu askerlerin daha çok cephe gerisinde lojistik destek sağlamak için kullanılmasını Vidin Kalesi tamiratını örnek göstererek açıklamıştır.

Enes Mert DEMİR, *"XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Ağrı'daki (Karakilise) Asayiş ve Hudut Olayları"* adlı çalışmada 19. Yüzyılın son çeyreğinde Ağrı'da faaliyet gösteren grupları ve bu grupların yol açtığı asayiş olaylarını incelemiş ve Osmanlı Devleti'nin bu kişilere ve olaylara karşı aldığı tedbirleri izah etmiştir.

Nuray OCAKLI, *"Gennadius Kütüphanesi Arşivindeki Osmanlı Dönemi Belge Koleksiyonları Üzerine Bir Değerlendirme: Tepedelenli Ali Paşa ve Konstantinos Musurus Koleksiyonları"* çalışmasında Yunanistan'daki Gennadius Kütüphanesinde bulunan Osmanlı Türkçesi ile yazılan belgelerin önemini vurgularken, bu belgelerin daha tanınır hale gelmesi, daha erişilebilir olması ve bu belgeler üzerinden daha fazla araştırma yapılabilmesi için çeşitli örnekler üzerinden çözüm önerileri sunmaktadır.

Hüseyin Hilmi ALADAĞ, *"Arşivlerin Tarihî ve Felsefi Bağlamını Jacques Derrida Üzerinden Okumak"* adlı makalede Fransız filozof Jacques Derrida'nın bakış açısından arşiv kavramının tarihsel ve felsefi bağlamlarını incelemekte ve arşivlerin özünde sadece belgelerin tutulduğu yerler değil, ideolojik ve tarihsel birçok farklı fonksiyonu yerine getiren yapılar olduğunu açıklamaktadır.

Burcu YILMAZ KARAHAN "*Doğuştan Dijital ve Dijitalleştirilmiş Arşivleri Daha Erişilebilir Hale Nasıl Getirebiliriz? Engellerin ve Çözümlerin Belirlenmesi*" ismindeki çeviri makalede dijital arşivlerde tutulan verilere erişimin önündeki çeşitli zorluklardan bahsedilmekte, ayrıca farklı kurumlarla ve uzmanlarla görüşüldükten sonra bu erişim kısıtlamalarına çözüm önerileri getirilmektedir.

ARAŞTıRMA MAKALELERİ

RESEARCH ARTICLES

Klasik Dönem Osmanlı Hukuk Sisteminde Yargının Denetimi ve Mehayif Teftişi*

Judicial Review and Mehayif Inspection in the Classic Period Ottoman Legal System

HASAN DOĞAN**

ÖZ

Osmanlı Devleti, yönetimi ve hukuk anlayışında adaleti tesis etmeyi amaçlamıştır. Bu çerçevede inşa ettiği güçlü hukuk sisteminin sağlıklı biçimde çalışmasını sağlamak maksadıyla etkili bir kontrol mekanizması kurgulamıştır. Halkın her türlü zulme karşı kendisini güvende hissedebilmesi için gerektiğinde yöneticilerin ve yargı görevinde bulunanların denetlenebilmesini sağlayan kurumlar tasarlanmış, düzenlemeler yapılmıştır. Kadıların ve mahkeme kararlarının incelenip değerlendirilmesi suretiyle adaleti sağlamayı hedefleyen bu mekanizmaların başında mehayif teftişi gelmektedir. Mehayif, Osmanlı Devleti idari ve yargı teşkilatına mahsus bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilhassa taşrada sadece kadılar değil, müderrisler ve görevini kötüye kullanan diğer yöneticilerin denetlenmesine mehayif teftişi; bu maksatla gönderilen devlet görevlilerine mehayif müfettişi adı verilmiştir. Mehayif müfettişi Divan-ı Hümayun tarafından şikâyetlerin dinlenmesinin ardından sorunun tespiti ve denetlenmesi için gönderilen ilmiye sınıfı mensupları ile genellikle de bu göreve atanan kadılar olarak tanımlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk-İslam Hukuk Tarihi, Yargının Denetimi, Mehayif Teftişi, Mezalim, Temyiz.

ABSTRACT

The Ottoman Empire aimed to establish justice in state administration and law. In this framework, it established an effective control mechanism in order to ensure the healthy functioning of the strong legal system it built. In order for the people to feel secure against all kinds of persecution, institutions were founded

* Makale geliş tarihi: 15 Haziran 2024, kabul tarihi: 2 Temmuz 2024, araştırma makalesi.

** Prof. Dr., Cumhurbaşkanlığı, Özel Kalem Müdürü, Ankara/Türkiye, hasandogan1@gmail.com, ORCID

and regulations were made to ensure that rulers and judicial officials could be inspected when necessary. The *mehayif* inspection is one of the most important of these mechanisms, which aims to ensure justice by inspecting and evaluating the judges and court decisions. Mehayif is a special term specific to the administrative and judicial organization of the Ottoman Empire. The inspection of *kadi*s, *muderris*es and other administrators who abuse their duties is called mehayif inspection. The government officials sent for this purpose were called mehayif inspectors. Mehayif inspectors are defined as members of the *ilmiye* class and generally the judges appointed to this duty, sent by the Imperial Council to detect and inspect the problem after hearing the complaints.

Keywords: History of Turkish-Islamic Law, Judicial Review, Mehayif Inspection, Persecution, Supreme Court.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin hukuk ve yönetim anlayışı, şer'i yönü yanında özellikle Fatih Sultan Mehmed Han (1444-1446, 1451-1481) döneminden itibaren sultana mahsus bir kanun yapma alanının müstakil biçimde genişleme sergilediği örf dinamiği üstünde yükselmiş özgün bir yapıya sahiptir.[1] Asırlar boyunca devlet, şer'i ve örfi kuralların bir arada uygulanabildiği hukuki bir insicamla idare edilmiştir.

Devlet teşkilatının ve hukuk sisteminin ana aktörleri ve uygulayıcıları bizzat padişah tarafından atanmıştır. Bu çerçevede bilhassa bahse konu vasıflarıyla Osmanlı hukuk sistemi, Türk-İslam devlet yapısının hukuki sahada tebarüz eden izdüşümü olarak görülebilir. Osmanlı Devleti, yönetmiş olduğu geniş coğrafyada adaleti tesis etmeye, huzur ve asayişi temin etmeye çalışırken, devlet yapısının sağlıklı biçimde işleyebilmesi için kendi bünyesinde denetim mekanizmalarına da sahip dinamik bir yargı nizamı inşa etmeye yönelmiştir. Yapının düzgün işleyebilmesi için mahkemelerle bunların verdikleri kararların denetlenmesine özellikle dikkat edilmiştir. Bu sistem, kuruluşundan itibaren devletin teşkilatlanarak büyümesi, toprakların genişlemesi ile yerel veya küresel gelişmelere bağlı olarak sürekli değişim göstermiştir. Mehayif teftişleri, Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar gerek yargının gerekse idarecilerin denetlenmesinde büyük öneme sahip olmuştur.

I. Osmanlı Yargı Sisteminin Genel Karakteristiği

Sultan I. Murad (1362-1389) Balkanlarda fetihlerde bulunan Uç Beyi Gazi Evrenos'a 1386'da yazdığı mektubunda, yeni alınan memleketlerde devletin yönetim felsefesinin adalet olduğunu izah eden teferruatlı bir mektup yazmıştır. Padişah mektubunda, "*Cümle a'mâlin efdali ve ser-çeşmesi adldir. Anı ide gör ki, Peygamberimiz Sallallâhu Te'âlâ Hazretleri adlin her bir günü bin yıllık ibâdetden efdaldir diyü buyurmuşdur*"

[1] Halil İnalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2005), s. 39; Feridun M. Emecen, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi 1300-1600*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), s. 177.

şeklindeki ifadeleriyle devletin bu konudaki hassasiyetini vurgulamıştır.[2] Mektuptan asırlar sonra Osmanlı'nın bu topraklardaki egemenliğinin bitmesine sayılı günlerin kaldığı Balkan Savaşı esnasında (8 Ekim 1912- 29 Eylül 1913) 6. Kolordu'ya bağlı 17. Fırka Kumandanı Mirliva (Tuğgeneral) Mustafa Paşa'nın kendisine bağlı birliğe 22 Ekim 1912'de şu emri verdiği görülmektedir:

> "*Bu ordu şimdiye kadar ancak adâlet sâyesinde muzaffer olmuştur. Osmanlıların tarihinde müsbet olan en büyük meziyetlerinin birisi de herkese hatta hasımlarına karşı icâbât-ı muâdeletten aslâ inhirâf göstermemeleridir. Adâlet sâyesinde bu memâlik fetholunmuş, adâlet sâyesinde bu din şimdiye kadar pâyidâr olmuştur. Düşmanlarımıza karşı da adâleti dîn-i mübînimiz emretmiyor mu? Her zamankinden ziyâde bugün kânûn-ı adâletten ayrılmamaya cehd etmeliyiz.*"[3]

Devletin adaleti tesisinde hukuk sistemi ve yargı teşkilatı büyük öneme sahiptir. Osmanlı yargı sisteminde öncelikle belirli bir hiyerarşik düzen içinde farklı görev ve yetkileri bulunan aktörler ile kurulların varlığı dikkat çeker. Bu yapının tepesinde devletin başı olup askerî, mülkî, dinî salahiyetlerle yasama, yargı ve yürütme kuvvetlerini elinde bulunduran hükümdar yer almaktadır.[4] Devletin ilk hükümdarlarından olan Orhan Gazi (1324-1362) ve II. Murad (1421-1444, 1446-1451) gibi padişahların bazı zamanlarda bir hâkim gibi bizzat halkın şikâyetlerini dinleyerek yargılamada bulundukları bilinmektedir. Sonraki dönemlerde de benzer uygulamalar görülmektedir. Örneğin Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) kimi günler çok geç saatlere kadar şikâyet dinleyip davalara baktığı kaydedilmektedir.[5] Bununla beraber genişleyen Osmanlı ülkesinin kendine mahsus şartları ve yargı sistematiğinin bir gereği olarak hükümdarlar, yargılamaya dair faaliyetlerini bazı kurul ve kişiler eliyle gerçekleştirmiştir.[6]

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminden itibaren çok uzun yıllar boyunca padişahtan sonra en önemli karar alma organı olarak Divan-ı Hümayun'u görmekteyiz. Hem idari hem kazaî (yargılama) görevleri bulunan Divan-ı Hümayun, II. Murad döneminde kurumsallaşmaya başlamış, II. Mehmed (1444-1446, 1451-1481) döneminde ise ilan edilen Kanunname (Fatih Kanunnamesi) ile bir anlamda kurumsal statüsü düzenlenmiştir.[7] Divan-ı Hümayun'un dışında veziriazam riyasetinde toplanan İkindi Divanı, Cuma Divanı, Çarşamba Divanı gibi kurullar da hukuki uyuşmazlıkların çözümünde etkin görev yapmışlardır.

2 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, (BOA) Hatt-ı Hümayun, (HAT), 1655/1.

3 Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi (ATASE) 110.9.1.7/751.1.7.

4 Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları Kanunlar (I)*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2001), XLIII.

5 Halil İnalcık, "Adâletnâme", *Türkiye Diyanet vakfı İslam Ansiklopedisi* (*DİA*), C. I, İstanbul 1998, s. 346; Halil İnalcık, "Adaletnâmeler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 2 (3-4), (1965), s. 50-51)

6 Mehmed Âkif Aydın, *Türk Hukuku Tarihi*, (İstanbul: Beta Basım, 2013), s. 136; Halil Cin ve Gül Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, (Konya: Sayram Yayınları, 2013), s. 132.

7 Gül Akyılmaz, "Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerinde Etkisi", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Prof. Dr. Halil Cin'e Selçuk Üniversitesinde 10. Hizmet Yılı Armağanı, (Ocak 1995), s. 33-34.

Veziriazamdan (sadrazam) sonra Osmanlı yargı sisteminde en etkili profilin kazaskerler olduğu görülmektedir. İlk kadı tayininin Osman Gazi (1302-1324) zamanında yapıldığı[8] hatta bu sultanın ilk atadığı memurların kadı ve subaşı olduğu, bilahare I. Murad (1362-1389) döneminde eski İslam devletlerinde görülen kâdiyyü'l-kudât (başkadı) benzeri bir müessese olarak kazaskerliğin kurulduğu bilinmektedir.[9] Divan-ı Hümayun'un bir üyesi olarak idari yapıda rolü bulunan kazaskerlerin, bilhassa ceza ve özel hukuk uyuşmazlıklarına dair askerî sınıfa[10] mensup kimselerin davalarına baktığı görülmektedir. Kazaskerler, yargı erkinin başat unsuru olarak öne çıkarken kadıların tayin, terfi, teftiş, yetki ve görevleri ile bir idari ve yargısal birim olan kazaların belirlenmesi yahut bunların birleştirilip ayrılması gibi işleri yerine getirmişlerdir. Kazaskerlere bağlı olarak çalışan teferruatlı bir bürokratik ağın olduğu söylenebilir. Yargı faaliyetlerinde tezkireci (kazaskerlik makamının idarecisi), ruznâmçeci (tayin ve cihet işlerine bakan kalemin başı), matlabcı (kadıların isimlerinin kaydedildiği matlab adı verilen defterleri takip eden kişi), tatbikçi (büyük kadıların birer mührünü saklayarak gelen evrakta yer alan bu mühürlerin sıhhatini tetkik eden kişi), mektupçu (kazaskerin yazışmalarını ve haberleşmelerini koordine eden kişi) ve kethüda (kazaskerin genel ve özel işleri ile para konularını idare eden kişi) isimli görevliler söz konusu bu yapı içerisinde kazaskerlere hizmet vermişlerdir. Kazaskerlerin bunların dışında muhzır gibi çeşitli isim ve sayılarda çalışanları da bulunmaktaydı.[11]

Fatih Sultan Mehmed Han, İstanbul'u fethettikten sonra İstanbul kadısı ve İstanbul müftüsünü makam ve görev olarak tefrik etmiş; İstanbul müftülüğü de zamanla şeyhülislamlık makamına dönüşmüştür.[12] Divan-ı Hümayun'un üyesi değilse de bilhassa verdikleri fetvalarla devletin hukuk sisteminde kritik rolü olan şeyhülislamların doğrudan yargılama yetkisi bulunmadığını, ancak süreç içinde etkisinin artışına paralel olarak bilhassa kazaskerler karşısında ilmiye sınıfının başı hâline geldiğini ve bürokratik bir kurumsal kimlik edindiğini söyleyebiliriz.[13]

Osmanlı adalet sisteminin uygulanmasında kadılık müessesesi ön plandadır. Zira ülkenin herhangi bir yerinde yaşayan tebaanın hak arayışında müracaat edeceği ilk merci burasıdır. Bu bakımdan adaletin tesisi, mazlumun hakkını zulmedenden almak ve hukuki anlaşmazlıkların giderilmesi hususunda en yaygın, erişimi en kolay merci olan "kadılık" kurumu, Osmanlı yargı sisteminin de omurgasını

8 Hasan Aksoy, "Dursun Fakih", *DİA*, C. X, İstanbul 1994, s. 7.

9 Mehmet İpşirli, "Anadolu Kadıaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat", *İslâm Tetkikleri Dergisi*, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984), s. 205.

10 Bu sınıf, reayadan farklı olarak elinde hükümdar beratı bulunan, yargılama ve vergi bakımından hususi statüyü hâiz askerler, ulema, devlet görevlileri ve bunların ailelerinden oluşmaktadır.

11 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), s. 158-159; Mustafa Şentop, *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2005), s. 85-86 ve 103,

12 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, I, (İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995), s. 257; Ekrem Buğra Ekinci, *Ateş İstidâsı İslam-Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü*, (İstanbul: Filiz Kitabevi, 2001), s. 83; Şentop, *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*, s, 14; İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, (İstanbul: Kronik, 2020), s. 25.

13 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, s. 182-184; Emecen, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi 1300-1600*, s. 176.

oluşturmuştur. Esasen idari görevler de ifa eden kadı, hem şer'i hem örfi hukuku aynı çatı altında tatbik ederek hukukta ahenk, düzen ve bütünlüğü ortaya koymuştur.[14]

Yargı yetkisini doğrudan hükümdardan devralan kadıların -verdikleri hizmetin önemiyle doğru orantılı biçimde- atamasında ve azillerinde yetki sadece hükümdarındır. Beylerbeyi ve vali gibi yüksek düzeyli makam sahiplerinin dahi bu konuda bir salahiyeti bulunmamaktadır.[15] Hükümdar ve kadı arasındaki münasebet *Mecelle*'de şöyle ifade edilmiştir:

> *"Hâkim, insanlar arasında vukû bulan dava ve muhâsamayı ahkâm-ı meşrûasına tevfîkan (uygun biçimde) halletmek ve neticelendirmek için taraf-ı sultânîden (hükümdar tarafından) icrâ-yı muhâkemeye ve hükme vekil olan kişidir."*[16]

Medrese mezuniyetleri ile icazet aldıktan sonra (müderrisliği tercih etmeyip) kazaskerlik divanına mülazemet edenler arasından seçilen kadı, eğitim ve kariyeri ile bu vasfı kazanmış kişidir.[17] Hükümdar adına hareket etmek ve bizzat hükümdar tarafından atanmakla beraber kaza kadılıklarının tayinine dair teferruat, kazaskerler tarafından icra edilmiştir.[18]

Osmanlı hukuk sisteminde kadı olabilmek için birtakım şartları taşımak, niteliklere sahip olmak aranmıştır. Kadılık için Müslüman, erkek, hür, ehliyet sahibi (akil ve baliğ olmak) olmak, âmâ, sağır, dilsiz olmamak gibi temel şartlar öngörülmüştür. Bu kişilerde zekâ, anlayış seviyesi, dürüstlük, güvenilirlik, hukuki bilgi anlamında yeterlilik vasıfları ahlaki vakar, edep, yalandan beri olmak beklenmiş; bilhassa mahkemede alışveriş yapması, hediye kabul etmesi, dava taraflarının ziyafet ve davetlerine katılması, taraflara hâl ve hareketleriyle eşit davranmaması ise yasaklanmıştır.[19]

Kadıların işlerini aksatmadan sorunsuz bir şekilde yapabilmeleri için kendilerine yardımcı olacak görevliler tahsis edilmiştir.[20] İdari ve yargısal görevlerinde kadı tarafından yargılama yetkisi verilmiş kişiler olan nâipler, miras paylaşımını

14 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, (1), (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2006), s. 87.

15 Halil İnalcık, "The Rûznâmce Registers of the Kadıasker of Rumeli as Preserved in the İstanbul Müftülük Archives", *Turcica*, (XX), (Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1988), s. 254-255; Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, s. 24-25, 33; Hasan Tahsin Fendoğlu, *İslam ve Osmanlı Anayasa Hukukunda Yargı Bağımsızlığı*, (İstanbul: Beyan Yayınları), 1996 s. 249; Fahrettin Atar, "Kadı", *DİA*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 68.

16 *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, Madde 1785; Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*, 4, (İstanbul: Hukuk Matbaası, 1330), s. 657.

17 Hasan Tahsin Fendoğlu, "Osmanlı'da Kadılık Kurumu ve Mahkemelerin Bağımsızlığı", *Osmanlı Ansiklopedisi*, VI, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), s. 457; Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, s. 90.

18 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, s. 91, 94, 98.

19 Ömer N. Bilmen, *Hukukı İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kâmusu*, (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1968), s. 219-220; Abdülaziz Bayındır, *İslam Muhakeme Hukuku: Osmanlı Devri Uygulaması*, (İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Yay., 1986), s. 84)

20 Bu kişiler için ayrıntılı olarak bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I-III. (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1983).

yapan kassâmlar, davalıları mahkemeye çağıran muhzırlar, zanlıların kadı huzuruna çıkaran güvenlik görevinden sorumlu subaşılar ve kâtipler bunlardan bazılarıdır. Öte yandan dava sürecini gözlemleyen, zaman zaman uzmanlık ve bilgilerinden istifade edilen, ancak karar verme mekanizmasının bir parçası olmaması nedeniyle günümüz jüri anlayışından farklılık arz eden, denetim, tarafsızlık ve alenilik gibi hususlarda anlam derinliğine sahip *şühûdü'l-hâl*in de kadının hüküm verme sürecinde bir yardımcı organı olduğunu söyleyebiliriz.[21]

Klasik Dönem Osmanlı yargı sisteminde kadılardan baktıkları davalara, hukuki uyuşmazlıklara dair kayıtları tutmaları istenmiştir. Şer'iyye sicilleri veya kadı sicilleri şeklinde isimlendirilen bahse konu bu kayıtlar, hukuki değerinin yanında Osmanlı Devleti'nin ekonomik, sosyal, kültürel yapısı gibi konularda ayrıntılı verilerin yer aldığı zengin ve temel bir kaynak olarak günümüze kadar gelmiştir.

Osmanlı yargı sisteminde disiplin hukukuna müteallik konular ise buraların en üst düzey yöneticilerine bırakılmıştır. Deniz kuvvetlerinin başında bulunan kaptan paşaya, ordu içindeki davaların görülmesi hususunda yeniçeri ağasına, kale muhafazasından mesul görevli olan dizdara, esnaf teşkilatlarının meselelerine bakmak üzere muhtesiplere, bazı mali konular için defterdara, timar ve arazi uyuşmazlıklarına dair beylerbeyi ve sancakbeyi divanlarına belirli sınırlar çerçevesinde yargılama yetkisi verildiği görülmektedir. Öte yandan gayrimüslim tebaanın miras, evlilik gibi *ahval-i şahsiyye* niteliğinde değerlendirilen davalarına cemaat makamlarının; ülke sınırları içinde bulunan yabancıların davalarına ise konsoloslukların bakmasına izin verilmiştir.[22]

II. İslam ve Osmanlı Hukuk Sisteminde Yargının Denetimi

Osmanlı hukuk sisteminin İslam hukuku ve örfün etrafında şekillendiğini ifade etmiştik. Her ne kadar klasik İslam hukuku eserlerinde istinaf ve temyiz gibi hususlara kurumsal olarak temas etmediği söylenebilirse de yargı kararlarının denetimi ve hâkimlere yönelik şikâyetlerin değerlendirilmesi hususunda adalet prensibinin esas alındığı ve kişilere bu konuda günümüz tabiriyle kanun yollarına başvuru imkânı verildiği gözden ırak tutulmamalıdır. Bu konuda Hz. Peygamber'in (s.a.v.), yetki verdiği kişilerin vermiş olduğu kararları gözden geçirdiği, bunları tasdiklediği yahut iptal ettiği, hatta infaz edilmiş bir karar için tazminat ödenmesi talimatını verdiği dikkat çekmektedir. Hz. Ali'nin (656-661), Ukbe b. Âmir (ö. 678), Amr b. el-Âs (ö. 664), Huzeyfe b. el-Yemân (ö. 656) gibi bazı sahabilerin kararlarını tetkik ettiği bilinmektedir.[23]

Öte yandan İslam tarihinde mezalim (mazlum hakkı anlamına gelen mazlimenin çoğulu) mahkemelerinin varlığı dikkat çekmektedir. Mezalim mahkemeleri, olağan mahkemelerin neticelendirmekte güçlük çektiği ceza ve hukuk davalarına

21 Hülya Taş, "Osmanlı Kadı Mahkemesindeki 'Şühûdü'l-Hâl' Nasıl Değerlendirilebilir?", *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* (44), (2008), s. 25.

22 Ekinci, *Ateş İstidâsı İslam-Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü*, s. 84-85; Mehmet Akman, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004), s.60.

23 İbn Mâce, 1992: (Kitâbu'l-Ahkâm 18) 2/785; el-Beyhakî, 2003: (Kitâbu'd-Dava ve'l-Beyyinat 15) 10/450 ve (Kitâbu's-Sulh 6) 6/111; el-Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, s. 130.

bakan, idareye dair şikâyetleri değerlendiren üst kurul olarak tanımlanabilir. Bilhassa Hz. Ömer'in (634-644) bizzat idarecileri hesaba çekmesi, Hz. Ali'nin baktığı bazı davalar, sonrasında Halife Abdülmelik b. Mervân'ın (685-705) bu hususta belli günlerde oturumlar yaparak Kadı Ebû İdrîs el-Evdî'yi görevlendirmesi; Halife Ömer b. Abdülaziz'in (717-720) şahsen yönettiği davalarda idarecilerin devlet ve halka karşı işledikleri suçları ve hukuksuz biçimde elde ettikleri mal ve menfaatleri yargılaması, bu kurumun teşekkülünde büyük öneme sahiptir. İlerleyen süreçte, Üçüncü Abbasi Halifesi Mehdi-Billah (775-785) döneminde mezalim mahkemesi kurumsal bir kimlik kazanmıştır. Halife Mühtedî-Billâh (869-870) ise mezalim mahkemesine hususi bir bina (Kubbetü'l-Mezâlim) yaptırarak kurumsallaşma yönünde bir adım daha ileri gitmiştir. Halife Muktedir-Billâh'ın (908-932), Vezir Ebu'l-Abbas el-Hasîbî'yi kadı ve fakihlerin yer aldığı bir mahkemede yolsuzluk suçlamasıyla bizzat yargıladığı kayıtlar da mevcuttur.[24]

Üst düzey yöneticilerin ve yargı mensuplarının devlet aleyhine işledikleri suçların yargılanması ve alt mahkemelerin kararlarının bir anlamda istinaf ve temyizi fonksiyonlarını icra eden tarihi süreçte Divan-ı Adl, Divan-ı Mezalim gibi isimlerle rastladığımız mezalim mahkemelerinin Osmanlı Devleti'nde en bariz biçimde görünümü -bu kurulun başka idari fonksiyonları da olmakla beraber- Divan-ı Hümayun'dur. Divan-ı Hümayun, elbette her hukuki uyuşmazlığın öncelikli ve doğrudan muhatabı olan bir bidayet mahkemesi hüviyetinde değildir. Öncelikle, Osmanlı coğrafyasında hukuki uyuşmazlık ve haksızlık iddiasında bulunan bir kişinin hakkını aramak maksadıyla her zaman mahkemeye başvurma imkânı bulunmaktaydı. Bu çerçevede kişi, mahallindeki bir ka müracaat ederek hukuki süreci başlatmaktaydı.

Osmanlı coğrafyasında geniş yetki alanına sahip bu kadılar tarafından verilen yargı kararları, diğer bir yargı kararı ile ortadan kaldırılamamaktaydı. İçtihat, diğer bir içtihadı nakzetmez kuralı, bu durumun doktrinel temelini meydana getirmektedir. Buna göre usulüne riayet edilerek verilmiş bir mahkemenin kararı, *kaziyye-i muhkeme* yani kesin hüküm ifade etmektedir. Diğer bir deyişle hâkimin verdiği hüküm -kendisinin bir zarurete bağlı olarak kararından dönebilmesi mümkünse- nihai/kesin karardır ve bundan dolayı bir kadının verdiği hükmün başka bir kadı tarafından –benimsemese dahi- tatbikinin gerektiği prensibinden ötürü kadıların verdiği kararlar, başka kadılar tarafından bozulamamaktaydı.[25] Bu hususta, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'de durumu özetleyen şu hükme rastlamaktayız: "*Usûl-i meşrûasına muvâfık yani hükmün sebeb ve şartları mevcut olarak hükm ve i'lam olunan da'vanın tekrar ru'yet ve istimâ'ı câiz olmaz.*"[26]

24 el-Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006), s. 132; Vecdi Akyüz, *İslâm Hukuku'nda Yüksek Yargı ve Denetim: Divan-ı Mezalim*, (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995), s. 66-67; Celal Yeniçeri, "Mezalim", *DİA*, C. XXIX, Ankara 2004, s. 515-518.

25 Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî, *el-Câmi'u's-Sagîr*, (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2011), s. 200; Bedrüddin Muhammed ez-Zerkeşî, *el-Mensûr fi'l-Kavâid*, I, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2000), s. 26-29; *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, Madde 16.

26 Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, Madde 1837; Ali Hikmet Berki, *Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye)*, (İstanbul: Hikmet Yayınları, 1982), s. 418.

Hâkimler ve mahkemeler arasında rütbe ve maaş farklılıkları olmakla beraber bir hiyerarşinin bulunmaması, her hâkimin yetkisini doğrudan hükümdardan alıyor olması ise hem mahkemelerin istiklâline (yargı bağımsızlığı) hizmet etmiş, hem de verdikleri kararların denetimini sınırlandırarak hâkimlere apayrı bir özgüven/özerklik kazandırmıştır.[27] Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nin yargı sisteminde kurumsal olarak bugünkü anlamıyla bir istinaf, karar düzeltme veya temyiz mekanizmasının var olmadığı görülmektedir.[28] Ancak bu durum Osmanlı'da yargı kararlarının asla denetlenemeyeceği veya bozulamayacağı anlamına gelmemektedir. Gerek hâkimin şikâyet edilebilmesi gerekse yargı kararının hukuka aykırı olduğunun ileri sürülebilmesi imkânı daima bulunmaktadır. Nitekim kararın hukuk normuna uygun olmaması, delillerin ve yargılama kurallarının usule uygun biçimde işletilmemesine yönelik iddialar, hâkimin tarafsızlık ilkesini ihlal ettiği, rüşvet aldığı gibi mahkeme kararına gölge düşürebilecek ithamlar da bir denetimi zaruri hâle getirmektedir. Buna bağlı olarak Osmanlı Devleti'nde birtakım kanun yollarının işletildiği dikkat çekmektedir. Öte yandan kanun yollarından önce verilen kararın hukuki olmadığı yönündeki bir itirazın kadının bizzat kendisine yapılmasının önünde zaten bir engel bulunmamaktadır. Kadı, dilerse bu itirazı reddedebilir, isterse de incelemeye değer bulabilirdi. İnceleme yapmayı uygun görmüşse kararında direnebilir veya hukuki bir sebebe bağlı olarak hükmünü düzeltebilirdi. Bu yolun kullanılmaması ya da bu yoldan netice alınamaması hâlinde kişinin yapabileceği iş, bahse konu yargı kararını bir başka mercie taşımak veya kadıyı şikâyet etmekti. Başvurulan merci, verilen yargı kararını hukuka uygun bulabilir veya hukuka aykırılık tespitiyle bizzat neticelendirebilir yahut kararın verildiği veya başka bir mahkemeden davanın tekrar görülmesini isteyebilirdi.[29]

Kadıların yönettiği şer'iyye mahkemelerinin kararlarının denetlenmesi, kararların gözden geçirilmesi, icap ediyorsa muhakemenin yenilenmesi, hâkim hakkındaki şikâyetlerin değerlendirilmesi, esasen hükümdarın yetkisindedir. Hükümdarın tanıdığı bir hak olarak bireylerin veya toplulukların başta Divan-ı Hümayun olmak üzere veziriazam divanları (ikindi divanı, cuma divanı vs.), hatta beylerbeyi ve sancakbeyi divanları gibi çeşitli yargı mercilerine müracaat edebildiği görülmektedir.[30]

Osmanlı Devleti'nde yargı kararlarının denetimi, tarihsel süreç içerisinde çağın gerekliliklerine göre değişim ve dönüşüm göstermiştir. Kurumlar ve yöntemler değişse de bu denetimin her dönem var olduğu tarihî bir hakikat olarak karşımıza

27 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, (1), (İstanbul: Cem Yayınevi, 1974), s. 402; Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)", *Belleten*, 65 (244), (2001), s. 960.

28 Coşkun Üçok ve Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1976), s. 91; Şentop, *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*, s, 118.

29 Ekinci, "Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)", s. 961.

30 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, C. 5, Mısır, 1316, s. 461; Ekinci, "Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)", s. 963-964; Ekinci, *Ateş İstidâsı İslam-Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü*, s. 83.

çıkmaktadır. Osmanlı yargı kararlarının denetlenmesini geleneksel formda muhtelif divanlar, modernleşme ile ise müstakil kurumlar yerine getirmiştir.

A. Divan-ı Hümayun

Eski Türk devletlerinde benzerlerine rastlanan ve Osmanlı yönetim sisteminde de şahsi olarak padişahı dışarda tuttuğumuzda en güçlü merci, en temel organı Divan-ı Hümayun'dur. Devletin en üst idari mekanizması olan Divan-ı Hümayun[31] bu güçlü rolünün yanında yargı sistematiğinde de en etkili ve yetkili kuruldur. Veziriazam, Kubbealtı vezirleri, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, Rumeli ve Anadolu defterdarlarının üyesi olduğu Divan-ı Hümayun'a Rumeli beylerbeyi, vezirlik mertebesine erişen yeniçeri ağası ve kaptan-ı derya da iştirak etmektedir. Üye olmayan reisülküttap, nişancı, tezkireciler, çavuşbaşı ve diğer bazı görevliler de toplantılarda hazır bulunmalarından dolayı bu kurulun bir parçasıydılar.[32] Divan-ı Hümayun, Fatih Sultan Mehmed döneminde hazırlanan teşkilat kanunnamesi çerçevesinde yeniden tanzim edilmiş, bilhassa vezirlerin görev tanımları aydınlatılmış, veziriazamlık öne çıkarılmıştır.[33] Birtakım maddi külfetleri bir yana Osmanlı Devleti'nde sosyal ve ekonomik statüsü, mesleği, ırkı, dini ne olursa olsun tebaadan her bir ferdin davasını Divan-ı Hümayun'a götürebilme hakkı bulunmaktaydı.[34] Buraya taşınan örfi davalara ekseriyetle veziriazam, nişancı ve vezirler bakmış; şer'i konulardaki anlaşmazlıklarla ise kazaskerler ilgilenmiştir. Bunun yanı sıra Divan-ı Hümayun, yargıdaki ilk derece temyiz mahkemesi vasıflarının yanında mehayif müfettişleri aracılığıyla yargı örgütünü denetleyen bir üst kurul hüviyeti orta koymuştur.[35] Divan-ı Hümayun'un ilk dönemlerde haftada dört, sonraları iki ve XVIII. yüzyılın ikinci kısmından itibarense neredeyse üç ayda bir toplandığı, bu dönemde Meclis-i Meşveret'in daha aktif hâle geldiği söylenebilir.[36]

B. Veziriazam Riyasetinde Toplanan Divanlar

Osmanlı idare ve hukuk sisteminde hükümdar ve altında yer alan Divan-ı Hümayun'un çatısı altında veziriazamın yönettiği divanlar büyük öneme sahiptir. Bunlardan, XV. ve XVI. yüzyıllarda kurumsallaştığı gözlenen ikindi divanının XVII. yüzyıldan itibaren oldukça fonksiyonel hâle geldiği belirtilebilir. İkindi divanında, padişaha veya Divan-ı Hümayun'a arzı gerekmeyen (muhtâc-ı arz olmayan) halkın

31 Divan-ı Hümayun'un yapısı, üyeleri, çalışma sistemi ve buna bağlı diğer divanlarla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, 4. Baskı, (Ankara: TTK Yayınları 2020).

32 Akyılmaz, "Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerinde Etkisi", s. 33-34; Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı İmparatorluğu Ansiklopedisi*, (İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2012), s. 238.

33 Emecen, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi 1300-1600*, s. 176.

34 Maurists H. van den Boogert, *Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi 18. Yüzyılda Kadılar, Konsoloslar ve Beratlılar*, çev. Ali Coşkun Tuncer, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014), s. 47.

35 Ahmet Mumcu, "Dîvân-ı Hümâyun", *DİA*, C. IX, İstanbul 1994, s. 430-432; Akyılmaz, "Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerinde Etkisi", s. 39.

36 Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, (İstanbul: Eren Yayıncılık ve Kitapçılık, 1993), s. 22.

meselelerine şer‘ ve kanun üzere bakılmış, burada yapılan tüm işlemler de büyük bir titizlikle ruûs defterlerine kaydedilmiştir.[37]

Vezîriâzam riyasetinde toplanan bir başka divan, huzur murafaası olarak da nitelendirilen cuma divanıdır. Paşa Kapısı'nda toplanan bu divanda özellikle şer‘i davalara bakıldığı ve burada yalnızca kazaskerlerin hazır bulunduğu görülmektedir. 1834 yılında cuma namazından dolayı zaman darlığı yaşanması gerekçesiyle bu divanın faaliyeti perşembe ve pazartesi günlerine alınmıştır.[38] Cuma divanında ayrıca kadıların hükümlerine yönelik itiraz ve şikâyetler ele alınarak karara bağlanmıştır.[39]

Cuma divanı gibi çarşamba divanı da veziriazam riyasetinde toplanan bir başka divandır. Çarşamba günleri öğle vaktiyle faaliyeti sona eren çarşamba divanında davaya bakarken veziriazama İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar kadılarının eşlik ettiği görülmektedir.[40] Aynı şekilde burada mahkeme kararlarına yönelik itirazlar ve kadılar hakkında yapılan şikâyetler incelenerek bir nevi istinaf mahkemesi gibi çalışılmıştır. Özetle veziriazam ikindi divanında bazı divan üyelerinin, cuma divanında kazaskerlerin, çarşamba divanında ise kazaskerler dışında ilgili kadıların iştiraki ile yargı denetiminde bulunmuşlardır. Bu istikamette yine bir kanun yolu olarak hizmet veren kazasker divanlarında, Divan-ı Hümayun ve diğer veziriazam divanlarından intikal eden davalara bakılmıştır. Bunun dışında yeniçeri ağasının yönettiği ağa divanında yeniçerilerin yaşadığı hukuki uyuşmazlıklar; kaptan paşa divanında ise tersane ahalisi içinde ortaya çıkan davalar ele alınmıştır. Eyaletlerde beylerbeyinin yönettiği paşa divanları ve sancakbeyi divanları da yine yargılama yapmışlardır.[41]

C. Klasik Dönemin Sona Ermesi ve Ortaya Çıkan Yeni Kurumlar

Bahsi geçen kurumlar, yargının denetlenmesinde büyük rol oynamışsa da tarihî süreçte bu misyonlarını yeni kurulan yapılara terk etmişlerdir. Bilhassa ticaret ve diğer alanlarda ortaya çıkan küresel değişimlerin neticesinde II. Mahmud (1808-1839) döneminde Mustafa Reşid Paşa (ö. 1858) tarafından kuruluşu gerçekleştirilen, başlangıçta eski Serasker Koca Hüsrev Paşa (ö. 1855) riyasetinde beş üyeden müteşekkil biçimde tasarlanan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye (24 Mart 1838), Osmanlı Devleti'nin idari ve hukuki yapısında büyük bir dönüm noktası olarak nitelenebilir. Önceleri Gülhane Kasrı'nda çalışmalarını yürüten Meclis-i Vâlâ (bazı kayıtlarda Meclis-i Âlî diye bahsedilmektedir), temelde Tanzimat-ı Hayriyye olarak isimlendirilen ıslahat ve düzenlemelerin dayanacağı mevzuatı hazırlamak misyonuna sahipti. Ayrıca Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbıâlî, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'nin düzenlediği mazbataların son hâli bu meclis tarafından gerçekleştirilmekteydi. Merkezdeki

37 Mehmet İpşirli, “İkindi Divanı”, *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 26-27.

38 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, s. 157 ve 215; Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, (Ankara: Phoenix Yayınları Ankara 2007), s. 132.

39 Ekinci, *Ateş İstidâsı İslam-Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü*, s. 123.

40 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, s. 141 ve 215-216.

41 Mumcu, “Dîvân-ı Hümâyun”, s. 431-432.

suçlar için ilk derece, devlet görevlileri içinse idare mahkemesi ve üst yargı konseptinde planlanan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye, Tanzimat ile birlikte meclislerin kararlarına yönelik temyiz görevi yerine getirmeye başlamıştır. Böylece ülkede temyiz mekanizması belli bir sisteme bağlanmıştır. Bilhassa taşradaki bazı meclisler, kimi suçlara dair ilam ve meclis mazbatalarını ilgili kanunun (1840 Ceza Kanunu, 1. F., 4. Madde; 1851 Ceza Kanunu, 1. F., 3. Madde) zaruri görmesi nedeniyle şer‘ ve kanun üzere tekrar görüşülmek, gözden geçirilmek üzere Meclis-i Vâlâ'ya göndermekteydiler. Buna göre Meclis-i Vâlâ'nın kararı, Meclis-i Umumi'de görüşülmesinin ardından padişahın tasdikine arz edilir, karar onaylanırsa ceza tatbik edilebilirdi. İş yoğunluğu ve kurumsal çekişmelerin etkisiyle 26 Eylül 1854'te Meclis-i Âlî-i Tanzîmat kurulmuş ve Meclis-i Vâlâ'nın teşrî‘ (yasama) ve vükelâyı muhakeme salahiyetini devralmıştır. Meclis-i Vâlâ, bu süreçte bazı memurların tayin ve azli, veraset, mülk taksimatı, arazi ihtilafı gibi konulara ve inzibatî davalara bakmıştır. Bunun yanında, ender de olsa yasamayla ilgili konularla da ilgilenmiştir. 1858 yılında İntihâb-ı Me’mûrîn ve Tatbîk-i Kavânîn Cemiyeti ile Muhâkeme Cemiyeti isimli iki yeni cemiyetten meydana gelmesi uygulamasına geçilen Meclis-i Vâlâ, kendisi gibi ıslahat misyonuna sahip Meclis-i Âlî-i Tanzîmat ile Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye adı altında 15 Temmuz 1861'de birleştirilmiştir. Mülkiye, Muhâkemât ve Kavânîn ile Nizâmât dairelerinden teşekkül eden yeni meclisin başına Keçecizâde Fuad Paşa (ö. 1869) tayin edilmiştir.[42] Öte yandan 1861 yılında şer‘iyye mahkemeleri kararlarının temyizini gerçekleştirmek üzere şeyhülislamlık uhdesinde tesis edilen Meclis-i Tedkîkât-ı Şer‘iyye, şer‘i uyuşmazlıklar bakımından âdeta cuma divanının yerini almış, şer‘i bir üst mahkeme şeklinde kurgulanmıştır.[43]

Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye, 6 Mart 1868'de Şûrâ-yı Devlet ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye şeklinde taksim edilmiştir. Kanun ve nizamnâme hazırlama vazifesine sahip Şûrâ-yı Devlet, Midhat Paşa (ö. 1884); bir temyiz mahkemesi misyonuyla çalışacak Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye de Ahmed Cevdet Paşa (ö. 1895) riyasetinde çalışmaya başlamıştır. Günümüzde de idari ve adli yargıda tesiri bulunan kurumlardan Şûrâ-yı Devlet Danıştay'ın; Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye ise Yargıtay'ın çekirdeğini/kökenini oluşturmakta; her iki kurumumuz da kuruluş tarihi olarak 1868 yılını esas almaktadır. Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye mahkeme kararlarını kaldırabilen ve tekrar yargılama için bir mahkemeye gönderebilen bir kurum olarak yargının denetiminde yeni bir dönemi aralamıştır. Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye, taşra Nizamiye Mahkemelerinin hükümlerini tetkik eden Mahkeme-i Temyiz ile İstanbul'un en büyük Nizamiye Mahkemesi olarak ilk derece ve istinaf incelemesi yapan Mahkeme-i Nizamiye'yi kendi bünyesinde toplamıştır. 1879'da Mehâkim-i Nizamiye

42 Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (13-20), yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara 1991 s. 153; İbrahim Sivrikaya, “Osmanlı Devleti'nde Hukuk Kaidelerinin Gelişimi ve Tanzimattan Sonraki Uygulanışı”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, I, İstanbul, 1972, s. 144; Ayhan Ceylan, “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de Yargı”, *AÜEHFD*, VIII (7-2), (2004), s. 24, 42, 47; Ali Akyıldız, “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye”, *DİA*, C. XVIII, Ankara 2003, s. 250-251; Somel, *Osmanlı İmparatorluğu Ansiklopedisi*, s. 402-403; Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), s. 64-65.

43 Mustafa Avcı, *Türk Hukuk Tarihi*, 11. Baskı, (Ankara: Adalet Yayınevi, 2022), s. 240; Mustafa Ünal, “İslam Hukukunda Temyiz, Ceride-i İlmiyye Kapsamında Meclis-i Tedkîkât-ı Şer‘iyye Örneği”, *İslam Tetkikleri Dergisi*, (13/2) (2023), s. 847.

Teşkilat Kanunu ile Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye sadece Mahkeme-i Temyiz olarak varlığını sürdürmüştür. Daha sonrasında ilgili kanunda değişikliğe gidilerek adliye müfettişliği lağvedilmiş, vazifeleri Mahkeme-i Temyiz üyelerine verilerek bunun ifası için de bir istida dairesi planlanmıştır.[44] Şer'i mahkemelerin Adliye Nezareti'ne bağlandığı tarih olan 12 Mart 1917'de ise Mahkeme-i Temyiz Şer'iyye Dairesi kurulmuştur. Yine aynı amaç doğrultusunda yerel statüde değerlendirebileceğimiz 7 Haziran 1920 tarihli kanun ile Sivas'ta bir muvakkat temyiz heyeti ihdas edilmiştir.[45]

III. Yargının Denetiminde Mehayif Teftişi

Osmanlı yargılama sisteminde hukuki uyuşmazlığın veya hâkime yönelik şikâyetin ele alınması talebi üzerine Divan-ı Hümayun veya ilgili divan, yerinde denetim kararı verebilmekteydi. Yerinde denetim, müfettişler eliyle icra edilirken bu faaliyete vezir, beylerbeyi veya sancakbeyi gibi merkezi ve yerel üst düzey devlet ricalinin refakat ettiği de olurdu. Örneğin, 20 Ağustos 1564 tarihli mühimme kaydında, mehayif teftişi için bir sancakbeyi ve bir çavuşa vazife verildiği belirtilmektedir.[46] 7 Ocak 1631 tarihli diğer bir mühimme hükmünde ise Vezir Kenan Paşa'nın Hayrabolu'da mehayif teftişi yapmak üzere vazifelendirildiği görülmektedir.[47] Mühimme defterlerinde farklı tarihlerde yer alan bu hükümler teftiş konusundaki yetkilendirilmenin ne şekilde gerçekleştirildiği hakkında bizlere birinci el kaynaktan önemli veriler sunmaktadır.

A) Mehayif Kavramı ve Mehayif Teftişi/Müfettişliği

Arapça korku anlamındaki "havf" mastarından türetilen mehayif, kelime olarak korku verenler ve korkutanlar anlamına gelmektedir. Aslında mehayif, Osmanlı Devleti idari ve yargı teşkilatına mahsus bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilhassa taşrada sadece kadılar değil müderrisler ve görevini kötüye kullanan diğer yöneticilerin denetlenmesine mehayif teftişi; bu maksatla gönderilen devlet görevlilerine mehayif müfettişi adı verilmiştir.[48] Ancak mehayif teftişi, bilhassa kadıların yaptıkları adli soruşturmalar olup mehayif müfettişi ise Divan-ı Hümayun tarafından şikâyetlerin dinlenmesinin ardından sorunun tespiti ve denetlenmesi

44 Mehmed Âkif Aydın, "Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye", *DİA*, C. XIX, İstanbul 1994, s. 387-388; Akyıldız, "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye", s. 251; Somel, *Osmanlı İmparatorluğu Ansiklopedisi*, s. 534; Ayşe Aslı Yücesoy, "Şûrây-ı Devlet (1868-1876)", *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, (8/2), 2017, s. 191.

45 Düstur I / 5, Ankara: Başvekâlet Matbaası, 1937; s. 853-854; Ahmet Yiğit, "Mukarrerat-ı Temyiziyye Mecmualarında (1327/1911-1332/1916) Görülen Arazi Davalarının Tedkiki", *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, 2012, s. 451; Cin-Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 184-186.

46 BOA, Bâb-ı Âsafî Dîvân-ı Hümâyûn Sicillatı, Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d,) 6/ 34; Muhammed Yazıcı, "Şam Vilâyeti Mehâyif Teftişi (H.956/M.1549)", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 17 (26), (2019), s. 449.

47 BOA, A.DVNS.MHM.d, 85/102; Yazıcı, "Şam Vilâyeti Mehâyif Teftişi s. 449.

48 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, s. 130-131; Savaş Yılmaz, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminde Mehayif Müfettişleri", *DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (4). (2021), s. 1528; Şentop, *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*, s. 106.

için gönderilen ilmiye sınıfı mensupları ile genellikle de bu göreve atanan kadılar olaraktanımlanmıştır.[49]

Osmanlı belge terminolojisinde, şikâyetin bireysel gerçekleşmesi için bir makama verilen dilekçeye arz-ı hâl (arzuhâl), bunun toplu hâlde sunulmasına da mahzar adı verilmiştir. Ayrıca bunların yerine kâğıt ve mektup kelimelerinin de kullanıldığı olmuştur. Gerek Müslüman gerekse gayrimüslim tebaanın Divan-ı Hümayun dâhil olmak üzere her iki usulle de istedikleri makamlara şikâyette bulunabilmişlerdir.[50]

Divan-ı Hümayun'a bireysel veya toplu şekilde şikâyetlerin ulaşmasının ardından sorunun çözümü için bir takım hukuki süreçler başlatılmıştır. Divan-ı Hümayun'da bahsi geçen ve hükümdarın hakkında emri ortaya çıkan her husus mühimme defterlerine kaydedilmiş olup XVII. yüzyıldan itibaren ise şikâyetler, hususi olarak şikâyet-ahkâm defterlerine yazılmıştır.[51] Arşiv kayıtlarımızda bu teftişlerin süreç ve detayları hakkında önemli veriler mevcuttur. Örneğin 19 Haziran 1568 tarihli bir hükümde, Mora sancağındaki bey, kadı, nâip ve ileri gelenlerin halka zulmettiğinin bildirilmesi üzerine teftiş için Narda kadısı görevlendirilmiştir.[52] Yine 31 Temmuz 1568 tarihli kayıtta, Kütahya ve Karahisar-ı Sahib sancaklarındaki üst düzey görevlilerin halka zulmettikleri bilgisinin Divan-ı Hümayun'a iletilmesinden sonra teftiş için Kütahya kadısının görevlendirildiği ifade edilmektedir. Aynı yerde, müfettiş olarak görevlendirilen kadının her tarafı gezerek halkı bizzat dinlemesi, haksızlığa uğrayanların haklarını iade ederek merkezî idarenin bilmesi gereken hususların ise ayrıca İstanbul'a (Divan-ı Hümayun'a) arz edilmesi istenmiştir.[53] Farklı bölge ve tarihlerden konuya dair örnekleri mühimme kayıtlarından artırmak mümkündür.[54]

B) Mehayif Teftişinin İcrası

Osmanlı hukuk sisteminde kadıların tayin, azil ve teftişine dair hususlarda mutlak yetkili hükümdardır. Hükümdar, kadıların ve yöneticilerin teftiş konularını Divan-ı Hümayun vasıtasıyla icra etmektedir. Bununla birlikte kadıların bazen bizzat hükümdar tarafından bazen de hafiyeler marifetiyle denetlenip araştırıldığı

49 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, s. 130-131; İlber Ortaylı, "Kadı". *DİA*, C. XXIV, Ankara 2001, s. 73; Üçok ve Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 230; Cihan Kılıç, "Osmanlı Devlet Teşkilâtında Yargının İdari Denetimi: Kadıasker Teftiş Örneği", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (2), (2019), s. 336,

50 İnalcık, Halil, "Şikâyet Hakkı: 'Arz-ı Hâl ve 'Arz-ı Mahzar'lar", *Osmanlı Araştırmaları*, (7-8), (1988), s. 41.

51 Taş, "Osmanlı Kadı Mahkemesindeki 'Şühûdü'l-Hâl' Nasıl Değerlendirilebilir?", s. 191.

52 BOA, A.DVNS.MHM.d, 7/1584.

53 BOA, A.DVNS.MHM.d, 7/1829.

54 Bu hususta, 1 Kasım 1564'te harâmi yatağı olduğu gerekçesiyle hapsolunan Dobniçe kazâsı Sarıyar karyesinden İsa ve kardeşi Rodoslav adlı zimmîlerin kefilleri alınmadan kadı tarafından serbest bırakılmalarının sebebinin araştırılması hakkında mehâyif teftîşine me'mûr Timurhisar kadısına ve Dergâh-ı Muallâ Çavuşlarından Ferruh'a yazılan hüküm (BOA, A.DVNS.MHM.d, 6/321) ile 8 Mayıs 1565'te Bozok'ta Cuma adındaki çeribaşının mehayif teftişinde halka olan borcunu ödemesine rağmen niçin hapis olunduğunun bildirilmesinin Bozok beyi ile Bozok ve Akdağ kadılarına yazılan karar metni (BOA. A.DVNS.MHM.d, 6/1108) mehayif teftişine yönelik ülke coğrafyasının değişik yerlerindeki farklı vakalara sadece birkaç örnektir.

olmuştur.[55] Esasında makam ve unvan dikkate alınmayarak yeri geldiğinde, Divan-ı Hümayun üyeleri dâhil, devlet görevlilerinin tümü bu denetime tâbi tutulmuştur. Bilhassa kadı ve müderrislerin mülazemet (bir nevi staj) ve atama konularında zaman zaman eleştirilere konu olan[56] kazaskerlerin hükümdar kararıyla teftiş edildikleri görülmektedir.[57] Bu konuda 1547-1551 tarihleri arasında Anadolu Kazaskerliği yapan Sinan Efendi, aynı tarihlerde Rumeli Kazaskerliği yapan Bostan Efendi ve İstanbul Kadısı Saçlı Emir Efendi'nin Fatih Camii'nde gerçekleşen ve haklı bulunmalarıyla neticelenen teftişleri bu uygulamalara örnek olarak zikredilebilir.[58]

Keza Şam Beylerbeyi Sinan Paşa, 1549 senesinde 16 davadan mehayif teftişine muhatap olmuştur. Sinan Paşa, 50.562 akçe, 4.177 sikke altın, 80 çuval buğday, 30 çuval arpa, beş deve, 1 katır ve üç Acem kuşağı ile iki nâfe miski haksız kazanç olarak edindiği; halka muhtelif biçimlerde eziyet edildiği iddiaları mehayif müfettişi Samsunizade Ahmed Efendi tarafından soruşturulmuştur. Bu teftişte, Sinan Paşa ve subaşıları hakkında 1.166 şahsın müracaatı alınmış ve 1.157 davaya bakılmıştır.[59]

Mehayif teftişlerinin, Divan-ı Hümayun'un etkin olduğu dönemde, XVI. yüzyıl sonlarına dek geniş biçimde tatbik edildiği ifade edilmektedir.[60] Bununla beraber kimi kaynaklarda XVII. yüzyılda mehayif müfettişi, eşkıya müfettişi ve silah müfettişi gibi denetleme yapan görevlilerin varlığı zikredilmektedir.[61] İlerleyen dönemlerde aynı suretteki şikâyetlere konu olan hususlarda ise kadı ve nâiplerin denetiminde bu kez şeyhülislamlık makamının ön plana çıktığı görülmektedir. Özellikle III. Mustafa (1757-1774) ve III. Selim (1789-1807) dönemlerine ait belgeler bu durumu bizlere izah etmektedir.[62]

Osmanlı Devleti'nde kadıların verdiği kararların hukuka aykırı olduğu (hükme itiraz) iddialarından ziyade kadıların tutumları (şikâyet) mehayif teftişlerine konu olmuştur. Kadıya yönelik kadılığın gerektirdiği şartları yitirdiği, taraf tuttuğu, dava süresini gereğinden fazla artırdığı, rüşvet aldığı, hediye kabul ettiği gibi iddialar mehayif teftişine gerekçe kabul edilmiştir. Kadının bir davaya bakmaktan imtina etmesi, bir başka şikâyet olarak karşımıza çıkmaktadır.[63] Bununla beraber

55 Halil İnalcık, *Adâlet Kitabı*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015), s. 150-151)

56 Gelibolulu Mustafa, *Âlî: Mevâ'ıdü'n-Nefâis fî-Kavâidi'l-Mecâlis*, neşreden Mehmet Şeker, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997), s. 314-316; Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, neşreden Yılmaz Kurt, (Ankara: Akçağ Yayınları, 1998), s. 43.

57 Kılıç, "Osmanlı Devlet Teşkilâtında Yargının İdari Denetimi: Kadıasker Teftiş Örneği", s. 337.

58 Nev'îzâde Atâyî: *Hadâiku'l-hakāik fî tekmileti'ş-Şekāik. (Nev'îzâde Atâyî'nin Şakâ'ik Zeyli)* (1), neşreden Suat Donuk, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), s. 527-531; Mehmet İpşirli, "Anadolu Kadıaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat", *İslâm Tetkikleri Dergisi*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984, s. 205-218.

59 BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Defterler, (TSMA.d), 162, sayfa: 1, 3, 5, 6, 7 ,8, 10, 11, 12, 13, 16, 423, 439, 449, 794, 822; Yazıcı, "Şam Vilâyeti Mehâyif Teftişi", s. 454.

60 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, s. 130-131.

61 Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, (İstanbul: Manisa Halkevi Yayınları, 1944), s. 103; Mehmet Aykanat, "Ombudsmanlık Kurumunun Osmanlı Kökleri", *Turkish Studies* 14/1 (2019) s. 98.

62 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, 2, (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1994), s. 1104; BOA, Cevdet Adliye. (C. ADL), 84/5072; BOA, C. ADL, 50/ 3035; BOA. Hatt-ı Hümâyun (HAT), 179/8038.

63 Ekinci, "Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)", s. 973.

kararlarda haksızlık olduğu iddiaları da aynı mekanizma tarafından ele alınmıştır. 12 Ağustos 1567'de Şumnu ve Hezargrad (Razgrad) kadılarına hitaben düzenlenen hüküm, Osmanlı idaresinin bu hususstaki hassasiyetine işaret etmektedir. Vidin, Niğbolu ve Silistre'de yapılan teftişte daha önceki kadı ve nâiplerin haksız karar verdiklerinin anlaşıldığından şer'i davaların da yeniden görülüp şer' ve kanuna uygun olarak davaların sonuçlandırılması tafsilatlı bir şekilde açıklanmıştır.[64] Merkezin teftişlerin uzamasından rahatsızlık duyduğu 9 Aralık 1567 tarihli bir hükümde açık bir şekilde izah edilmiştir. Bu konuyla ilgili Bosna ve Kilis sancaklarında mehayif teftişinin hangi aşamada olduğu Saray kadısına sorulmuş, teftiş hakkında daha önce kendisine bir ferman gönderildiği de hatırlatılmıştır. Şimdiye kadar yapılan teftiş düzeyi ve bundan sonra ne kadar kaldığının yazılıp acilen gönderilmesi ilgili kadıya emredilmiştir.[65]

Sultan I. Süleyman'a (Kanuni) (1520-1566) -muhtemelen- 1566 senesinde sunulan bir arzuhâl kadının bir davaya bakmaması şikâyetine dair örneklerden biridir. Bergama'dan yola çıkan ve Yakup adlı şahıs tarafından bıçakla darp edilerek eşyaları gasp edilen bir kadın, yaşadıklarını ve şikâyetini aksettirdiği Bergama kadısından alâka görememiştir. Kadın, dilekçesinde derdini ve uğradığı zulmün cezasız kalmamasını Hükümdar'a şöyle ifade etmiştir: "*İmdi devletlü pâdişâhım senün azîz ve sa'âdetlü başun içün olsun ve baban rûhı içün ve Hazret-i Peygamber [s.a.v.] rûhı içün olsun bana zulm ve güç idenleri bunda devlet eşiğine getürüp dergâh-ı muallâda sorgula*." Yine kadın arzuhâlinde Padişah'a, babası I. Selim'in şu hükmünü de hatırlatmıştır:

"*Sultânum sâbıkda merhûm ve mağfur baban Sultan Selim [1512-1520], Bergama kasabasına hüküm gönderüp içeriğinde şöyle buyurulmuş ki nizâm-ı âlem ve tedbîr-i memleket içün adâlet bu veçhiledür. Bir hâtûn bir kasabadan bir kasabaya bin akçelik esbâbıyla yalnuz vara kimesne mâni olmaya ve taarruz etmeyeler.*" Böylece kadı tarafından mağdur edildiğini dile getiren bir Osmanlı kadını, adaletin tecellisinde zafiyet gösterilmemesi hususunu devletin en tepesindeki makamdan doğrudan talep edebilmiştir. Arzuhâlden sonra kadına padişah emriyle hakkı iade edilmiştir.[66]

Teftiş görevini komşu yerlerdeki kadılar ya da başkentten gönderilen infisal (bir vazifeden diğerine tayini sırasında ara bekleme süresi) dönemindeki meslek mensupları yerine getirmekteydi.[67] Zaman zaman komşu yer kadıları dışında beylerbeyleri ile sancak beylerine de görev verilmiştir. Örneğin Canik Sancakbeyi Ali Bey, 30 Haziran 1559 tarihinde Beypazarı, Mihalıççık ve Sivrihisar kadılıklarında teftiş yapmak üzere bir toprak kadısı ile birlikte görevlendirilmiştir.[68]

Mehayif müfettişlerinin bölgeye gelişi dellal marifetiyle kamuya ilan edilmekteydi.[69] Bunların görevlerini sağlıklı biçimde ifa edebilmeleri için emniyet tedbir-

64 BOA, A.DVNS.MHM.d, 7/ 47.

65 BOA, A.DVNS.MHM.d, 7/457.

66 BOA, TSMA.e, 872/36-1.

67 Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, 1, çev. Mehmet Harmancı, (İstanbul: e Yayınları, 2008), s. 176.

68 BOA, A.DVNSMHM.d, 3/ 65; Yazıcı, "Şam Vilâyeti Mehâyif Teftişi", s. 449.

69 BOA, A.DVNSMHM.d, 7/ 858; Yazıcı, "Şam Vilâyeti Mehâyif Teftişi", s. 449; Yılmaz, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminde Mehayif Müfettişleri", s. 1529.

lerinin alındığı görülmektedir. Bahse konu tedbirler ise bölgedeki timarlı sipahiler tarafından sağlanmaktaydı. Bu konuda oluşabilecek bir zafiyetin neticesinde mehayif müfettişlerinin timarı alma müeyyidesi yine söz konusuydu.[70]

Mehayif teftişinde gerek duyulması hâlinde hapisteki kişilerin mahkemeye çıkarılabilmesi de mümkün olabiliyordu. Örneğin 17 Ağustos 1565 tarihli hüküm-de, Malkara kadısının talebi üzerine, İpsala'da hapisteki bir kişinin diğer taraflarla yüzleştirilmesi maksadıyla Malkara'ya getirilmesi istenmiştir.[71]

Doğrudan Divan-ı Hümayun tarafından görevlendirilmeleri nedeniyle mehayif müfettişlerinin taşrada herhangi bir yöneticiye karşı sorumlulukları bulunmamaktaydı. Keza bu müfettişler, denetim yaptıkları bölgedeki vali, kadı veya nâiplerinden tamamen bağımsız olarak davalara bakar, elde ettikleri neticeleri de doğrudan Divan-ı Hümayun'a sunarlardı.[72] Buna rağmen mehayif teftişinden duyulan rahatsızlık, zaman zaman yöneticilerin bu konuda tepkiler vermesine sebep olmuştur. Örneğin 12 Şubat 1568 tarihli bir hüküm içerik olarak bununla ilgilidir. Yanya Sancakbeyi Ahmed Bey, kendisi ve ahaliden haksızca 100 bin akçeden fazla para toplamış olan kethüdasıyla ilgili bir soruşturmadan rahatsızlık duyarak teftişin olacağını halka duyuran dellala kendisinin talimatı olmadan bunu yapamayacağını belirtmiş ve dellalı darp etmek istemiştir. Ayrıca evvelce şikâyette bulunmuş halka da eziyet etmiştir. Bütün bu safahat Divan-ı Hümayun'a tafsilatlı biçimde intikal ettirilmiştir.[73] Mehayif teftişi neticesinde verilen hükmün infazı için Divan-ı Hümayun'un devreye girdiğine dair kayıtlar da mevcuttur. Örneğin teftiş sonunda suçu sabit olduğundan Çorum Kalesi'ne hapsedilen Veled ismindeki sipahinin küreğe konulmak üzere Süddе-i Saadet'e (İstanbul) gönderilmesi hakkında Çorum Beyi Mehmed'e bir emir yazılmıştır.[74]

Mehayif müfettişleri ile toprak kadıları yürüttükleri vazifeler itibarıyla benzerlik gösterseler de muhteviyat olarak farklı görevleri icra eden profillerdir. Toprak kadıları, bilhassa köylü ve çiftçinin mahallindeki idarecilerle buradaki güç odaklarının zorbalıklarına dair şikâyetini eyalet ve sancak kadılıklarına ya da Divan-ı Hümayun'a taşımaları üzerine soruşturma yapmakla görevlendirilen kadılardır. Kimi kaynaklarda ise toprak kadıları, eyalet ve sancaklarda bulunup başkente bağlı olarak denetim yapan seyyar kadılar olarak ifade edilmektedir.[75] Öte yandan bir davanın yakınlık ve akrabalık gibi gerekçelerle bölgenin kadısı tarafından görülmesinin sakıncalı olduğu hâllerde yine merkezden *müvellâ* adı verilen kadılar da

70 BOA, A.DVNSMHM.d, 6/ 138; Yazıcı, "Şam Vilâyeti Mehâyif Teftişi", s. 449; Yılmaz, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminde Mehayif Müfettişleri", s. 1529.

71 BOA, A.DVNSMHM.d, 5/ 128; Yazıcı, "Şam Vilâyeti Mehâyif Teftişi", s. 450.

72 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, s. 130; Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları, (Ankara: Barış Kitap Basım Yayın, 1999), s. 91; Akman, Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, s. 41-42.

73 BOA, A.DVNS.MHM.d, 6/540.

74 BOA, A.DVNS.MHM.d, 6/540.

75 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, s. 128-130; Ekinci, "Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)", s. 969.

görevlendirilebilmiştir.[76] Bu konuda 1 Numaralı İstanbul Ahkâm Defteri'nde yer alan hüküm şu şekildedir:

> *"Müderrisînden Mevlana Mustafa zide ilmuhu'ya hüküm ki:*
>
> *Husus-ı mezbura bir müvellâ ta'yin ve icrâ-yı hakk olunmak bâbında emr-i şerîfüm recâ ve sen ki mevlânâ-yı mûmâ-ileyhsin husûs-ı mezbûra müvellâ ta'yin olunman bi'l-fi'l Şeyhülislâm ve Müftî'l-enâm olan Mevlana Seyyid Mustafa edâmallahu Te'âlâ fezâilehu işaret itmeleriyle işaretleri mûcebince müvellâ olman içün yazılmışdur. Fî evâil-i Receb Sene 1157 (1744)"*[77]

Mehayif teftişlerinde elde edilen bulgular teftiş defterlerine tafsilatlı biçimde kaydedilmiştir. Defterin ilk kısmında teftişin amacı, sonrasında ise davacıların davalarının ve teftiş edilen kişi veya kişilerin teferruatlı biçimde verdikleri cevapların/istintaknâmenin yazılı olduğu görülmektedir.[78] Teftiş sonucunda kadı haklı görülebildiği gibi, kadının azli ve hatta cezalandırılması da istenebilmekteydi.[79] Mehayif teftişini tamamlayan müfettişler, ilgilinin görevden alınmasını veya istenen cezayı doğrudan tatbik etme salahiyetine sahip değillerdi. Her hâlükârda azil veya cezanın icrası, hükümdar tarafından takdir olunması suretiyle mümkündü.[80]

Yargının denetlenebilmesi, kadıların muhakeme süreçlerini yönetmesi ve verdikleri hükümlerde daha hassas davranmalarını teşvik etmiştir. Bununla beraber yine de Osmanlı hukuk sisteminde kadıların rutin ve sistematik biçimde teftiş edildiği söylenemez.[81]

Mehayif teftişinde görev alanların da adaletten sapmaları, herhangi bir usulsüzlüğe karışabilme ihtimali idare tarafından göz önünde bulundurulmuştur. Esas itibariyle zulmü tespit etmek üzere görevlendirilenlerin zulüm ve eziyetlerine de göz yumulmaması için teftişin de teftiş edilebilmesi usulü benimsenmiştir.[82] Örneğin Silistre sancağını teftiş eden Süleyman Çavuş'un subaşıya ve ahaliye zulmettiği ihbarı üzerine Divan-ı Hümayun, konunun tetkikini istemiştir.[83]

Sonuç

Toplumsal huzur ve barışın sağlanmasında en güçlü motivasyon şüphesiz adalettir. İslam hukuku ile örfe dayalı hukuk sisteminin imtizacıyla büyük bir coğrafyayı yüzyıllarca yönetebilmeyi başarmış Osmanlı Devleti'nde adalet, her zaman yüce bir gaye olarak görülmüş, adaletin tezahürüne mâni olabilecek hiçbir hususun bu hukuk ve ahlak anlayışında yeri olmadığı her fırsatta dile getirilmiştir.

76 Ekinci, "Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)", s. 970.

77 BOA, A.DVNS.AHK.İS.d, 1/1037; Ekinci, "Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)", s. 970.

78 Kılıç, "Osmanlı Devlet Teşkilâtında Yargının İdari Denetimi: Kadıasker Teftiş Örneği", s. 337.

79 Öztuna, Yılmaz, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 8, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1994), s. 70.

80 Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuk Adalet ve Mülk*, (İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2017), s. 372.

81 Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, (Oxford: Oxford University Press, 1973), s. 228; Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı, s. 61.*

82 Yılmaz, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminde Mehayif Müfettişleri", s. 1536.

83 Yazıcı, "Şam Vilâyeti Mehâyif Teftişi", s. 451.

Osmanlı, bu çerçevede devlet ve hukuk sisteminin güçlü biçimde ayakta durabilmesi için kuruluşundan itibaren birtakım düzenlemelere gitmiş, bu hususta çeşitli mekanizmalar kurmuştur. Bilhassa hukuk sisteminin ana aktörlerinin doğrudan hükümdara bağlanması, onlara sağlanan imkân ve yüksek statü ile tahkim edilen özerklik, yargının işleyişini diğer tesirlerden büyük ölçüde korumuştur.

Klasik Dönem'de her ne kadar düzenli bir temyiz, iade-i muhakeme ve karar düzeltme sisteminin varlığından söz edilemese de yargı kararlarına itiraz edilebilmesi ve aynı mahkemenin kararını gözden geçirmesinin istenmesi her zaman mümkün görülmüştür. Öte yandan herkese verilen Divan-ı Hümayun'a arzuhâl hakkı, adaletin tesisinde ve adalete güvenin artırılmasında büyük rol oynamıştır.

Halkın her türlü zulme karşı kendisini güvende hissedebilmesi için gerektiğinde yöneticilerin ve yargı görevinde bulunanların denetlenebilmesini sağlayan mekanizmaların başında mehayif teftişi gelmektedir. Mehayif teftişinin, hâkim ve mahkemeler üzerinde dolaşan bir kılıç olduğu; yargı bağımsızlığına olumsuz yönde tesir edip buna gölge düşürdüğü de ileri sürülmüştür. Bu itirazların haklılık payı olsa da İslam hukuku ve örf etrafında teşekkül eden hukuk anlayışını tatbik etmeye yönelmiş Osmanlı hukuk sisteminin yargılamada esas hedefinin adaleti tesis etmek olduğundan hareketle yargının bağımsızlığı yanında yanlışın düzeltilmesi veya yargıda meydana çıkabilecek bir usulsüzlüğün denetlenmesi, gerekiyorsa cezalandırılmasının zaruri olduğu inkâr edilemez. Yargı görevini ifa eden kişilerin yetkileri çerçevesinde bağımsızlıklarının korunması güçlü bir hukuk sisteminin temel şartı iken, yargının muhatabı olan bireylerin hakkaniyete uygun muhakeme edilebilmesi de temel bir insan hakkıdır. Bu manada hâkimden şikâyet edebilme yahut yargı kararına yönelik itiraz etmenin bireylerin adalete güveni noktasında büyük değere sahip olduğu görülmektedir. Denetim hususunda tüm idarecilere bir salahiyet tanınmaması; mehayif teftişinin de ayrıca denetime tabi tutulması, bahse konu tenkit karşısında dikkate değer hususlardır.

Mehayif teftişi, adaletin tesisinde oynadığı rolün dışında halkın nabzının tutulmasında yönlendirici bir veri manzumesi meydana getirmiştir. Yöneticilerin toplumun dert ve gündemleriyle ilgili fikir sahibi olmasına hizmet etmiştir. Ayrıca mehayif teftişlerine dair defterler ve diğer kayıtlar, tarihî ve sosyolojik değerlendirmeler için de kıymetli vesikalardır. Osmanlı toplumunun yaşadığı temel sıkıntıların, meselelerinin tespiti için başvurulan mehayif teftişi kayıtları günümüz araştırmacıları için de önemli bir bilgi kaynağı durumundadır.

Tanzimat'tan sonra hâkimden şikâyet ve yargı kararına itiraz, ihdas edilen kurumlarla daha sistematik biçimde bir kanun yolu olarak düzenlenmiştir.

EXTENDED SUMMARY

Justice is undoubtedly the strongest motivation and power in ensuring social peace and tranquillity. The Ottoman Empire managed to rule a large geography for centuries with the harmonious combination of Islamic law and customary law system. In the Ottoman Empire, justice was always seen as a supreme goal, and nothing that could prevent the manifestation of justice was tolerated. It has been

stated at every opportunity that issues that may hinder the manifestation of justice have no place in this understanding of law and morality. It is seen that the main actors and practitioners of the state organization and legal system were appointed by the Sultan himself. Therefore, the Ottoman legal system can be seen as the reflection of the Turkish-Islamic state structure in the legal field.

In this context, the Ottoman Empire has made some arrangements and established various mechanisms in this regard since its establishment in order for the state and legal system to continue strongly. As the direct affiliation of the main actors of the legal system to the ruler, the opportunities provided to the justice organization and its members, and the autonomy strengthened by the high status have largely protected the functioning of the judiciary from other influences.

The understanding of law and administration of the Ottoman Empire, in addition to its religious aspect, has a unique structure, built on the dynamics of customs, where a law-making area reserved for the sultan has expanded independently, especially since the reign of Mehmed the Conqueror. For centuries, the state has been governed with a legal consistency in which sharia and customary rules applied together.

Although it cannot be said that there was a regular system of appeal, retrial and decision correction in the classical period, it was always possible to object to judicial decisions and request the same court to review its decision. On the other hand, the right to petition the Imperial Council, which was granted to everyone, played a major role in establishing justice and increased confidence in justice. In classical Islamic law works, it was seen that the principle of justice was taken as a basis in the review of judicial decisions and the evaluation of complaints against judges, and people were given the opportunity to apply for legal remedies in today's terms. The existence of persecution courts (mezalim/plural of oppressed) in Islamic History is remarkable. Mezalim courts can be defined as the supreme board that hears criminal and civil cases that ordinary courts have difficulty in concluding and evaluates complaints about the administration. Some practices during the period of the Prophet and the Rashidun Caliphs are of great importance in the formation of this institution. Some practices carried out during the period of the Prophet Muhammed and the Rashidun Caliphs are of great importance in the formation of this institution.

The most obvious appearance of persecution courts in the Ottoman Empire, which we encountered with names such as Divan-ı Adl and Divan-ı Mezalim, was Divan-ı Humayun (The Imperial Council) in the historical process. In addition to other administrative functions, this board also performed the functions of prosecuting crimes committed by senior executives and members of the judiciary against the state and, in a sense, appealing the decisions of lower courts.

Of course, Divan-ı Humayun was not a court of first instance that was the primary and direct addressee of every legal dispute. In the Ottoman geography, any person who had a legal dispute or alleged injustice always had the opportunity to apply to the court to seek his rights. In this context, the person started the legal process by applying to a local judge.

In the Ottoman Empire, kadis had wide jurisdiction and judicial decisions made by kadis could not be annulled by another judicial decision. The doctrinal basis of this situation was the rule that jurisprudence did not contradict other

jurisprudence. However, this did not mean that judicial decisions in the Ottoman Empire could never be audited or overturned. There was always the possibility of both complaining about the judge and claiming that the judicial decision was unlawful. As a matter of fact, allegations that the decision did not comply with the legal norm, that the evidence and trial rules were not handled in accordance with the procedure, that the judge violated the principle of impartiality, that he took bribes, etc., allegations that might cast a shadow on the court decision made an audit necessary. Accordingly, it was not to be overlooked that in the Ottoman Empire, the principle of justice was taken as a basis in the supervision of judicial decisions and the evaluation of complaints against judges, and people were given the opportunity to apply for legal remedies in today's terms.

Mehayif, which aims to ensure justice by examining and evaluating judges and court decisions, appears as a concept specific to the administrative and judicial organization of the Ottoman Empire. Mehayif inspection is one of the primary mechanisms that enable administrators and judicial officials to be inspected when necessary, so that the public can feel safe against all kinds of oppression. Mehayif inspection was used to inspect not only kadis but also members of ilmiya class (ulema/muderrises) and other administrators who abused their duties; Government officials sent for this purpose were called mehayif inspectors. Mehayif inspections were judicial investigations carried out especially by judges, and mehayif inspectors were defined as members of the ilmiye class sent by the Divan-ı Humayun to detect and inspect the problem after the complaints were heard, and generally the judges were appointed to this duty.

It has been claimed that the Mehayif inspection was a sword hovering over judges and courts; It has also been argued that it negatively affected and casted a shadow on the independence of the judiciary. Although these objections have some merit, it is clear that the main goal of the Ottoman legal system, which was oriented towards applying the understanding of law formed around Islamic law and customs, was to establish justice. Based on this, it cannot be denied that, in addition to the independence of the judiciary, it is essential to correct the mistake or supervise any irregularity that may occur in the judiciary and, if necessary, punish it. While protecting the independence of persons performing judicial duties is a fundamental condition of a strong legal system, the ability of individuals who are the subjects of the judiciary to be judged fairly is also a fundamental human right. In this sense, being able to complain about the judge or objecting to the judicial decision is of great value in terms of individuals' trust in justice, and not all administrators are given any authority regarding the supervision in question; On the other hand, it can be mentioned as a response to the criticism on this issue that the inspection of the mehayif should also be subjected to separate inspection.

Apart from the role it played in the establishment of justice, the Mehayif inspection created a guiding body of data in terms of keeping the pulse of the public. These records served managers to have an idea about the problems and agendas of the society. Therefore, records of mehayif inspections are valuable documents for historical and sociological evaluations. In other words, mehayif inspection records are important data sources in determining the main problems and issues experienced by the Ottoman society.

As a result, while the Ottoman Empire was trying to establish justice and ensure peace and security in the wide geography it ruled, it turned to building a

dynamic judicial system with internal control mechanisms in order for the state structure to function properly. Particular attention was paid to the supervision of the courts and their decisions in order for the structure to function properly. Since its establishment, this system has constantly changed depending on the organizational growth of the state, the expansion of territory, and local or global developments. Mehayif inspections were of great importance in the supervision of both the judiciary and administrators until the last period of the Ottoman Empire. After the Edict of Tanzimat, complaints against judges and objections to judicial decisions were regulated as a more systematic legal remedy with the institutions established; Legal regulations and institutionalization continued during the period of the Republic of Türkiye and have survived until today.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

a-Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âsafî Dîvân-ı Hümâyûn Sicillâtı Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d,):

3/65, 6/34, 6/321,6/540, 6/1108,7/47,7/457, 7/858, 7/1584, 7/1829, 14/9, 69/531,73/1228, 85/102.

Bâb-ı Âsafî Dîvân-ı Hümâyûn Sicillâtı İstanbul Ahkâm defterleri, (A.DVNS.AHK.İS.d): 1/1037

Cevdet Adliye (C.ADL), 5072, 3035

Hatt-ı Hümâyûn (HAT.), 1655/1, 179/8038

Topkapı Sarayı Müze Arşivi, Evrak (TSMA.e): 872/36-1.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Defterler, (TSMA.d), 162.

b- Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi (ATASE)

Balkan Harbi (110.9.1.7) / 751.1.7.

Kanunlar

Düstur *I/5*. (1937), Başvekâlet Matbaası, Ankara 1937.

Kitap ve Makaleler

Ali Haydar Efendi: *Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*, İstanbul: Hukuk Matbaası, 1330.

Ahmed Cevdet Paşa: *Tezâkir (13-20)*, yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara 1991.

Ahmed Cevdet Paşa: *Tarih-i Cevdet*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1994.

Akdağ, Mustafa: *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1-2)*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1974.

Akdağ, Mustafa: *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*, Ankara: Barış Kitap Basım Yayın, 1999.

Akgündüz, Ahmet: *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri (1)*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2006.

Akman, Mehmet: *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004.

Aksoy, Hasan: "Dursun Fakih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. X, İstanbul 1994, s. 7-8.

Akyıldız, Ali: *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, İstanbul: Eren Yayıncılık ve Kitapçılık, 1993.

Akyıldız, Ali: "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye", *DİA*, C. XVIII, Ankara 2003, s. 250-251.

Akyıldız, Ali: *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

Akyılmaz, Gül: "Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerinde Etkisi", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Prof. Dr. Halil Cin'e Selçuk Üniversitesinde 10. Hizmet Yılı Armağanı, (Ocak 1995), s. 23-41.

Akyüz, Vecdi: *İslâm Hukuku'nda Yüksek Yargı ve Denetim: Divan-ı Mezalim*, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995.

Atar, Fahrettin: "Kadı", *DİA*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 66-69.

Avcı, Mustafa: *Türk Hukuk Tarihi*, 11. Baskı, Ankara: Adalet Yayınevi, 2022.

Aydın, Mehmed Âkif: *Türk Hukuku Tarihi*, İstanbul: Beta Basım, 2013.

Aydın, Mehmed Âkif: "Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye", *DİA*, C. XIX, İstanbul 1994, s. 387-388.

Aykanat, Mehmet: "Ombudsmanlık Kurumunun Osmanlı Kökleri", *Turkish Studies* 14/1 (2019) s. 91-110.

Barkan, Ömer Lütfi: *XV ve XVI ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları Kanunlar (I)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2001.

Bayındır, Abdülaziz: *İslam Muhakeme Hukuku: Osmanlı Devri Uygulaması*, İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Yay., 1986.

Berki, Ali Hikmet: *Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye)*, İstanbul: Hikmet Yayınları, 1982.

el-Beyhakî: *es-Sünen el-Kübrâ*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

Bilmen, Ömer N.: *Hukukı İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kâmusu*, İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1968.

Ceylan, Ayhan: "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de Yargı", *AÜEHFD*, VIII (7-2), (2004), s. 23-48.

Cin, Halil ve Gül Akyılmaz: *Türk Hukuk Tarihi*, Konya: Sayram Yayınları, 2013,

Ekinci, Ekrem Buğra: "Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)", *Belleten*, 65 (244) (2001), s. 959-1006.

Ekinci, Ekrem Buğra: *Ateş İstidâsı İslam-Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü*, İstanbul: Filiz Kitabevi, 2001.

Ekinci, Ekrem Buğra: *Osmanlı Hukuk Adalet ve Mülk*, İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2017.

Emecen, Feridun M.: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi 1300-1600*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

Ergin, Osman Nuri: *Mecelle-i Umûr-ı Belediye I*, İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995.

Fendoğlu, Hasan Tahsin: *İslam ve Osmanlı Anayasa Hukukunda Yargı Bağımsızlığı*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.

Fendoğlu, Hasan Tahsin: "Osmanlı'da Kadılık Kurumu ve Mahkemelerin Bağımsızlığı", *Osmanlı Ansiklopedisi*, VI, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 453-469.

Gelibolulu Mustafa Âlî: *Mevâ'ıdü'n-Nefâis fî-Kavâidi'l-Mecâlis*, neşreden Mehmet Şeker, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.

Heyd, Uriel: *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford: Oxford University Press, 1973.

İbnü'l-Hümâm: *Fethu'l-kadîr*, Mısır, 1316.

İbn Mâce: *Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları,1992.

İnalcık, Halil: "Adaletnâmeler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 2 (3-4). 49-142.(1965).

İnalcık, Halil: The Rûznâmce Registers of the Kadıasker of Rumeli as Preserved in the İstanbul Müftülük Archives, *Turcica*, (XX), Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1988.

İnalcık, Halil: "Şikâyet Hakkı: 'Arz-ı Hâl ve 'Arz-ı Mahzar'lar", *Osmanlı Araştırmaları* (7-8), (1988), s. 33-54.

İnalcık, Halil: "Adâletnâme". *DİA*, C. I, İstanbul 1998, s. 346-347.

İnalcık, Halil: *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2005.

İnalcık, Halil: *Adâlet Kitabı*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015.

İpşirli, Mehmet: "İkindi Divanı", *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 26-27.

İpşirli, Mehmet: "Anadolu Kadıaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat", *İslâm Tetkikleri Dergisi*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984, s. 205-218.

Kılıç, Cihan: "Osmanlı Devlet Teşkilâtında Yargının İdari Denetimi: Kadıasker Teftiş Örneği", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2), (2019), s. 333-365.

Koçi Bey: *Koçi Bey Risalesi*, neşreden Yılmaz Kurt, Ankara: Akçağ Yayınları, 1998.

el-Mâverdî: *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006.

Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî: *el-Câmi'u's-Sagîr*, Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2011.

Mumcu, Ahmet: *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1976.

Mumcu, Ahmet: "Dîvân-ı Hümâyun", *DİA*, C. IX, İstanbul 1994, s. 430-432.

Mumcu, Ahmet: *Divan-ı Hümayun*, Ankara: Phoenix Yayınları, Ankara 2007.

Nev'îzâde Atâyî: *Hadâiku'l-hakāik fî tekmileti'ş-Şekāik. (Nev'îzâde Atâyî'nin Şakâ'ik Zeyli) (1)*, neşreden Suat Donuk, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.

Ortaylı, İlber: "Kadı". *DİA*, C. XXIV, Ankara 2001, s. 69-73.

Ortaylı, İlber: *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, İstanbul: Kronik, 2020.

Öztuna, Yılmaz: *Büyük Osmanlı Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1994.

Pakalın, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü (I-III)*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1983.

Shaw, Stanford J.: *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: e Yayınları, 2008.

Sivrikaya, İbrahim: "Osmanlı Devleti'nde Hukuk Kaidelerinin Gelişimi ve Tanzimattan Sonraki Uygulanışı", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, I, İstanbul, 1972.

Somel, Selçuk Akşin: *Osmanlı İmparatorluğu Ansiklopedisi*, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2012.

Şentop, Mustafa: *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2005.

Taş, Hülya: "Osmanlı'da 'Şikâyet Hakkı'nın Kullanımı Üzerine Düşünceler", *Memleket Siyaset Yönetim*, 2(3) (2007), 186-204.

Taş, Hülya: "Osmanlı Kadı Mahkemesi'ndeki 'Şühûdü'l-Hâl' Nasıl Değerlendirilebilir?", *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* (44), (2008), s. 25-44.

Uluçay, Çağatay: *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul: Manisa Halkevi Yayınları, 1944.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020.

Üçok, Coşkun ve Ahmet Mumcu: *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1976.

Ünal, Mustafa: "İslam Hukukunda Temyiz, Ceride-i İlmiyye Kapsamında Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye Örneği", *İslam Tetkikleri Dergisi*, (13/2) (2023), s. 837-861.

Van den Boogert, Maurists H: *Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi 18. Yüzyılda Kadılar, Konsoloslar ve Beratlılar*, Çeviri Ali Coşkun Tuncer. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014.

Yazıcı, Muhammed: "Şam Vilâyeti Mehâyif Teftişi (H.956/M.1549)", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 17 (26), (2019) s. 447-472.

Yeniçeri, Celal: "Mezalim", *DİA*, C. XXIX, Ankara 2004, s. 515-518.

Yılmaz, Savaş: "XVI. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminde Mehayif Müfettişleri", *DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (4). (2021), s. 1521-1541.

Yiğit, Ahmet: "Mukarrerat-ı Temyiziyye Mecmualarında (1327/1911-1332/1916) Görülen Arazi Davalarının Tedkiki", 1. *Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, 2012.

Yücesoy, Ayşe Aslı: "Şûrây-ı Devlet (1868-1876)", *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, (8/2) 2017, s. 187-215.

ez-Zerkeşî, Bedrüddin Muhammed: *el-Mensûr fi'l-Kavâid*, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.

EKLER

Ek – 1: *Hüdâvendigâr Beyi, Yenişehir ve Gölpazarı Kadılarının Teftiş İçin Görevlendirildiklerine Dair 17 Temmuz 1574 Tarihli Hüküm*

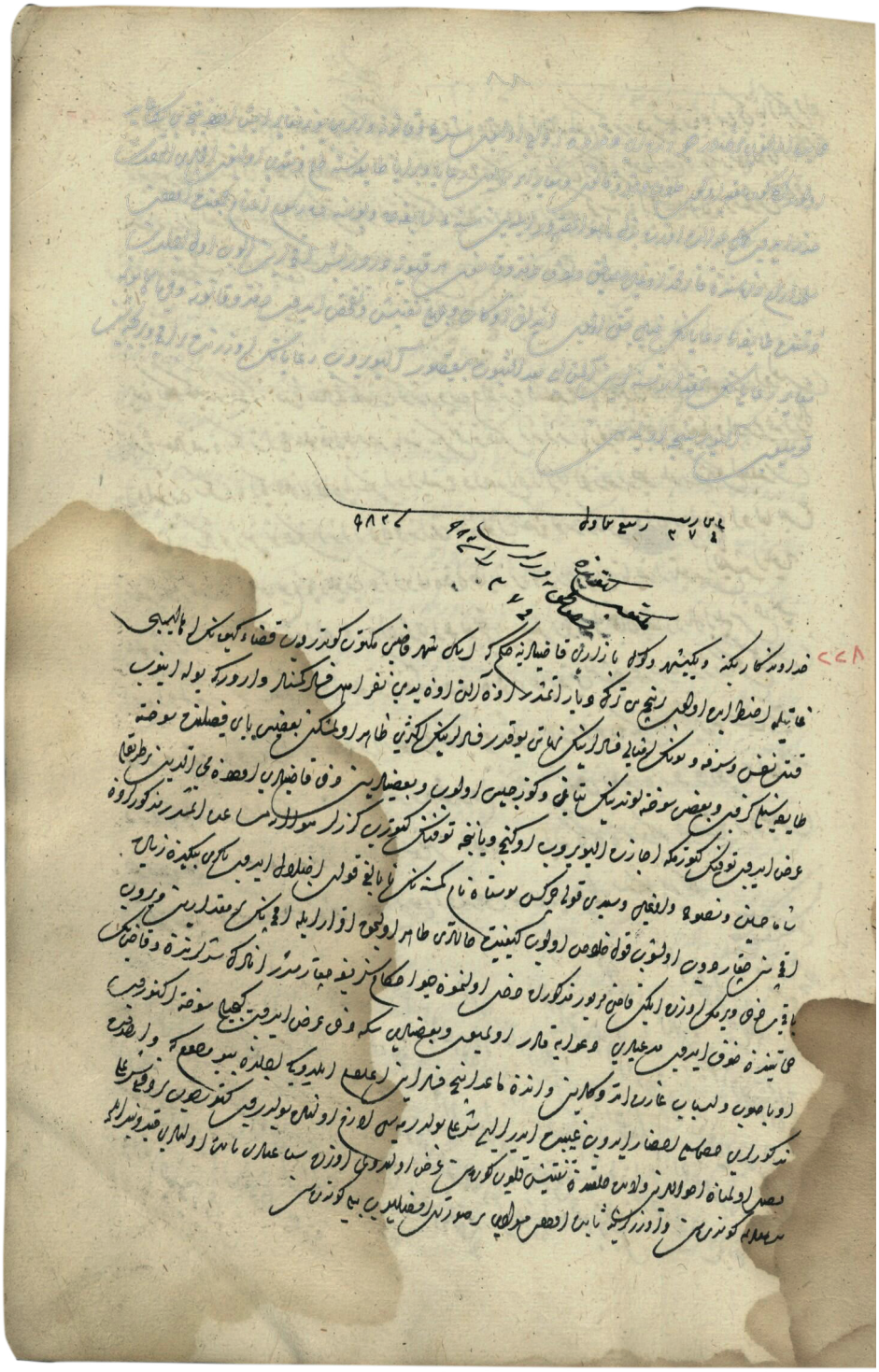

BOA, A.DVNS.MHM. d, 26-228

[Yev]mü'l-Erbi'â Fî 27 Rebî'ulevvel sene 982

Mektûb getiren Mustafa'ya verildi.
Fî 27 Ra. Sene 982

Hüdâvendigâr beyine ve Yenişehir ve Gölpazarı kadılarına hüküm ki,

Eskişehir kadısı mektûb gönderip kazâ-i Geyve'nin ahâlîsi gâyetle ıztırâbda olup ve nicesin terk-i diyâr etmişdir. On altı on yedi nefer ehl-i fesâd kimesneler varır ki yola inip katl-i nefs ve serika ve bunun emsâli fesâdlarının nihâyeti yokdur, fesâdlarının ekseri zâhir olmuşiken bazısı pâ-yı fazîletde (?) sûhte taifesiyle gezip ve ba'zı sûhte levendinin yatağı ve gözcüsü olup ve bazılarını dahi kadıları olan Muhyiddin bir tarîkile arz edip tüfenk getirmeğe icâzet alıverip önünce ve yanınca tüfenk getirip gezerler minvallerine müsâ'ade etmişdir. Mezkûrlardan Şah Hüseyin ve Nasuh ve oğlu ve Seydi Kulu, Çerkes Bostan nâm kimesnenin nâ-bâliğ kulu ıdlâl edip yirmi binden ziyâde akçesini çıkardıp alıp kul hâlas olup keyfiyet-i hâlleri zâhir olıcak ikrârlarıyla akçenin bir mikdârını verip bâkîsini dahi vermek üzere iken kadı-i mezbûr mezkûrlara dahl olunmasın deyu ahkâm-ı şerîfe çıkarmışdır. Ânların şerlerinden ve kadının himâyetinden havf edip müdde'îleri da'vâya kâdir olmayıp ve bazıları sikke dahi arz edip geceyle sûhte eğlendirüp (?), ev basıp ve esbâb gâret etdiklerini ve ândan mâ'adâ nice fesâdların i'lâm eylediği ecilden buyurdum ki vardıkda mezkûrları husamâsıyla ihzâr edip gaybet ederler ise şer'le buldurması lâzım olanlara buldurup getirdip bir def'a şer'le fasl olmayan ahvâllerini vilâyet halkından teftîş kılıp göresin arz olunduğu üzere şenâ'atleri sâbit olanları kayd u bend ile südde-i sa'âdetime gönderesin ve üzerlerine sâbit olan mevâddı bir sûretin imzalayıp bile gönderesin.

Ek – 2: ***Şam Beylerbeyi ve Remle Kadısı'nın Teftişle Görevlendirilmesine Dair 9 Mart 1576 Tarihli Hüküm***

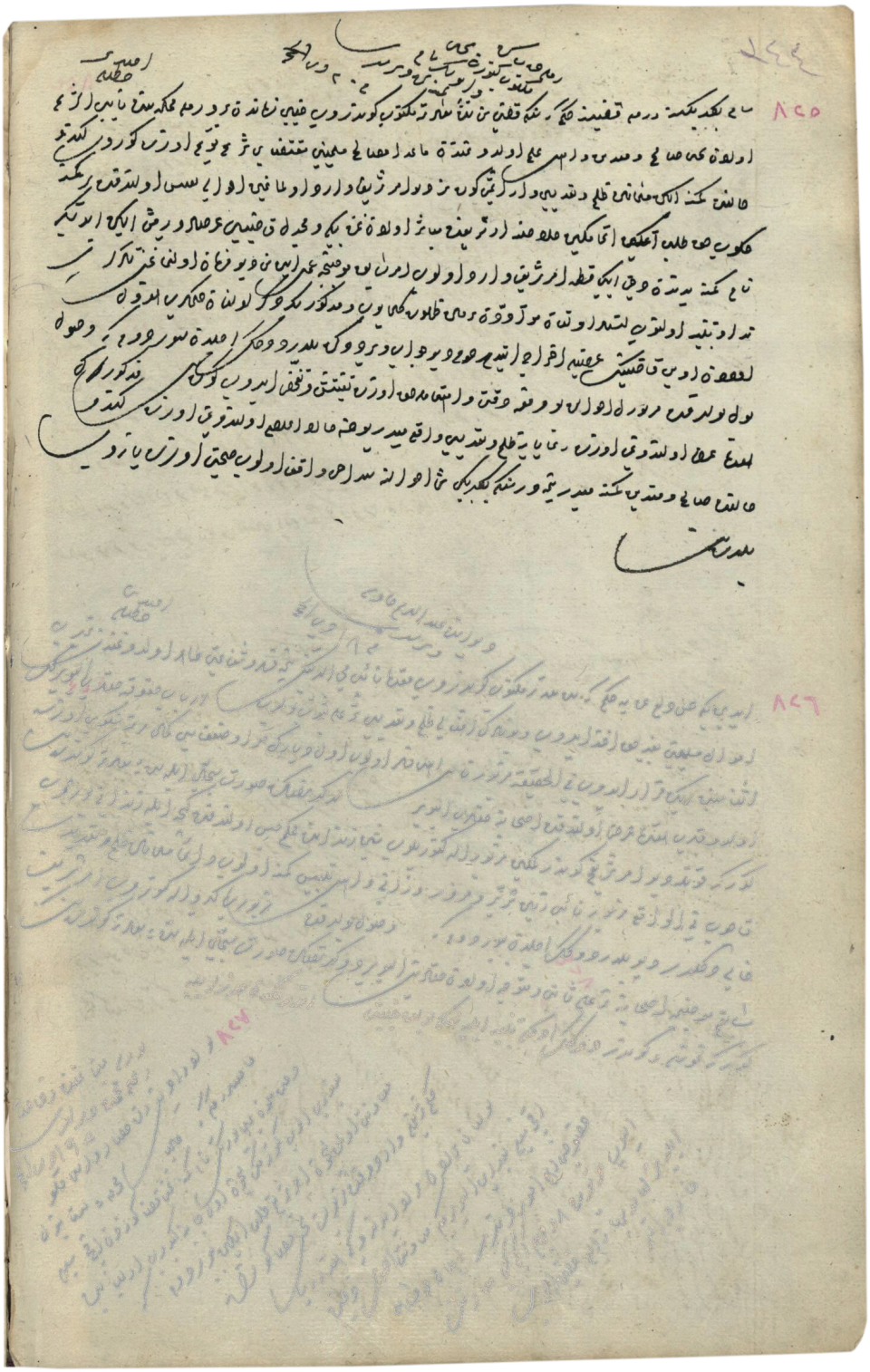

BOA, A.DVNS.MHM. d, 27/825

Remle'de sâkin mektûb getiren Yahya ve
Ebubekir nâm kimesnelere verildi.
Fî 20 Zilhicce.
Efendi hattıyla

Şam beylerbeyisine ve Remle kadısına hüküm ki,

Sen ki kadısın südde-i sa'âdetime mektûb gönderip hayli zamandan beri Remle Mahkemesi'nde nâibü'ş-şer' olan Yahya Salih mütedeyyin ve ehl-i ilim olduğundan mâ'adâ mesâlih-i müslimîni muktezâ-yı şer'-i kavîm üzere görüp kendi hâlinde kimesne iken "müslimânlara zulm ü te'addîsi var imiş göresiz" deyu emr-i şerîf vârid olmağın ahvâli teftîş olundukda bir kimesne gelip hak taleb etmemeğin hulâsa-i emr-i şerîfde mübâşir olan Gazze beyi ve Mecdel kadısı arzlar vermiş iken Ebubekir nâm kimesne yedinden dahi iki kıt'a emr-i şerîf vârid olup emr-i sâbık mûcebince amel edesiz deyu ferman olunmağın tekrâr nidâ ve tenbîh olunup isnâd olunan mevâddan bir mâdde zuhûra gelmeyip ve mezkûr Bekir zikr olunan hükümleri ma'zûl olan emrin kadısının arzıyla ihrâc etdirdim deyu cevâb verdiğin bildirdiğin ecilden buyurdum ki vusûl buldukda mezbûrun ahvâlin bu def'a dikkat ve ihtimâmla hak üzere teftîş ve tefahhus edip göresin mezkûrun mukaddemâ arz olunduğu üzere re'âyâya zulm ü te'addîsi vâki' midir yohsa hâlâ i'lâm olunduğu üzere kendi hâlinde sâlih ve mütedeyyin kimesne midir, nicedir, sen ki beylerbeyisin ahvâline sen dahi vâkıf olup sıhhati üzere yazıp bildiresin.

8 Zilhicce sene 983.

Ek – 3: *Uzun Çavuş'a Teftiş Görevi Verildiğine Dair*
10 Kasım 1573 Tarihli Hüküm

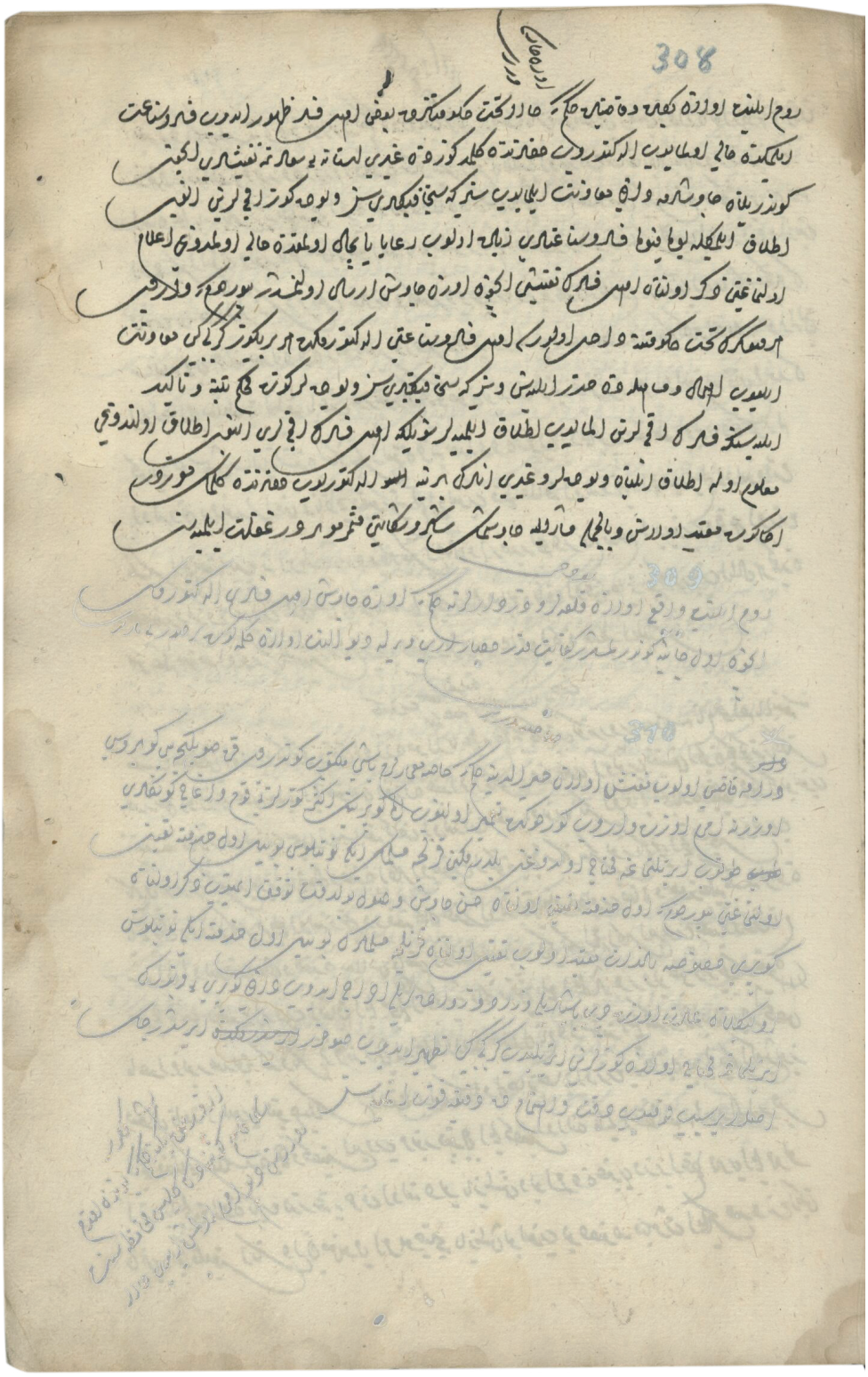

BOA, A.DVNS.MHM. d, 23/308

Uzun Çavuş'a verildi.

Rumili'nde olan beylere ve kadılara hüküm ki,

Hâlâ taht-ı hükümetinizde ba'zı ehl-i fesâd zuhûr edip fesâd ve şenâ'at eylemekden hâlî olmayıp elegetirip haklarından gelmediğinizden gayrı Âsitâne-i sa'âdetim[den] teftîşleri için gönderilen çavuşlarıma dahi mu'âvenet eylemeyip siz ki sancakbeylerisiz voyvodanız akçelerin alıp ıtlâk eylemekle yevmen fe-yevmen fesâd ve şenâ'atleri ziyâde olup re'âyâ pâymâl olmakdan hâlî olmadığı i'lâm olunmağın zikr olunan ehl-i fesâdın teftîşi için Uzun Çavuş irsâl olunmuşdur. Buyurdum ki varıp her kanginizin taht-ı hükûmetine dâhil olursa ehl-i fesâd ve şenâ'ati elegetirmekde her biriniz gereği gibi mu'âvenet eyleyip ihmâl ve müsâheleden hazer eyleyesiz ve siz ki sancakbeylerisiz voyvodalarınıza muhkem tenbîh ve te'kîd eyleyesin ki [ehl-i] fesâdın akçelerini almayıp ıtlâk eylemeyeler şöyle ki ehl-i fesâdın akçeleri alınıp ıtlâk olunduğu ma'lûm ola ıtlâk eyleyen voyvodalar ve gayrı ânların yerine elegetirilip haklarından gelmek mukarrerdir, âna göre mukayyed olasın ve bi'l-cümle müşârun-ileyh çavuşumun şükr u şikâyeti müsmir [ve] müessirdir, gaflet eylemeyesin.

15 Recebü'l-mürecceb sene 981.

Ek – 4: *Müvellâ Tayini (10-19 Ağustos 1744)*

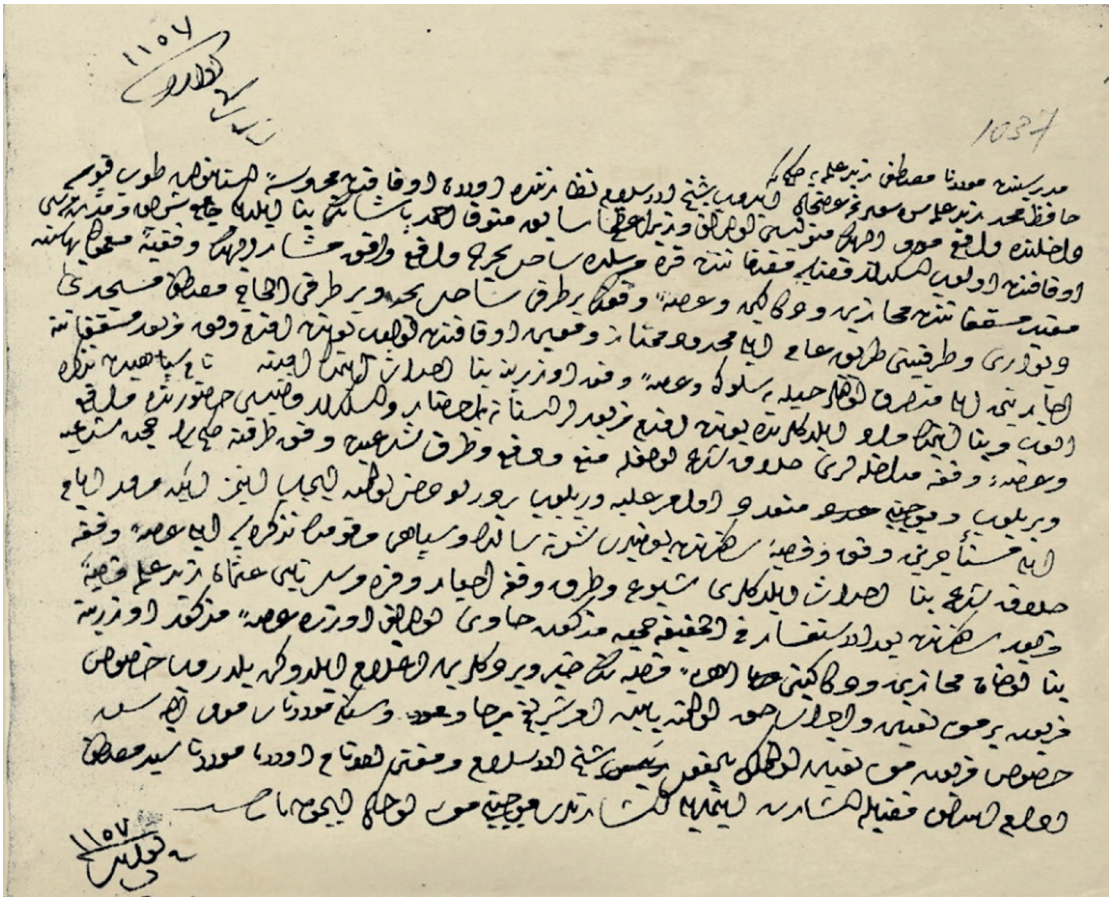

BOA, A.DVNS.AHK. İS. d, 1/1037

Müderrisînden Mevlânâ Mustafa -zîde ilmuhû-ya hüküm ki,

Hâfız Mehmed -zîde ilmuhû- südde-i sa‘âdetime arzuhâl edip şeyhü'l-İslâm nezâretinde olan evkâfdan mahrûse-i İstanbul'da Topkapısı dâhilinde vâki‘ mûmâ-ileyhin mütevellîsi olduğu Vezîr-i a‘zam-ı sâbık müteveffâ Ahmed Paşa'nın bine eylediği câmi‘-i şerîf ve medresesi evkāfından olup Üsküdar kazâsı muzâfâtından Karamürsel'de sâhil-i bahrda vâki‘ vâkıf-ı müşârun-ileyhin vakfiyye-i ma‘mûlün-bihâsında mukayyed müsakkafâtından mehâzîn ve dekâkîn ve arsa-i vakfın bir tarafı sâhil-i bahr ve bir tarafı el-Hâc Mustafa mescidi duvarı ve tarafeyni tarîk-i âmm ile mahdûd mümtâz ve mu‘ayyen evkâfından olup bundan akdem vakf-ı mezbûr müsakkafâtına icâreteyn ile mutasarrıf olanlar hîleye sülûk ve arsa-i vakf üzerine binâ ihdâs etmek üzere ( ) nâm sipâhîden tezkire alıp ve binâ etmek murâd eylediklerinde bundan akdem mezbûrlar Âsitâne'ye ihzâr ve Üsküdar kadısı huzûrunda murâfa‘a ve arza-i vakfa müdâhaleleri hilâf-ı şer‘ olmağla men‘ u def‘ ve taraf-ı şer‘den vakıf tarafına hüküm birle hüccet-i şer‘iyye verilip ve mûcebince müte‘addid evâmir-i aliyye verilip bir dürlü dahl olunmak îcâb etmez iken mürûr-ı eyyâm ile müste’cirîn-i vakıf ve kasaba sâkinlerinden bazıları şirrete sâlik ve sipâhî-i merkûmun tezkiresi ile arsa-i vakfa hilâf-ı şer‘ binâ ihdâs eyledikleri şüyu‘ ve taraf-ı vakfa ihbâr ve Karamürsel Nâibi Osman -zîde ilmuhû- kasaba-i mezbûre sâkinlerinden ba‘de'l-istifsâr fi'l-hakîkat hüccet-i mezkûre hâvî olduğu üzere arsa-i mezkûre üzerine binâ olunan mehâzîn ve dekâkîni ahâlî-i kasabanın haber verdiklerin i‘lâm eylediğin bildirip husûs-ı mezbûra bir müvellâ ta‘yîn ve icrâ-yı hak olunmak bâbında emr-i şerîfim ricâ ve sen ki mevlânâ-yı mûmâ-ileyh-sin husûs-ı mezbûra müvellâ ta‘yîn olunman bi'l-fi‘l şeyhü'l-İslâm ve müftî'l-enâm olan Mevlânâ Seyyid Mustafa -edâmallâhu te‘âlâ fezâilehû- işâret etmeleriyle işâretleri mûcebince müvellâ olman için yazılmışdır.

Fî evâili B. Sene 1157.

Ek – 5: *Toprak Kadısı Tayini (10 Kasım 1573)*

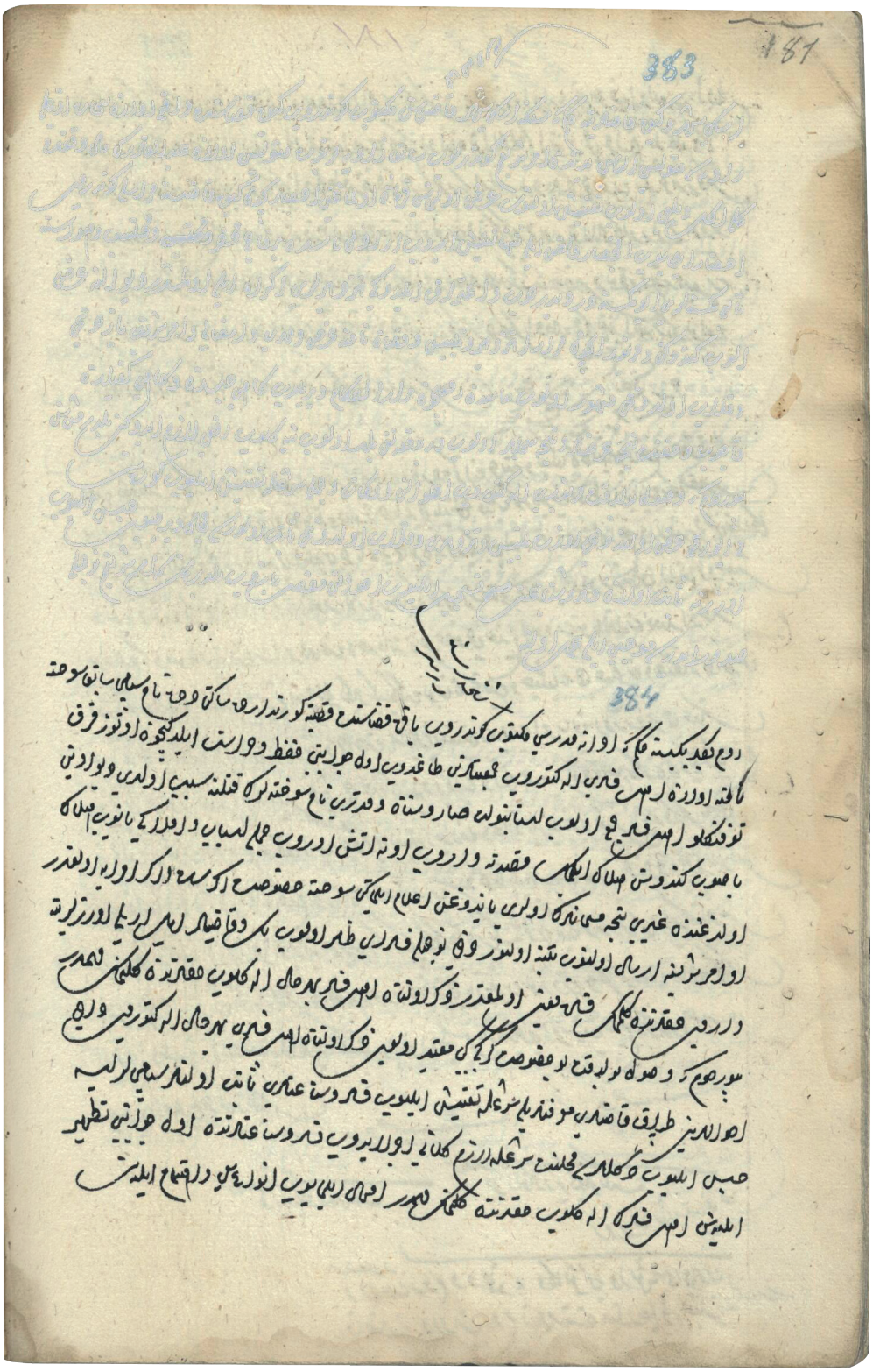

BOA, A.DVNS. MHM. d, 23/384

Kethüdâsına verildi.

Rum beylerbeyisine hüküm ki,

Adana müderrisi mektûb gönderip Bafra kazâsında kasaba-i Güründar'da [Güründür'de] sâkin Dede nâm sipâhî sâbık sûhte-yâfte olan ehl-i fesâdı elegetirip cem'iyetlerini dağıdıp ol cevânibi hıfz u hirâset eylediğiçün otuz kırk tüfenklü ehl-i fesâd cem' olup İstanbul'da Sarı Sinan ve Kadri nâm sûhtelerin katline sebeb oldu deyu evini basıp kendisini helâk eylemek kasdına varıp ota âteş urup cümle esbâb ve emlâki yanıp helâk olduğundan gayrı nice müslimânların evleri yandığını i'lâm eylemeniz sûhte husûsunda eğer size ve eğer ümerâya ol kadar evâmir-i şerîfe irsâl olunup tenbîh olunur dahi ne vechile fesâdları zâhir olup bey ve kadılar il eriyle üzerlerine varıp haklarından gelmemek fesâda mu'în olmakdır zikr olunan ehl-i fesâd beher hâl elegelip haklarından gelinmek mühimdir. Buyurdum ki vusûl buldukda bu husûsda gereği gibi mukayyed olup zikr olunan ehl-i fesâdı beher hâl elegetirip dahi ahvâllerini toprak kadıları ma'rifetleriyle şer'le teftîş eyleyip fesâd ve şenâ'atleri sâbit olanlar sipâhîler ise habs eyleyip değillerse mahallinde şer'le lâzım geleni icrâ edip fesâd ve şenâ'atden ol cevânibi tathîr eyleyesin ehl-i fesâdın elegelip haklarından gelinmek mühimdir. İhmâl eylemeyip envâ'-ı sa'y ü ihtimâm eyleyesin.

25 Recebü'l-mürecceb sene 981.

Ek- 6: *Erzurum Muhâfazasında Olan Mustafa Paşa'ya ve Erzurum Kadısı'nın Sâbık Gori Beylerbeyi Mustafa'yı Teftiş Etmelerini İsteyen 18 Temmuz 1596 Tarihli Emir*

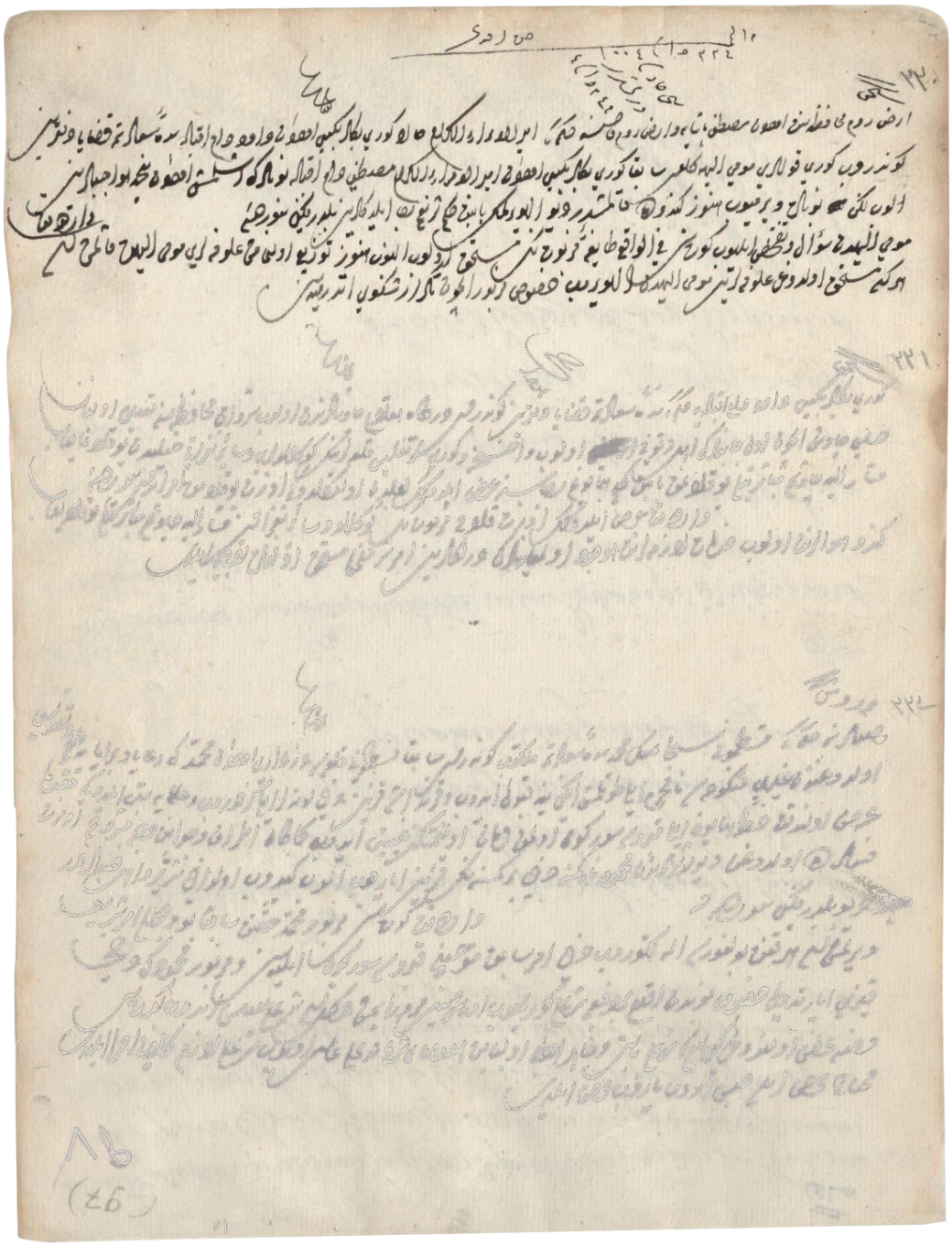

BOA, A.DVNS. MHM. d, 74/330

[Yev]mü'l-Hamîs Fî 22 Za. Sene 1004

Şeyhi Çavuş'a verilmişdir.
Fî 24 Za. Sene [100]4

Erzurum muhâfazasında olan Mustafa Paşa'ya ve Erzurum kadısına hüküm ki,

Emîru'l-ümerâi'l-kirâm hâlâ Gori beylerbeyisi olan Davud -dâme ikbâluhû- südde-i sa'âdetime kazâyâ defterini gönderip Gori kulları mûmâ-ileyhe gelip sâbıkâ Gori beylerbeyisi olan emîru'l-ümerâi'l-kirâm Mustafa -dâme ikbâluhû- bunların işlemiş olan nice mevâciblerini alıp lâkin bunlara vermeyip henüz kendide kalmışdır deyu alıverilmek bâbında hükm-i şerîfim ricâ eylediklerini bildirmeğin buyurdum ki ( ) vardıkda mûmâ-ileyhden suâl ve tefahhus eyleyip göresiz fi'l-vâki' tâife-i mezbûrenin müstahık olup alınıp henüz tevzî' olunmamış ulûfeleri mûmâ-ileyhde kalmış ise herkese müstahık olduğu ulûfelerini mûmâ-ileyhden alıverip husûs-ı mezbûr için tekrar şekvâ etdirmeyesin.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki Erken Dönem Defterlerde Geriye Dönük Ebru Kullanımı, Ebruların Tarihlenmesi ve Su Bazlı Ebrular*

Retrospective Use and Dating of Early Period Marbled Papers in the Ottoman Archive and Water Based Marbling

T. ALPARSLAN BABAOĞLU**

ÖZ

Bu çalışma ile Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı dönemi defterleri ile sınırlı olmak kaydıyla erken dönem Osmanlı ebru tekniği hakkında bir değerlendirme yapmak amaçlanmıştır. Bunun için, Devlet Arşivleri Başkanlığının Osmanlı dönemine ait tüm tasniflerinde, 1650 yılına kadar görüntüsüne erişilebilen defterler taranarak ebru kullanılmış defterler tespit edilmiştir. Tarama sırasında daha sonraki bir tarihte yapılmış olmalarına rağmen geriye dönük kullanıldıkları belirlenen çok sayıda ebruyla karşılaşılmış, bu ebruların geriye dönük kullanıldıklarına ilişkin kanıtlar ortaya konmuştur. Aralarında Osmanlı Arşivindeki tarihlenebilen en eski ebru da dahil olmak üzere kıvamı artırılmaksızın doğrudan su üzerinde yapıldığı değerlendirilen birçok ebru tespit edilmiş, bu ebruların bulunduğu defterlerin bir envanteri oluşturularak özellikleri belirlenmiş ve yapımlarında kullanılan teknik ve ortaya çıkan sonuçlar açısından bir Japon kâğıt bezeme sanatı olan *suminagashi* ile kıyaslamaları yapılarak XVI. yüzyıl ve öncesinde kullanılan ebru tekniği hakkında bilinenler güncellenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ebru, su bazlı ebru, Osmanlı belgeleri, Osmanlı ebrusu.

ABSTRACT

The aim of this study is to reveal information about early Ottoman marbling techniques limited with the material in the State Ottoman Archive. The bound material in all classifications of Ottoman Archive were scanned until 1650 and

* Makale geliş tarihi: 9 Şubat 2024, kabul tarihi: 19 Mart 2024, araştırma makalesi.

** Doktora öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, İstanbul/Türkiye, alparslan.babaoglu@gmail.com, ORCID

those containing marbled papers were identified. The marbled papers used in these bound material were classified according to the criteria determined. During the scanning process, many marbled papers used retrospectively, as well as many marbled papers that were considered to have been made directly on pure water (water based), including probably the oldest datable marbled paper in the Ottoman Archive were identified. Reasons for excluding some of the papers due to retrospective use were revealed and an inventory of bound material in the Ottoman Archive in which water based marbled papers used was created. Characteristics of these papers were determined and a comparison with Suminagashi which is a Japanese paper decorating art was realized based on the techniques used in their production and the resulting patterns.

Keywords: Marbled papers, Ottoman Archive, water based marbling, Ottoman marbling.

Giriş

Ebrulu kâğıtlar, güneşten etkilenmeyen ve suda erimeyen madenî esaslı toprak boyaların, yaşlı atın kuyruk kıllarının bir dala sarılmasıyla yapılan fırçalar kullanılarak kıvamı artırılmış bir sıvı üzerine serpilmesi sonucunda elde edilen desenin, sıvının üzerine yerleştirilen bir kâğıda transfer edilmesiyle yapılırlar ve icat edildikleri günden bugüne, temel olarak üzerlerine yazmak ya da yapılan ciltleri bezemek amacıyla kullanılagelmişlerdir.

Bugüne kadar taranan ehl-i hiref mevacib defterlerinde, in'amat defterlerinde ya da kadı sicillerinde ebruculardan hiç bahsedilmemesi, Osmanlı Devleti'nde ebruculuğun bağımsız bir meslek olarak kabul edilmediğini, günümüze kadar ulaşan onbinlerce ebrunun ya hattatlar tarafından üzerine yazmak için ya da mücellitler tarafından yaptıkları işlerde kullanmak amacıyla üretildiğine işaret ettiği değerlendirilmektedir.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde, cildinde ya da kabında ebru kullanılmış çok sayıda defter bulunmaktadır. Bir defterin kabında kullanılmış bir ebrunun yapıldığı tarihin, ebrunun sonraki bir tarihte gerçekleştirilen bir onarım ya da ciltleme sırasında yerleştirilmiş olma ihtimali nedeniyle defter tarihiyle aynı olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu nedenle defter tarihi üzerindeki ebruyu tarihlendirmek amacıyla kullanılamaz. Bu işlem yani ebruların tarihlendirilmesi, birçok değişkeni bir arada değerlendirmeyi gerektiren zor bir işlemdir. Öte yandan, sürekli müracaat edilen ya da uygun olmayan koşullarda muhafaza edilen bu defterler ve ciltleri, zaman içinde yıprandığından onarılmaları ihtiyacı ortaya çıkmakta olup Osmanlı Arşivinde bunların onarımı ya da ciltlerinin yenilenmesine dair birçok kayda rastlanmaktadır.[1] Cildi yıpranmış çok eski tarihli bir defterin onarılması ya da kaplanması için defterle aynı yaşta bir ebru kullanılması ihtimali bulunmadığından onarım ya da ciltleme tarihinde üretilmiş ebruların kullanılmış olması kaçınılmazdır. Mesela, "*Kanûnî Sultan Süleyman (1520-1566) saltanatı zamanından*

1 Ünal Uğur, *Arşivciliğimizin Yüz Yılı 1846-1945*, (Ankara: TTK, 2022), s. 197.

önce tanzim edilen tahrir defterlerinin ciltlerinin eskidiğinden" bahseden 1298/1881 tarihli evraktan,[2] ciltlerin yenilenmesi amacıyla Hazîne-i Hümâyûn Kethüdalığından tahsisat talep edildiği anlaşılmaktadır. Sözkonusu ciltlerin yenilenmesi sırasında Kanûnî Sultan Süleyman'ın saltanatı öncesi yapılmış ebruların kullanılma ihtimali bulunmamaktadır. Öte yandan, sözkonusu evrakın tarihi, Özbekler Tekkesi Şeyhi Edhem Efendi'nin (1846-1904) faal olarak ebru yaptığı döneme denk gelmekte ve Tekke'nin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Edhem Efendi'nin denkler hâlinde getirdiği ebrularını Beyazıt'taki Kâğıtçılar Çarşısı'nda sattığı bilinmektedir.[3] Edhem Efendi'ye ait ebruların bir bölümü, döneminin defterlerini kaplamak amacıyla kullanılmış olsa da bir bölümünün bu evrakta bahsedilen eski tarihli onarıma muhtaç defterler gibi defterlerin ciltlerinin yenilenmesinde kullanılmış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü tasnifinde bulunan XVI. yüzyıla ait çok sayıda defterde, Edhem Efendi'nin kendi adıyla anılan neftli battal ebrularının bu şekilde geriye dönük kullanılmış oldukları görülmektedir.[4]

Çalışma sırasında karşılaşılan ebruların doğru tarihlenmelerinin yani yukarıda açıklandığı gibi eski defterlerin sonradan ebru kaplanıp kaplanmadıklarının ya da sonradan ciltlenip ciltlenmediklerinin belirlenmesinin, çalışmanın sağlığı açısından çok önemli olması nedeniyle bu şekilde geriye dönük kullanıldığı değerlendirilen ebrular tek tek ayıklanmıştır.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi envanterindeki XV. ve XVI. yüzyıllarda kullanılmış ebruları tespit etmek, bu ebruların özelliklerinden hareketle erken dönem Osmanlı ebru tekniği hakkında bilgi edinmek ve bu bilgiler ışığında mevcut bilgileri güncellemek amacıyla Osmanlı Arşivindeki defterlerin tamamı 1650 yılına kadar taranmıştır. Tarama sonucunda su bazlı yani bugün anlaşılan ebrudan farklı olarak üzerinde ebru yapılan sıvının yoğunluğunu, kitre vb. bir kıvam artırıcı ile artırmadan doğrudan su üzerinde yapılan, bu nedenle oluşturulan desenlerin kontrol edilemediği ebrunun en ilkel hâlî olan su bazlı ebru ihtiva eden defterlerin bir envanteri oluşturulmuştur.

Osmanlı Arşivinde tasnif çalışmaları devam ettiğinden defterlerin bir kısmının henüz görüntüsü bulunmamakta, defter bilgi formunda ebru ihtiva ettikleri belirtilen bir kısım defterde ebrulu sayfalarının görüntüsüne erişilememekte ve bazı defterlerin sayfa görüntülerinden kapakta ya da yan kâğıdı olarak ebru kullanıldığı anlaşılmasına rağmen bu sayfaların da görüntüleri bulunmamaktadır. Sıralanan nedenlerden ötürü bu çalışma, Devlet Arşivleri Başkanlığının Osmanlı dönemi koleksiyonlarında görüntüsüne erişilebilen defterlerle sınırlı tutulmuştur.

Tarama sonucunda, görüntüsüne erişilebilen defterler arasında kabında ebru kullanılmış 1550 yılı öncesine ait 18, 1550-1650 tarih aralığında 443 olmak üzere 1650 senesine kadar toplam 461 defter tespit edilmiştir (bk. Tablo 1 ve Tablo 2).

2 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, evrak (TS.MA.e), 602/112.

3 Uğur Derman, *Türk Sanatında Ebru* (İstanbul: Ak Yayınları Türk Süsleme Sanatları Serisi 5, 1977), s. 36.

4 Tapı Kadastro Genel Müdürlüğü Defterleri (TK.GM.d), 136, 309, 379 envanter numaralı defterlerde olduğu gibi.

Tablo 1'de görülen defterlerde bulunan ebrular, aşağıdaki kriterlere göre değerlendirilerek tarihlerinin doğrulanması ve geriye dönük kullanılıp kullanılmadıklarının belirlenmesi sağlanmıştır;

- Ebru üzerinde ya da varsa etiketinde tarih var mıdır ? Tespit edilen tarihin defterin sonraki bir tarihte onarımı sırasında geçmişe dönük olarak yazılmadığı konusunda kanıt var mıdır ?
- Ebru ya da etiket üzerinde tarih yoksa defter için tasnif sırasında verilen tarih, defterde bulunan tarihlerle uyumlu mudur? Uyumsuzluk durumunda varsa defterde bulunan en erken tarih doğru tarih olarak kabul edilmelidir.
- Defterin onarım gördüğüne dair belirgin bir işaret (ciltli ise cildinin ve şirazesinin dönem özellikleri gibi) var mıdır ?
- Defterde kullanılan ebru, döneminin özelliklerini taşımakta mıdır ? Daha açık ifade etmek gerekirse, ebruda kullanılan tekniğin ve renklerin ebrunun yapıldığı varsayılan tarihte kullanılıp kullanılmadığı, kullanılan renk sayısı, renk tercihleri, desen özellikleri, bilinen bir ebrucunun renk ve tarzını birebir yansıtması gibi ayırt edici unsurlar barındırmakta mıdır ?

Tablo 1'de gösterilen defterlerdeki ebruların, yukarıda sıralanan kriterlere göre tek tek değerlendirilmesi sonucunda, biri[5] dışında diğer defterlerde kullanılan ebruların, dönemlerinin teknik özelliklerini yansıtmadığı, bu nedenle bulundukları defterlerle aynı yaşta olmayıp sonraki bir tarihte ciltlendikleri ya da bir onarım sırasında deftere yerleştirildikleri değerlendirilmiştir. Bu ebrularla ilgili çıkarımlar aşağıda sunulmaktadır;

Tarih	Envanter Nu.
835/1431	TT.d, 1
857/1453	MAD.d, 12
859/1455	TT.d, 2
860/1456	TSMA.d, 2203
867/1462	MAD.d, 9
881/1477	TK.GM.d, 403
895/1490	A.DVNSMHM.d, 30
904/1498	MŞH.ŞSC.d, 2473
906/1501	TK.GM.d, 404

Tarih	Envanter Nu.
909/1503	EV.d, 45145
923/1517	MŞH.ŞSC.d, 2477
925/1519	MŞH.ŞSC.d, 2481
927/1521	MŞH.ŞSC.d, 2488
930/1524	MŞH.ŞSC.d, 2478
932/1526	MŞH.ŞSC.d, 2484
949/1543	TK.GM.d, 65
953/1547	TK.GM.d, 379
955/1549	TK.GM.d, 110

Tablo 1: *Osmanlı Arşivinde 1550 yılı öncesi defterlerden ebru ihtiva edenlerin listesi.*

5 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Evkaf Defterleri (EV.d), 45145.

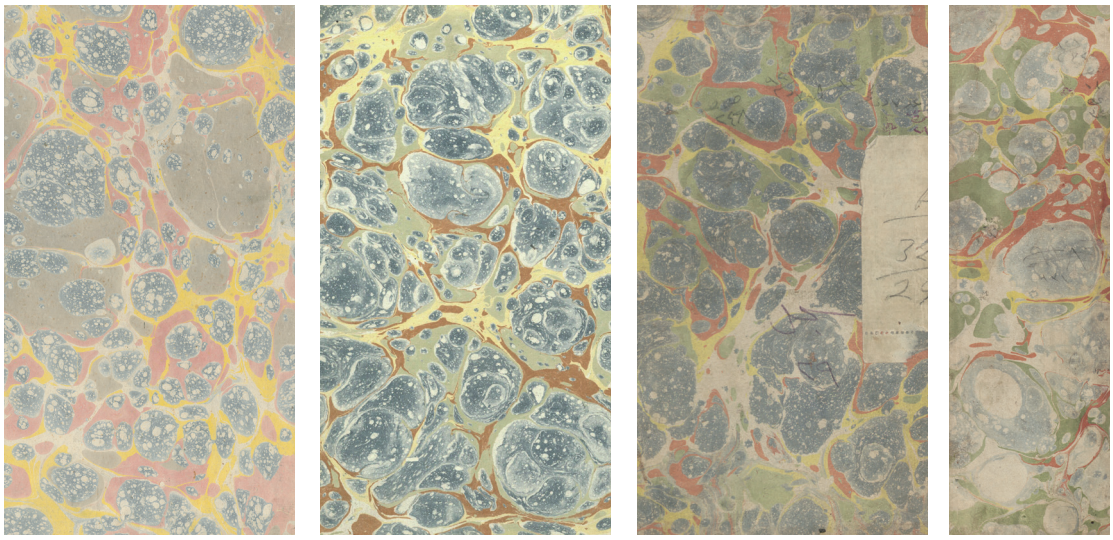

Resim 1: *Soldan itibaren Süleymaniye Kütüphanesi Nusret Hepgül Bağışları Dosya:1, No. 10, Edhem Efendi'ye ait bir ebru ve sırasıyla 895/1490, 927/1521 ve 932/1526 tarihli defterlerde kullanılmış olan ebrular. Renklerdeki benzerlik ve renklerin kullanım sırası özellikle dikkat çekicidir.*

Bâb-ı Âsâfî tasnifindeki 895/1490 ve Meşîhat tasnifindeki 927/1521 ve 932/1526 tarihli defterlerde[6] kullanılan ebruların (bk. Resim 1), gerek bu ebrularda kullanılan neftli ebru tekniği ile yapılmış Osmanlı Arşivinde şimdilik tespit edilen tarihlenebilen en eski ebrunun 1583 yılına ait olması,[7] gerekse boyaların ulaşmadığı beyaz boşlukların çok ince damarlar oluşturacak şekilde sıkıştırılabilmesinin başarılması nedeniyle defter tarihleriyle uyumlu olmadıkları değerlendirilmiştir.

Öte yandan, son atılan boyadaki çok başarılı neft ayarı, her bir boyaya ilave edilen sığır ödü ve su miktarının yanısıra üzerinde ebru yapılan sıvının kıvamının çok hassas olarak ayarlanmasını gerektirir ki bu da teknik olarak uzun bir tecrübe süreci gerektiren zor bir işlem olup defter tarihlerindeki ebru tekniği ile bunu başarmak mümkün değildir. Ayrıca, boyaya ilave edilen neft ya da benzeri yağların miktarı gereğinden az ya da çok olursa ya da neftli boyadan önce atılan boyaların miktarı doğru ayarlanamazsa bu ebrulardaki etkiyi elde etmek de mümkün değildir. Bu durum, ebruların geriye dönük kullanıldıkları çıkarımını desteklemektedir. Resim 1'de görülen ebruların, kullanılan renkler de dikkate alındığında kendisi tarafından çok tekrarlandığı için günümüzde *Edhem Efendi Battalı* olarak isimlendirilen ebru çeşidinin çok başarılı birer nümunesi olmaları göz önünde bulundurularak Özbekler Tekkesi Şeyhi Edhem Efendi tarafından yapılmış ve defterlere XIX. yüzyılın sonunda yapılan bir onarım sırasında yerleştirilmiş oldukları değerlendirilmiştir.

6 BOA, Bâb-ı Âsafî, Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d), 30 ve BOA, Meşihat Şer'iyye Sicilleri (MŞH.ŞSC.d), 2488 ve 2484.

7 Çalışma sırasında örnek tasnif olarak 18. yüzyılın sonuna kadar tamamı taranan Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi tasnifinde karşılaşılan tarihlenebilen en eski neftli ebru 1583 tarihli TSMA.d, 9614'de kullanılmış olan ebrudur.

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü tasnifinde bulunan ve 1477-1574 tarihleri arasındaki on defterde[8] kullanılan ebruların (bk. Resim 2), gerek kullanılan renkler, gerekse renklerin kullanım sırası göz önüne alındığında birbirleri ile aynı özellikleri taşıdıkları ve çok benzer oldukları açıkça görülmektedir. Bu on ebrunun da aynı ebrucu tarafından aynı teknede ve belki birkaç gün arayla yapıldıkları rahatlıkla ifade edilebilir.

Ebrularda kullanılan renklerdeki ton farklılıkları, her bir ebrunun yapımında ebrucunun serptiği boyaların miktarının ve birkaç günlük bir sürede bile teknedeki sıvının yoğunluğunun değişmesinin sonucudur. Aynı ebrucu tarafından aynı teknede yapıldıkları düşünülen bu on ebrudan en eski ve en yeni tarihli TK.GM.d, 403 ve 419 arasındaki 97 senelik fark, ebruların on deftere de sonraki bir onarım sırasında yerleştirilmiş ya da defterlerin sonraki bir tarihte ciltlenmiş olduklarını ifade etmek için yeterli görülmüştür.

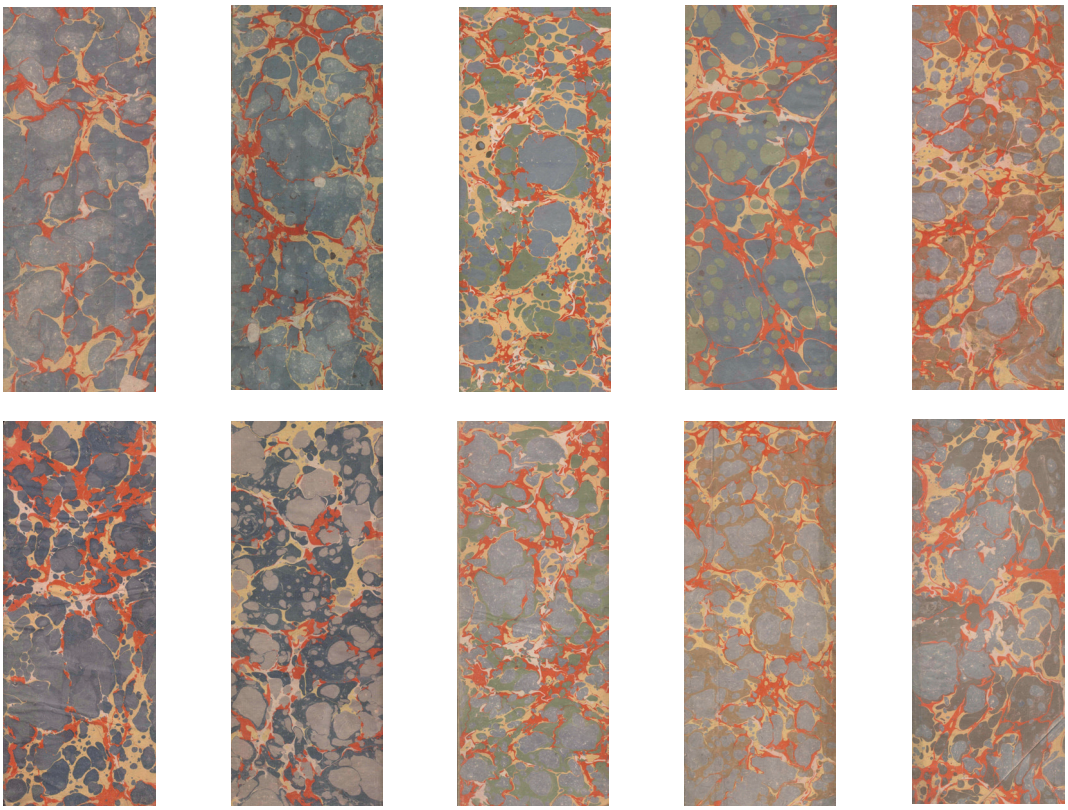

Resim 2: *Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü tasnifinde 1477-1574 tarihleri arasında on farklı defterde kullanılmış olan ebrular.*

Resim 3'te görülen, 835/1432 tarihli defterde[9] kullanılmış olan ebru, 6 farklı renk kulanılarak yapılmış ve boyaların fırçalar vasıtasıyla sıvı yüzeyine serpilmesiyle

8 TK.GM.d, 379, 386, 391, 394, 398, 403, 404, 406, 415, 419.

9 BOA, Tapu Tahrir Defterleri (TT.d), 1.

oluşturulan bir battal ebrudur. Üzerinde ebru yapılan sıvının kıvamının ve boyaların öd ve su ayarlarının usta bir ebrucu tarafından yapıldığı, ebrunun doğasında var olan kâğıt renginde görünen damarların çok ince bırakılmasının ve boyaların tamamının kâğıda çok iyi tutunmasının başarılmasından anlaşılmaktadır.

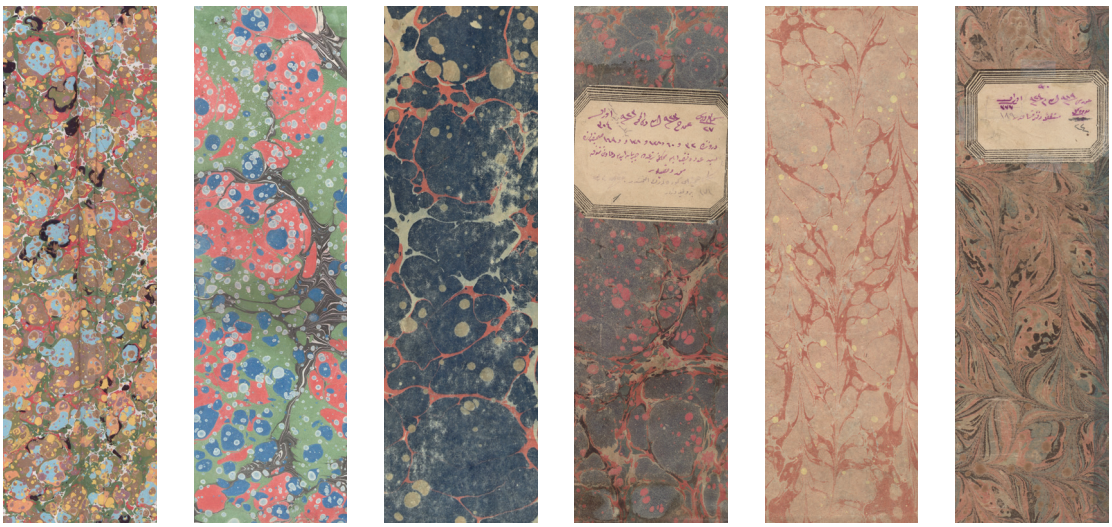

Resim 3: *Sırasıyla, 835/1432, 859/1455, 904/1499, 923/1518, 925/1519 ve 930/1524 tarihli defterlerde kullanılmış olan ebrular.*

Öte yandan bu ebruda kullanılan son renk, Çamlıca toprağından yapılan tütün rengidir. Bu renkle en son boya olarak günümüzde *serpme* olarak isimlendirilen küçük damlalar yerleştirmek suretiyle diğer renklerin daha canlı görünmesini sağlamak XX. yüzyılda ortaya çıkmış ve Mustafa Düzgünman'la (1920-1990) yaygınlaşmıştır (bk. Resim 4). Bu şekilde çok renk kullanılarak ebru yapımı da XX. yüzyılın ikinci yarısında kendisiyle başladığından bu ebrunun Mustafa Düzgünman tarafından yapıldığına ve geriye dönük kullanıldığına karar verilmiştir.

Resim 3'te görülen bir diğer ebru, 904/1499 tarihli defterde[10] kullanılmış olan tütün rengi küçük serpmeler barındıran çok başarılı bir battal ebrudur. Yukarıda açıklandığı gibi battal ebrularda küçük serpmelerle renklerin daha canlı görünmesinin sağlanabileceği XX.yüzyılda fark edilmiş ve Mustafa Düzgünman tarafından çokça kullanılmıştır (bk. Resim 4). Bu ebrunun, Çamlıca toprağından yapılan tütün rengi serpmeler ihtiva etmesi nedeniyle ayrıca renk ve tarz olarak da Mustafa Düzgünman'ın elinden çıkmış bir ebru olduğu ve geriye dönük kullanıldığı değerlendirilmiştir.

Yine Resim 3'te görülen 859/1455 tarihli defterde[11] kullanılmış olan ebru, ebrunun doğasında var olan beyaz damarları inceltmek amacıyla tekne yüzeyine serpilen birinci boya bir iğne ile karıştırıldıktan sonra diğer boyaların serpilmesiyle

10 BOA, MŞH.ŞSC.d, 2473.
11 BOA, TT.d, 2.

yapılmış bir battal ebru olup böyle ebruları ilk defa yapan kişi olması nedeniyle böyle yapılmış ebrular günümüzde *Mustafa Düzgünman Battalı* olarak isimlendirilmektedir (bk. Resim 4). Bu nedenle bu ebrunun da Mustafa Düzgünman tarafından yapıldığı ve geriye dönük kullanıldığı değerlendirilmiştir.

Resim 3'te görülen 923/1518, 925/1519 ve 930/1524 tarihli defterlerde[12] kullanılmış olan ebruların, defter tarihlerindeki ebru tekniği ile gerçekleştirilmesi mümkün olmayan beyazlıkların ustaca inceltilmesi ve renkleri daha canlı hale getirmek amacıyla XX. yüzyılda kullanılmaya başlayan küçük serpmeler ihtiva etmeleri nedeniyle bu defterlerin ciltlerinin sonraki bir tarihte yenilenmesi sırasında yani geriye dönük kullanıldıkları değerlendirilmiştir.

Resim 4: *Solda, Süleymaniye Kütüphanesi Nusret Hepgül Bağışları Dosya:1, No: 39, Mustafa Düzgünman'ın kâğıdın göründüğü beyaz boşlukları azaltmak amacıyla zeminde kullandığı ilk boyayı taradığı ve Çamlıca toprağından yaptığı tütün rengi boya kullandığı serpmeli battal ebru üzerine bir lale buketi, sağda Alparslan Babaoğlu Arşivi'nden sarı ve siyahtan oluşan ilk iki boyası taranmış Mustafa Düzgünman'a ait bir Mustafa Düzgünman Battalı.*

847/1453 tarihli defterde[13] kullanılmış olan ebru, usta işi olduğu çok açık olan bülbülyuvası desenli bir ince taraklı ebrudur. Çalışma sırasında örnek tasnif olarak XVIII. yüzyılın sonuna kadar tamamı taranan Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi defter tasnifinde taraklı ebruların toplu kullanımlarının başladığı tarih XVII. yüzyılın başıdır.[14] Öte yandan bu ebrunun yakın renkler ve aynı desenle üretilmiş bir benzeri, 1253/1838 tarihli defterde[15] kullanılmıştır. İki defterin tarihleri arasında 385 sene bulunduğu göz önüne alındığında, 847/1453 tarihli defterde kullanılmış olan

12 BOA, MŞH.ŞSC.d, 2477, 2481, 2478.

13 BOA, Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD).d, 12

14 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi defter tasnifinde taraklı ebruların toplu kullanımları, tarihlenebilen en eski taraklı ebrular olan 1608 tarihli TSMA.d, 1204 ve TSMA.d, 1272 envanter numaralı defterlerde kullanılmış olan ebrularla başlamaktadır.

15 BOA, Bâb-ı Âsafî, Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Ahkâm Defterleri, Trabzon (A.DVNS.AHK.TZ.d), 5.

ebrunun da muhtemelen 1253/1838 ya da hemen öncesinde üretilmiş olduğu söylenebilir. Bu nedenle bu ebrunun da geriye dönük kullanıldığı değerlendirilmiştir (bk. Resim 5).

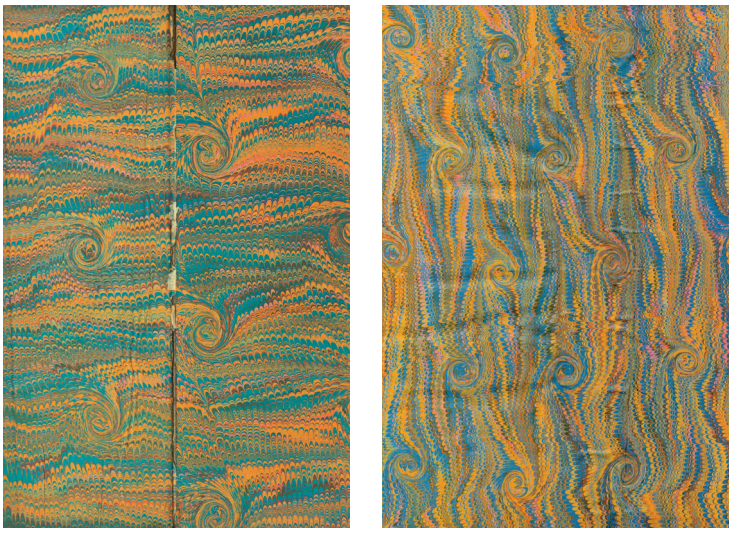

Resim 5: *847/1453 ve 1253/1838 tarihli defterlerde kullanılmış, defter tarihleri arasında 385 sene olan birbirinin çok benzeri ebrular.*

860/1456 tarihli defterde[16] kullanılmış olan ebru, yalnızca siyah boya kullanılarak yapılmış ve kâğıdın göründüğü boşlukların çok iri olması nedeniyle erken döneme ait bir battal ebru gibi görünse de defterin cildinin ve şirazesinin defter tarihiyle orantısız şekilde yeni ve yakın tarihe ait olması, öte yandan kâğıdın renginin de bu çıkarımı desteklemesi nedeniyle (bk. Resim 6) bu ebrunun, XX. yüzyılda eski ebruları taklit etmek isteyen bir ebrucu tarafından yapıldığı ve geriye dönük kullanıldığını ifade etmek doğru olacaktır.

Resim 6 : *860/1456 tarihli defterde kullanılmış olan ebru, defterin cildi ve şirazesi.*

16 TSMA.d, 2203.

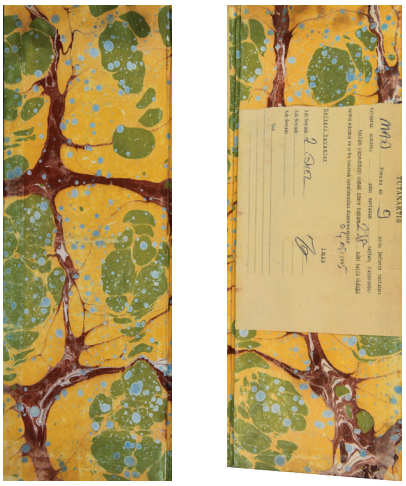

Resim 7: *867/1462 tarihli defterde kullanılmış olan ebru.*
Sağdaki ebruda etiketin altındaki bölümde ilk boyanın tarandığı açıkça görülmektedir.

867/1462 tarihli defterde[17] kullanılmış olan ebru (bk. Resim 7), 859/1455 tarihli (TT.d, 2) ile aynı özellikleri taşımaktadır. Ebrunun doğasında var olan beyaz damarları inceltmek amacıyla bu tekniğin ilk defa Mustafa Düzgünman tarafından kullanılmış olmasından ötürü bu ebrunun da Mustafa Düzgünman tarafından yapıldığı ve deftere XX. yüzyılda yapılan bir onarım sırasında yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle bu ebrunun da geriye dönük kullanıldığı değerlendirilmiştir.

949/1543 ve 955/1549 tarihli defterlerde[18] kullanılmış ebruların (bk. Resim 8) hem beyazlıkların son derece başarılı inceltilmesi hem de son atılan boyanın Osmanlı ebruculuğunda XVI. yüzyılın sonunda görülmeye başlanan neft içermesi nedeniyle geriye dönük kullanıldıkları değerlendirilmiştir.

Resim 8 : *949/1543 ve 955/1549 tarihli defterlerde kullanılmış ebrular.*

17 BOA, MAD.d, 9.
18 TK.GM.d, 65, 110.

Tablo 1'de sunulan defterlerde bulunan ebrulardan defter tarihi ile uyumlu olduğu belirlenen Osmanlı Arşivindeki tarihlenebilen en eski ebru, (EV.d, 45145) envanter numaralı defterin cildinde kullanılmış olan ebrudur (bk. Resim 9). Bu ebru, üzerinde ebru yapılan sıvının kıvamının artırılarak boyaların sıvı üzerindeki hareketini kontrolün mümkün olduğunun ve daha canlı renkler elde edilebileceğinin henüz bilinmediği ya da yaygın olarak kullanılmadığı bir dönemde kullanılan ve en ilkel usul olan, doğrudan su üzerine yapılmış bir ebrudur. Arşiv taraması sonuçlarına göre, üzerinde ebru yapılan sıvının kıvamını bir kıvam artırıcı madde ile artırmaksızın doğrudan su üzerinde yapılan böyle ebruların üretimleri ve kullanımları XVI. yüzyıl boyunca gerçekleşmiştir.

Resim 9: *Evkaf tasnifindeki 909/1504 tarihli ve (EV.d, 45145)'da kullanılan ve Osmanlı Arşivi'nde karşılaşılan tarihlenebilen en eski ebru.*

Evkaf tasnifindeki 909/1504 tarihli defter, sık başvurulan ya da sürekli eklemeler yapılan bir defter değildir. Öte yandan defterin cildinde kullanılan ebrunun, yapıldığı yüzyıl içerisinde cildinin yenilenmesini gerektirecek kadar yıpranmasının ya da bir hüccet-i şer'iyye sureti olan defterin sonradan ciltlenmesini gerektirecek kadar önemli görülmesinin de mümkün olmadığı değerlendirilmektedir. Ayrıca, oldukça yıpranmış olan cildin onarım görmediği de anlaşılmaktadır.

Bu defter, Çandarlı İbrahim Paşa'nın (ö. 1499) cami ve medresesinin vakfiyesiyle alakalı bir hüccet-i şe'riyye sureti olup defter tarihi, defterin son sayfasında, Arapça yazı ile 10 Zilhicce 909/25 Mayıs 1504 olarak belirtilmiştir. Kullanılan ebrunun da bu tarihte ya da hemen öncesinde yapılmış olduğunu söylememek için bir neden bulunmamaktadır.

Osmanlı Arşivindeki Su Bazlı Ebrular

Osmanlı Arşivinin tüm defter tasniflerinin 1650 senesine kadar taranması sonucunda, kabında ebru kullanılmış 461 defter tespit edilmiş olup bu defterlerin sayıları ve tasniflere göre dağılımı da Tablo 2'de sunulmaktadır.

Tasnif	1550 öncesi	1550-1650	TOPLAM
Bâb-ı Âsâfî	1	75	**76**
Sadâret	-	5	**5**
Evkaf	1	1	**2**
Tapu Kadastro Gn. Md.	5	171	**177**
Maliyeden Müdevver Defterler	2	-	**2**
Meşîhat	6	23	**29**
Tapu Tahrir	2	3	**5**
Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi	1	165	**166**
TOPLAM	**18**	**443**	**461**

Tablo 2: *Osmanlı Arşivinde tasniflere göre ebru ihtiva eden başlangıçtan 1650 yılına kadar defter sayıları ve bunların tasniflere göre dağılımı.*

Tarama sonunda su bazlı ebru ihtiva eden 30 defter tespit edilmiştir (bk. Tablo 3).

Tarih	Envanter Nu.	Tarih	Envanter Nu.	Tarih	Envanter Nu.
909/1504	EV.d, 45145	997/1588	TSMA.d, 1221	1004/1596	TSMA.d, 1209
959/1551	TSMA.d, 1232	998/1589	TSMA.d, 1252	1005/1597	TSMA.d, 1295
971/1564	TK.GM.d, 206	1000/1592	TSMA.d, 1268	1005/1597	TSMA.d, 1561
972/1564	TK.GM.d, 2365	1001/1593	TSMA.d, 1182	1007/1599	TSMA.d, 1375
976/1568	TSMA.d, 3466	1002/1594	TSMA.d, 1315	1008/1600	TSMA.d, 1281
994/1585	TSMA.d, 1253	1002/1594	TSMA.d, 1291	1008/1600	TSMA.d, 1566
994/1585	TSMA.d, 1394	1003/1595	TSMA.d, 4967	1009/1601	TSMA.d, 3687
995/1586	TSMA.d, 1377	1003/1595	TSMA.d, 1342	1015/1607	TSMA.d, 1246
995/1586	TSMA.d, 1354	1004/1596	TSMA.d, 1273	1016/1608	TSMA.d, 1191
996/1587	TSMA.d, 1371	1004/1596	TSMA.d, 1240	1026/1617	TSMA.d, 1284

Tablo 3: *1504-1617 tarihleri arasında Osmanlı Arşivi tasniflerindeki su bazlı ebru ihtiva eden defterlerin envanteri.*

Her ne kadar günümüzde ebru dendiğinde kıvamı artırılan bir sıvı üzerinde oluşturulan daha kontrol edilebilir desenler kast ediliyor ve anlaşılıyorsa da, ebrunun ilk yapıldığı günlerde bugün anlaşılan ebru ile çok benzerlik göstermeyen farklı bir teknikle yapıldığı anlaşılmaktadır. XVI. yüzyılın ortalarından bu yana kıvamı artırılan bir sıvı üzerinde yapıldığını bildiğimiz ebrunun gelişimindeki ilk aşama, henüz üzerinde ebru yapılan sıvının yoğunluğunun artırılarak daha canlı renklerin ve daha kontrol edilebilir desenlerin elde edilebileceğinin farkına varılmadığı, doğrudan su üzerinde yapılan yani su bazlı ebrudur ve her ne kadar daha sonraki yüzyıllarda elde edilen desenlerden çok farklı desenler elde ediliyor olsa da Osmanlı ebru tarihi'nde XVII. yüzyılın başına[19] kadar bu teknikle de kâğıtlar bezenmiş ve bunların defterlerde kullanılmış olması nedeniyle bu teknikle yapılmış ebrular erken dönem Osmanlı ebru tarihi açısından önem arz etmektedir.

Jake Benson makalesinde,[20] Abdullah Sayrafi (ö.?) tarafından hattatlar için Farsça kaleme alınan ve bir bölümü ebrunun tekniğine ayrılan *Risâle-i Hoşnüvîsan*'dan[21] naklen, suyun üzerinde yapılan *âbrî-i âbî* ve kaynatılmış çemen tohumuyla kıvamı artırılan bir sıvı üzerine içine sabun ağacı özü ilave edilmiş boyaların serpilmesiyle yapılan *âbrî-i âhârî* olmak üzere iki farklı teknikle yapıldığından söz etmektedir. Osmanlı Arşivindeki ebrulu defterlerde kullanılan ebrular arasında da *âbrî-i âbî* tekniğiyle yani doğrudan su üzerinde yapılmış 30 ebruya rastlanmıştır.

Osmanlı Arşivinde kullanılmış su bazlı ebrulardan üçünün görüntüleri Resim 10'da sunulmaktadır.

Bu şekilde su üzerinde yapılmış ebruların desenlerinin, suminagashi tekniğiyle elde edilen desenlerle büyük benzerlik gösterdiği görülmektedir. Bu teknik, sağ ve sol elinde tuttuğu birisi saç ya da buruna sürülerek yağlanmış, diğeri ya da diğerleri ise siyah başta olmak üzere mavi, kırmızı gibi renkli mürekkeplere batırılmış fırçalar tutan sanatçının, bir boya fırçası bir yağlı fırça olacak şekilde fırçaları doğrudan su üzerine değdirmesiyle oluşan konsantrik halkaları, üfleyerek ya da bir yelpaze ile hareketlendirdikten sonra kâğıdı suyun yüzeyine kapatarak deseni kâğıda aktarmasından ibaret olan bir Japon kâğıt bezeme sanatıdır. Bilinen en eski tarihli *suminagashi*'nin[22] yanısıra, çağdaş bir suminagashi[23] ve Osmanlı Arşivindeki defterlerde karşılaşılan,[24] su üzerinde yapılmış ebrulardan birer örnek, Resim 11'de sunulmaktadır.

19 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi tasnifinde karşılaşılan en son su bazlı ebru, 1026/1617 tarihli TSMA.d, 1284 envanter numaralı defterin kabında kullanılmış olan ebrudur.

20 Jake Benson "The Art of Abri: Marbled Alum Leaves, Drawings and Paintings of the Deccan", *Sultan's of Deccan India, 1500-1700, Opulence and Fantasy*, haz. Navina Najat Haidar ve Marika Sardar, (New York, The Metropolitan Museum of Art, 2015), s. 157 – 161.

21 Khuda Bakhsh Oriental Library (Hindistan), Nadir Eserler Koleksiyonu, Farsça Yazmalar Bölümü, Nu: 1076

22 https://en.wikipedia.org/wiki/Paper_marbling#/media/File:36poets_collection_MITSUNE1.JPG. [Erişim Tarihi: 15 01 2024]

23 Japon Sanatçı Kouichi Yamada tarafından yapılmış çağdaş bir suminagashi (Alparslan Babaoğlu Arşivi)

24 TSMA.d, 1252.

Resim 10: *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi tasnifinde sırasıyla, 997/1589, 1000/1592 tarihli ve 1026/1617 tarihli defterlerde*[25] *kullanılmış su bazlı ebrular.*

Suminagashi'nin henüz Orta Asya'da ebru yapılmaya başlanmadan çok önceleri Japonya'da yapılıyor olması,[26] ebrunun başlamasında *suminagashi*'den esinlenilmiş olabileceği varsayımını akla getirmekle birlikte iki teknik arasında önemli bir fark vardır. *Suminagashi*'de su bazlı mürekkepler kullanılıyorken ebruda madeni esaslı toprak boyalar kullanılmaktadır.

Resim 11: *1112 yılında yapılmış bilinen en eski tarihli suminagashi, çağdaş bir suminagashi ve 998/1589 tarihli defterin kabında kullanılmış su bazlı ebru.*

25 TSMA.d, 1394, 1268 ve 1284.

26 Jake Benson, "Historical References to Paper Marbling in East Asia", *Society of Marbling, 2005 Annual*, (2005), s. 22-23.

Resim 11'den aşağıdaki çıkarımlarda bulunmak mümkündür;

- Hem *suminagashi*'de hem de su bazlı ebruda elde edilen desenler son derece kontrolsüz ve hareketlidir. Bunun sebebi, suminagashi'de su üzerine yerleştirilen boya miktarı ile tatmin olunduktan sonra suya yelpaze veya benzeri bir aletle ya da üflemek suretiyle, su bazlı ebruda ise suyu bir iğne veya çubuk benzeri bir alet yardımıyla hareketlendirerek desenlerin suyun hareketini takip etmelerinin sağlanmasıdır.
- *Suminagashi*'de boyaların su yüzeyinde kapladıkları alanlar yani boya kalınlıkları neredeyse aynı iken su bazlı ebruda boyaların kapladıkları alanlar farklıdır. Bu fark, su yüzeyine düşen damlaların rastgele ve farklı büyüklükte olmalarının bir sonucudur ve bu durum, karşılaşılan bütün su bazlı ebrularda, kullanılan bütün renklerin kâğıdın farklı bölgelerinde farklı büyüklükte alanlar kaplamasına sebep olmasıyla kendini göstermektedir. Bir başka deyişle, *suminagashi*'de renklerin konsantrik halkalar şeklinde ve bir düzen içerisinde yerleştirildikleri açıkça görülmekle birlikte su bazlı ebrunun renkleri rastgele bir dağılım göstermektedir. Bu durumun, *suminagashi*'de boyaların su üzerine damlatılarak yerleştirilmesinin aksine su bazlı ebruda fırça ile serpilmiş olduklarına işaret ettiği değerlendirilmektedir. Bu gözlemin bir sonucu olarak Osmanlı ebrucularının başlangıçta, günümüzde battal ebru olarak isimlendirilen ebru çeşidini doğrudan su üzerinde yaptıkları, daha sonra aynı ebruları sıvının kıvamını artırarak bu kıvamlı sıvı üzerinde yaptıkları anlaşılmaktadır (bk. Resim 12).

Resim 12: *998/1590 tarihli TSMA.d, 1252 envanter numaralı defterin kabında kullanılmış su bazlı ebru ve 1197/1783 tarihli TSMA.d, 2726 envanter numaralı defterin kabında kullanılmış battal sınıfı şal desenli ebru. Her iki ebruda da boyaların dağılım ve büyüklüklerinin rastgele oldukları açıkça görülmektedir.*

Yukarıda yapılan karşılaştırma sonucu Osmanlı ebruculuğunda XVI. yüzyılın başından itibaren fırça kullanıldığı çıkarımında bulunmak mümkündür.

Tablo 3'te sunulan envanterden görüleceği gibi su bazlı yani doğrudan su üzerinde yapılmış ebrular, 1153/1741 tarihli defter[27] dışında, 1504-1617 tarihleri arasında yaklaşık olarak 110 sene boyunca kullanılmıştır. 1153/1741 tarihli defterin kabında kullanılmış olan ebrunun, doğrudan su üzerinde yapılmadığı, ebrucunun teknesinin kıvamını zamanla kaybetmesi sonucu çok sulu teknede yapılmış olması nedeniyle su bazlı ebrularda görülen bir desene sahip olduğu değerlendirilmektedir.

Sonuç

Osmanlı Arşivinde bulunan defterlerde kullanılmış erken döneme ait ebruları tespit etmek amacıyla 1650 senesine kadar olan ve görüntüsüne erişilebilen tüm defter tasnifleri taranmış ve araştırmalar sonucunda, kullanıldığı defterle aynı tarihte ya da bu tarihin hemen öncesinde yapıldığı değerlendirilen (EV.d, 45145) envanter numaralı defterde kullanılmış olan ebru, defterin taşıdığı 10 Zilhicce 909 (25 Mayıs 1504) tarihi ile taranan defterlerle sınırlı olmak kaydıyla Osmanlı Arşivindeki tarihlenebilen en eski ebru olarak tespit edilmiştir. Bu ebru dışında 1550 senesi öncesinde kullanılmış görüntüsüne erişilebilen 17 defterdeki ebrunun, bulundukları defterin tarihiyle uyumsuz olduğu ve bu defterlere, defter tarihinden sonraki bir tarihte yerleştirilmiş oldukları tespit edilmiştir.

Osmanlı Arşivinde kullanılmış su bazlı yani doğrudan su üzerinde yapılmış ebruların envanteri çıkarılmıştır. Buna göre Osmanlı Arşivlerinde toplam 30 adet su bazlı ebru kullanıldığı ve bunların en son görüldüğü tarihin 1617 senesi olduğu tespit edilmiştir.

Su bazlı ebruların bir arada değerlendirilmesi sonucunda, bunların hepsinde boyaların su üzerine damlatılarak değil fırça ile serpilerek yapıldığı gözlemlenmiştir. Bunun, Osmanlı ebruculuğunda boyaların sıvı yüzeyine XVI. yüzyılın başından önce fırça ile yerleştirilmeye başlandığına işaret ettiği değerlendirilmiştir.

EXTENDED ABSTRACT

In order to obtain information about early Ottoman marbling techniques based on the characteristics of marbled papers found and to update existing information, all of the bound material in the State Ottoman Archive were scanned until 1650.

- The marbled papers encountered until 1550 were evaluated one by one according to a set of criteria which is summerized below;
- Is there a date written on the marbled paper or on the label ? If there is, is there an evidence that the date was not written retrospectively during a later repair or binding ?
- If there is no date written on the paper or on the label, is the date given during classification consistent with the dates found in the bound material ? In case of inconsistency, the latest date in the bound material should be accepted as the date of the marbled paper.

27 TSMA.d, 3402

- Is there an indication that the material was repaired (are the characteristic features of the binding and of the headband are consistent with the date given) ?
- Does the marbled paper used reflects the features of its period (are the technique and the colours used consistent with the date given ?).
- Does the pattern and the colours reflect the preferences of a specific marbler (such as number of colours, colour preferences and characteristics of the pattern of a known marbler on the paper ?).

It was found that the marbled papers used before 1550 were not of the same age as the bound material in which they were used but were placed during a later binding or repair, except the paper in the one with inventory number EV.d, 45145. This marbled paper is considered to be the oldest datable marbled paper in the State Ottoman Archive.

- The reasons why this paper is considered to be at the same age with the bound material in which it is used are summerized below ;
- This marbled paper was made using the most primitive technique of marbling which can be described as water-based marbling.
- It is not an expected situation that the marbled paper used in the binding of EV.d, 45145 which was not frequently consulted or to which large number of additions were not made, would wear out to a point that its binding would need to be renewed within the century in which it was bound or that the material which is a copy of a foundation document would be considered so important that it would require subsequent binding.
- On the other hand, it can be seen that the binding was not repaired despite its considerable wear.

As a result of the above evidences, there is no reason for not to assume that the date of marbling is the same as the date of the bound material which is a copy of the waqfname of İbrahim Pasha (death 904/905). The date is 909-1504, written in Arabic on the last page.

The fact that the oldest datable marbled paper encountered in the State Ottoman Archive was made on plain water has revealed the need to investigate the quantities and the period during which this technique was used in early Ottoman marbling history.

Although the patterns created on a thickened liquid is ment by the word marbling today, in its early days, marbling was practiced with a different technique in which patterns produced show little resemblance to the marbling we understand. The first stage in the development of marbling is marbling realized on plain water. Although the resulting patterns are very different from those produced in later centuries, this technique was practiced during the early history of Ottoman marbling.

The patterns of marbling realized on plain water are very similar to the patterns obtained with the suminagashi technique, a Japanese paper decoration art. In suminagashi, each paint covers almost the same area as the others, whereas in water based marbled papers found in Ottoman Archive, the areas covered by different colours are of randomly different sizes. The observation that both the same and different colored drops cover different sized areas on different parts of

the paper due to the randomness and different sizes of falling drops, which is seen in all water based marbled papers encountered, suggests that the paints in water based marbling are spread over the liquid with a brush. In other words, while in suminagashi it is clear that the colors are placed in concentric circles and in an orderly manner, the colors in water based marbling are randomly distributed. As a result of this observation, it is understood that Ottoman marblers initially made battal (stone) designs on pure water and then discovered to increase the consistency of the liquid and repeated the same process on this thick liquid. So it is possible to say that brushes were used in Ottoman marbling from the very beginning.

As can be seen from the inventory of bound material containing water-based marbled papers, papers produced by using this technique was used in the Ottoman Archive for approximately 110 years, from 1505 to 1617.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA)

Bâb-ı Âsafî, Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d) 30

Bâb-ı Âsafî, Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Ahkâm Defterleri, Trabzon (A.DVNS.AHK.TZ.d) 5

Evkaf Defterleri (EV.d) 45145

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d) 9, 12

Meşihat, Şer'iyye Sicilleri (MŞH.ŞSC.d) 2473, 2477, 2478, 2481, 2484, 2488

Tapu Kadastro Genel Müdürlügü Defterleri (TK.GM.d) 206, 2365, 110, 379, 403, 404, 65, 386, 389, 391, 394, 398, 406, 415, 419, 835, 859

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Defter (TS.MA.d) 1182, 1191, 1209, 1221, 1232, 1240, 1246, 1252, 1253, 1268, 1273, 1281, 1284, 1291, 1295, 1315, 1242, 1354, 1371, 1375, 1377, 1394, 1561, 1566, 3466, 3687, 4967, 2203, 9614

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrak (TS.MA.e) 602.112

Araştırma ve İncelemeler

Babaoğlu T. Alparslan: *Türk Ebrûsu-Nakş-ı ber Âb*, İstanbul: Klasik Türk Sanatları Vakfı Yayınları, 2017.

Derman M. Uğur: *Türk Sanatında Ebru*, İstanbul: AK Yayınları, Türk Süsleme Sanatları Serisi: 5, 1977.

Easton P. Jane: *Marbling A History and A Bibliography*, Los Angeles: Dawson's Book Shop, 1982.

Ünal Uğur: *Arşivciliğimizin 100 Yılı 1846-1945*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022.

Wolfe Richard J: *Marbled Paper, Its History, Techniques and Patterns*, Philadelphia: University of Pennsilvania Press,1991.

Makaleler

Benson, Jake: "Historical References to Paper Marbling in East Asia", *Society of Marbling, 2005 Annual*, (ABD, 2005), 20-27.

Benson, Jake: "The Art of Abri: Marbled Alum Leaves, Drawings and Paintings of the Deccan", *Sultan's of Deccan India, 1500-1700, Opulence and Fantasy*, (New York, 2015), 157-169.

Kent Arşivlerinin Materyal Sağlama Politikasının Sürdürülebilirliğine Yönelik Bir Model Önerisi*

A Model Proposal for the Sustainability of the Civic Archives Material Provision Policy

YASİN ŞEŞEN**

öz

Kent, çeşitli sosyal ve sınıfsal katmanlardan gelen insanların çevrelerini bir yerleşim birimi durumuna getirerek, yaşamlarını uzun yıllardır sürdürdükleri bir ikamet alanıdır. Kentin tarihsel ve kültürel kaynaklarının bir arada tutulduğu mekânlar olan "kent arşivleri" bir kent için önemli kültür merkezleridir. Kent arşivleri, bünyelerinde bulunan ve/veya gelecekte elde edecekleri materyali bağış ve satın alma yollarıyla elde etmektedirler. Her kent arşivinin, materyal edinme politikası kendisine özel durumlar taşımaktadır. Bu durum, farklı kent arşivlerin de birbirinden çok farklı uygulamaların hayata geçirilmesine neden olduğu gibi; aynı zamanda bir açıdan standartlaşabilme durumuna da engel olabilmektedir. Çalışmanın problemi ve üzerinde durmak istediği nokta da tam burasıdır. Bu doğrultuda araştırma sorusu olarak şu madde öne sürülebilir: Kent arşivlerinin birbirinden özgün şekilde oluşturulması gerekli midir/değil midir? Araştırma yöntemi olarak; betimleme, doküman analizi ve nitel analiz yöntemi takip edilmiştir. Çalışmanın amacı; kent arşivi oluşumunda dikkat edilmesi gereken hususların ortaya koyulması ve bu konuda uyulması gereken mevzuatın değerlendirilerek, materyal sağlama politikaları üzerine yeni bir model ortaya koyabilmektir. Konunun çalışmaya değer olarak görülmesinin bir diğer nedeni olarak; kent arşivlerine yapılan çeşitli bağışların, araştırmacılara kullandırılması noktasında karşılaşılabilecek olan sorunların da geliştirilecek bu modelin yardımıyla çözümlenmek istenmesidir. Çalışmanın özgün değeri; daha önce bu başlıkta ve içerikte bir çalışmaya rastlanmamış olmasıdır. Çalışma sonucunda ortaya çıkan bulgulara yönelik olarak öne sürülebilecek en önemli geliştirme önerisi; Türkiye'de kent arşivlerinin sayısının az olmasının yanında; bu alanda görev yapan teknik personelin bilgilerinin de yeterli olmaması

* Makale geliş tarihi: 24 Ocak 2024, kabul tarihi: 3 Haziran 2024, araştırma makalesi.

** Öğr. Gör. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Niğde/Türkiye, ysesen11@gmail.com, ORCID

durumunun mevcut olmasına bağlı olarak, bu alanda çalışma gösteren arşivcilere ve araştırmacılara gelecekte rehberlik edebilecek bir makale ortaya koyabilmek ve alan yazınına katkı sağlayabilmektir.

Anahtar Kelimeler: Kent arşivleri, sürdürülebilirlik, mevzuat, sağlama politikaları, model önerisi

ABSTRACT

The city is a place of residence where people from various social and class layers have lived for many years by turning their surroundings into a settlement. “Civic archives”, which are places where the city's historical and cultural resources are kept together, are important cultural centers for a city. Civic archives obtain the materials they have and/or will acquire in the future through donations and purchases. Each civic archive has its own material acquisition policy. This situation not only causes very different practices to be implemented in different civic archives; at the same time, it may also hinder standardization in some respects. This is exactly the problem of the study and the point it wants to focus on. In this regard, the following can be put forward as a research question: Is it necessary or not for civic archives to be created uniquely from each other? As a research method; description, document analysis and qualitative analysis methods were followed. Purpose of the study; the aim is to present a new model on material supply policies by revealing the issues that need to be taken into consideration in the formation of a civic archive and by evaluating the legislation that must be followed in this regard. Another reason why the subject is considered worth studying; the aim is to solve the problems that may be encountered in making the various donations made to the civic archives available to researchers with the help of this model to be developed. The original value of the study; the reason is that no study with this title and content has been found before. The most important improvement suggestion that can be put forward regarding the findings of the study is; in addition to the small number of civic archives in Turkey; due to the fact that the knowledge of the technical personnel working in this field is not sufficient, the aim is to produce an article that can guide archivists and researchers working in this field in the future and to contribute to the field literature.

Keywords: Civic archives, sustainability, legislation, provision policies, model proposal

Giriş

Kent ve kentleşme olgusunun ortaya çıkışı, kent kavramının doğuşuna kadar uzanır. Kent kavramı, yüzyıllar boyunca çeşitli dönüşümlerden geçerek günümüze kadar ilerleme kat ederek gelmiş ve zaman içerisinde çeşitli değişimler ve farklı bakış açıları da kazanarak gelişme göstermiştir. İnsanoğlu, yerleşik hayata geçmesiyle birlikte köy, kasaba, kent gibi farklı yerleşim yerleri kurmaya ve zaman içerisinde ihtiyaçları gereğince bu birimleri geliştirmeye başlamıştır. Kentlerin gelişimiyle birlikte, ortaya çıkan değişimlerin vatandaşların hayatlarını da doğrudan etkilediği görülebilmektedir. İlk kentler, insanoğlunun yerleşik yaşama geçiş yaptığı dönemden itibaren var olmakla birlikte, geçen zaman içerisinde

çeşitli sosyolojik ve teknolojik unsurların katkısıyla birlikte ilerleme ve gelişme göstermişlerdir.

Kent, çeşitli dillerde, milletlerde ve toplumlarda farklı şekillerde tanımlanabilmektedir. Bu tanımların ortaya çıkışında, kültürlerin ve uygarlıkların kendilerine uygun olan durumları ön plandadır. Farklı kaynaklardan kent kavramı hakkında aşağıdaki şu tanımlar ele alınabilir: "*Kent, uygarlık anlamında Yunancada polis, Fransızcada cite, Arapçada medine, Latincede yurttaş anlamında urbs ya da civitas olarak isimlendirilmiştir.*"[1] Kent terimleri sözlüğünde kent "*Sürekli toplumsal gelişme içinde bulunan ve toplumun, yerleşme, barınma, çalışma, dinlenme, eğlenme gibi gereksinimlerinin karşılandığı, pek az kimsenin tarımsal uğraşılarda bulunduğu, köylere bakarak nüfus yönünden daha yoğun olan ve küçük komşuluk birimlerinden oluşan yerleşme birimidir*"[2] şeklinde tanımlanmaktadır. Ringas ve diğer başka yazarlar'a göre kent "*Kolektif belleğin mekânsal olarak üretildiği bir alan olarak, toplumsal belleğin oluştuğu fiziksel düzlemdir. Kentler bu anlamda, geçmişteki olayların yaşandığı ve farklı deneyimlerin farklı biçimde ifade edildiği yerlerdir.*"[3]

Her kentin kendine özgü bir kültürü mevcuttur. Bu kültür, o kentin kentlilik kültürü ve kent olma bilinci üzerinde de olumlu tesirini gösterir. Kentler, oluştukları farklı kriterler ve özellikler doğrultusunda şekillenmektedirler. Bu şekillenmeler: İlk Çağ kenti, Orta Çağ kenti, Roma kenti, Yunan kenti, Osmanlı kenti, Türk kenti gibi farklı dönemlerin özelliklerine göre ayrılmaktadır. Bu ayrımlar, kentin devamlılığını sürdürdüğü döneme uygun bir sınıflandırma doğrultusunda yapılmıştır. Kentlerin özellikleri ve kültürel geçmişleri çoğu zaman birbirinden farklıdır. Bu konuda Lynch[4] "Kentin kimliğini oluşturan, onu diğerlerinden farklılaştıran, doğal, sosyal ve yapılı çevre arasındaki ilişki ve etkileşimlerdir" demektedir.

Kentleşmeye bakış açısı, sanayi öncesi ve sonrası olarak iki farklı dönemde incelenebilir. Kent olgusunun iki farklı dönem biçiminde ortaya koyuluşuna ilişkin Gideon Sjoberg'in kuramsal yaklaşımı ele alınabilir. Sjoberg'e göre; "*Sanayi öncesi kent ile sanayi kentini ayıran temel faktör, teknolojidir. İkinci etmen ekonomik, üçüncü etmen ise sosyal kontroldür.*"[5] Sjoberg'in bahsettiği sanayi öncesi kentte, teknoloji henüz yaygın değildir. Sanayi Devrimi'nden sonra kentlerde teknolojik gelişim hızlanmıştır. Yeni teknolojik ve kentsel düzenlemelerin etkisiyle, toplumlar geleceğine yatırım yapma ihtiyacı hissetmeye başlamışlardır. Toplumların günümüz ve geleceğe yatırım yapma ihtiyaçları doğrultusunda toplumsal hafızanın sürekli kılınabilmesi amacıyla "kent arşivleri" ortaya çıkmaya başlamıştır. Kent arşivleri, kentsel mekân ve kent belleği arasındaki ilişkinin önemli bir göstergesidir. Bu konuda Şeşen şu bilgileri ele almaktadır; "*Demokrasinin, insan haklarının, sivil toplum kuruluşlarının kökten bir değişim yaşamasıyla birlikte, ihtiyaçlar hiyerarşisi kökten bir değişime*

1 Mehmet Karakaş, "Tarihsel Gelişim Sürecinde Kent Kısıtlı Tarihsellik Anlayışı Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 13, (2001), s. 123.

2 Yusuf Şahin, *Kentleşme Politikası*, (Trabzon: Ekin Yayıncılık, 2013), s. 9.

3 Dimitrios Ringas, Eleni Christopoulou, Michalis Stefanidakis, *Urban Memory in Space and Time*, (New York: Handbook of Research on Technologies and Cultural Heritage Information Science Reference, 2011), s. 13.

4 Kevin Lynch, *A Theory of Good City Form*, (Cambridge; London: The MIT Press, 1981), s. 61.

5 Hüseyin Bal, *Kent Sosyolojisi*, (Isparta: Isparta Fakülte Kitabevi, 2002), s. 27.

uğramıştır. Bu değişimle birlikte kent arşivlerinin işlevi anlaşılmaya başlanmış ve özellikle araştırmacılar tarafından bu kurumlar değer görmeye de başlamıştır."[6]

Türkiye'de kent arşivi konusuna verilen önemin artmasıyla birlikte, ülkenin ilk kent arşivinin kurulması konusunda aktif çalışmalara başlanılmıştır. Bu amaçla özellikle tanınmış ailelerin ellerindeki belgelerin elde edilmesi düşünülmüştür. İlk olarak 1994 yılında Koç Vakfı Ankara Arşivi'nin (VEKAM) kuruluş çalışmaları büyük bir özveriyle başlatılmıştır. Bu merkez, öncelikle bir araştırma merkezi olarak tasarlanmış; zaman içerisinde bu merkeze gelen kişisel arşiv belgesi bağışlarıyla merkez, kent arşivi statüsüne de dönüşmeye başlamıştır. Özellikle Ankaralı yazar Ali Esat Bozyiğit'in kişisel arşivinin merkeze bağışı ile birlikte, 29 Mart 2007'de bir kent arşivi durumuna dönüşmeye başlamıştır.

Ülkemizde doğrudan kent arşivi olarak ilk kurulan arşiv, İzmir Büyükşehir Belediyesi Ahmet Piriştina Kent Arşivi ve Müzesi'dir (APİKAM). Dönemin İzmir Büyükşehir Belediyesi Başkanı Ahmet Piriştina'nın yoğun destekleriyle eski itfaiye binası onarılmış ve kent arşivine dönüştürülerek 10 Ocak 2004 tarihinde açılmıştır. 14 Şubat 2004 tarihinde de Bursa Büyükşehir Belediyesi ve Bursa Araştırmaları Vakfı girişimi ile Bursa Kent Müzesi açılmıştır. İzmir ve Bursa'da kurulan kent arşivlerinden sonra, çeşitli diğer illerde de kent arşivlerinin kurulmasına devam edilmiştir[7]. Bu konuda farkındalık günümüzde artmaya devam etmektedir.

Çalışma genelinde; kültür, kültürel miras, kentlilik kültürü, Türkiye'deki kent arşivi örnekleri, kent arşivlerinin materyal edinme yöntemleri ve politikaları, kent arşivleriyle ilgili mevzuatların ele alınması ile kent arşivi konusunda yapılan sempozyum ve akademik çalışmaların genel değerlendirilmeleri yapılmıştır. Çalışma sonucunda; ortaya çıkan bulgulara yönelik olarak geleceğe yönelik sürdürülebilir bir materyal sağlama politikası modeli ile çeşitli öneriler geliştirilerek çalışma sonlandırılmıştır.

I. Kültür ve Kültürel Miras Kavramı

Kültür, bir toplumun geçmişinden gelen tarihî birikimini temsil etmektedir.

Kültürün devamlılığı ve geleceğe taşınması kültürel miras anlayışıyla ilişkilidir. Kültürel miras, toplumun önde gelen yazar ve sanatçılarının ortaya koyduğu eserlerde zaman içerisindeki yapısal ve yazımsal değişimleri göstermesi açısından da önemlidir. "*Kültürel miras, bir toplumun üyelerine ortak geçmişlerini anlatan, aralarındaki dayanışma ve birlik duygularını güçlendiren bir hazinedir. Kültürel miras, önceki nesillerin yarattıkları ve kuşaktan kuşağa aktardıkları maddi ve manevi kültürel değerlerin toplamıdır.*"[8]

6 Yasin Şeşen, "Kent Arşivi Kültürü İhtiyacımız", *Türk Kütüphaneciliği*, Sayı 30, (2016), s. 109.

7 Ayhan Albayrak, *Kent Müzelerinde Barış Kültürü: Adalar Müzesi örneği*, (Yüksek Lisans tezi), İstanbul Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 41.

8 Ayşe Okuyucu, *Osmaneli İlçe Merkezinde Kültürel Mirasın Korunması ve Turizm Amaçlı Kullanımına Yönelik Bir Araştırma*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 37.

Kültürel miras kaynaklarının çeşitli doğal veya insani faktörlere bağlı olarak gerçekleşen afetler ve kazalar gibi birçok olumsuz etmenlerden etkilenmemesinde fayda bulunmaktadır. Çünkü bir esere kısmi ve/veya tamamen bir defa zarar geldiğinde, asla eski hâli yerine getirilemez. Bu nedenle kültürel mirasın devamlılığının sağlanması, sürdürülebilir kılınması ve korunması hayati bir durumdur. Kültürel miras ürünlerinin korunması ve geleceğe taşınması için çeşitli faaliyetler yerine getirilmektedir. Bu faaliyetler temelde, kültürel miras ürünlerinin fiziksel etmenlerden korunması yanında; kültürel açıdan da geleceğe yönelik katkılarla genişletilmesi yönündedir.

Günümüzde kültürel mirasın korunması ile ilgili olarak çok sayıda antlaşma söz konusudur. Bu konuda 'Dünya Kültürel ve Doğal Mirasın Korunmasına Dair Sözleşme, Avrupa Kültür Konvansiyonu, Avrupa Mimari Mirasının Korunması Sözleşmesi, Avrupa Arkeolojik Mirasının Korunması Sözleşmesi, Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi' olmak üzere pek çok uluslararası anlaşma mevcuttur. Bu anlaşmalara ulusal ve uluslararası camiada dikkatli şekilde uyulması ve devletlerin bu sözleşme usullerine göre faaliyetlerde bulunması önemlidir. Anlaşmalar, devletlerin uluslararası camiada belirlenen ve gerektiğinde belirli periyotlarla güncellenen kurallara daha kolay uyum gösterebilmelerini ve kendi hizmet potansiyellerini geliştirebilmelerini de sağlayabilecektir.

Kültürel miras ürünlerinin korunması konusunda ülkemizde de resmî kurumlar tarafından sürdürülebilir çalışmalar takip edilmektedir. Bu çalışmalar şunlardır;

> *"Ülkemizde kültürel mirasın korunması konusunda çalışmalar; T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı, Vakıflar Genel Müdürlüğü gibi farklı nitelikteki kurumlar tarafından yürütülmektedir. Merkezi idarenin yanında, yerel yönetimlerin de bu konuda görev ve sorumlulukları bulunmaktadır. Bu kurumların yanında, kültürel mirasın korunmasında önemli rol üstlenen sivil toplum kuruluşları da ülkemizde oldukça etkin durumdadır."*[9]

Tüm bu kurumların ortak çalışma hedefi, ülkemizde bulunan kültürel miras ürünlerinin verimli şekillerde korunmasıdır.

II. Kent Arşivleri

II. 1. Kent Arşivi Koleksiyonlarının Kaynağı Olarak Kentsel Bilgi-Belge Kaynakları

Kentlerin sahip olduğu her türlü bilgi ve birikim, onların kültürel mirasıdır. Kentlerin kültürel mirasında bulunan her türlü yazılı ve/veya yazılı olmayan birikim, kentlerin bilgi-belge kaynaklarını oluşturur. Kentlerin bilgi-belge kaynaklarının bir araya getirildiği ve tasnif çalışmalarının başarıyla gerçekleştirildiği birimler

9 Nilüfer Negiz, "Kentlerin Tarihsel Sürdürülebilirliğinde Kültürel Miras: Önemi ve Değeri Üzerine Düşünmek", *Akademia Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 1, (2017), s. 161.

kent arşivi koleksiyonlarıdır. Kentlerin bilgi ve belge kaynaklarının, gelecekte dünyada insanlık için önemli bir rehber olması nedeniyle, korunması ve gelecek nesillere aktarılması önemlidir.

> *"Ülkemizde, Millî Kütüphane ve benzeri merkezi kurumların Cumhuriyetin ilanından (1923) aşağı-yukarı 30-35 yıl sonra (1955) kurulmasından dolayı kentsel bilgi-belge kaynakları olarak il, ilçe ve belediye kütüphane ve arşivlerinin yaygınlaşması gecikmiştir. Millî Kütüphane 29 Mart 1950 tarihinde kabul edilen Kuruluş Kanunu ile yasal kimlik kazanmıştır. Millî Kütüphane'nin kurulmasından sonra, onu örnek alarak oluşturulmuş diğer halk, belediye, kurum ve üniversite kütüphaneleri ile bilgi merkezleri de yaygınlık kazanmıştır."*[10]

Ülkemizde kent bilgi merkezlerinin geç oluşturulması ve arşiv-kütüphane materyali ayrımının geç zamanlarda yapılabilmesi durumu beraberinde arşiv materyalinin tam olarak tanımlanmasını ve kent arşivlerinin kuruluşunu da geciktirmiştir.

Bunun yanında arşivlere zarar veren işlemlerin geçmişten günümüze etki ettiği de görülmektedir. "*Kültürel tarihimizde, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sırasında kültürel kaynaklarımızın sayısında önemli kayıplar olmuştur. Savaşlarda yağmalanan, çalınan, yok edilen kaynaklardan elde kalan sınırlı malzemenin de önemli bir bölümünün çeşitli göçler ve/veya sorumsuz sahiplerince yurt dışına çıkarılması bu durumu olumsuz olarak etkilemiştir.*"[11] Bali'nin de belirttiği gibi, eserlerin çalınması, eksilmesi ve yok olması, bilgi merkezlerinin geleceğini de olumsuz etkilemiştir. Bu durumların olumsuz sonucu olarak ülkemizde, kent tarihine ilişkin üç boyutlu materyal, filatelik materyal, efemeralar ve kentin hazinesi olarak görülebilecek eski fotoğraflar, eski resimler ve eski resmî belgeler gibi farklı içerikteki kaynaklar dünyadaki örnekleriyle karşılaştırıldığında bir hayli geride kalmışlardır.

Yukarıda sayılan tüm bu olumsuz durumların etkisiyle, Türkiye'de verimli bir kent arşivinin nasıl oluşturulması gerektiği konusunda hem idari hem de akademik anlamda süreklilik ve düzenlilik arz edecek çalışmalar yapılması gerekli görülmeye başlanmış ve bu zaman içerisinde sayısı çok yeterli olmasa da bu konuda teknik-akademik çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu çalışmaların sonucunda, ileride kent arşivlerinin gelişiminin daha iyi koşullar içerisinde gerçekleştirilebileceği ve kent arşivlerinin sayısı ile niteliğinin de doğal olarak artacağı varsayılmaktadır. Belgelerin korunmasının temel amaçları arasında, bilgi toplumunun geliştirilmesi ve toplumun bilgiyle donatılması bulunmaktadır. Belgelerin verimli şekillerde korunmasıyla birlikte, gelecek kuşaklara aktarılmalarını da kolaylaşacak ve bilgi yayımının devamlılığı sağlanabilecektir.

II. 2. Kent Arşivinin Tanımı ve Kuruluş Tarihçesi

Bir kentin kültürel kimliğine ait olan kent arşivi, o kentin kültürel mirasının kalbi ve ulaşabileceği zirvesidir. Kent arşivlerinin kurulma ve devamlılık nedeni, geçmişten gelen birikimleri gelecek nesillere aktarmaktır. Kent arşivinin tanımı ve

10 http://www.mkutup.gov.tr/tr/Sayfalar/Hakkimizda/tarihce-kronoloji.aspx [Erişim tarihi: 06.01.2024]

11 Rıfat Bali, *Kitâbiyat, Kütüphaneler ve Arşivler Alemi*, (İstanbul: Libra, 2023), s. 67.

kent arşivlerinin kaynakları konusunda çeşitli eserlerden tanımlar alıntı yapılabilir. Bu tanımlar şunlardır:

"Kent arşivi yerel yönetimlerde oluşan kentin geçmişine ve bugününe ait her türlü bilgi malzemesinin derlenip korunduğu, koleksiyon olarak da kentle ilgili farklı kurum ve koleksiyoncuların belge-bilgi kaynağından beslenen bir kurumdur."[12] "Kent arşivleri genellikle, belediyeler veya diğer yerel yönetim birimleri tarafından oluşturulan arşivler olarak tanımlanmaktadır."[13]

En geniş tanımıyla kent arşivleri şu şekilde ele alınabilir: "Kent arşivleri, kentin geçmişine ve bugününe ait yerel yönetimler, sivil toplum kuruluşları, kentle ilişkisi olan aileler ve kentte yaşayan gerçek kişiler ile özel hukuk ilkelerine bağlı tüzel kişiler tarafından üretilen belgelerin ve bilgi malzemelerinin korunduğu, derlendiği ve kullanıma sunulduğu yerlerdir."[14]

Meagler'e göre kent arşivinin kaynakları şunlardır: "İlgili kente ait yazılı, görsel, işitsel, tarihî, kültürel, yönetimsel, endüstriyel materyal, fotoğraf, grafik, dijital veriler, haritalar, rehberler, efemeralar, yerel gazeteler, aile tarihçeleri, akademik çalışmalarla o kent hakkında elde edilen eserler, tapu kayıtları vb. eserlerdir."[15]

Tüm bu eserlerin niteliği ve niceliği zaman içerisinde yeni materyal katkılarının etkisiyle genişletilebilir. Kent arşivi koleksiyonu bu açıdan dinamik bir yapı göstermektedir.

Elbeyoğlu'nun kent arşivlerinin kurulması ve geliştirilmesi hakkındaki önerileri şunlardır; "Kent kimliği oluşturma ve kentli bilinci yaratabilme açısından, çevresiyle birlikte kentin hafızası demek olan arşivlerin kurulması, son derece önemli ve işlevseldir. Bu arşivde, geçmişten gelen her türlü materyalin derlenmiş olarak barındırılması amaçlanmalıdır."[16]

Gregg'in (2002)[17] kent arşivleri konusunda yıllar önce ortaya koyduğu tanımlama bilgileri genişletilip, günümüzdeki gelişmeler göz önüne alınarak güncelleştirilerek, bir kent arşivinde öncelikle bulunması gereken materyal çeşitleri ve bu materyalin içerik özellikleri şu şekilde ele alınabilir:

- "*Haritalar: O kentte zaman içerisinde meydana gelen tüm değişimi göstermesi açısından önemlidir. Haritalar dikkatli incelenerek, o kentin tüm dokusuna ve tüm coğrafi koşullarına aşina olunabilir.*
- *Kent Rehberleri: Eski rehberler genellikle ücretsiz olarak elde edilebilir ancak yenileri mutlaka arşive satın alma veya bağış yolu ile temin edilmelidir.*

12 Çekül Vakfı, "Kent Tarihi Müzeleri ve Arşivleri", haz. Metin Sözen, (İstanbul: Çekül, 2013), s. 11.

13 Gülbün Baydur, "Yerel Araştırmalarda Arşivlerin Değeri", *Türk Kütüphaneciliği*, Sayı 17, (2003), s. 265; Benedikt Stuchtey, "Archives in Germany", *European Review of the History*, Sayı 94, (1994), s. 96.

14 Ali Ahmetbeyoğlu, "Kent Arşivlerinin Tarih ve Kültür Araştırmalarındaki Yeri", *Kent Hafıza Merkezleri: Kent İhtisas Kütüphaneleri, Kent Arşivleri ve Kent Müzeleri Sempozyumu 26-27 Mart 2010, (Ankara: Detay Yayıncılık, 2010), s. 376.*

15 Elizabeth S. Meagler, "Digital Archives: Images of the Colorado History", *Colorado Libraries*, Sayı 28, (2002), s. 26.

16 Metin Elbeyoğlu, "Kentlilik Kültürü ve Kent Arşivleri", *İller ve Medeniyetler Dergisi*, Sayı 748, (2010), s. 96.

17 Alison Gregg, "Our heritage: The Role of the Archives and Local Studies", *Australasian Public Libraries and Information Services*, Sayı 15, (2002), s. 127.

- *Fotoğraflar: Özellikle aynı yerde farklı zamanlarda yapılan çekimler, zaman içinde kentte yaşanan değişimi gözler önüne serecektir.*
- *Grafikler: Kentte yapılmakta olan hizmetler ve o kent hakkında ortaya koyulan tüm sayısal verilerin görselleştirilerek yıllar içerisindeki değişimin görülebilmesini ve yıllar arasında karşılaştırmalar yapılabilmesini sağlar.*
- *Dijital Veriler: Kent hakkındaki verilerin daha hızlı ve daha geniş alana yayılabilmesini sağlar. Kalıcılık açısından daha kolay yönetilebilen ve etkin bir ortamın kurulmasına yardımcı olur.*
- *Aile Tarihçeleri: Kentin önde gelen ailelerin doğum, evlilik ve ölümleri ile ilgili bilgilerinin düzenli şekilde tutulması, kent arşivine katkı sağlayacaktır.*
- *Tapu Kayıtları: Kentte yaşayan vatandaşların tapu bilgilerinin düzenli tutulması ve takibi önemlidir.*
- *Şeriyye Sicilleri*[18]*: Osmanlı mahkemelerinde verilen kararların ve tutulan kayıtların toplandığı defterler olan şeriyye sicilleri, her ne kadar artık Türkiye Cumhuriyeti'nde devam ettirilmese de geçmişteki kararları göstermesi ve geçmişteki bazı alınan kararları savunması açısından önemlidir.*
- *Efemeralar: Turistik broşürler, sanat gösterilerinin posterleri ve broşürleri, sportif, bilimsel, sosyal etkinliklerin duyuruları, faturalar, karneler, otobüs-sinema-piyango biletleri, spor toto ve spor loto kuponları, gazete nüshaları, tanıtım broşürleri, mektuplar, lokanta menüleri, banka dekontları, çikolata ve sakızlardan çıkan kartlar, sigara kutuları, posterler, fotoğraflar, kartpostallar, düğün davetiyeleri, kartvizitler, ölüm ilanları potansiyel arşiv belgeleridir.*
- *Duyuru Bültenleri: Bir etkinlik, doğum, düğünler, yayınlar gibi başka haberler hakkında okuyucuyu bilgilendiren küçük bildirimlerdir.*
- *Yıllık Raporlar: Yerel yönetim, özel sektör, devlete bağlı taşra birimleri ve toplum derneklerinin yıllık raporlarıdır.*
- *Akademik Çalışmalar: O bölgeye ya da kente ilişkin olarak hazırlanmış olan akademik çalışmalardır.*
- *Biyografiler: Genel ya da akademik yayın listelerinden seçilerek hazırlanırlar ve kent kaynaklarına destek verirler.*
- *Güncel Süreli Yayınlar: Kentte güncel olarak yayımlanan gazeteler, dergiler vb. materyal, kentin güncel bilgilerinin ve haberlerinin yayılması konusunda kent bilgi kaynaklarına destek vermektedirler.*
- *Köşe Yazıları: Yerel gazetelerin eklerinde yazan köşe yazarlarının yazılarıdır.*
- *Kente Ait Sözlü Tarih Kayıtları ve Dökümler: Bu materyal, bölgeye ait gelişmeler sonucunda etkilenen kişilerin rolünü ortaya koyabilirler. Resmî kayıtların araştırmacıya anlatamadığı diğer ayrıntıların somutlaştırılmasına da katkı sağlarlar."*

18 Kemal Gurulkan tarafından kaleme alınan "*Kırım Şer'iyye Sicilleri ve Yer İsimleri Bakımından Önemi*, (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015)" adlı çalışma, Kırım Hanlığı'nın sosyo-ekonomik tarihini aydınlatan mahkeme kayıtlarının analizini ele almaktadır. Bu kaynaktan şeriyye sicilleri konusu hakkında daha fazla bilgi alınabilir.

Yukarıda detaylı şekilde ele alındığı gibi kent arşivlerinin kaynakları, o kentin geçmişinden günümüze kadar olan süreçte ürettiği her türlü materyali içerir. Materyalin dermeye kazandırılmasında sansür, siyasi tercih, kişisel tercih söz konusu değildir. Her açıdan objektif ve şeffaf bir süreç takip edilmelidir. Kenti tüm yönleriyle yansıtan materyal toparlanmalıdır.

Kent arşivlerine katkı sağlayan materyal çeşitleri detaylı şekillerde ele alınabilir. Örneğin tapu arşiv kayıtları da bir kent arşivinin önemli kaynakları arasındadır. Tapu kayıtları, kimi zaman kişisel miras konularına çözüm bulabilmek amacıyla da kullanılabilirler. Özellikle geçmişe yönelik toprak paylaşımı konusunda şahısların ve ailelerinin ellerinde bulunan tapu tahrir belgeleri önem arz etmektedir. Aynı zamanda bu kayıtlar, o kentin arşivine de çok önemli katkı sağlamaktadırlar.

Bir kentte, geçmişte çıkmış ve bugün devam eden veya geçmişte çıkmış ama bugün faaliyetine devam etmeyen süreli yayınlar da o kentin arşivine çok önemli katkı sağlama potansiyeli taşıyan kaynaklardır. Yayımlandıkları tarihlerden bugüne, o kentte olan tüm güncel bilgileri içermeleri açısından kent arşivine katkı sağlamaktadırlar.

Türkiye'de kent arşivlerinin kuruluş sürecine bakıldığında ilk gelişmelerin "İzmir Büyükşehir Belediyesi tarafından 2004 yılının Ocak ayında İzmir Kent Arşivi ve Müzesinin hizmete açılmasıyla" başladığı görülmektedir."[19] İzmir Kent Arşivinin açılması konusunda Ilgın şu detayları ortaya koymaktadır;

> *"Türkiye'nin ilk kent arşivi ve müzesi olan İzmir Kent Arşivi, 1926 yılında İzmir İtfaiye Merkez Teşkilatı binasında faaliyetine başlamıştır. Yıllar boyunca bina asıl işlev olarak 2001 yılının sonuna kadar İtfaiye Binası olarak devlete hizmet vermiştir. Daha sonra binada yapılan tadilatlar ile bu değerli bina günümüzde yalnızca İzmir Kent Arşivi ve Müzesi olarak hizmet vermektedir."*[20]

Türkiye'nin ilk kent arşivi olan bu değerli hazinede, kentin geçmişten getirdiği tüm birikimi yansıtan her türlü materyal bulunmaktadır. Yılmaz'a göre İzmir Kent Arşivinin içeriği şu unsurları içermektedir;

> *"İzmir Belediye Meclisi'nin 06 Temmuz 2004 tarihi ve 05.59 kararı ile arşivin ismi, kuruluşunda verdiği büyük özveriden dolayı merhum belediye başkanı Ahmet Piriştina anısına, Ahmet Piriştina Kent Arşivi ve Müzesi olarak değiştirilmiştir. Arşivin kuruluş aşamasında, Millî Kütüphaneden İzmir ve Ege Bölgesine ait 1.834 adet mahkeme defteri mikrofilmler hâlinde alınmıştır. Bu mikrofilmler, dijital ortama aktarılarak 100.000'den fazla belge elde edilmiştir. Arşivde, 1.440 cilt Osmanlıca ve 8.000 cilt Latin alfabesiyle basılmış gazeteler bulunmaktadır. Bunun yanında 5.000 el yazması eser de vardır."*[21]

19 Mehmet Ali Akkaya, "Türkiye'nin İlk Örneği Olarak Ahmet Piriştina İzmir Kent Arşivi ve Müzesinin (APİKAM) Şehirdeki Bilinirlik Düzeyine İlişkin Bir Araştırma", *Türk Kütüphaneciliği*, Sayı 49, (2015), s. 502.

20 Bülent Ilgın, "İzmir Kent Arşivi ve Müzesi: Bir Şehrin Belleği", *Popüler Tarih Dergisi*, Sayı 4, (2004), s. 79.

21 Fikret Yılmaz, "İzmir Kent Arşivi ve Müzesi", *Mimarlık Dergisi*, Sayı 319, (2004), s. 85.

Türkiye'de Kent Arşivleri'nin sayısı her geçen gün artmaktadır. İzmir Kent Arşivinden sonra; Koç Vakfı Ankara Arşivi (VEKAM) kent arşivi durumuna gelmiş; Bursa Kent Müzesi ve Arşivi, Balıkesir ve Karabük kent arşivleri de açılmıştır[22]. 2024 yılına geldiğimizde ise, ülkemizde 20 kent arşivi hizmetine sürekli ve verimli olarak devam etmektedir[23]. Her geçen gün bu makale yazılırken bile mevcut durum değerlendirildiğinde kent arşivlerinin sayısının artmaya devam edeceği öngörülebilmektedir. Bu olumlu gidişat, kent arşivlerinin sayısının ve koleksiyonunun artış göstermesine katkı sağlayabilecektir.

25 Aralık 2018 tarihinde Gaziantep Kent Arşivi hizmet vermeye başlamıştır. Bu konuda dönemin Gaziantep Büyükşehir Belediye Başkanı Fatma Şahin şu bilgileri iletmektedir;

> *"Kentin tarihi, sosyal, ekonomik, idari ve kültürel değerlerinin kaydedildiği önemli bir mekânı açıyoruz. Gaziantep Kent Arşivinde, şehrin hem geçmişini hem de gündelik yaşantısını belgeleyen; görsel-işitsel, yazılı, basılı ve elektronik bilgi kaynakları çoğunlukla yer alacaktır. Kenti, hafızasıyla bütünleştiren kişi, aile ve kurumların yukarıda bahsedilen faaliyetlerini yansıtan resmî ve özel arşiv malzemelerinin bulunduğu kent tarihine; akademik olarak da destek vermek ve kent belleği oluşturmak amacıyla kurulan kent arşivi, aynı zamanda önemli bir misyonu da yüklenecektir."*[24]

Şahin'in belirttiği gibi, kent arşivleri konusunda yapılacak her teknik/akademik çalışma aynı zamanda o kentte yaşayan köklü aileler ile tüm vatandaşların geçmişlerine ve kökenlerine de ışık tutabilecektir. Bu durum da kent arşivlerinin bir kentin kendi dinamikleri içerisinde ve kentteki sıradan ve önde gelen insanların katkısıyla geliştiğini açıkça gösterebilmektedir.

II. 3. Günümüzde Türkiye'de Faaliyet Gösteren Kent Arşivleri

Arşivler, teori ve uygulamada genel olarak iki gruba ayırılabilir. "Bunlardan ilki kamu arşivleri, diğeri ise özel arşivlerdir. Bu gruplandırmanın temelinde arşiv belgelerinin hukuki olarak mülkiyeti, kullanım hakkı ve aidiyeti dikkate alınmıştır."[25]

Kent arşivlerinin kurulumu ve işletilmesi bir özel arşiv türü olarak Avrupa'da uzun yıllardır yürütülmektedir. Fakat bu çalışmaların yansıması olarak ülkemizde ancak 2000'li yılların başından itibaren belediyelerin öncülüğünde kurulum çalışmaları başlatılmıştır ve sayıları zaman içerisinde artmaktadır. Bu konuda büyük bir farkındalık oluşmaya başlamıştır.

22 Özgür Külcü, "Kent Bilgi Kaynaklarının Dijitalleştirilmesi ve Dijital İçerik Yönetimi Uygulamaları", *Kent Hafıza Merkezleri: Kent İhtisas Kütüphaneleri, Kent Arşivleri ve Kent Müzeleri Sempozyumu 26-27 Mart*, (Ankara: Detay Yayıncılık, 2010), s. 43.

23 Dündar Alikılıç, Mukaddes Sağlam, "Kent Arşivleri: Erzurum Şehir Arşivi Örneği", *Education and Technology in Information Science*, Sayı 1/1, (2023), s. 32.

24 https://www.bbyhaber.com/bby/2018/12/26/gaziantep-kent-arsivi-acildi [Erişim tarihi: 04.01.2024]

25 Yusuf Yalçın, *Türkiye'de Özel Arşivlerin Yeniden Yapılandırılması: Kent Arşivi Modeli*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, 2013, s. 103.

Aşağıda ülkemizde faaliyete gösteren kent arşivi örnekleri konuyu geliştirmesi açısından kuruluş yıllarına göre kronolojik olarak verilmiştir:

- Ahmet Piriştina İzmir Kent Arşivi (2004)
- Bursa Kent Müzesi ve Arşivi (2004)
- Çorum Belediyesi Kent Arşivi (2005)
- Balıkesir Belediyesi Kent Arşivi (2006)
- Koç Vakfı Ankara Arşivi (VEKAM) (2007)
- Antalya Kent Müzesi Kent Belleği Merkezi (2007)
- Giresun Kent Arşivi (2008)
- Çanakkale Kent Müzesi ve Arşivi (2009)
- Denizli Kent Arşivi (2011)
- İstanbul Vital-i Hakko Kreatif Endüstriler Kütüphanesi (2011)
- Bornova Kent Arşivi ve Müzesi (2012)
- Balıkesir Burhaniye Belediyesi Kent Arşivi (2012)
- Karabük Kent Arşivi (2013)
- Erzurum Şehir Arşivi (2017)
- Gaziantep Kent Arşivi (2018)
- Ordu Kotyora Kent Arşivi (2018)
- Bartın Kent Müzesi ve Arşivi (2018)
- İzmir Ödemiş Yıldız Kent Arşivi ve Müzesi (2018)
- Ankara Atılım Üniversitesi Dijital Kent Arşivi (2019)
- Alanya Hüseyin Azakoğlu Kent Müzesi ve Kent Belleği Merkezi (2023)

II. 4. Kent Arşivlerinde Uygulanan Materyal Sağlama Politikalarının Genel Literatür Üzerinden Analiz Edilmesi

Başta kent arşivleri olmak üzere, her türlü kurumda yürütülen çalışmaların önceden belirlenmiş amaç ve hedeflere uygun olarak yürütülebilmesi için takip edilecek yol ve yöntemler detaylıca ve objektif şekilde belirlenmelidir. Hedeflenen amaçlara kolayca ulaştırabilecek yöntemlerin birleştirilmesi anlamına gelen politika, siyasetten eğitime, eğitimden arşivlemeye kadar her alanda kullanılmaktadır. "Politikanın kullanılmasındaki temel neden; amaç ve hedeflere ulaşmada planlı ve disiplinli çalışma imkânı vermesidir. Bu doğrultuda faaliyet gösteren bilgi-belge merkezlerinin de genel anlamda arşiv politikası; özelde de kullanıcı politikası ve materyal sağlama politikası gibi daha alt düzeyde politikalarının belirlemesi ve uygulanması gerekmektedir."[26] Bu bilgiden yola çıkılarak kent arşivleri konusunda, ülkemizde yayımlanan eserlerin genel bir literatürünün analiz edilmesinde fayda bulunmaktadır.

26 Hasan Sacit Keseroğlu, *Halk Kütüphanesi Politikası ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Durum*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1989), s. 9.

Makalenin içeriğini geliştirebilmek ve oluşturulmak istenen modele katkı sağlamak amacıyla, Türkiye'de kent arşivleri ile ilgili yayımlanmış eserlerde (makale, kitap, bildiri, tez vb.), materyal sağlama politikasının ele alındığı eserler incelenmek istenmiştir. Bu doğrultuda yazar/hazırlayan, yıl, eser adı ve materyal sağlama politikası önerisi alt başlıklarında ele alınan bilgiler Tablo 1'de şu şekilde analiz edilebilir: (Kaynakların künyeleri, makalenin kaynakçasında ayrıntılı şekilde verilmiştir)

Yazar/ Hazırlayan	Yıl	Eser Adı	Materyal Sağlama Politikası Önerisi
Gülbün Baydur	2003	Yerel Araştırmalarda Arşivlerin Değeri	Kent arşivi koleksiyonu geliştirilirken o kent hakkında gelişigüzel sağlanan materyali toplamak yerine, bir seçim politikasının belirlenmesi gerekir. Her zaman kurum veya kişilerin elindekileri toparlamak çok kolay olmayabilir. Kişi ve kurumları hızlıca ikna edebilmek, hele de kurulu bir arşiv olmadığı için başlangıçta zor olabilir. Ancak kentteki vatandaşlarla kurulacak dostça iletişim bu zorluğu kolayca yenebilmektedir. Her zaman bağış alınamayacağı için materyali bazı durumlarda elde etmek üzere satın alma işlemi yerine getirilmelidir. Zaman zaman planlanmamış bağışlar (genelde kişilerin ölümleriyle birlikte ailesi tarafından) olabilir. Çeşitli planlanan veya planlanmayan bağışlar koleksiyonu oldukça zenginleştirebilir. Ancak, bağışla alınacak materyalin seçimi konusunda da arşivistin kararı ön planda olmalıdır. Seçim için, özellikle fotoğrafların değerlendirilmesinde fotoğrafçının yardımı da gerekli olabilir. Bağışların, koleksiyonun eksikliğini tamamlaması ümit edilmektedir. Tüm bu açılardan ilerleyen yıllarda tüm kent arşivleri için detaylı bir materyal sağlama politikasının geliştirilmesi önerilmektedir.
Bülent Ilgın	2004	İzmir Kent Arşivi ve Müzesi: Bir Şehrin Belleği	Eser, kent arşivlerinde materyal sağlama politikası konusunda detaylı bilgi içermemektedir.
Fikret Yılmaz	2004	İzmir Kent Arşivi ve Müzesi	Eser, kent arşivlerinde materyal sağlama politikası konusunda detaylı bilgi içermemektedir.
İshak Keskin	2009	İstanbul'da Bir Şehir Arşivi Kurulması	Eser, kent arşivlerinde materyal sağlama politikası konusunda detaylı bilgi içermemektedir.
Ali Ahmetbeyoğlu	2010	Kent Arşivlerinin Tarih ve Kültür Araştırmalarındaki Yeri	Eser, kent arşivlerinde materyal sağlama politikası konusunda detaylı bilgi içermemektedir.
Canan Cürgen	2010	Yerel Yönetimlerde Kent Arşivi Çalışmaları Bağlamında Kocaeli Kent Kültürü ve Araştırma Geliştirme Merkezi (KÜGEM) Kuruluş Çalışmaları	Eser, kent arşivlerinde materyal sağlama politikası konusunda detaylı bilgi içermemektedir.

Yazar/ Hazırlayan	Yıl	Eser Adı	Materyal Sağlama Politikası Önerisi
Cevdet Yılmaz, Necmi Çamaş	2010	Samsun Kent Müzesi ve Samsun Kent Arşivi Kuruluş Çalışmaları	Eser, kent arşivlerinde materyal sağlama politikası konusunda detaylı bilgi içermemektedir.
İrfan Yiğit	2010	Kent Arşivlerinin Oluşmasında Yerel Halkın Fonksiyonu ve Çorum Kent Arşivi Örneği	Kent arşivlerinin belirli bir sorumluluk gözetilerek oluşturulması önemlidir. Bu sorumluluk, sürekli saklanması gerekmeyen belgelerin geçici olarak korunmasını; sürekli saklanması gerekenlerin de düzenlenmesini, tanımlanmasını, koruma önlemlerinin alınmasını ve erişime hazır hâle getirilmesini kapsamaktadır. Bu doğrultu da kapsamlı mesleki çalışma tekniklerinin hayata geçirilerek; tarihsel değer göz önüne alınarak materyal sağlama ve devamlılığı politikasının oluşturulması önerilmektedir.
İshak Keskin	2010	Şehir Arşivlerinin Kurumsal ve Toplumsal İşlevleri	Kent arşivlerine materyal sağlama işlemine başlamadan önce, öncelikle 'pazar araştırması stratejisinin yürütülmesinin' önerilmesi ilgi çekicidir. Bu işlemdeki temel amaç, arşiv araştırmacıların dikkatini çekebilmek ve onları arşive daha hızlı çekebilmektir. Pazar araştırması sürecinde, öncelikle potansiyel araştırmacıların kim olduğu tanımlanmalı, onların ihtiyaçları belirlenmeli, tutumları ve tercihleri değerlendirilmelidir. Daha sonra araştırmacılar ve onların yararlanacakları kaynaklar ile ihtiyaçların birleştirilmesi sağlanabilmektedir. Bu birleştirme işleminde, kent arşivlerinde çalışan arşivcilerle, alıcı durumundaki araştırmacılar arasında bir kanal kurulması işlemi de yerine getirilir. Bu açıdan oldukça olumlu ve verimli bir süreçtir. Araştırmacıların kent arşivinden sağlayacağı yarar, kent arşivinin araştırmacı için cazibe merkezi olmasını sağlayabilecek önemli bir etken olabilmektedir. Bu amaçla görevlerin analizi, nelerin yapılması gerektiği, kullanıcıların kim olduğu, araştırmacıların ihtiyaçlarının belirlenmesi, araştırmacının benzer hizmetleri başka hangi kurumlardan alabildikleri, hedef araştırmacı kitlesine ne gibi avantajlar sunulabileceği ile kısa, orta ve uzun vadeli amaçların neler oldukları değerlendirilebilir.
Metin Elbeyoğlu	2010	Kentlilik Kültürü ve Kent Arşivleri	Eser, kent arşivlerinde materyal sağlama politikası konusunda detaylı bilgi içermemektedir.
Niyazi Çiçek	2010	Şehir Arşivlerinde Sağlama Politikası	Bir kent arşivi oluşturulurken öncelikle, kent arşivinin sağlama politikası da belirlenir. Bu politikaya uygun olarak sağlanan materyal ile koleksiyon güncel olarak geliştirilmelidir. Kurumsal ve kurumsal olmayan organlar vasıtasıyla sağlanan arşiv belgeleri, iyi tanımlanmış kaynak sağlama ölçütlerine ve önceliğine göre derlenmelidir. Bu kriterlerin belirlenmesinde güçlü bir öngörü oldukça önemlidir. Örnek olarak, elli

Yazar/ Hazırlayan	Yıl	Eser Adı	Materyal Sağlama Politikası Önerisi
			yıl sonra bile o kent hakkında merak edilebilecek belgelerin bulunarak arşive kazandırılması yoluna gidilmelidir. Bütün bu materyalin sağlama politikasında; bütçe, mekân, yönetim ve en önemlisi bilgi-belge uzmanlarının ortaklaşa ve koordinasyonel çalışmaları önem arz etmektedir. Kent arşivleri temelde hem kuruluş amacı hem de bu amaca yönelik derlenmesi gereken materyal bakımından bir kurum arşivi veya devlet arşivinden farklılık göstermektedir. Kurulduğu kent ile ilgili her türlü materyalin sağlanması felsefesini güden kent arşivi, belirli kriterlerle ölçülebilir belirlenmiş bir politikaya ihtiyaç duymaktadır. Temelde belirlenen materyal sağlama politikasına uyularak; ilgili-ilgisiz her türlü kaynağın edinilmesi önlenir. Dolayısıyla amaca yönelik bilgi materyali edinmek, ölçülebilir kriterlere sahip derme geliştirme politikasının da geliştirilmesiyle daha yüksek oranda mümkündür. Geliştirilen her türlü politikada, istatistikler, standartlar, hedef kitlenin tespit edilmesi, yasa ve yönetmeliklerden yararlanılır. Sonuç olarak belirlenen politikalar, yazılı olarak ayrıntılı bir şekilde ortaya koyulmaktadır.
Özgür Külcü	2010	Kent Bilgi Kaynaklarının Dijitalleştirilmesi ve Dijital İçerik Yönetimi Uygulamaları	Elektronik veya analog materyalin elde edilmesi işlemlerinde, tüm unsurların kombinasyonunun önemli olduğu görülmektedir. Bu açıdan materyalin geliştirilmesi açısından, dijital görüntüleme, indeksleme ve içerik tanımlaması işlemlerine dikkat edilmesi önerilmektedir.
Çekül Vakfı	2013	Kent Tarihi Müzeleri ve Arşivleri	Eser, kent arşivlerinde materyal sağlama politikası konusunda detaylı bilgi içermemektedir.
İshak Keskin	2013	Giresun ile İlgili Son Dönem Özel Arşiv Kaynakları	Eser, kent arşivlerinde materyal sağlama politikası konusunda detaylı bilgi içermemektedir.
İshak Keskin	2013	Şehir Arşivleri İçin Yerel Tarih Yazımında Yararlanılabilecek Kaynakların Seçimi ve Sağlanması Kriterleri: Konya İli Örneği	İlgili bildiride 'kent arşivlerinde materyal sağlama politikasını etkileyen sorunlar' ele alınmıştır. Bu sorunlar arasında şu unsurlar sayılabilir: -Kenti (Konya) anlatan belgelerde eksiklik olması durumunda, o kentin özelinin tam anlamıyla tanıtılmasının zor olduğu görülmektedir. -Materyalin kullanıcı hizmetlerine açık olması durumunun sürdürülebilir olması durumunun, çok farklı kalemlerde harcamalara sebebiyet verdiği görülmektedir. Bu nedenle ilgili kurumun sürekli şekilde bağışa ihtiyacı olduğu görülmektedir. -Materyalin çok farklı içerikte olması, beraberinde bu materyali yönetebilecek uzman personelinde hem nitelik hem nicelik olarak artırılmasını ve farklı alanlardan uzmanların kuruma kazandırılmasını gerektirmektedir. -Bütçe, mevzuat, personel, materyal çeşitliliği,

Yazar/ Hazırlayan	Yıl	Eser Adı	Materyal Sağlama Politikası Önerisi
			vatandaşların bakış açısı gibi alanlarda tam bir koordinasyonun kurulmasının zor olduğu görülmektedir. -Materyal sağlama politikasının yanında, kullanıcı politikası ile derme geliştirme politikasının da geliştirilmesi önemlidir. Tüm bu politikaların ortak bir iş süreci zinciri ile nihai sonuca erdirilmesi önerilmektedir. Bu politikanın yazılı bir duruma getirilmesi, kalıcılığı ve uygulanabilirliğini artırması açısından oldukça önemlidir. Sonuç olarak tüm bu olumlu/olumsuz durumların aşılmasının gerekli olduğu ve ivedilikle çözümlenmesi önerilmektedir.
Seher Kopuz, Emine Cengiz	2013	Müze Kütüphaneleri ve Ödemiş Yıldız Kent Arşivi ve Müzesi Kütüphanesi	Eser, kent arşivlerinde materyal sağlama politikası konusunda detaylı bilgi içermemektedir.
Yusuf Yalçın	2013	Türkiye'de Özel Arşivlerin Yeniden Yapılandırılması: Kent Arşivi Modeli	Yalçın'ın 2013 yılında Ankara Üniversitesinde savunduğu doktora tezinde "Kent arşivlerinde materyal sağlama politikası" detaylı şekilde anlatılmıştır. Yalçın'a göre kent arşivlerinde materyal sağlaması yapılırken dikkat edilmesi gereken unsurlar şu şekilde anlatılabilir: Ele geçirilen materyalin gelişigüzel toplanması yerine, daha önceden belirlenen bir seçim politikası çerçevesinde arşive kazandırılması yoluna gidilmelidir. Ancak burada temel sorun devlet kuruluşlarının veya özel kişilerin ellerinde bulunan materyalin arşive kazandırılması konusudur. Çünkü bu belgeleri ellerinde bulunduranlar bağışlama veya hibe konusunda yeterince istekli olmayabilirler. Özellikle özel kişilerin elinde bulunan materyalin arşive kazandırılmasında satın alma seçeneğinin her zaman öncelikle değerlendirilmesinde fayda bulunmaktadır. Ancak ister satın alma ile olsun, isterse bağış her durumda belgelerin kentin geçmişine ışık tutan bir delil olma özelliğine sahip olması önemlidir. Bütün bu belgelerin sağlaması yapılırken, gözden kaçırılmaması gereken hususların başında materyal bütünlüğünün bozulmadan sağlanması gelmektedir. Eğer koleksiyonda belirli alanlarda boşluklar varsa bu boşlukların tamamlanabilmesi amacıyla satın, bağış, hibe gibi farklı yollara başvurulmalıdır. Orijinal belgenin sağlanamadığı durumlarda fotokopi yolu ile koleksiyonun tamamlanması da bir diğer seçenek olarak değerlendirilmelidir. Arşiv koleksiyonunun zengin bir içeriğe sahip olabilmesi için kent arşivlerine satın alma işlemlerine yönelik olarak bir bütçe tahsis edilmelidir. Bağış ve satın ile alınacak her materyal için sözleşme yapılmalıdır.
Mehmet Ali Akkaya	2015	Türkiye'nin İlk Örneği Olarak	Eser, kent arşivlerinde materyal sağlama politikası konusunda detaylı bilgi içermemektedir.

Yazar/ Hazırlayan	Yıl	Eser Adı	Materyal Sağlama Politikası Önerisi
		Ahmet Piriştina İzmir Kent Arşivi ve Müzesinin (APİKAM) Şehirdeki Bilinirlik Düzeyine İlişkin Bir Araştırma	
Cihat Karslı, v. dğr.	2016	Kültür Turizminde Yerel Değerler: Ödemiş İlçesi ve Ödemiş Yıldız Kent Arşivi ve Müzesi Örneği	Eser, kent arşivlerinde materyal sağlama politikası konusunda detaylı bilgi içermemektedir.
Fatih Rukancı	2016	Yerel Yönetimlerde Özel Arşiv Algısı ve Faaliyetleri	Eser, kent arşivlerinde materyal sağlama politikası konusunda detaylı bilgi içermemektedir.
Hakan Anameriç	2016	Belediyeler Kent Arşivi Kurmalı Mı?	Eser, kent arşivlerinde materyal sağlama politikası konusunda detaylı bilgi içermemektedir.
Hür Kâmil Biçici	2016	Ödemiş Yıldız Kent Arşiv Müzesinde Bulunan Şömine ve Masa Saatlerinin Sanat Tarihi Açısından İncelenmesi	Eser, kent arşivlerinde materyal sağlama politikası konusunda detaylı bilgi içermemektedir.
Yasin Şeşen	2016	Kent Arşivi Kültürü İhtiyacımız	Materyal sağlama politikasının geliştirilmesi oluşturulması ve zaman içerisinde geliştirilmesi oldukça önemlidir. Örneğin, Ankara arşivi oluşturmak için yoğun çalışmalar yapılırken, uzmanın eline başka bir il ile ilgili bir belge geçebilir. Bu belgenin, ilgili arşivle bir ilgisi olmadığı anlaşılırsa, bu belge öncelikle elenmeli ve ilgili ile gönderilmelidir. Sonuç olarak, kent arşivinde ilgisiz belge grubunun varlığına izin verilmemelidir.
Hür Kâmil Biçici	2017	Ödemiş Yıldız Kent Arşiv Müzesi'nde (Öykam) ve Tire Kent Müzesi'nde Bulunan Bezemeli Tüfeklerin ve Piştovların/ Tabancaların Sanat Tarihi Yönünden İncelenmesi	Eser, kent arşivlerinde materyal sağlama politikası konusunda detaylı bilgi içermemektedir.
Bülent Yılmaz, v. dğr.	2018	Türkiye'de Belediye Kütüphaneleri ve Kent Arşivleri İçin Yönetmelik Taslakları ve Stratejik İlkeler Önerisi	Eser, kent arşivlerinde materyal sağlama politikası konusunda detaylı bilgi içermemektedir.

Yazar/ Hazırlayan	Yıl	Eser Adı	Materyal Sağlama Politikası Önerisi
Hakan Anameriç	2018	Bir Bursalının Evrak-ı Metrukesinden Şehir Tarihine Bakış	Eser, kent arşivlerinde materyal sağlama politikası konusunda detaylı bilgi içermemektedir.
Mehmet Ali Akkaya, Hüseyin Odabaş	2018	Kent Arşivlerinin Ulusal Kültürel Arşiv Dünyamızdaki Anlam ve Önemi	Kent arşivlerinin özel ya da kamu kurum/kuruluş arşivlerinden ayrılan en önemli yanı, yalnız rutin işleyiş ve işlemler sırasında ortaya çıkan bilgi ve belgeleri değil; o kente ait olan kişi ve kurumların da önemli materyalini sağladıklarıdır. Kent arşivlerinin yürüttükleri materyal sağlama politikasının, ulusal arşiv sistematiğine doğrudan ve sağlıklı entegrasyonunun yapılabilmesi; ulusal arşivin nitelik ve kapsamını verimli biçimlerde güçlendirmenin yanı sıra, ülke olarak belgelerin geleceğe daha sağlıklı aktarılmasını da sağlayabilecektir.
Ayşegül Koyuncu Okca	2019	Yerel Yönetimlerin Kent Belleğine Katkısı: Ödemiş Belediyesi Yıldız Kent Arşivi ve Müzesi	Eser, kent arşivlerinde materyal sağlama politikası konusunda detaylı bilgi içermemektedir.
Özcan Kılıç, v. dğr.	2019	Arşivlerde Yapay Zekâ Uygulamaları: GEODI-Atılım Üniversitesi Kadriye Zaim Kütüphanesi Ankara Dijital Kent Arşivi Örneği	Ankara Dijital Kent arşivine katkı sağlamak amacıyla, içerik sağlayıcılardan (bağışçılar, koleksiyonerler, kurum arşivleri vb.) hangi haklarla hareket edecekleri konusunda bir 'bağış beyan belgesi' istenmektedir ve bu belge elektronik formatta erişime açılmaktadır. Koleksiyona eklenen materyalin telif hakkının korunması için materyal sağlama politikası takip edilmektedir. Ankara'nın geçmişine ve bugününe ışık tutan her türden materyal arşiv bünyesine eklenmeye çalışılmaktadır. Güncel yayınların takip edilebilmesi için düzenli olarak tarama yapılmaktadır.
Yasin Şeşen, Alpaslan Hamdi Kuzucuoğlu	2019	Yerel Yönetimlerde Kurumsal Arşivlerin Sürdürülebilirliği	Eser, kent arşivlerinde materyal sağlama politikası konusunda detaylı bilgi içermemektedir.
Mehmet Ali Akkaya	2020	Bilgi Kaynağı Olarak Efemeranın Kent Arşiv ve Müzeleri İçin Anlamı ve APİKAM Örneği	Eser, kent arşivlerinde materyal sağlama politikası konusunda detaylı bilgi içermemektedir.
Dündar Alikılıç, Mukaddes Sağlam	2023	Kent Arşivleri: Erzurum Şehir Arşivi Örneği	Eser, kent arşivlerinde materyal sağlama politikası konusunda detaylı bilgi içermemektedir.
Dündar Alikılıç	2024	Bilgi Kaynaklarında Yeni Bir Yaklaşım: Kent Arşivleri	Eser, kent arşivlerinde materyal sağlama politikası konusunda detaylı bilgi içermemektedir.

Yazar/ Hazırlayan	Yıl	Eser Adı	Materyal Sağlama Politikası Önerisi
Muhammet Ünal Arvas	2024	Kent Arşivi Kurma ve Geliştirme: Süreç Analizi ve Model Önerisi	Eser, kent arşivlerinde materyal sağlama politikası konusunda detaylı bilgi içermektedir.

Tablo 1: *Kent Arşivleri Literatürünün İncelenmesi*

Literatür örnekleri incelendikten sonra varılabilecek genel kanı; kent arşivlerinde materyal sağlama politikasının oluşturulması, geliştirilmesi ve sürdürülebilirliğinin (devamlılığının) sağlanması konusunda deyim yerindeyse daha emekleme döneminde olunduğudur. Kaynaklarda genellikle kent arşivlerinin genel kurulumu ile içerik bilgileri resim-tablolarla desteklenerek anlatılmıştır. Fakat kent arşivlerinde materyal sağlama politikası konusunda uygulanan ve önerilen bilgiler oldukça yetersizdir. Bu kaynaklar baz alınarak bir arşivci adayına, kent arşivlerinde materyalin nasıl sağlanması gerektiğinin öğretilebilmesi bir hayli güç olabilecektir. İncelenen 34 kaynaktan, yalnızca 10 tanesinde kent arşivlerinde izlenmesi gereken materyal sağlama politikaları konusunda bilgiler verilmektedir. Bu açıdan %30'luk bir oranın ancak yakalanabildiği görülebilmektedir. Bu oran oldukça düşüktür.

Yine örneklerde, farklı kent arşivlerinin de birbirinden çok farklı materyal sağlama uygulamaların hayata geçirildiği görülebilmektedir. Bu durumun temel nedeni, kent arşivlerinin doğasıdır. Kent arşivleri birikim yöntemiyle değil, tamamen o kente özgü özelliklere ve o kentte üretilen materyale bağlı olarak arşiv belgelerini sağlamaktadır. Bu açıdan kesinkes bir standartlaşabilme durumunun hayata geçirilebilmesi mümkün değildir. Kent arşivlerinin doğası değerlendirildiğinde kent arşivlerinin birbirinden özgün şekilde oluşturulduğu görülmektedir. Özet olarak; farklı kent arşivlerinin birbirinden özgün şekilde oluşturulması, kent arşivlerinin en temel doğasıdır.

Çalışmanın amacına uygun olarak literatür örneklerinin de katkısıyla, kent arşivlerinde sürdürülebilecek materyal sağlama politikaları üzerine yeni bir analiz ve model ortaya koyulacaktır. Bu modelin katkısıyla kent arşivlerindeki çeşitli materyalin, araştırmacılara kullandırılması noktasında karşılaşılmakta olan bazı sorunların da çözümlenmesi sağlanabilecektir. Literatür incelemelerinde de önerildiği gibi, kent arşivinde o kentle ilgisiz belge grubunun varlığına izin verilmemesi gerektiği görülmektedir. Kent arşivlerinin genel literatürü ele alındıktan sonra, gelecekte kurulabilecek bir kent arşivinin genel materyal sağlama politikası süreci mevzuat hükümleriyle desteklenerek ve bir model oluşturularak detaylı şekilde ele alınmıştır.

II. 5. Kent Arşivleriyle İlgili Olarak Yürürlükte Olan Güncel Mevzuatın Analizi

Kent arşivleri üzerinde direkt yaptırım yetkisi olarak güncel olarak yürürlükte olan mevzuat "2019/30922 Devlet Arşiv Hizmetleri Hakkında Yönetmelik'tir."

Bunun yanında önceki yıllarda çıkarılmış diğer arşiv ve kütüphane yönetmeliklerinde de "kent arşivlerinin yönetimi" konusuna göndermeler yapılmıştır. Bu göndermeler aracılığıyla, o dönemde kent arşivlerinin düzenlenmesi ve kontrolü sınırlı ölçüde de olsa devam ettirilmeye çalışılmıştır. Fakat ivedilikle "Kent Arşivlerinin ve Özel Arşivlerin Kontrolü" adı altında bir güncel genelgenin çıkarılmasında fayda bulunmaktadır.

24 Temmuz 2012'de Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü tarafından yayımlanan "2012/07 Kütüphane Hizmetleri Genelgesi'nin 21. sayfasında", kent arşivlerine gönderme yapılmıştır. Kent arşivi oluşturulma durumu ve görevi İl halk kütüphanelerine verilmiştir. "Her ne kadar Genelgede kent arşivlerinden bahsedilse de ilgili Genelge bu açıdan, kent arşivlerinin kurulması ve işletilmesi sürecinde rehber olabilmesi açısından tam olarak yeterli bir içeriğe sahip değildir."[27]

2019/30922 Devlet Arşiv Hizmetleri Hakkında Yönetmelik'in çıkarılmasından sonra, Türkiye'deki tüm resmî arşiv hizmetlerinin bir standarta sokulması için adımlar atılmıştır. Bunun yanında Yönetmelik'te özel arşiv konusu üzerinde de durularak, bir tür özel arşiv örneği olan kent arşivlerinin de düzenlenme koşulları üzerinde durulmuştur.

Yıllar içerisinde birçok materyal DAB bünyesinde toparlanmıştır. Bu toparlanan materyalin yanında; aynı zamanda yasada (Devlet Arşiv Hizmetleri Hakkında Yönetmelik) sayılan birçok materyal de, zengin ve köklü ailelerin kendi özel arşivlerinde de bulunmaktadır. Bu konuda Anameriç "*Anılan belgelerin birçoğu önemli ailelerde bulunmaktadır ve maalesef bir genel arşiv yasamız olmadığı için bu kaynaklar toplanamamakta ve haklarında çok fazla bilgi sahibi de olunamamaktadır. Belgelerin kullanımları tamamen ilgili ailelerin kendilerinin takdirindedir. Bu nedenle Türkiye'deki özel arşivlerde bulunan malzemelerin tam tespiti yapılamamakta ve envanteri çıkarılamamaktadır*" demektedir. [28]

İlerleyen yıllarda Anameriç'in detaylı ve objektif şekilde üzerinde durduğu bu konulara çözüm önerileri getirebilecek verimli akademik-teknik çalışmaların yürütüleceği ve kesinlikle kapsamlı bir "Özel Arşiv Yasası" çıkarılabileceği umut edilmektedir.

III. Model Önerisi

Bu bölümde makalenin hedefine uygun olarak; "kent arşivlerinde uygulanan materyal sağlama politikasının sürdürülebilirliği" üzerine model ortaya koyulmuştur.

"Model uygulamaları; gerçek bir durumun soyut temsilini gösteren, bir sistemin algılanması ve biçimsel hâle getirilmesi imkânını veren bir terim olup, gerçeklikten öte onun insan üzerindeki algılanma şekilleridir. Organizasyonlarda

27 Yılmaz, v. dğr., "Türkiye'de Belediye Kütüphaneleri ve Kent Arşivleri İçin Yönetmelik Taslakları ve Stratejik İlkeler Önerisi."

28 Hakan Anameriç, "Özel Arşivler: Türleri ve Türkiye'den Örnekler", yay. haz. Z. Önen ve M. Türkyılmaz, *Türkiye'de Arşivler ve Arşivcilik Uygulamaları: 2-3 Nisan 2009, 45. Kütüphane Haftası Bildirisi*, (Ankara: VEKAM, 2011), s. 37.

uygulanan model yapılar temsil ettikleri misyonun rasyonel işlevselliğini ve sistemin çalışmasını sağlayan yol haritaları olup, aynı zamanda karmaşık durumların kolayca anlaşılmasını ve bu sorunlara çözümlerin bulunmasında rasyonel ve sistematik yaklaşım sağlayarak sorunların anlaşılmasına da yardım ederler."[29]

III. 1. Kent Arşivlerinde Uygulanan Materyal Sağlama Politikasının Sürdürülebilirliğine Yönelik Geliştirilecek Bir Model Önerisinin Stratejik Kurulum Süreci

Her süreç ve sonuç, bir stratejinin ürünüdür. Strateji kısaca, bir işin sürdürülmesinde izlenecek tüm adımların planlanmasını içerir. Stratejik şekilde hareket edilmesinin temel sebebi, sonuca daha verimli ulaşılabilmesinin sağlanmasıdır. Strateji terimi konusunda tarihî çağlar boyunca farklı bakış açıları izlenmiştir. "Eski Yunanca stratos (ordu) ve ago (yön vermek, yönetmek) kelimelerinin birleştirilmesiyle oluşturulan strateji kelimesi, XIX. yy. da iş dünyasında kullanılmaya başlanana kadar daha çoğunlukla askerlikle ilgili bir kavram olarak görülmüştür."[30]

Strateji kavramı, XX. yüzyıla gelindiğinde farklı bir bakış açısına bürünmüştür. "Sosyal bilimlerde strateji terimi, XX. yüzyılın ilk yarısında ilk kez Macar matematikçi John von Neumann (ö. 1957) ve iktisatçı Oskar Morgenstern (ö. 1977) tarafından kullanılmıştır. Neumann ve Morgenstern'a göre strateji kavramı, bireylerin rakibine karşı üstünlük sağlamaya çalışması için rasyonel davranışlarını şekillendirmeleridir."[31]

Stratejilerin uygulanabilmesi, denetlenebilmesi ve sürekliliği amacıyla, stratejik planlar ortaya koyulur. Stratejik planlar, yazılı stratejik ilkeleri içerir. Stratejik planlama ilkeleri, özellikle kent arşivlerin kuruluşu ve sürekliliğinde önemli bir yer tutarlar. Stratejik planlamaya önem veren kent arşivleri iş akış süreçlerinde verim alabilecek ve aldıkları verimli sonuçları da toplam kalite uygulamalarıyla da geliştirebileceklerdir.

Kent arşivlerinin kurulumu ve sürdürülebilirliği de önemli stratejik yönetim süreçlerinin takip edilmesine dayanmaktadır. Bu süreçlerin verimli şekilde hayata geçirilmesi, kent arşivinin de verimli çalışmasını sağlamaktadır. Kent arşivlerin de uygulanan materyal politikasının genel stratejik kurulum süreci aşağıdaki şu zincirleme basamakları içermektedir:

- Mekân Seçimi: Kurulacak olan kent arşivinin, maddi ve manevi olarak en uygun noktaya kurulmasına dikkat edilmelidir. Doğal afetler ve farklı etmenlerden arşivin korunması dikkatlice sağlanmalıdır.
- İç Mekân Tasarımı: Mekânın seçildiği kent arşivinin, iç düzeninin detaylarının belirlenmesidir.
- Yasal Mevzuatın Takibi: Öncelikle materyalin, 'TS ISO 11799 Bilgi ve Belge-Arşiv ve Kütüphane Malzemeleri İçin Belge Saklama Gerekliliklerine

29 Orhan Alav, *Türkiye'de kurumsal açık erişim arşiv yönetişimi üzerine bir araştırma ve model önerisi*, s. 259.

30 Bernard Burnes, *A Strategic Approach to Organisational Dynamics*, (London: Pitman Publishing, 1996), s. 36.

31 John Von Neumann, Oskar Morgenstern, *The Theory of Games and Economic Behaviour*, (Princeton, New Jersey: Princeton University, 1944), s. 54.

(30.09.2022)[32]' uygun olup-olmadıkları incelenmelidir. Bu standardın getirilerine uygun şekilde modern ve modüler arşiv binaları inşa edilmelidir. Bu standart, arşiv ve kütüphane materyalinin uzun süreli depolanması için kullanılan depoların olması gereken güncel özelliklerini belirtir. Binanın arşivin içeriğine uygun şekillerde konumlandırılması, inşaatı ve yenilenmesi ile bina içinde ve çevresinde kullanılacak kurulum ve ekipmanları da kapsamaktadır. Karma ortamların kâğıt bazlı materyalle birlikte saklanabileceği arşivlerde tutulan tüm arşiv ve kütüphane materyali için de geçerlidir. Pek çok alanda, ulusal veya yerel imar düzenlemeleri, kamu binaları ve değerli eşyaların depolandığı binaların inşaatı, emniyeti ve güvenliği (yangın önlemleri, acil çıkışlar, depreme karşı güvenlik, hırsızlık, hırsızlık, terör eylemleri, vb.) yanı sıra profesyonel kullanımdaki hizmetler ve ekipmanların özelliklerini de açıklamaktadır.

- Materyalin Genel Değerlendirilmesi ve Seçimi: Kurulacak olan kent arşivine kurumsal ve idari açıdan hangi materyalin kazandırılmaya değer olduğuna karar verilmesidir. Bu süreçte, potansiyel materyal stoku incelenir. "O kente ait olan yazılı, görsel, işitsel, tarihî, kültürel, yönetimsel, endüstriyel her türlü materyal; fotoğraf, grafik, dijital veriler, haritalar, rehberler, aile tarihçeleri, tapu kayıtları, akademik veriler, şeriyye sicilleri gibi materyal sağlanır ve depolanır."[33]
- Materyalin Tasnifi: Tasnif süreci materyalin özelliklerine göre şekil almaktadır. Birbiriyle ilişkili parçalar bir arada bulunmalı ve materyalin orijinallerinin bulunması önemlidir. Arşive yeni materyal girişi olduğunda, materyalin tam olarak içeriği bilinemeyebilir. Bağış ve/veya satın alma yöntemiyle alınan fonların herhangi bir düzeni var mıdır/yok mudur? Bu durum tam olarak bilinemeyebilir. Bu duruma dikkat edilmelidir. Özellikle fotoğrafik materyalde (fotoğraf, slayt vb.) kapsam (dönem, tarih) ve coğrafi mekân gibi özelliklere materyalin bilgi taşıma özelliği açısından çok dikkat edilmelidir. İlgili materyalin içeriklerini ve detaylarını, materyalin sahibi veya hitap ettiği kişiden öğrenebilmek öncelikle önemlidir. Eğer böyle bir durum söz konusu değilse, fotoğrafların arka veya önünde tutulmuş olabilecek notlara ve el yazılarına dikkat edilmelidir.
- Materyalin Depolanması: Belirlenmiş depolama şartlarında, materyalin güvenliği sağlanarak içeriğin koruma altına alınmasıdır.
- Materyalin Korunması: Kent arşivi materyalinin bütünlüğü bozulmadan uzun süre korunmasının sağlanmasıdır. Korunma faaliyetinin verimliliği, son teknoloji güvenlik yazılımlarının kullanılmasını içerir.

32 https://intweb.tse.org.tr/Standard/Standard/Standard.aspx?081118051115108051104119110104055047105102120088111043113104073090078089108111084101099067077116 [Erişim tarihi: 21.05.2024]

33 Şeşen, "Kent Arşivi Kültürü İhtiyacımız", s. 40.

Güvenlik önlemlerinin sağlam olarak alındığı bir kurum, özellikle hırsızlık açısından caydırıcı bir faktör olacaktır.

- Materyalin Erişim ve Tekrar Kullanım Şartlarının Belirlenmesi: Düzenli olarak materyalin kullanılabilirliğinin kontrol edilmesidir. Eski günlerden günümüze erişen materyalin korunması ve zarar görmesinin engellenmesi öncelikli önem arz eden bir konudur. Özel ve geniş yetkili komisyonlar 1900'lü yıllar öncesi materyali ön plana alarak, kentteki çeşitli kurumlarda dağınık şekilde bulunan materyali bir araya getirerek korumalıdır. Millî Kütüphane, DAB gibi önemli kurumlarda o kentle ilgili bulunan her materyalin dijital kopyaları, ilgili ilin arşivine gönderilmelidir. Materyalin zarar görmesi, çalınması, transferinin yapılması gibi olumsuz durumları engellemek amacıyla, sınır kapıları ve gümrükler sürekli olarak kontrol edilmelidir. Koleksiyoncular ile sıkı bağların kurulması hem materyalin gözden kaçırılmasını hem de değerini yitirmesini önleyebilecektir.
- Materyalin Dönüştürülmesi: Arşiv belgeleri kâğıt ortamda veya elektronik ortamda üretilmiş olabilirler. Geçmişte kâğıt ortamda üretilmiş bir materyalin dijital ortama çevrilmesi işlemi "dönüştürme" işlemidir. Daha önce örneğin ".html" formatında üretilmiş bir dijital materyalin, zamanın teknolojisinin gelişimiyle birlikte ".php" formatına çevrilmesi işlemi "aktarma-transfer edilme" işlemidir. Kent arşivlerine farklı formatlarda materyal kazandırılması için, Türkiye'deki varlıklı aileler ile iş birliği yapılmalıdır. Aile arşivlerine erişim hakkını kabul eden ailelerin sayısı artış gösterebilirse, kent arşivlerinin geliştirilmesi konusunda oldukça önemli bir adım da atılmış olacaktır. Köklü ailelerin zaman içerisindeki belge yardımlarıyla kent arşivleri de kendiliğinden güncellenmektedir. Toplanan kâğıt ortamdaki materyalin elektronik ortama aktarılması önemlidir. Aktarma işlemi son model teknolojik aletler ve bilimsel yöntemlerle devam ettirilmelidir. Gerekirse bazı materyale kanuni açıdan ulaşım sınırlanabilecek veya bir zaman dilimi içerisinde serbest bırakılabilecektir.
- Materyalin Kamuoyuna Duyurulması: Danışma hizmetleri, güncel duyuru hizmetleri, kullanıcıyı cezbedici her türlü reklam ve duyuru hizmetlerine önem verilmelidir. Valilik ve belediye web sitelerinde, kent içindeki billboardlarda, otobüs ve tren duraklarında duyuru ve tanıtım faaliyetleri sürekli ve güncel olarak yapılmalıdır. Kent arşivinin halk nazarında reklamının yapılması oldukça önemlidir. Sponsor firmalar, gönüllü sivil toplum kuruluşları, emekli devlet memurları, o yörede doğmuş ve büyümüş ünlü sinema ve reklam yıldızları bu konuda yardımcı olabilirler.
- Materyal Hakkında Görüş ve Önerilerin Analiz Edilmesi: Materyalin geliştirilmesi konusunda uzmanlardan gelen her türlü teklif ve öneriler dikkate alınmalıdır. Belgelerin korunması konusunda DAB'dan

yardım ve öneri alınabilir. Kent arşivi daima siyasal bakış açısının dışında tutulmalıdır. Böylece herhangi bir yerel yönetimde partinin veya yöneticinin seçimler sonucunda değişimiyle birlikte, kent arşivinin devamlılığının tehlikeye girmesi önlenebilecektir.

III. 2. Kent Arşivi Koleksiyonlarının Materyal Sağlama Politikalarının Sürdürülebilirliğine Yönelik Model Önerisi

Ülkemizde genellikle yerel yönetimler tarafından oluşturulan kent arşivlerinde, çeşitli yöntemlerle sağlanan materyalin arşivsel değerlerinin belirlenmesi için çalışılmalıdır. Oluşturulan arşivlerde materyalin içeriği, resmî ve özel arşiv materyali olarak ayrımının yapılmasına imkân tanıyacaktır. Yerel yönetimlerin geçmişten gelen ve geleceğe dönük olan kültürel faaliyetlerinin yapılandırılmasında, kent arşivi materyali önemli rol oynayabilir.

Yerel yönetimler, kent arşivi materyalinin belirlenip sağlanması konusunda bölgenin önde gelen aileleri ile iş birliği yaptıkları gibi, materyalin tasnifi konusunda da DAB ile gerektiğinde dirsek temasında olmalıdırlar. DAB ile devam ettirilen iletişim sağlama politikası, envanter oluşturma ve el değiştirme faaliyetleriyle de sınırlanabilir. Bu konuda Rukancı'dan bir alıntı yapılabilir. Rukancı'ya göre;

> *"Yerel yönetimler için ülkemizde yeterli kanuni dayanağı henüz oluşmamış olan özel arşiv materyalinin tespiti, sağlanması ve hizmete sunulması faaliyetlerinin doğru biçimde yönetilmesi halkın aidiyet duygusu, kültürel faaliyetlere etkin katılımı ve belge ya da bellek kaybının önlenmesi açısından oldukça önem taşımaktadır. Zira özel arşiv belgeleri taşıdıkları kültürel, sosyal, maddi, manevi, antik ve kendine özgü değerleri itibariyle bölge halkını birçok konuda aydınlatabilme özelliğine sahiptirler."* [34]

Rukancı'nın da belirttiği gibi, yerel yönetimlerin kent arşivi materyalini sağlama faaliyetleri konusunda dikkatli olmaları ve özel bir faaliyet takvimi yürütmelerinde fayda bulunmaktadır. Kent arşivi materyalini sağlama hizmeti yürüten yerel kuruluşun, materyalin orijinal bağımlılığına dikkat etmesi gerekmektedir. Belgeler, özel ve/veya devlet-özel şeklinde bir düzenleme içerisinde olabilirler. Sonuç olarak, kaynağı nereden olursa olsun kent arşivinin temeli olan materyalin korunması ve bu belgeler üzerinde devlet yönetiminin sürekli şekilde denetimde olmasında fayda bulunmaktadır. Düzenli bir şekilde denetlenemeyen arşiv belgelerinin gelecekteki akıbetlerinin de takip edilmesi mümkün değildir. Bu konuda Anameriç'ten şu bilgiler alıntılanabilir:

> *"Yerel kültür kaynaklarının aktarılmasında ve korunmasında her ne kadar kamu kurumları, bilgi merkezleri ön planda yer alsa da ilgili yerleşim biriminde yaşamlarını sürdüren ve/veya ticari faaliyetlerde bulunan kişi ve kurumlar, topladıkları ve ürettikleri belgeler ile kent tarihine kaynaklık edebilmektedir. Ancak bu yerel tarih kaynaklarına erişim oldukça zor ve zahmetli*

34 Fatih Rukancı, "Yerel Yönetimlerde Özel Arşiv algısı ve Faaliyetleri", *Belediyelerin Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Sempozyumu 12-14 Mayıs 2016, Bursa: Nazım Hikmet Kültür Evi*, 2016, s. 245.

olmakta, birçoğu söz konusu kişilerin vefatı ile dağılmakta, bölünmekte veya tamamen kaybolabilmektedir. Bu nedenle, DAB'ın bu malzemelerden haberdar edilmesi gerekmektedir." [35]

Anameriç'in üzerinde durduğu gibi, kent arşivi materyalinin DAB tarafından gözetim altında tutulmaları önemlidir. Böylece belgelerin ve arşivlerin el değiştirmesi, belgelerin kaçırılması ve imha edilmesinin önüne geçilebilmektedir.

Türkiye'de geçmiş yıllardan bugüne kadar arşivlerimizin gerekli standartlarda kontrol edilememesinden ve cezai yaptırımların yetersiz olmasından kaynaklanan çeşitli olumsuz nedenlerden dolayı, birçok belgenin hoyratça yok olduğu görülmektedir. "*Arşiv muhafaza etme geleneğinin tam olarak yerleşmediği Türkiye'de özellikle geçmişte, şahısların geride bıraktıkları şahsi evrakları, fotoğrafları, kitapları o şahsın vefatı ile; kurumların arşivleri ise temizlik, tasfiye gibi nedenlerle çöpe atılmakta veya hurda kâğıt olarak değerlendirilmek üzere kâğıt hurdacılarına satılmaktadır. Böylesi bilinçsiz ve hoyratça bir davranışla Türkiye'nin mazisi, büyük ölçüde yok olmaya devam etmektedir. Resmî kurumlardan şahıslara kadar uzanan çok geniş bir yelpazede nice arşiv ve kütüphane dağılmış veya yok olmuş durumdadır.*[36]"

Bu durumların ortaya çıkmasında bilinçsiz şekilde arşivleme çalışmalarının yapılması ve/veya dikkatsiz yöneticilerin yanlış arşivleme politikaları da etkili olmuştur. Bu gibi olumsuz durumların engellenmesi kent arşivlerinin korunması ve devamlılığı açısından önem arz etmektedir. Materyalin sağlanması kadar, korunma ve erişim koşulları da önemlidir. İyi koşullarda elde edilen, saklanan, korunan her materyalin, erişim ve materyal kullandırma koşulları da gelişmiş olacaktır.

Günümüzde elektronik ortamda üretilen ve saklanan belgelerin sayıca artmasıyla, daha çoğunlukla elektronik belgeler okuyucuların hizmetine sunulmaktadır. Geçmişten devralınan basılı evrakların da dijital ortama aktarılması büyük ölçüde yerine getirilmektedir. Geçmiş ve bugünün birleştirilmesi ve belgelerin daha verimli olarak saklanabilmesi açısından, belgelerin dijitalleştirilmesi önem arz etmektedir.

Kent arşivlerinde koleksiyon oluşturulurken, gelişigüzel ve düzensiz şekilde ele geçirilen materyalin direkt sağlanması kolay bir yöntem olmakla birlikte; yeterli bir materyal edinme yöntemi değildir. Materyalin toplanması belirli bir sistematik çalışma düzenini takip etmelidir. Kesinlikle belirli bir kurul ve/veya uzman heyet tarafından belirlenen bir seçim politikası olmalı ve bu politika çerçevesinde materyalin arşive kazandırılması yoluna gidilmelidir. Bu konuda Şeşen şu bilgileri iletmektedir:

"Ayrıca günümüzde kent arşivi sahipleri (malikleri), belgelerinin içeriği, kapsamı ve değeri konusunda kendilerine yardımcı olabilecek bir uzman kuruluştan ve devlet biriminden yoksun durumdadırlar. Bu konuda olan maddi ve manevi boşluk alanından faydalanan, yüksek fiyatlarla belge ticareti yapan simsarlar da türemiştir. Belge sahiplerinin, bu alanı bir sektör

35 Anameriç, "Özel Arşivler: Türleri ve Türkiye'den Örnekler", s. 41.

36 Rıfat Bali, *Bir Kıyımın, Bir Talanın Öyküsü - Hurdaya (S)Atılan Matbu ve Yazma Eserler, Evrak-ı Mertûkeler, Arşivler – II*, (İstanbul: Libra, 2014), s. 35.

hâline getirmiş bu belge simsarları tarafından da yanlış yönlendirilmelerin önüne geçilmesi gerekmektedir. Bu amaçla belge bağışlayıcılarının belgelerinin içeriğine, kişisel haklarına ve en önemlisi belge sahiplerinin telif haklarına önem verilmelidir."[37]

Telif haklarına uyum sağlamak ve telif haklarının korunmasını ön plana almak gerekmektedir. Kişilerin rızası olmadan, o kişiye ait her türlü belgeye verilen zarar, telif yasalarının ihlal edilmesidir. "Telif yasalarının çiğnenmesi günümüzde basılı tüm alanlarda olduğu gibi; daha çoğunlukla sanal ortamlarda meydana gelmeye başlamıştır. Aynı zamanda fikri mülkiyet haklarına karşı işlenen suçlar, çevrimiçi ortamda telif haklarını zedeleyecek şekilde sanatsal üretimlerin yayımlanmasıdır."[38] Bu konuda Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'nun[39] uygulanması ön planda olmalıdır.

Çoğu durumda belgelerin, kent arşivlerine kazandırılması zahmetli bir süreci işaret edebilmektedir. Çünkü özel kişiler ellerinde bulundurdukları materyali bağışlama veya hibe konusunda yeterince istekli olmayabilirler. Bu kişileri daha kolay şekilde ikna edebilmek amacıyla, özel kişilerin sahip oldukları materyalin arşive kazandırılmasında satın alma seçeneği de bulunmaktadır. Böylece belgeler bağış veya satın alınma yöntemleriyle daha hızlı ve verimi elde edilmiş olabilirler. Her durumda, kent arşivine kazandırılacak materyalin bilgilendirici veya tarihi özellikleri ön plandadır.

Kent arşivlerine materyal kazandırılması yöntemleri olarak; o kentin önemli ailelerinin kendi rızalarıyla ellerindeki materyali bağış yapmaları, belirli bir süreliğine belgelerinin kullanımını devlete devretmeleri, onlardan materyal satın alınması tarzı yöntemler hayata geçirilmektedir. Bağış sahiplerinin her durumda kendi rızalarıyla ikna edilmeleri ve onlardan alınan bağışlarında yasal bir zemine oturtulması ve devamlılığın sağlanmasında fayda bulunmaktadır. "Arşiv sahiplerinin, kaynaklarına ve vermek istedikleri izinlere göre dermelerinin nasıl en iyi şekilde korunacağı ve geliştirileceği üzerine planlama yapabilmek amacıyla onlara destek sağlayacak detaylı bir çerçeve çizilir. Bireysel ihtiyaçlar ve istekler doğrultusunda şekillenen tavsiyeler verilmesi hedeflenir. Arşiv materyaline özen gösterilirken bilgi sahibi olarak karar verilmesi amaçlanmaktadır."[40]

Arşiv sahipleri için hazırlanacak devir-teslim işlemlerinde, detaylı bir protokol ve özel içeriğe sahip sertifikasyon sözleşmeleri hazırlanmalıdır. Hazırlanacak protokolün hedefi, özel arşiv sahiplerine belgelerinin güven altında olduğu izlenimini tam olarak verebilmektir. "Özel içeriğe sahip sertifikasyon sözleşmeleri, özel arşiv belgelerinin varlığını devlete haber vermek ve belgeleri kanunen tescillemektir."[41]

37 Yasin Şeşen, *Özel Arşivlerin Kamu Yararı Açısından Düzenlenmesi: Stratejik Bir Model Önerisi*, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, 2023), s. 52.

38 Mustafa Sağsan, "Sanal Âlemde Hak Arayışları: İnternet'te Telif Hakkı Sorununun Boyutlarına Kısa Bir Bakış", *Düşünceler*, Sayı 58, (2002), s. 25.

39 http://www.telifhaklari.gov.tr/resources/uploads/2014/11/19/2014_11_19_741448.pdf [Erişim tarihi: 03.01.2024]

40 Yalçın, *Türkiye'de Özel Arşivlerin Yeniden Yapılandırılması: Kent Arşivi Modeli*, *s. 59.*

41 Yasin Şeşen, *Özel Arşivlerin Kamu Yararı Açısından Düzenlenmesi: Stratejik Bir Model Önerisi*, s. 64.

Protokol ve özel içerikli sertifikasyon sözleşmeleri aşağıdaki maddeleri içermelidir:

- *"Materyalin 'sahiplik, çoğaltma, araştırmacılara açma' gibi temel yayın haklarından hangilerinin arşive devredildiği protokolde ve sözleşmede olmalıdır,*
- *Kurum veya kişi tarafından belirlenecek hangi esaslar dâhilinde, vatandaşların materyalden yararlanabilir olduğunun tespiti yapılmalıdır,*
- *Satın alma ve bağış dışındaki modellerden özellikle 'gözetim ve denetim' gibi farklı yaklaşımları destekleyici maddeler de gerekirse yer almalıdır,*
- *Materyalin kayıttan düşürülmesinin bağış yapan kişinin izni ile yapılabilir maddesinin kesinlikle sözleşmede bulunması gerekmektedir,*
- *Protokol ve sözleşme hem arşiv sahibinin hem de arşivi devir alan kurumun karşılıklı hoşgörü anlayışı ile ortak payede bir arada buluşabildikleri bir platform durumunda olmalıdır."*[42]

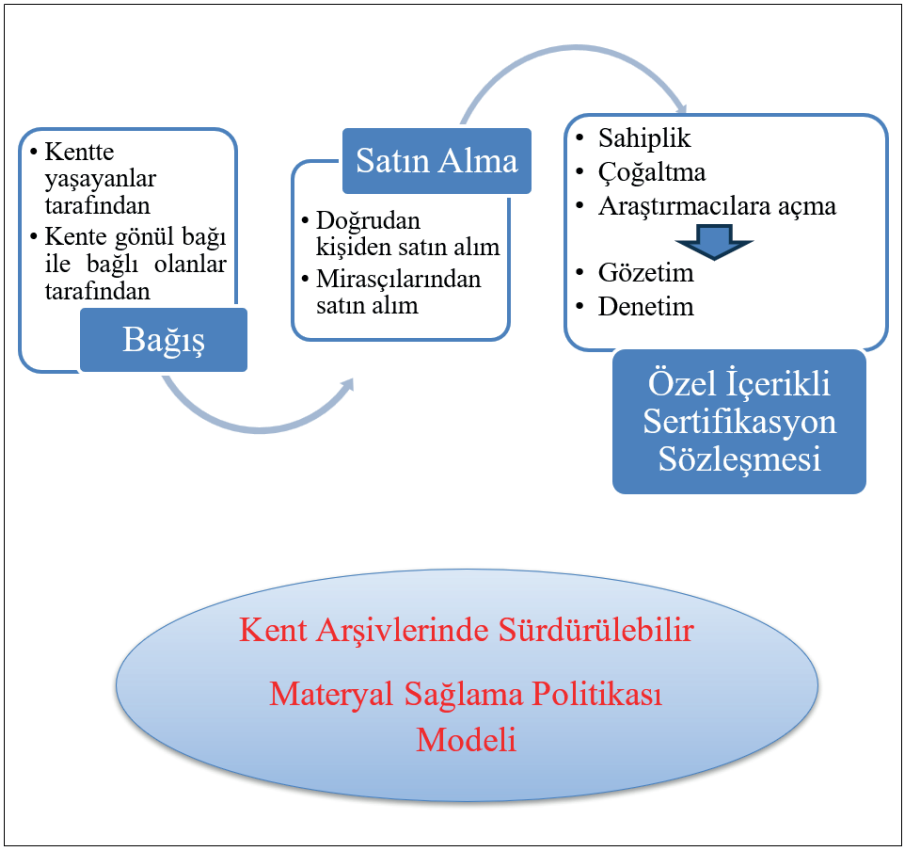

Şekil 1: *Kent Arşivlerinde Sürdürülebilir Materyal Sağlama Politikası Modeli*

42 Yalçın, s. 68.

Sonuç ve Öneriler

Araştırmanın genelinde elde edilen bilgiler göz önüne alınarak gerçekleştirilen detaylı analizlerin sonuçları incelendiğinde, kent arşivlerinin geliştirilmesi için bugün ve gelecekte de özenle çalışılmasında fayda bulunmaktadır.

Ülkemizdeki kent arşivlerinde bilgi ve belge yönetimi bölümü mezunu olmayan personelin çoğunlukla görev yapmakta olduğu bilinmektedir. Hatta bazı arşivlerde, arşivci kadrosunda personelin bile olmadığı ve bu kurumlarda birçok görev ve hizmet, meslek dışı personeller tarafından yapıldığı tespit edilmiştir. Bu Türkiye'deki genel kamu yönetiminin ve onun yansıması olarak arşivlerde uzman personel eksikliğinin büyük bir göstergesidir.

Kent arşivinin kendine ait bir bütçesinin olmasında fayda bulunmaktadır. Kent arşivinin mümkünse kendisine ait müstakil bir binada olması ve bu binada her türlü maddi/manevi olanağının olması önemli bir avantaj olabilir. Kent arşivi siyaset dışı ve özellikle yerel seçimlerden etkilenmeyecek bir yapıda kurulmalı ve işletilmelidir.

Kent arşivlerinde kullanılan arşiv yazılımları son teknolojiye uyumlu olmalı ve yapay zekâ unsurları ile geliştirilebilir altyapıya sahip olmalıdır. Ülkemizdeki kent arşivleri koleksiyonlarının büyük bir kısmı bağış yoluyla ve bazı özel durumlarda da satın yöntemiyle sağlanan görsel materyalden oluşmaktadır. Satın alma ve bağış yöntemleriyle koleksiyonlarını geliştiren kent arşivlerinin, farklı formatlarda sağladıkları materyali mevzuat ve bütçe eksikliklerinden dolayı, arşiv standartlarına uygun bir biçimde sınıflayamadıkları görülmüştür. Bu sorunun çözümü için, belgeye kolay ve hızlı erişim sağlayabilme yolu olan materyal standart sınıflama şemalarının geliştirilmesi önerilebilir. Zaman içerisinde ulusal bir sınıflama şeması oluşturulabilirse, kent arşivlerindeki içerik yönetimi karmaşası da ortadan kaldırılabilecektir.

Kent arşivlerinde materyale ulaşım şartları ve kent arşivlerine yapılan çeşitli bağışların, araştırmacılara kullandırılması noktasında ki bazı pürüzlü noktalar da geliştirilen bu model ile çözümlenebilir. Materyal sağlama protokol ve sözleşmelerinin, bu model ile desteklenmesi ile birlikte, araştırmacıların materyale ulaşım şartları da geliştirilebilir.

Kent arşivleri konusunda ülkemizde sürdürülebilir bir mevzuatın olup-olmadığı detaylı değerlendirildiğinde; Türkiye'de Kent Arşivlerinin oluşturulması, devamlılığı ve geliştirilmesi konusunda, T.B.M.M.'den bir "Özel Arşiv Yasası'nın" ivedilikle çıkarılması gerektiği kanısına ulaşılabilmektedir.

Sonuç olarak makalede ele alınan konulara katkı sağlamak amacıyla geleceğe yönelik yapılabilecek öneriler şunlardır:

(1) Kent arşivlerinin farklı koşullara bağlı olarak oluşturulamadığı bölgelerde, il halk kütüphaneleri ve müzeleri içinde kent tarihiyle ilgili olan materyal; öncelikle o bölgedeki arşivcilerin yoğun ve detaylı çalışmalarıyla koruma altına alınmalıdır. Oluşturulacak özel komisyonlar aracılığıyla materyalin tasnifi yapılmalı, envanter sayımı yapılıp listelenmeli ve materyal uygun koşullu depolarda korunmalıdır.

(2) DAB ve diğer önemli kent arşivlerinin bünyesinde bulunan çeşitli kentlere ait belge ve yayınların ilgili kentte kurulacak bir kent arşivinden talep geldiği takdirde, belgelerin kopyalarının talep eden kente ulaştırılmasının kolaylaştırılması önemlidir. Bu amaçla gerektiğinde bazı kargo ve taşımacılık şirketleriyle protokoller de yapılabilmelidir. Bunun yanında gerektiğinde, bu belgelere DAB veya sahibi bulunduğu arşiv kurumunun üzerinden de erişim imkânı tanınması önemlidir.

(3) Yurt dışına tarihî eser kaçırılmasını imkânsız duruma getirecek şekilde kanuni açıdan önlemler alınmalıdır. Aksi durumlarda, kurallara uymayanların cezalandırılması için de hukuksal düzenlemeler yapılmalıdır.

(4) Koleksiyoncularla, kent arşivine materyal açısından katkı yapabilmeleri için iletişim seviyesinin yüksek tutulmasında fayda bulunmaktadır.

(5) Kent arşivlerinin hizmetlerinin geliştirilmesinde yapay zekâ teknolojilerinden de yararlanılmalıdır. Kent arşivlerinin, yapay zekâ araçlarıyla entegrasyonu sayesinde gerek kullanıcı gerekse arşivci açısından büyük kolaylıklar sağlanabilecektir. Dijital arşiv çalışmalarında üst veri girişinin geliştirilmesiyle birlikte, işgücünü azaltmak, proje süresini kısaltmak ve tarama için ek yöntemler sağlamak gibi önemli kazanımlar da olabilecektir.

(6) Kent arşivi kaynaklarının daha fazla kullanılması felsefesi ön planda olmalıdır. Bir kent arşivi asla toplumdan izole olmamalıdır. Kent arşivi, araştırmacılar için daha elverişli ve cezbedici duruma getirilerek, kentlerin de topluma kendisini daha iyi ifade edebilmesi sağlanabilir.

(7) Kent arşivlerinin idaresinin uzman kişilere verilmesi gerekmektedir. Materyalin, öncelikle kentteki üniversite öğretim üyelerinin danışmanlığı altında, gerektiğinde meslek kuruluşu temsilcileri ve uzmanlardan oluşturulacak bir komisyonun denetiminde organizasyonlarının sağlanması o arşiv için avantajlı bir durum olacaktır.

(8) Kent arşivini yöneten/kent arşivlerinde görev yapan uzman kişilerin, aynı zamanda materyal sağlama işlemlerinde bağış ve satın alım aşamalarında etkili olmaları ve vatandaşla daha fazla iletişimde olmaları önemlidir. Kent arşivine bağış yapmak isteyen bağışçı ve/veya ailesi ile görüşen uzman kişilerin, materyali inceledikten sonra materyal hakkındaki görüşlerini ortaya koymaları önemlidir. Kent arşivine kazandırılacak materyalin kent arşivinin içeriğine uygun olması ve görüşmeye giden kişinin sosyalleşme seviyesi, arşiv belgelerinin bağışlanması noktasında önemli bir faktördür. Özellikle mirasçıların ikna edilmesi noktasında bu özellikleri daha da büyük bir önem kazanmaktadır.

(9) Türkiye'de kent arşivlerinin sayısının az olmasının yanında, alanında uzmanlık gerektiren konularda da maalesef arşivci, kütüphaneci, müze araştırmacısı personelin de bilgilerinin yeterli olmadığı görülmektedir. Kaleme alınan makale, ileride bu konuda araştırma yapmak isteyen araştırmacılara da rehberlik edebilecektir.

(10) Bir kentte, kent arşivi kurulurken ilk amaç kaynakları gelişigüzel toplamaktan ziyade; bu kaynakların arşive kazandırılması konusunda bilinçli tercihler ve uygulamalar yapılması yoluna gitmektir. Belgeler her ne şekilde elde edilirse edilsin o kent hakkında geçmişin delili özelliğini taşımaktadırlar. Gelecek kuşaklara kaynaklar ne kadar verimli şekilde aktarılırsa, onlar da kendilerinden sonra gelecek kuşaklara aynı özveri ile kaynakları geliştirerek miras bırakabileceklerdir.

(11) Kent arşivinde çalışacak personel, bu konuda uzman kişiler arasından seçilmelidir. Uzman yöntemler ile hareket edecek nitelikli işgücüne ihtiyaç vardır. Arşivciler özgün servisler ve formlar oluşturarak kendi prosedürleriyle çalışmalıdırlar. Bu prosedürler ayrıntılı olmalıdır. Arşivleri yerel, ulusal, uluslararası düzeyde hizmet verebilecek şekilde düzenlemelidirler. Materyal toplanır, uluslararası standartlarla tanımlanır, kentin tarihi anlatılır, kaynakların uygun olanlarının dijitalleştirilmesi yapılır ve güncel duyuru hizmetleriyle ilgili kullanıcı potansiyeline duyurular yapılabilir.

(12) Kent arşivi oluştururken, güncel mevzuattan yararlanılmalıdır. Mevzuata destek olacak şekilde standartlar oluşturabilmek çoğu zaman zordur. Çünkü her kentin kendine özgü özellikleri bulunabilir. Bazı kentler kültürel, politik, ticari bakımdan gelişirken, bazıları ise sadece teknolojik olarak gelişmiştir. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri'nde New York ticari merkez, Washington yönetim merkezidir. Bu iki kentin arşivsel özellikleri birbirinden farklıdır. Bu bahsedilenlerden yola çıkarak kent arşivi oluşturulurken uygulanabilecek bazı ortak noktalar şu şekilde özetlenebilir: Sağlama politikasının belirlenmesi, arşivin fiziksel saklama koşullarının uygun duruma getirilmesi (binalar, mekânlar), arşiv materyaline erişim ve kullandırma politikasının geliştirilmesi ve dijitalleştirme politikasının güncel tutulması olarak özetlenebilir.

(13) Kent arşivine kullanıcıların ulaşım olanaklarının geliştirilmesi hayati bir meseledir. Bu konuda güncel danışma hizmetleri, duyuru hizmetleri, okuyucu-kullanıcı hizmetleri özenle yapılmalıdır. Valilik web sitesinde, kentteki çeşitli bölgelerde bulunan billboardlarda (duvar ilanları), kitabevlerinin bir bölümünde, kentler arası otobüs terminalleri, kent içi otobüs ve metro duraklarında duyuru ve tanıtım faaliyetleri icra edilmelidir.

(14) Kent arşivinin daha fazla kullanıcıyı kendisine çekebilmesi amacıyla, o kentte günlük basılan yerel gazetelerde veya arşivin internet sayfasında düzenli aralıklarla arşivdeki güncel gelişmeler ve arşivin gelecekteki planları hakkında haberler ve köşe yazıları yazılmalıdır. Arşivin geçmişten bugüne kadar nasıl emeklerle ve hangi kişilerin katkılarıyla geldiği anlatılmalı ve geçmişten edinilen deneyimler de sürekli paylaşılmalıdır. Böylece yeni kurulacak arşivlere ve bu alanda çalışmak isteyen genç arşivcilere de yol gösterici olunabilir.

(15) Kent arşivi kültürü anlayışının, bu konuda teknik-akademik araştırma yapma yolunda olan tüm arşivcilere özendirilmesi amacıyla; başta DAB olmak üzere farklı bilimsel kuruluşlar önderliğinde teşvik edici makale, kitap, sempozyum, toplantı, kurs gibi faaliyetler ivedilikle düzenlenmeli ve takip edilmelidir.

Bir kent arşivine verimli ve istekli şekillerde destek olabilmek ve o kentteki vatandaşların kent arşivini sahiplenebilmesi için, o kentte yaşayan veya o kentte yaşayamasa da o kente kendisini gönül bağı ile ait hisseden her kişinin, kent arşivinin yararlılığı ve sürdürülebilirliğinin önemini kavrayabilmesi gerekmektedir. Bu durum yalnızca kent arşivinde görev yapmakta olan arşivcilerin yoğun uğraşıları ile değil; o kentte yaşayan başta koleksiyoncular, iş adamları, eğitimciler, akademisyenler, siyasetçiler ve esnafın da özverili katkıları ile olabilmektedir. Kent arşivi, o kent ile önemli bir bağ kurabilmelidir. O kentin bireysel ve toplumsal tarihinde önem arz eden olayların kanıtlarının ve/veya en azından o dönemden kalan fotoğraflarının kesinlikle kent arşivine gönüllü şekilde kazandırılmasında fayda bulunmaktadır. Bu konuda o kentin halkına büyük görevler düşmektedir. Burada amaç, yalnızca akademik-teknik anlamda bir kent arşivini materyal ile donatmak değil; bulunabilmesi güç olan bir fotoğrafla bile o kentin tarihine bir katkı sağlayabilmektir. Böylece kolektif kent belleğinin yaşatılması da kolaylaşabilecektir. Kentsel bellekte yer etmiş ve kent kimliğinin ayrılmaz parçaları olan kent arşivi materyalinin sürekliliğinin sağlanabilmesi beraberinde o kentin, kentliler tarafından sahiplenilen kent durumuna gelmesini de sağlayabilecektir.

EXTENDED ABSTRACT

The issue of civic archives has become a topic that archivists have often focused on in recent years. The civic archives have been ignored for a long time due to the variety of resources they contain and the fact that archivists have not focused much on this issue in the past. For different reasons, such as considering that the study and supervision of civic archives is a very complex issue and there hasn't been much academic research on this subject before; it has been seen that various civic archive materials can be archived randomly within different institutions.

In fact, the civic archive is a collection of archival resources that many important-ordinary families and citizens who have lived in that city from the past to the present have accumulated for many years, consciously and / or without. The point of origin of these sources is undoubtedly those who live in that city. The urban population living in the city will be aware of the resources at their disposal, which will also enable them to take part in the establishment of civic archives and to be more willing and collaborative in sharing information with other institutions. If a person or family can feel that they belong to that city and live in that city, they will also support the civic archive to be established in that city as content and can pave the way for others to support it. This support can be material in some cases, as well as spiritual in most cases.

Civic archives are archives where the adequacy of goods and services produced jointly by all institutions of the city where it is located in the past and today can be measured, information/ document sharing can be made, the past and future plans of that city can be clearly seen. The formation and continuity of these archives is the responsibility of all stakeholders in the field (private organizations, public institutions, civil citizens etc.) is responsible. Within the responsibility of all stakeholders, a structure can be clearly seen where the civic archive can unite under a single roof. A problem that may occur on one leg of this roof without achieving it over time can automatically affect the others indirectly. For this reason, it is very important to ensure that all stakeholders can take common responsibility in the formation of the civic archive. It is important to make detailed analyses on ensuring the future continuity of the civic archive, drawing road maps for the future, and how the effectiveness and continuity of the determined policy can be ensured. For this reason, it has been tried to put forward a reflection for our entire country without setting any boundaries in the research.

In order for all the internal and external features of the civic archives to be processed in more detail, it is extremely important that both their service qualities and their functioning are integrated into the systematics of the national cultural archive. Otherwise, civic archives, information centers that store and provide services in a limited area away from standards, in conditions of insufficient protection and use, will not be able to go beyond being limited cultural accumulations. It is never possible for an archive that has such a trend to provide positive contributions to its users. The progress of an archive depends both on the support of the State Administration's point of view towards the archive and on having a regular archive content for its researchers.

The works written about the civic archive will be able to increase the attractiveness of that archive over time. Especially recently, the 'Gaziantep Memory Journal', which deals with the current developments in the Gaziantep Civic Archive and the changes in the texture of the city and publishes two publications a year, has been recognized as the 100th anniversary of the Republic. The Gaziantep Special Issue in the year has been interesting. In the journal, the positive benefits of the city's rich urban memory to the city are discussed. The journal also aims to define and evaluate the many values of the city on a multidisciplinary basis. Again, as another example; among the research publications about urban history of the Civic Archive created by the Municipality of Çorum, there are important works such as the Journal of the People's House of Çorum, Translations of the Çorum Newspaper, Dictionary of the Çorum Dialect Sufi Tradition in Çorum Culture and History, Catalogs of Çorum Sharia Court Registers. The increase in the number of such publications will enable the development of the perspective on civic archives in our country.

Kaynakça

Ahmetbeyoğlu, Ali: "Kent Arşivlerinin Tarih ve Kültür Araştırmalarındaki Yeri", *Kent Hafıza Merkezleri: Kent Kütüphaneleri, Kent Arşivleri ve Kent Müzeleri Sempozyumu Erciyes Üniversitesi, Bildiriler ve Tartışmalar Kitabı*, Ankara: Detay Yayıncılık, 2010, s. 375-386.

Akkaya, Mehmet Ali: "Türkiye'nin İlk Örneği Olarak Ahmet Piriştina İzmir Kent Arşivi ve Müzesinin (APİKAM) Şehirdeki Bilinirlik Düzeyine İlişkin Bir Araştırma", *Türk Kütüphaneciliği*, Sayı 49/3, (2015), s. 499-514.

Akkaya, Mehmet Ali: "Bilgi Kaynağı Olarak Efemeranın Kent Arşiv ve Müzeleri İçin Anlamı ve APİKAM Örneği", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı XX/40, (2020-Bahar/Spring), s. 323-350.

Akkaya, Mehmet Ali, Hüseyin Odabaş: "Kent Arşivlerinin Ulusal Kültürel arşiv Dünyamızdaki Anlam ve Önemi", *8. Uluslararası Değişen Dünyada Bilgi Yönetimi Sempozyumu Bildiriler*, Ankara 2018, s. 37.

Alav, Orhan: *Türkiye'de kurumsal açık erişim arşiv yönetişimi üzerine bir araştırma ve model önerisi*, Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Yayımlanmış Doktora Tezi, Isparta 2018.

Albayrak, Ayhan: *Kent Müzelerinde Barış Kültürü: Adalar Müzesi Örneği*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

Alikılıç, Dündar: "Bilgi Kaynaklarında Yeni Bir Yaklaşım Kent Arşivleri", Editörler Pervin Bezirci, Işıl İlknur Sert, *Cumhuriyet'in 100. Yılında Bilgi ve Belge Yönetimi Teknolojisinde Güncel Yaklaşımlar*, İstanbul: İstanbul University Press, 2024.

Alikılıç, Dündar, Mukaddes Sağlam: "Kent Arşivleri: Erzurum Şehir Arşivi Örneği". *Education and Technology in Information Science*, Sayı 1/1, (2023), s. 28-35.

Anameriç, Hakan: "Özel Arşivler: Türleri ve Türkiye'den Örnekler", yay. haz. Z. Önen ve M. Türkyılmaz, *Türkiye'de Arşivler ve Arşivcilik Uygulamaları 45. Kütüphane Haftası Bildirileri*, Ankara, VEKAM, 2011, s. 37.

Anameriç, Hakan: "Belediyeler Kent Arşivi kurmalı mı?", Editörler Bülent Yılmaz, Tolga Çakmak, Şahika Eroğlu, *Belediyelerin Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Bursa, Nilüfer Belediyesi, 2016.

Anameriç, Hakan: "Bir Bursalının Evrak-ı Metrukesinden Şehir Tarihine Bakış", Editörler Korcan Doğan, Hakan Anameriç, *Uluslararası Perspektiften Özel Arşivler*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2018, s. 1-12.

Bal, Hüseyin: *Kent Sosyolojisi*, Isparta: Isparta Fakülte Kitabevi, 2002.

Bali, Rıfat: *Kitâbiyat, Kütüphaneler ve Arşivler Âlemi*, İstanbul: Libra, 2023.

Bali, Rıfat: *Bir Kıyımın, Bir Talanın Öyküsü - Hurdaya (S)Atılan Matbu ve Yazma Eserler, Evrak-ı Metrûkeler, Arşivler – II*, İstanbul: Libra, 2014.

Baydur, Gülbün: "Yerel Araştırmalarda Arşivlerin Değeri", *Türk Kütüphaneciliği*, Sayı 17/3, (2003), s. 263-270.

Biçici, Hür Kâmil: "Ödemiş Yıldız Kent Arşiv Müzesinde Bulunan Şömine ve Masa Saatlerinin Sanat Tarihi Açısından İncelenmesi", *İzmir Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, (2016), s. 1-16.

Biçici, Hür Kâmil: "Ödemiş Yıldız Kent Arşiv Müzesi'nde (Öykam) ve Tire Kent Müzesi'nde Bulunan Bezemeli Tüfeklerin ve Piştovların/Tabancaların Sanat Tarihi Yönünden İncelenmesi", *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 1/1, (2017), s. 104-125.

Burnes, Bernard: *A Strategic Approach to Organisational Dynamics*, London: Pitman Publishing, 1996.

Cürgen, Canan: "Yerel Yönetimlerde Kent Arşivi Çalışmaları Bağlamında Kocaeli Kent Kültürü ve Araştırma Geliştirme Merkezi (KÜGEM) kuruluş çalışmaları", *Kent Hafıza Merkezleri: Kent*

Kütüphaneleri, *Kent Arşivleri ve Kent Müzeleri Sempozyumu Erciyes Üniversitesi*, *Bildiriler ve Tartışmalar Kitabı*, Ankara: Detay Yayıncılık, 2010, s. 356-360.

Çekül Vakfı: *Kent Tarihi Müzeleri ve Arşivleri*, haz. Metin Sözen, İstanbul: Çekül, 2013: https://www.tarihikentlerbirligi.org/wp-content/uploads/KentM%C3%BCzeleri-Ekitap.pdf [Erişim tarihi: 18.01.2024]

Çiçek, Niyazi: "Şehir Arşivlerinde Sağlama Politikası", *Kent Hafıza Merkezleri: Kent Kütüphaneleri*, *Kent Arşivleri ve Kent Müzeleri Sempozyumu*, *Erciyes Üniversitesi*, *Bildiriler ve Tartışmalar Kitabı*, Ankara: Detay Yayıncılık, 2010, s. 278-296.

Elbeyoğlu, Mehmet: "Kentlilik Kültürü ve Kent Arşivleri", *İller ve Medeniyetler Dergisi*, Sayı 748, (2010), s. 94-98.

Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu, 1951: http://www.telifhaklari.gov.tr/resources/uploads/2014/11/19/2014_11_19_741448.pdf [Erişim tarihi: 03.01.2024]

Gaziantep Kent Arşivi açıldı, 2024: https://www.bbyhaber.com/bby/2018/12/26/gaziantep-kent-arsivi-acildi [Erişim tarihi: 04.01.2024]

Gregg, Alison: "Our heritage: The Role of the Archives and Local Studies", *Australasian Public Libraries and Information Services*, Sayı 15/3, (2002), s. 126-132.

Gurulkan, Kemal: "Kırım Şer'iyye Sicilleri ve Yer İsimleri Bakımından Önemi", Editör Yücel Öztürk, *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015.

Ilgın, Bülent: "İzmir Kent Arşivi ve Müzesi: Bir Şehrin Belleği", *Popüler Tarih Dergisi*, Sayı 4/45, (2004), s. 78-80.

Karakaş, Mehmet: "Tarihsel Gelişim Sürecinde Kent Kısıtlı Tarihsellik Anlayışı Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 13/1, (2001), s. 121-132.

Karslı, Cihat, v. dğr.: "Kültür Turizminde Yerel Değerler: Ödemiş İlçesi ve Ödemiş Yıldız Kent Arşivi ve Müzesi Örneği", *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, Sayı 17, (2016), s. 87-111.

Keseroğlu, Hasan Sacit: "Halk Kütüphanesi Politikası ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Durum", İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1989.

Keskin, İshak: "İstanbul'da Bir Şehir Arşivi Kurulması", Editör Feridun M. Emecen, *İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine İstanbul*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009.

Keskin, İshak: "Şehir Arşivlerinin Kurumsal ve Toplumsal İşlevleri", *Kent Hafıza Merkezleri: Kent Kütüphaneleri*, *Kent Arşivleri ve Kent Müzeleri Sempozyumu*, *Erciyes Üniversitesi*, *Bildiriler ve Tartışmalar Kitabı*, Ankara: Detay Yayıncılık, 2010, s. 260-277.

Keskin, İshak: "Şehir Arşivleri İçin Yerel Tarih Yazımında Yararlanılabilecek Kaynakların Seçimi ve Sağlanması Kriterleri: Konya İli Örneği", *Konya Büyükşehir Belediyesi Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi*, Konya 2013, s. 594-610.

Keskin, İshak: "Giresun ile İlgili Son Dönem Özel Arşiv Kaynakları", *Geçmişten Günümüze Giresun'da Dini ve Kültürel Hayat Sempozyumu Bildiriler*, cilt 2, Giresun 2013, Giresun İl Özel İdaresi Yayınları, s. 30-49.

Kılıç, Özcan, v. dğr.: "Arşivlerde Yapay Zekâ Uygulamaları: GEODI-Atılım Üniversitesi Kadriye Zaim Kütüphanesi Ankara Dijital Kent Arşivi Örneği", Editörler Bahattin Yalçınkaya, Mehmet Altay Ünal, Burcu Yılmaz ve Fahrettin Özdemirci, *E-Beyas 2019: Bilgi Yönetimi ve Bilgi Güvenliği: eBelge-eDevlet-Bulut Bilişim-Büyük Veri-Yapay Zekâ Sempozyumu Kitabı*, Ankara, Ankara Üniversitesi Bilgi Yönetim Sistemleri Belgelendirme ve Bilgi Güvenliği Merkezi (BİL-BEM), 2019, s. 307-324.

Kopuz, Seher, Emine Cengiz: "Müze Kütüphaneleri ve Ödemiş Yıldız Kent Arşivi ve Müzesi Kütüphanesi", *Türk Kütüphaneciliği*, Sayı 27/3, (2013), s. 515-525.

Koyuncu Okca, Ayşegül: "Yerel Yönetimlerin Kent Belleğine Katkısı: Ödemiş Belediyesi Yıldız Kent Arşivi ve Müzesi", *Art-e Sanat Dergisi*, 12/24, (2019), s. 405-424.

Külcü, Özgür: "Kent bilgi kaynaklarının dijitalleştirilmesi ve Dijital İçerik Yönetimi Uygulamaları", *Kent Hafıza Merkezleri: Kent İhtisas Kütüphaneleri, Kent Arşivleri ve Kent Müzeleri Sempozyumu*, Ankara, Detay Yayıncılık, 2010, s. 74-97.

Lynch, Kevin: *A Theory of Good City Form*, Cambridge; London: The MIT Press, 1981.

Meagler, Elizabeth S.: "Digital Archives: Images of the Colorado History", *Colorado Libraries*, Sayı 28/2, (2002), s. 25-28.

Negiz, Nilüfer: "Kentlerin Tarihsel Sürdürülebilirliğinde Kültürel Miras: Önemi ve Değeri Üzerine Düşünmek", *Akademia Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 1/3, (2017), s. 159-172.

Neumann, Jon Von, Oskar Morgenstern: *The Theory of Games and Economic Behaviour*, Princeton, New Jersey: Princeton University, 1944.

Okuyucu, Ayşe: "Osmaneli İlçe Merkezinde Kültürel Mirasın Korunması ve Turizm Amaçlı Kullanımına Yönelik Bir Araştırma", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2011.

Ringas, Dimitrios, Eleni Christopoulou, Michalis Stefanidakis: *Urban Memory in Space and Time*, New York: Handbook of Research on Technologies and Cultural Heritage Information Science Reference, 2011.

Rukancı, Fatih: "Yerel Yönetimlerde Özel Arşiv Algısı ve Faaliyetleri", *Belediyelerin Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Sempozyumu Nazım Hikmet Kültür Evi 12-14 Mayıs 2016 Bildiriler*, Bursa 2016, s. 242-253.

Sağsan, Mustafa: "Sanal Âlemde Hak Arayışları: İnternet'te Telif Hakkı Sorununun Boyutlarına Kısa Bir Bakış", *Düşünceler*, Sayı 58, (2002), s. 23-31.

Stuchtey, Benedikt: "Archives in Germany", *European Review of the History*, Sayı 94/1, (1994), s. 95-96.

Şahin, Yusuf: *Kentleşme Politikası*, Trabzon: Ekin Yayıncılık, 2013.

Şeşen, Yasin: "Kent Arşivi Kültürü İhtiyacımız", *Türk Kütüphaneciliği*, Sayı 30/1, (2016), s. 108-113.

Şeşen, Yasin, Alpaslan Hamdi Kuzucuoğlu: "Yerel Yönetimlerde Kurumsal Arşivlerin Sürdürülebilirliği", *Zeitschrift für die Welt der Türken (ZFWT)*, Sayı 11/3, (2019), s. 331-343.

Şeşen, Yasin: *Özel Arşivlerin Kamu Yararı Açısından Düzenlenmesi: Stratejik Bir Model önerisi*, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, 2023.

TS ISO 11799 Bilgi ve Belge-Arşiv ve Kütüphane Malzemeleri İçin Belge Saklama Gereklilikleri, 2024: https://intweb.tse.org.tr/Standard/Standard/Standard.aspx?081118051115108051104119110104055047105102120088111043113104073090078089108111084101099067077116 [Erişim tarihi: 21.05.2024]

Yalçın, Yusuf: *Türkiye'de Özel Arşivlerin Yeniden Yapılandırılması: Kent Arşivi Modeli*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü Doktora Tezi, Ankara 2013.

Yılmaz, Bülent, v. dğr.: "Türkiye'de Belediye Kütüphaneleri ve Kent Arşivleri İçin Yönetmelik Taslakları ve Stratejik İlkeler Önerisi", *Bursa Nilüfer Belediyesi iş birliğinde gerçekleştirilen Belediyelerin Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Uluslararası Sempozyumu Yönetmelik ve Stratejik İlkeler Taslak Önerisi Sonuç Bildirgesi*, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, 2018.

Yılmaz, Cevdet, Necmi Çamaş: "Samsun Kent Müzesi ve Samsun Kent Arşivi kuruluş çalışmaları", *Kent Hafıza Merkezleri: Kent Kütüphaneleri, Kent Arşivleri ve Kent Müzeleri Sempozyumu Erciyes Üniversitesi, Bildiriler ve Tartışmalar Kitabı*, Ankara: Detay Yayıncılık, 2010, s. 297-310.

Yılmaz, Fikret: "İzmir Kent Arşivi ve Müzesi", *Mimarlık Dergisi*, Sayı 319 (2004), s. 84-86.

Yiğit, İrfan: "Kent Arşivlerinin Oluşmasında Yerel Halkın Fonksiyonu ve Çorum Belediyesi Kent Arşivi örneği", *Kent Hafıza Merkezleri: Kent Kütüphaneleri, Kent Arşivleri ve Kent Müzeleri Sempozyumu Erciyes Üniversitesi, Bildiriler ve Tartışmalar Kitabı*, Ankara: Detay Yayıncılık, 2010, s. 250-259. ©©

Kamu Belgelerinin Hassasiyet Değerlendirmesi: Kuram, Süreç ve Zorluklar*

Sensitivity Review of Public Records: Theory, Process and Challenges

HASAN ÖZTÜRK**

ÖZ

Kamu belgeleri, ulusal hafızanın korunması ve gelecek nesillere aktarılması için hayati bir önem taşımaktadır. Bu belgeler ulusal güvenlik, uluslararası ilişkiler veya bireysel mahremiyet gibi hassas konular/bilgiler içerebileceğinden arşiv değeri taşıyanların doğru yönetilerek işlemlerin titizlikle yürütülmesi gerekmektedir. Hassasiyet değerlendirmesi olarak adlandırılan bu işlem, hassas/özel nitelikli bilgiler içeren arşiv/arşivlik belgeleri(ni) kapsamaktadır. Türkiye'de uygulama içerisinde yer almayan ancak gizlilik kapsamına giren hassasiyet değerlendirmesi, pek çok ulusal arşiv kurumu tarafından uygulanmakta olup temel arşiv işlemlerinden "değerlendirme (*appraisal*)" sürecinin odak bir safhasıdır. Hassas bilgi içeren belgelerin erişim kontrolleri, kısıtlamalar, kapatma kararları ve kamu erişimine sunulması, çeşitli yönlerden zorlukların oluştuğu bu yönetimsel sürecin adımlarıdır. Bu çalışma, odak bir işlem/adım olan hassasiyet değerlendirmesinin kuramsal çerçevesi, uygulama süreci ve zorlukları üzerine bir inceleme sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hassas bilgi, gizlilik, değerlendirme süreci, hassasiyet değerlendirmesi, değerlendirme zorlukları.

ABSTRACT

Public records are of vital importance for the preservation and transmission of the national memory to future generations. Since these records may contain sensitive information relating to issues such as national security, international relations or privacy, those with archival value should be managed correctly and the procedures should be carried out meticulously. This process, called sensitivity

* Makale geliş tarihi: 7 Haziran 2024, kabul tarihi: 11 Temmuz 2024, araştırma makalesi.
Bu çalışma, adı geçen yazarın Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilgi ve Belge Yönetimi ABD doktora programı kapsamında hazırlanmakta olan doktora tezine dayalı olarak oluşturulmuştur.

** Arş. Gör., Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bartın/Türkiye, hozturk@bartin.edu.tr. Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilgi ve Belge Yönetimi ABD Ankara/Türkiye. ORCID

review, covers archive/archival records containing sensitive/personal information. Sensitivity review, which is not in practice in Türkiye but falls within the scope of confidentiality, is applied by many national archive institutions and is a focal stage of the 'appraisal' process, which is one of the basic archive processes. Access controls, restrictions, closure decisions, and public access to records containing sensitive information are steps in this administrative process, which can be challenging in various ways. This study aims to provide a review of the theoretical framework, implementation process and challenges of sensitivity review as a focal process/step.

Keywords: Sensitive information, confidentiality, appraisal process, sensitivity review, appraisal challenges.

Giriş

Bilgi ve veri güvenliği; gizli, hassas veya değerli bilgilerin kamu ve kişi hakları dikkate alınarak yetkisiz erişim, kullanım, ifşa ve değişikliklerden korumanın güvence altına alınmasını içeren bir süreçtir. Bu süreç, öncelikle bilgi varlıklarına yönelik potansiyel tehditlerin ve güvenlik açıklarının belirlendiği bir risk değerlendirilmesini içermektedir. Her tehdidin ve güvenlik açığının potansiyel etkisinin değerlendirilmesi, uygulanacak güvenlik kontrollerinin ve prosedürlerinin ana hatlarını oluşturmaktadır. Kamu veya özel kurumlarda bilgi/belge güvenliği söz konusu olduğunda gizlilik (*confidentially*), bütünlük (*integrity*) ve erişilebilirlik (*availability*) ilkeleri güvenliği oluşturan temel unsurlar olarak ifade edilmektedir.[1] Bilginin gizlilik esaslı olarak değişime ve bozulmaya uğramadan bütünlüğü korunarak yetkili kullanıcı/personel tarafından erişilmesi bilgi güvenliğinin sağlanabilmesi için esastır. Gizlilik, belgenin içeriği ile ilgili bir değerlendirme ilkesidir. Gizliliğe aykırı ifadeler kişi mahremiyeti ve kamu güvenliğini etkileyebilmektedir. Hassas nitelikli kişisel bilgilere erişimi kapatmak, yetkisiz kişiler tarafından erişimi kısıtlamak gizlilik ilkesine bağlı olarak kamu kurumlarındaki belge yönetimi ve arşiv süreçlerinde uygulanmaktadır. Gizlilik risklerinin yeterince ele alınmaması ve veri ihlallerinin yaşanması, arşivlere ve kamuya olan güveninin zarar görebileceği anlamına gelmektedir.[2] Bu süreçte ayrıca belge içeriğinin ortama bağlı olarak değiştirilme, bozulma, eskime ve tahribata uğramadan bütünlüğünün korunması gerekmektedir.

Kamu belgelerinin çeşitli niteliklerde bilgi taşıması, her bilgi türü için güvenlik düzeyinin farklı önlemler gerektirmesine ve uygulanacak mevzuat, standart ve politikaların seçimine etki etmektedir. Bazı bilgi türleri diğerlerinden daha hassas bir nitelik taşımaktadır.[3] Özellikle bireyler, kurumlar ve uluslararası ilişkileri

1 Harold F. Tipton, *Purposes of Information Security Management* (CRC Press, 1998), s. 1; Mehmet Tekerek, "Bilgi Güvenliği Yönetimi", *KSÜ Doğa Bilimleri Dergisi* C. XI, S. 1 (2008), s. 133; Fatih Rukancı, Hakan Anameriç ve Alparslan Başar, *Arşiv ve Arşivcilik: Kuram, Strateji ve Uygulamalar* (İstanbul: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2021), s. 107.

2 Victoria Lemieux ve John Werner, "Protecting Privacy in Digital Records: The Potential of Privacy-Enhancing Technologies", *ACM Journal on Computing and Cultural Heritage*, C. XVI, S. 4 (2024), s. 3.

3 Amitai Etzioni, "A cyber age privacy doctrine: More coherent, less subjective, and operational", *Brooklyn. Law Review*, C. LXXX, S. 4 (2015), s. 1277.

içeren belgelerin açıklanması durumunda ciddi sonuçlara yol açabilecek olan hassas bilgileri tanımak ve doğru bir şekilde sınıflandırmak gerekir.

Kamu kurumlarında hassas bilgi içeren belgeler bulunmaktadır. Sosyal devlet olmanın bir gerekliliği olarak özellikle vatandaşların doğumundan ölümlerine kadar biriken veriler/belgeler toplanarak arşivlenmektedir. Bu süreçte veri ihlallerinin en az düzeyde tutulması kamu ve kişi haklarının korunmasına yardımcı olacaktır. 2017 yılında IBM (International Business Machine) desteği ile yapılan bir araştırmaya göre, hassas bilgi ihlalinin ortalama maliyeti 3,62 milyon dolardır.[4] Bilgi ihlalinin maddi olduğu kadar kişiler için utanç ve ayrımcılık, kurumlar özelinde itibar zedelenmesi ve adaletsizlik gibi manevi zararları da bulunabilmektedir. Bu duruma sebebiyet veren belgeler, bilgi güvenliği ve gizliliği gözetilerek tam veya kısıtlı kapatma işlemlerine tabi tutulmaktadır. Kamu kurum ve kuruluşlarında hassas bilgi içeren belgeler, toplumun güvenliğini sağlamak, vatandaşların haklarını korumak ve kurumları işler kılmak için son derece önemlidir. Bu belgeler, devlet sırları, vatandaşların kişisel bilgileri, ulusal güvenlik konuları ve diğer gizli bilgiler gibi çeşitli hassas bilgiler içerebilir. Neyin hassas ve hassas olmadığının belirlenmesi, belgenin hassas bilgi içermesi durumunda hangi işlemlerin yapılacağına karar verilmesi, erişim kısıtlaması ve yetkilendirmesi süreçlerinin yürütülmesi, kurumlarda belge güvenliğinin sağlanması için gereklidir. Bu kapsamda kamu belgeleri esaslı olarak hassas bilgi kavramının doğru anlaşılması, bilgi edinme hakkı bağlamında erişim sürecinin aksatılmaması için elzemdir. Bir bilgi türünü hassas yapan nedir? sorusunun cevaplanması kamudaki bilgi güvenliği ve gizliliğinin temin edilmesi için önem arz etmektedir.

Bu çalışma, kamu belgeleri odağında arşivlenecek belgelere uygulanan hassasiyet değerlendirmesi sürecinin adımlarına ve bu süreçte oluşan/oluşabilecek zorluklara odaklanmaktadır. Hassas bilgi olgusu, mevzuata bağlı olarak ait olunan toplumdaki hassasiyet normlarını belirlemektedir. Ancak bu çalışma bir arşiv işlemi/süreci olarak konuyu ele almaktadır.

Hassas Bilgi Kavramı

Hassas (*sensitive*) terimi Türkçe'ye Arapça'dan geçmiş olup duyarlılık olarak da ifade edilmektedir. Duyarlılık, sosyal veya vicdani bir durum karşısındaki hassasiyet ile birlikte gizlilik ve güvenliğe dayalı bir yaklaşımı ifade etmektedir. Hassas bilgi kavramının anlamı ve yorumlanması tartışma konusudur ve kavramın pratikte uygulanması zordur. Bu sebeple hassas bilgi olgusunun kavramsallaştırmaları çeşitlidir ve çoğu araştırma alanı bu olguları tamamen tanımlayan veya açıklayan bir kavramsallaştırma içermez.[5] Tüm özel yaklaşımların bir sentezinin yapılmasına ve ilgili konu uzmanlığı ile birleştirilmesine ihtiyaç vardır. Hassas bilgiler genellikle kamu kurumları, özel veya tüzel kişiler ile ilgili çeşitli bilgi niteliğine sahip

4 Ponemon Institute, 2017 Cost of Data Breach Study. Research Report, (2017), s. 1.

5 E. Dale Thompson ve Michelle L. Kaarst-Brown, "Sensitive information: A Review and Research Agenda", *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, C. LVI, S. 3 (2005), s. 255.

olan, çoğunlukla kişisel bilgilerden oluşan ve erişilmesi durumunda risk oluşturan bilgilerdir. Hassas bilgiler, özel bir nitelik taşıyan, sınırlı bir erişim veya süreli olarak erişime kapatılması gereken bilgilerden oluşabilmektedir.

İlk bakışta "gizli bilgi" kavramı ile "hassas bilgi" kavramı büyük ölçüde benzer veya aynı koşulu karşılayan durumlar için düşünülebilir. Fakat gizli olarak nitelendirilen her bilgi ayrımcılık, utanç, itibar zedelenmesi veya risk oluşturmaz. Hassas olarak tanımlanan bilgiler bahsedilen olumsuzluklar ile birlikte gizlilik kaygısı taşıyan çatı bir kavram olarak ifade edilebilir. Bununla birlikte gizli bilgiler ilgili kişiden veya üçüncü bir taraftan açık veya gizlilik esasına göre elde edilen bilgiler olduğundan hassas olabilir veya olmayabilir. Her iki kavram arasında önemli benzerlikler bulunsa da gizli olan bilgiler, hassas olanlardan önemli ölçüde farklı erişim yönetimi gerektirebilir.[6]

Hassas bilgiler, doğası gereği bir başkası tarafından bilinme kaygısıyla utanç verici (küçük düşürücü veya aşağılayıcı) olarak görme eğiliminde olunan bilgilerdir. Hassas bilgiler söz konusu olduğunda kişisel veriler ile büyük ölçüde bağlantı kurulup açıklanması hâlinde kişisel verilere göre daha büyük zararlara yol açabilme ihtimali bulunan koruma önceliği olan hukuki varlıklar düşünülmektedir.[7] Bu nedenle, hassas bilgiler yakında tutulma, gizli tutulma veya yalnızca güvenilir sırdaşlara aktarılma eğilimindedir.[8] İzinsiz olarak ifşa edilmesi, erişilmesi veya kullanılması durumunda bir kişiye, gruba veya kuruma zarar, hasar, utanç veren veya ayrımcılığa neden olabilecek bilgiler hassastır.

Hassas bilgi kavramı pek çok farklı şekilde tanımlanmıştır. Hassas bilgiler, yanlış ellerde olması durumunda gizliliği ve güvenliği zarara uğratabilecek bilgiler olarak tanımlanmaktadır.[9] Diğer bir tanıma göre kaybolması, tehlikeye atılması veya izinsiz ifşa edilmesi durumunda, bireylere zarar, utanç, rahatsızlık veya adaletsizlikle sonuçlanabilecek nitelikteki bilgiler hassas olarak kabul edilmektedir.[10] Bir diğer tanıma göre kayıp, kötüye kullanım, yetkisiz erişim, değişiklik durumlarında ulusal çıkarları olumsuz yönde etkileyebilecek, federal programların yürütülmesini engelleyecek, bireylerin mahremiyetini ihlal edecek bilgiler hassas olarak kabul edilmektedir.[11]

Hassas bilgilerin, maddi veya manevi zararlara yol açabilecek olması, genellikle hassas bilgi tanımlamaları içerisinde öne çıkmaktadır. Bilgi, sahibine ya da ilgili kişilere zarar vermek için kullanılabiliyorsa hassas kabul edilir.[12] Bu bağlamda

6 Paul J. Sillitoe, "Privacy in a public place: Managing public Access to personal information controlled by archives services", *Journal of the Society of Archivists*, C. XIX, S. 1 (1988), s. 9.

7 Metin Bulut, "Özel Bir Hukuksal Koruma ve Veri Kategorisi Alanı: Hassas Kişisel Veriler", *Ankara Barosu Dergisi*, C. LXXVIII, S. 3 (2020), s. 124.

8 Paul Ohm, "Sensitive Information", *Southern California Law Review*, C. LXXXVIII, S. 5 (2014), s. 1171.

9 Ohm, "Sensitive Information", s. 1133.

10 Transportation Security Administration, "TSA Management Directive No. 3700.4 Handling Sensitive Personally Identifiable Information" (2008), s. 1.

11 Chris Johnson, Lee Badger, David Waltermire, Julie Snyder ve Clem Skorupka, "Guide to Cyber Threat Information Sharing", *NIST Special Publication*, C. DCCC, S. 150(2016), s. 30.

12 Ohm, "Sensitive Information", s. 1162.

oluşması muhtemel risk, bilginin kontrolünün kaybedilmesinden kaynaklanmaktadır. Hassas olan bilgi kontrolünün kaybedilmesi, kaybedilme durumunda risk meydana gelmesi hassasiyet oluşumu için temel bir noktadır. Bu durum esasında hassasiyet için belirleyici bir kriter olmasının yanı sıra çok geniş bir hassasiyet anlayışının da oluşabilmesine sebep olmaktadır. Dolayısıyla hassasiyet tespitinde her zaman merkezî bir kesinlik çekirdeği ve onu çevreleyen gri bir alan olacaktır.[13]

Hassas olarak kabul edilen kategorilerin listesi bir ülkeden diğerine,[14] toplumsal yapı, kültür, inanç[15] ve ahlak anlayışına göre değişkenlik gösterebilmektedir. Verilerin kullanılma amacı ve bağlamı da hassasiyete etki etmektedir. Herhangi bir kişisel veri, işleme amacına veya bağlamına bağlı olarak hassasiyet oluşturabilir.[16] Amaç ve bağlam temelli yaklaşımlar/ifadeler düzenlemelerin dilbilimsel özelliklerine yansımıştır. Bu sebeple pek çok ülkede hassasiyet kavramının yerine geçen farklı kavramsal ifadelerin, ifade biçimlerinin ve anlayışlarının tercih edildiği görülmektedir. Mevzuat düzenlemelerinde "hassas veri" ve "hassas bilgi" terimleri sıklıkla birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Ayrıca benzer bir şekilde "kişisel veri" ya da "kişisel bilgi" kavramları da hukuki düzenlemeler ve bilgi güvenliğine ilişkin literatürde aynı anlamı işaret ederek birbiri yerine kullanılmaktadır.[17] Veri bağlamında düşünüldüğünde hassas veriler (kimlik bilgileri, sosyal güvenlik numaraları vs.) daha çok yapılandırılmış veri formatında bulunan ilişkilendirilmeye ve anlamlandırılmaya gereksinim duyulan verilerdir. Bunun yanı sıra hassas bilgi kavramı (Örneğin kimlik bilgisi ile birlikte hastalık teşhisinin bir arada bulunması) doğrudan kişi veya kurumlar ile ilgili ilişkilendirilmiş ya da yaygın olarak kabul edilen hassasiyetleri ifade etmektedir. Literatürde ve mevzuat düzenlemelerinde hassas veri (*sensitive data*), hassas bilgi (*sensitive information*), özel veri (*private data*), özel kategorideki kişisel veri veya (*special categories of personal data*) veya özel kişisel veri (*private personal data*) kavramları farklılık olarak kullanılsa da çalışmada, veri-bilgi ilişkisine değinilmeden çatı bir kavram olarak "hassas bilgi" ifadesi tercih edilmektedir. Bununla birlikte "hassas veri" kavramı ifade edilen bağlam esasınca yer yer kullanılmaktadır.

Hassas Bilgi İçerikli Belgeler

A Glossary of Archival and Records Terminology sözlüğüne göre[18] potansiyel olarak utanç verici olan, bireylerin gizli tutulmasını bekleyebileceği, kamu denetiminden

13 Sillitoe, "Privacy in a public place: Managing public Access to personal information controlled by archives services", s. 9.

14 Pekka Henttonen, "Privacy as an archival problem and a solution", *Archival Science*, C. XVII, S. 3 (2017), s. 286.

15 Nazife Şişman, *Mahremiyet Hayatın Sırları ve Sınırları*, (İnsan Yayınları, 2019), s. 15.

16 Spiros Simitis, "Revisiting Sensitive Data", (1999), s. 5.

17 Türkay Henkoğlu, "*Hassas Bilgi Varlıklarının ve Kişisel Verilerin Hukuksal Düzenlemeler ile Korunması ve Bu Kapsamda Üniversiteler İçin Bilgi Güvenliği Politikasının Geliştirilmesi*", (Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), s. 18.

18 Richard Pearce-Moses, *A Glossary of Archival and Records Terminology* (Chicago: The Society of American Archivists, 2005), s. 357

korunması gereken yasal, mali veya kişisel nedenlerden dolayı gizlilik içeren bilgiler hassas olarak ifade edilmektedir. Hassas kavramı, gizlilik (*confidential/classified*) kapsamına giren çoğunlukla aynı durumu karşılayan bir terim olarak kullanılmaktadır. Gizlilik, "hukuki, idari, ticari veya özel hayata ilişkin nedenler veya olağanüstü hallerde içerdiği bilgi/ veri nedeniyle belge/materyal, yayın, kayıt ortamı veya belge grubuna erişimi sınırlayan durum, mahremiyet" olarak ifade edilmektedir.[19] Birçok kamu belgesi çeşitli niteliklerde hassas bilgiler içermektedir. Bireylerin kamu kurumları ile etkileşimleri, toplumsal yaşamın ayrılmaz bir parçasını oluştururken, bu etkileşimler sıklıkla kamu kurumları tarafından üretilen belgelerin içeriğine de yansımaktadır. Kamu kurumları, doğal faaliyetlerini yürütürken işlevlerinin ve hizmetlerinin niteliğine bağlı olarak çeşitli hassas bilgiler içeren belgeler üretebilir veya bu bilgileri kullanabilir. Örneğin, vatandaşların kamu hizmetlerine başvuruları, vergi ödemeleri, kurum içi-kurum dışı resmî yazışmalar ve diğer çeşitli talepler, kamu kurumlarının ürettiği belgeler aracılığıyla şekillenir. Bu belgeler, bireylerin özel hayatına dair çeşitli bilgiler içerebilir ve bu nedenle hassas bilgi içerikli belge varlığı, mahremiyet haklarının korunması, hukuki süreçlerin izlenmesi ve kamu kurumlarının şeffaflığı açısından kritik bir öneme sahiptir. Mahremiyet, kişisel bilgi içeren belgelere erişim menfaatini korumayı amaçlarken, şeffaflık devlet bürokrasisini kamu denetimine açma çabasını içerir.

Kamu kurumları ve devlet arşivleri, kendi gözetimleri altında bulunan hassas bilgilere erişim hizmeti sağlamakla ve aynı zamanda hassasiyet oluşturan kişisel bilgilerin haksız yere ifşa edilmesini önlemek zorundadır.[20] Kamu belgelerinin genellikle hassas içerikli bilgiler içermesi yaygın olarak kabul edilir.[21] Bir kişi araba kullanmak için ehliyet aldığında, trafik cezası aldığında, oy kullanmak için kayıt yaptırdığında, evlendiğinde ya da boşandığında bir belge düzenlenmektedir. Bir kolluk kuvveti, istihdam amacıyla veya gizli bir pozisyonda kabul edilen bir aday hakkında güvenlik soruşturması yürütebilir. Bu süreçte kamu kurumları tarafından kişilere ait suç geçmişi, tutuklama ve mahkeme kayıtları, eğitim geçmişi gibi belgelerin incelenmesi başta olmak üzere hassasiyet içeren belgeler kurumun faaliyet gösterdiği alana göre muhafaza edilmektedir. Sosyal yardım hizmeti sağlayan başka bir kurum, yardım alanlar ve bağışçılarla ilgili bilgiler içeren belgeler tutmaktadır. Aile toplumun en özel birimi olmasına rağmen, aile üyeleri arasındaki birçok işlem kamu belgelerine konu olmaktadır.

Kişilerin kamu kurumları ile olan etkileşimlerinin yanı sıra kurumlar da hassasiyet içeren faaliyetlerde bulunmaktadır. Kamu kurumları – özellikle savunma ve güvenlikle ilgili olanlar – ulusal güvenlik plan ve stratejilerinin geliştirilmesinde, potansiyel risk ve tehditlerin oluşturulmasında yer alırlar. Örneğin kurumsal yapı gereği Dışişleri Bakanlığı gibi bir kamu kurumu, ulusal güvenlik, dış ilişkiler,

19 Arşiv Terimleri, haz. Fatih Rukancı, Hakan Anameriç ve Alparslan Başar (İstanbul: Devlet Arşivleri Başkanlığı, 2023), s. 65.

20 Tywanna Marie Whorley, *The Tuskegee Syphilis Study: Access and Control over Controversial Records* (University of Pittsburgh. The School of Information Sciences, 2006), s. 12

21 Ohm, "Sensitive Information", s. 1160.

diplomatik faaliyetler ve uluslararası iş birliği gibi konularda faaliyet gösterdiğinden çeşitli hassas içerikli bilgiler ve belgeler tutabilir.

Kamudaki belge üretimi – kayıt ortamı fark etmeksizin – kurumsal bilgi yönetiminin sürdürülebilmesi için devam etmektedir. Bu süreçte hassas bilgi içerikli belgelerin üretilmesi, kullanılması ve muhafaza edilmesi kaçınılmaz bir gerçekliktir. Kamu belgeleri güncel ve yarı güncel kullanım zamanlarını doldurduktan sonra arşivsel değer ölçütlerini taşıması durumunda arşiv belgesi olarak korunmaktadır. Son işlem tarihi üzerinden yirmi yıl geçmiş veya üzerinden on beş yıl geçtikten sonra kesin sonuca bağlanan, çeşitli arşiv değerine sahip belgeler, arşiv belgesi vasfını kazanmaktadır.[22] Bu süre çoğu Avrupa ülkesinde 20 yıl olarak belirlenmiştir. Arşiv belgesi ile ifade edilmek istenen sadece fiziksel ortamda üretilen kurumların en çok kullandığı kâğıt belgeler değildir. Hassas bilginin varlığı sadece yazılı belgelerde yer alan sözcüklerin taşımış olduğu hassasiyet için geçerli değildir. Belge niteliğinde olan fotoğrafik, kartografik, film görüntüsü ve ses kaydı gibi elektronik ve fiziksel ortamda yer alan her türlü bilgi taşıyıcıları da hassasiyet unsuru içerebilmektedir. Fotoğraf, resim, harita ve planların da dikkate alınması gerekir. Bir fotoğraf, altyazılarla veya üstveriler ile etiketlenmemiş olsa bile, bireyin kimliğinin tespit edilmesine yardımcı olabilir. Her durumda, görüntülerinin kullanıma sunulmasının insanlar üzerindeki olası etkisi dikkate alınmalıdır. Fotoğrafların genellikle özel kişisel veri kategorilerine dahil edildiği unutulmamalıdır. Tıbbi tedavi gören kişiler, tutuklanan kişiler, sendika gösterilerine katılanlar fotoğraflarda yer alabilmektedir. Fotoğraflar dışında ilk bakışta kişisel verileri içermeyecek belgelere de dikkat edilmelidir. Örneğin haritalar ve planlar bilirkişinin veya mimarın adını içerebilir.[23] Bunun dışında ses örneklerinin de ırksal veya etnik kökeni ortaya çıkarması muhtemeldir. Irk veya etnik kökeni ortaya çıkaran biyometrik verilerin toplanması ve işlenmesinin, etnik ve dinî gerilimlerin hüküm sürdüğü bölgelerde özellikle hassas olmaktadır.[24]

Arşiv belgeleri kaçınılmaz olarak, insanların kamusal ve özel yaşamları hakkında bilgiler içermektedir. Geçmiş yıllarda bazı arşivler, araştırmacıların kullanımına sunulan belgelerin hassas bilgi içermediğinden – ve bu bilgileri kullanmalarına engel olmak – emin olmak amacıyla araştırmacıların [kullanım sonrası] notlarını incelemeyi tercih etmiştir. Kullanıcılar hassas bilgileri not etmeseler bile hatırlayabileceğinden bu yöntem çözüm olmamıştır. Belgelerin taranması ve hassas bölümlerinin araştırmaya kapatılması, daha güvenilir bir yöntem olmuştur.[25] Bu durumda kamu belgelerini yönetme ve arşivlemenin amacı öncelikle bu bilgileri, bireyler ve kurumlar üzerindeki potansiyel etkinin düşük olduğu veya hiç olmadığı çok uzun vadeli kullanım için tutmaktır. Hassas bilgi içeren belgeler süreli veya süresiz saklama kararları esasınca kurum arşivinde veya devlet arşivinde muhafaza

22 Devlet Arşiv Hizmetleri Hakkında Yönetmelik (2019), 4/1.a.

23 The National Archives, "Guide to archiving personal data" (2018), s. 34.

24 Els J. Kindt, *Privacy and Data Protection Issues of Biometric Applications* (New York: Springer, 2016), s. 322.

25 Mary Jo Pugh, Providing Reference Services for Archives and Manuscripts (Chicago: The Society of American Archivists, 1992), s. 58.

edilmektedir. Bir arşiv kurumunun üstlendiği iki temel görev vardır: koruma ve erişilebilirlik. Arşiv belgelerinin muhafazası geçmişin korunmasını sağlarken, erişilebilirlik de kullanıcıların bu geçmişi hatırlanmasını sağlamaktır. Arşivcilik hizmet ve faaliyetleri arasında kişisel bilgilerin gizliliğini korumak, arşiv belgelerinin gizlilik derecelerini belirleyerek bilgi ve belge güvenliğini sağlamak yer almaktadır.[26] Ancak, kurumlar belgeye erişim hizmeti sunarken gizlilik hususu bir engel olarak ortaya çıkmaktadır. Kamuoyu tarafından bilinmemesi gereken hassas içerikli belgeler erişime açıldığında ne olur? Bu durum, kamuyu olası yasal işlemlere kadar uzanan maddi ve manevi sonuçlara/sorunlara maruz bırakarak kurumları zor durumlar ile karşı karşıya getirebilir. Sonuçlar ne kadar ciddi olursa olsun hem gizliliği korumanın hem de erişilebilirlik misyonuna sadık kalmanın kolay bir yolu hassasiyet temelli olarak zor bir süreçtir. Bu konuda IFLA (*International Federation of Library Associations*) ve ICA (*International Council on Archives*) hükûmetlere ve karar vericilere ortak bir bildirimde bulunarak arşiv belgelerine hâlihazırda erişimin teşvik edilmesi gerektiği, ancak kişisel mahremiyeti, gizliliği, kültürel hassasiyetleri korumak veya meşru güvenlik kaygılarını gidermek için gerektiğinde istisnaların uygulanmasına izin verilebileceği tavsiyesinde bulunmuştur.[27]

Güncel ve hassas belgelere erişimde bazı kısıtlamaların olmaması bireylere zarar verebilir.[28] Kamu belgeleri, kişisel veya kamusal mahremiyet-gizlilik ilkeleri esasınca hem güncel hem de arşiv belgesi vasfı kazandığı dönemde hassasiyet değerlendirmesinden geçmesi gerekmektedir. "Belge yönetimi aşamasında yapılan değerlendirmede belgeler aktif hâlde olduğundan üretim ve kullanım amaçları, yasal dayanakları değerlendirilebilir, birim personeli ve uzman görüşleri alınabilir".[29] Bu sebeple değerlendirme işlemi, arşivsel bir süreç olan "değerlendirme" safhasına göre sadece güncelliğini kaybetmiş arşivlik malzemeler için değil, ayrıca üretim süreciyle birlikte dolaşımda bulunan güncel ve yarı güncel durumdaki belgeler için de uygulanarak bütüncül bir yaklaşım benimsenecektir.

Arşive Giden Adım: Değerlendirme ve Hassasiyet Değerlendirmesi

Belge yönetimi ve arşivcilik terminolojisine göre değerlendirme (*appraisal*), diğer tüm işlevlerin bağlı olduğu, birincil arşiv işlevidir ve bu nedenle dikkatli düşünmeyi gerektirir.[30] Erişim eşittir değerlendirme[31] olarak ifade edilmektedir. Doğru yürütülen değerlendirme süreci, kamu ve kişi hakları gözetilerek gerekli kısıtlamalar veya kapatma kararları dikkate alınarak erişim öncelik esasına dayalı olarak gerçekleştirilir. Değerlendirme, belgelerin üretilmesi ve güncel kullanım sürecindeki görevini tamamlamasıyla birlikte başlamaktadır. Bu süreç tekrar kullanım değerine sahip, arşiv değer ölçütlerini karşılayan belgelerin arşivlenmesi sürecidir. Değerlendirme,

26 Rukancı, Anameriç ve Başar, *Arşiv ve Arşivcilik: Kuram, Strateji ve Uygulamalar*, s. 34.
27 IFLA-ICA Statement on Privacy Legislation and Archiving (2020).
28 Jo Pugh, *Providing Reference Services for Archives and Manuscripts* s. 56
29 Rukancı, Anameriç ve Başar, *Arşiv ve Arşivcilik: Kuram, Strateji ve Uygulamalar*, s. 46.
30 Johns, "Appraisal and Disposal", s. 32.
31 Barbara Reed, "Reinventing Access", *Archives and Manuscripts*, C. XLII, S. 2 (2014), s. 127.

ayıklama ve imha işlemleri, belge üretici kurum ve kuruluş yetkilileri ile arşivcilerin birlikte yönettikleri belki de arşivcilikte sorumluluk düzeyinin en yüksek ve kritik olduğu faaliyettir. Zira bu faaliyette gizlilik, erişim ve saklama sürelerini negatif yönde etkileyecek yanlış kararlar, telafisi mümkün olmayacak sonuçlar doğurabilir.[32] Değerlendirme yaklaşımları, tüm belgeler için geçerli olmakla birlikte, kabul edilmelidir ki kişisel bilgi içeren veya çeşitli sebeplerden ötürü hassasiyet oluşturan dosyalar bir araya getirildiğinde, [ayrı bir sorundur] ve özel muamele gerektirir.[33] Dolayısıyla hassas bilgi içeren bu tür belgelerin değerlendirilmesi, "değerlendirme" sürecinin bir parçası olmakla birlikte ayrı bir odak noktasını oluşturmaktadır. Bu işleme, hassasiyet değerlendirmesi (*Sensitivity Review*) veya incelemesi süreci denilmektedir. Değerlendirme ve hassasiyet değerlendirmesinin birlikte yapılması önerilmektedir.[34] Hassasiyet değerlendirmesinin ayrı bir iş olarak yürütülmesi arşivsel değere sahip belgelere uygulanacak saklama sürelerine doğrudan etki edecektir. Bu sebeple hassasiyet değerlendirmesi arşivsel değerlendirme süreçleri içerisinde yapılandırılmış bir faaliyet olarak düşünülmektedir. Kurumların ulusal arşive belge transferi öncesinde kurum içi istişarede bulunarak hassasiyet değerlendirmesi yapması gerekmektedir. Hassasiyet değerlendirmesinin amacı şu şekildedir:

(a) Herhangi bir bilginin arşiv hizmetine sunulmadan kurumda/birimde tutulup tutulmayacağını değerlendirmek,

(b) Belgeye erişim sınırlaması uygulanacak muafiyet (*exemption*) için transfer sürecinde kapatılıp kapatılmayacağını değerlendirmek,

(c) Sınırlanan bilginin kamu yararına açıklanması gerekip gerekmediğini değerlendirmek ve

(d) Erişim sınırlaması olmayan bilgileri teyit etmektir.[35]

Hassasiyet değerlendirmesi sürecindeki ilk adım, ulusal arşiv kurumlarına devredilmeden/transfer edilmeden önce potansiyel olarak hassas bilgi içeren belge ve belge gruplarının tespit edilmesidir. Bu süreç belge, dosya, seri, fon düzeyinde hassas bilgi taşıma riskinin değerlendirilmesini içerebilir. Bazı durumlarda, risk düşük olacaktır ve kurum, bu yargıyı doğrulamak için biraz örnekleme ile ayrıntılı sayfa sayfa incelemenin gerekli olmadığına karar verebilir.[36] Kimi durumlarda fonun tamamen kapalı olacağı yargısına varılabileceği gibi belge ve dosya düzeyinde kısıtlamalara da gidilebilir. Örneğin belirli belgenin veya belge grubunun tamamı, hassas olduğu kabul edilene kadar saklanabilir veya kapatılabilir.[37] Hassasiyet

32 Rukancı, Anameriç ve Başar, *Arşiv ve Arşivcilik: Kuram, Strateji ve Uygulamalar*, s. 45.

33 Terry Cook, *The Archival Appraisal of Records Containing Personal Information: A RAMP Study with Guidelines* (Paris: Unesco, 1991), s. 6.

34 Victoria Sloyan, "Born-Digital Archives at the Wellcome Library: Appraisal And Sensitivity Review Of Two Hard Drives", *Archives and Records*, C. XXXVII, S. 1 (2016), s. 31.

35 The National Archives, "Access to public records", (2015), s. 18.

36 Alex Allan, *Records Review*, (London: Cabinet Office, 2014), s. 14.

37 Graham McDonald, *A Framework For Technology-Assisted Sensitivity Review: Using Sensitivity Classification to Prioritise Documents for Review*, (University of Glasgow, School of Computing Science College of Science and Engineering, 2019), s. 2.

değerlendirmesi yapılamayan herhangi bir belgenin ihtiyati kapatmaya tabi olması muhtemeldir, yani hassas bilgilerin ihmalkârlığa yol açma ve potansiyel olarak yasa dışı olabilme ihtimalinin bulunması sebebiyle kamuya açıklanmayacaktır. Ayrıca, hassas bilgi içeren incelenmemiş belgelerin ve bu bilgilerin kamuya açıklanması yoluyla zarara yol açma riski çok fazladır.[38] Fakat bekleme süresinin uzaması ve ihtiyatlı kapatmaların artması belge grubunu atıl duruma getirerek erişim misyonuna zarar verecektir. Bu sebeple hassasiyet değerlendirmesi, hızla yürütülmesi gereken bir süreçtir.

Bazı kurumlarda hassas bilgi türlerini içeren çok az sayıda belge vardır ve bu nedenle hassasiyet değerlendirmesine sınırlı olarak ihtiyaç duyulmaktadır. Dolayısıyla bu kurumlardaki hassasiyet değerlendirmesi, belgelerin güncel dönemlerinden ziyade arşivsel değerlendirmenin yürütüldüğü, kümülatif birikimin oluştuğu süreçte daha çok uygulanacaktır. Böylelikle belge üreticileri hassas bilgi içeren belgeleri transfer öncesi düzenleyerek söz konusu belge grubuna erişim hususundaki potansiyel riski azaltacaktır.[39]

Hassasiyet değerlendirmesi, yoğun emek, deneyim ve muhakeme gerektiren bir süreçtir. Bu sebeple hataların meydana gelmesi kaçınılmazdır. Değerlendirme süreci boyunca değerlendiricilere (arşivci, belge yöneticisi), birimlerin veya kurumun çıkarlarıyla ilgili dikkat edilmesi gereken konular hakkında ayrıntılı rehberlik sağlanması gerekebilir. Değerlendiriciler belgeleri hassasiyet açısından incelerken hem birim içinde hem de hassasiyet incelemesi kararından etkilenebilecek diğer birimlerle (örneğin, bilgiyi ilk olarak sağlayan veya konunun uzmanı olan birimler) yeterli istişarenin yapıldığından emin olmalıdır.[40] Değerlendiricinin belge içeriğinde denk geldiği sorun başka bir birimle ilgili olması durumunda, diğer birime danışılır ve incelenmesi için dosyalar gönderilir.[41] Bu kapsamda ulusal arşiv kurumlarında ihtiyaç duyulması hâlinde kurumlar ile hassasiyet konusunda fikir alışverişi yapan, otorite bir danışma kurulunun oluşturulması gerekli olabilir. Bazı ulusal arşiv kurumlarında[42] bu tarz yapılanmalar mevcuttur. Belge içeriği konusunda uzman bilgisi olan araştırma personeli hassasiyetler konusunda tavsiyelerde bulunabilir ve inceleme sırasında bu personele danışılması gerekir. Hassasiyetin tespit edildiği durumlarda, personel hangi bilgilerin düzeltileceğini, hangi hassasiyetlerin uygulanacağını ve bilgilerin kapatılması muhtemel olduğu süreyi belgelemelidir.[43]

38 Sloyan, "Born-Digital Archives at the Wellcome Library: Appraisal And Sensitivity Review Of Two Hard Drives" s. 30; McDonald, *A Framework For Technology-Assisted Sensitivity Review: Using Sensitivity Classification to Prioritise Documents for Review*, s. 52.

39 Lise Jaillant ve Arran Rees, "Applying AI to digital archives: trust, collaboration and shared professional Ethics", *Digital Scholarship in the Humanities*, C. XXXVIII, S. 2 (2023), s. 576.

40 The National Archives, "Access at transfer – Sensitivity Review Overview", (2021a), s. 4.

41 Allan, *Records Review*, s. 15.

42 İngiltere, ABD, Avustralya, İrlanda vb. ülkelerin ulusal arşivlerinde danışma konseyi (*advisory council*), danışma kurulu (*advisory board*) veya danışma komitesi (*advisory committee*) gibi çeşitli uzmanlık alanına sahip kişilerin yer aldığı yapılar oluşturulmaktadır. Bu yapılar gizlilik ve hassasiyet konularında tavsiyelerde bulunmaktadır.

43 The National Archives, "Sensitivity Review", (2023).

Hassas olduğuna karar verilen bir belge veya belge grubu ile ilgili; tespit edilen hassasiyet kategorisi, hassasiyetin hangi bölümlerde (örneğin cümleler veya paragraflar) yer aldığı; bilgilerin neden hassas olduğu ve bu nedenle kapatılması gerektiğine dair açıklama veya gerekçenin[44] ifade edilmesi beklenmektedir. Hassasiyeti gözden geçiren kişinin bir belgeyi incelerken, belge içerisindeki tüm hassas bilgilere açıklama eklemelidir. Ancak açıklamaların da hassasiyet ihlaline sebebiyet vermemesi gerekir. Örneğin belgede yer alan bir isim hassas olmakla birlikte dosyanın seçilme nedeninin merkezinde yer alıyorsa ve açıklamada yer alması gerekiyorsa, belge kapalıyken açıklama saklanmalı veya redakte edilmelidir. İsmin açıklamaya dahil edilmesi gerekmiyorsa ve açıklamanın yayınlanmaması için başka bir neden yoksa, açıklama herkese açık olabilir. Hassas dosyaya ilişkin açıklama yaparken; dosyanın kamuya açık-kapalı olma durumu, bilgilerin yayınlanmasına ilişkin yasal kısıtlamaların olup olmadığı, açıklamada kişisel bilgilerin yayımlanmasının gerekliliği ve veri sahibine sıkıntı veya zarar verme ihtimali gözetilmelidir. Eğer ilgili kişi kendisiyle ilgili bilgiyi kamu malı[45] hâline getirmişse, arşiv hizmetlerinin bu bilgiyi ifşa etme konusunda haklı olma ihtimali yüksektir. Ancak, bilginin bir zamanlar kamuya açık olması – örneğin yerel bir alanda ve bunun bir süre önce gerçekleşmiş olması – daha fazla dağıtım adil olmayabileceğinden arşiv tarafından ifşa edilmesi için tek başına bir gerekçe değildir. Bu sebeple bir risk değerlendirmesiyararlıdır.[46]

Hassas bir belgenin değerlendirme işlemi çok sayıda açıklama içerebilir. Açıklamaların boyutu tek bir terim ile belgedeki tüm terimler arasında değişkenlik gösterir. Tek bir belgenin emsal olarak kabul edilerek dosya ve ilişkili serilerin etkilenmesi de olağandır. Tek bir terimden veya kişiden dolayı belge veya belge grubu yüksek derece hassasiyet taşıyabilir. Bu süreçte hassasiyet kategorilerine dair sınıflama veya kodlama numaralarının oluşturulması kullanım kolaylığı ve hızlı üstveri bilgisi sağlama amacıyla gerekli olabilir. Ayrıca hassasiyetin derecelere ayrılması (Örneğin: düşük hassasiyet, orta hassasiyet, yüksek hassasiyet), belge üzerinde redaksiyon, maskeleme ve kapatma kararlarının uygulanmasını kolaylaştıracaktır. Gizlilik veya hassasiyet dereceleri-kategorileri hangi düzeyde olursa olsun arşivlerde üzerinde titizlik ve hassasiyet gösterilmesi gereken bir konudur. Nitekim kamu hafızasını oluşturan arşivler, bilgi hizmetlerini sunarken devletin, milletin ve bireylerin mahremiyetine ve çıkarlarına saygı göstermek durumundadır.[47]

44 McDonald, *A Framework For Technology-Assisted Sensitivity Review: Using Sensitivity Classification to Prioritise Documents for Review*, s. 2.

45 Kişilerin kendilerine ait verileri kamuya açık hale getirmesi/alenileştirmesi KVKK'nın 5/2.d bendinde "İlgili kişinin kendisi tarafından alenileştirilmiş olması" kaydıyla işlenebileceği ifade edilmektedir. Örneğin veri sahipleri kitle iletişim araçlarında, sosyal çevresi ile kurduğu iletişimlerde veya kayıtlı kamu belgelerinde dinî tercihini, cinsel yönelimini ya da sağlık durumuna ilişkin açıklamalarını paylaşabilir. Ancak bu bilgilerin alenileştirilmiş olması ilgili mevzuat kapsamında işlenme gerekliliğe bakılmadan işlenebileceği anlamına gelmemektedir. Nitekim 32487 sayılı 12 Mart 2024 tarihli "Ceza Muhakemesi Kanunu İle Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun" un 33/3.ç bendinde "İlgili kişinin alenileştirdiği kişisel verilere ilişkin ve alenileştirme iradesine uygun olması" şartıyla özel nitelikli verilerin işlenebileceği belirtilerek bu durum mevzuat ile garanti altına alınmıştır.

46 The National Archives, "Guide to archiving personal data", s. 30-31.

47 Rukancı, Anameriç ve Başar, *Arşiv ve Arşivcilik: Kuram, Strateji ve Uygulamalar*, s. 18.

Amerikan Kütüphane ve Bilgi Kaynakları Konseyi (Council on Library and Information Resources/CLIR) tarafından yayınlanan rehber (Born Digital: Guidance for Donors, Dealers and Archival Repositories/ Dijital Doğan: Bağışçılar, Satıcılar ve Arşiv Depoları için Rehber), hassas içerik tespit edilmesi durumunda yapılması gereken işlemleri üç safhada incelemektedir: Belgeyi açık tutmak, tamamen kaldırmak ya da bir kısıtlama getirmek.[48] Hassas bilgi içeren bir belgenin veya belge grubunu açık tutmak en iyi ihtimalle ihmalkârlık, en kötü ihtimalle de yasa dışı bir durum olduğu ifade edilmektedir. Sadece hassas bilgi içerdiği için belgeleri kaldırmak temel arşivcilik ilkelerine aykırıdır. Belgeler üzerinde mümkün olabildiğince – birincil yaklaşım – kapatma kararının alınmamasıdır. Tam veya kısıtlı erişim amacı güdülmelidir. Erişim kısıtlaması hassas içerik tespit edildiğinde yapılmalıdır. Ancak belge içeriğinde hassas bilginin artış göstermesi değerlendiricileri önlem olarak çok sayıda kaydı kapatmaya teşvik ederek bir tehlike oluşturmaktadır.[49] Bu durum açık devlet anlayışının kabul edildiği demokratik toplumlarda şeffaflık ve hesap verilebilirlik anlayışlarına aykırı olarak ahlaki, etik ya da siyasi açıdan kabul edilebilir değildir. Öte yandan, belgelerin erişime kapatılma uygulamasının çok ileri bir boyutu olan arşivler de mahremiyeti korumak için belgelerin yok edildiği durumlar (İsveç'te, yüksek soylu aile skandallarıyla ilgili belgeler 1860'larda imha edilmiştir) da meydana gelmiştir.[50] Mahremiyet, ulusal güvenlik veya bireysel gizlilik kaygıları, kapatma veya imha yolu ile giderilmeye çalışılmıştır. Mümkün olan yerlerde bir dosya içindeki belgeler yeniden düzenlenmelidir. Yalnızca bunun mümkün olmadığı durumlarda kapatma uygulamasına başvurulmalıdır. Gizliliğin korunmasında bir veya birden fazla verinin silinmesi her zaman son çare olmalıdır,[51] imha seçenekler arasında düşünülmemelidir. Amerikan Arşivciler Derneğinin hazırlamış olduğu Etik Kurallar rehberinde kısıtlamaları en aza indirmeye ve erişim kolaylığını en üst düzeye çıkarmaya çalışırken belgelere açık ve adil erişimi aktif olarak teşvik edilmesi gerektiği ifade edilmektedir.[52] Bu bağlamda "hassas içerikli bir belge veya belge grubu arşivlenmeden önce yeniden düzenlenmeli mi ya da bilgilerin hassaslığı ortadan kalkana kadar kapatılmalı mı?" sorusu sorulabilir. Kapalı tutma süreci, bir belge üzerinde uygulanacak kısıtlamaların o belgenin bütünlüğünün anlaşılmasına zarar vermesi durumunda makul bir seçenek olarak değerlendirmelidir. Ancak erişim, kısıtlı olsa da sağlanması öncelikli yaklaşımdır.

Arşivciler erişimi yasaklayan/sınırlandıran mevzuat hükümlerinin kontrolünü sağlamak için belgeleri tek tek inceledikten sonra anonimleştirerek, redakte ederek

48 Gabriela Redwine, Megan Barnard, Kate Donovan, Erika Farr, Michael Forstrom, Will Hansen, Jeremy Leighton John, Nancy Kuhl, Seth Shaw ve Susan Thomas, *Born Digital: Guidance for Donors, Dealers, and Archival Repositories* (Washington: Council on Library and Information Resources, 2013), s. 8.

49 Sloyan, "Born-Digital Archives at the Wellcome Library: Appraisal And Sensitivity Review Of Two Hard Drives", s. 30.

50 Henttonen, "Privacy as an archival problem and a solution", s. 298.

51 Naugler Harold, *The Archival Appraisal of Machine-Readable Records: A RAMP Study with Guidelines* (Paris: Unesco, 1984), s. 87.

52 Society of American Archivists, "SAA Code of Ethics. Society of American Archivists", (2020).

veya "sterilize" versiyonlar [hassasiyetten arındırılmış kopya] oluşturarak belgelere tam veya kısmi erişim sağlanıp sağlanamayacağını belirlemelidir.[53] Hassas içerikli belgeler söz konusu olduğunda kısıtlama, süreli veya süresiz kapatma seçenekleri bulunmaktadır. Kısıtlama, belge üzerinde anonimleştirme-maskeleme, redaksiyon, kapatma işlemleri/kararları ve kamu erişimine sunma olarak gerçekleşmektedir.

a. Anonimleştirme-Maskeleme

Anonimleştirme, bir veri setinde kişisel olarak tanımlanabilir veriler gibi hassas bilgilerin çıkarılması veya değiştirilmesi işlemidir. Anonimleştirme ile verilerin analiz, araştırma, arşivleme veya diğer amaçlar için kullanılmasına izin verilirken gizliliği korumak esas amacı oluşturmaktadır. Anonimleştirme, yetkisiz erişimi veya ifşayı önlemek için hassas bilgiler söz konusu olduğunda özellikle önemlidir. Belgeler üzerinde anonimleştirme uygulanması, belge temizleme olarak da ifade edilmektedir. Belge temizleme, belgenin gizliliği korunan bir sürümünü üretmeyi içermektedir. Bu sebeple belge temizleme işlemi için tek tek terimler veya terim dizileri sınıflandırılmalıdır.[54] Hassas verilerin mümkün olduğunca anonimleştirilerek orijinallerin kopyalarının anonimleştirilmiş şekilde sunulması gerekmektedir.[55] Değerlendiricinin böyle bir durumla karşı karşıya kalması durumunda, belge üretici kurumla yüksek hassasiyete sahip veri dosyalarının anonimleştirilmesine yönelik bir prosedür üzerinde çalışması gerekli olabilir.[56] Anonimleştirmenin uygulandığı durumlarda, veri deposunda biri ham diğeri ise kamu kullanımına açık formattaki verileri içeren iki dosyası bulunur. Bu işlem hassas içeriğe sahip her belge üzerinde uygulanan düzenlemelerde yaygınlıkla kullanılmaktadır. Temel amaç orijinal belgenin korunmasıdır.

Anonimleştirme gizliliği artırarak kullanımı azaltmak anlamına gelir. Bu sebeple değerlendirme sürecinde verilerin anonimleştirilmesi önerilmemektedir. Ancak, bu aşamada arşivcinin verileri anonimleştirmesinin değeri ve sonuçları hakkında bir ön değerlendirme yapması ve ayrıca gerekli olacak kişi/zaman, teknolojik donanım ve iş gücü maliyetlerinin bir tahmininin yapılması gerekebilir. Anonimleştirme, bir maliyet/fayda analizi gerektirir: yarar, gizliliğin korunmasıdır, maliyet ise sonuçta ortaya çıkan bilgi kaybı derecesidir.[57]

Çeşitli anonimleştirme (maskeleme, genelleştirme, rastgeleleştirme vb.) teknikleri bulunmaktadır. Ancak kamu belgeleri üzerinde uygulanacak anonimleştirme işlemi, belgenin provenansı, aidiyeti ve bağlamı üzerinde negatif etkiler

53 Lemieux ve Werner, "Protecting Privacy in Digital Records: The Potential of Privacy-Enhancing Technologies", s. 3.

54 McDonald, *A Framework For Technology-Assisted Sensitivity Review: Using Sensitivity Classification to Prioritise Documents for Review*, s. 67.

55 Mikuláš Čtvrtník, "Closure periods for access to public records and archives. Comparative-historical analysis", Archival Science, C. XXI, S. 4 (2021), s. 324.

56 Naugler, *The Archival Appraisal of Machine-Readable Records: A RAMP Study with Guidelines*, s. 83.

57 Naugler, *The Archival Appraisal of Machine-Readable Records: A RAMP Study with Guidelines*, s. 84; Henttonen, "Privacy as an archival problem and a solution", s. 293.

oluşturacak tercihte olmaması gerekir. Bir anonimleştirme tekniği olan genelleştirmenin uygulanmasıyla belirli değerlerin daha genel veya daha az kesin değerlerle değiştirilmesi sağlanabilir. Örneğin belge içeriğinde hassas bir bilgi olan kesin coğrafi konum bilgisinin daha geniş bölgeler olarak, kişilere ait yaş bilgisinin kesin olmayan, gelir bilgisinin yaklaşık ifadelerle genelleştirilebilir. Fakat bu uygulamalar, belgenin özgünlüğüne ve bütünlüğüne zarar verecektir. Dolayısıyla bütünlüğe zarar vermeyecek şekilde anonimleştirilmenin uygulanması beklenmektedir. Bu noktada maskeleme tekniği belge anonimleştirme için uygun bir seçenek olarak öne çıkmaktadır.

Veri Türü	Maskelenmemiş Veri	Maskelenmiş Veri
Ad Soyad	John Sensitive	J*** S********
Kimlik Numarası	12345678901	12345*******01
Sosyal Güvenlik Numarası	123-45-6789	*--6789
Kredi Kartı Numarası	1234 5678 9012 3456	**** **** **** 3456
Adres	123 Main St, City	123 **** St, City
Biyometrik Veri	Retina tarama sonucu	Görüntü değeri yerine "Biyometrik Veri"
DNA Dizilimi	AGCTTACG...	AGCT****...

Tablo 1. *Veri Maskeleme İşlemi*

Maskeleme, belirli karakterleri veya ögeleri semboller, yer tutucular veya rastgele değerlerle değiştirerek hassas bilgileri korumak için kullanılan belge bütünlüğüne zarar vermeyen bir tekniktir. Çeşitli maskeleme teknikleri/türleri (şifreleme, yer değiştirme, karıştırma vs.) var olsa da bütünlüğün garanti altına alınması ve manipülatif sonuçların yaşanmaması için sayı/harf/sembol kullanılarak maskelemenin[58] yapılması uygun bir seçenektir. Verilerin genel yapısını ve biçimini koruyacak şekilde belirli ayrıntıları gizlemek ve aynı zamanda bilgilerin tanımlanmasını veya kötüye kullanılmasını daha zor hâle getirmeyi amaçlamaktadır. Maskeleme, gizliliği koruma ihtiyacı ile dengelemeyi amaçlayan bir veri anonimleştirme yöntemidir. Bu teknik genellikle kişisel olarak tanımlanabilir bilgiler veya hassas ayrıntılar içeren veri kümelerine uygulanır. Örneğin isimler, adresler, doğum tarihleri, sosyal güvenlik numaraları, finansal hesap bilgileri maskelenebilecek yapılandırılmış türdeki verilerdir. Maskeleme tekniği belge içerisindeki yapılandırılmış

58 Maskelemenin çeşitli türleri olmak ile birlikte başlı başına sayı, harf ve sembol kullanılarak uygulanan bir teknik olduğu bilinmektedir. Bk. Ajayi, Olusola Olajide ve Adebiyi, "Temidayo Olerewaju, Application of data masking in achieving information Privacy", *IOSR Journal of Engineering*, C. IV, S. 2 (2014), 13-21.

veri türleri için uygun bir seçenektir. Bununla birlikte yapılandırılmamış veri ögelerindeki bağlamsal hassasiyetlerin anonimleştirilmesi için doğru bir tercih olmayacaktır. Örneğin siyasi veya dinî inanç, suç geçmişi, hastalık bilgileri belirli bir kalıpta olmayan (yapılandırılmamış) bağlama bağlı olarak çıkarılması gereken ifadelerdir. Dolayısıyla belge içeriğinde maskelemenin yapılamayacağı bağlama bağlı hassasiyetler için terim veya cümle düzeyinde düzenlemelere ihtiyaç duyulacaktır. Bu düzenlemeler erişimin daha geri planda kalacağı hassasiyetin yüksek olduğu kamu belgelerinde uygulanacak redaksiyon işlemleri ile mümkün hâle gelecektir.

b. Redaksiyon

"Redaksiyon (*redaction*), bireyin mahremiyetini korumak, gizli bilgilerin tehlikeye atılmasını engellemek amacıyla belgedeki hassas bilgilerin, genel kullanıma veya görme yetkisi olmayan birine sunulmadan önce maskeleme veya kaldırma işlemidir".[59] Redaksiyon işlemi, anonimleştirmeyi kapsayan bir kavram olmasının yanı sıra farklı olarak belgenin yayımlanmadan önce tek tek kelimelerin, cümlelerin veya paragrafların karartılması ya da sayfaların veya bölümlerin görünmez hâle getirilmesi olarak uygulanmaktadır.[60] Anonimleştirilmesi zor belgelerde redaksiyon kararının alınması, erişim kaybının yüksek olacağına işaret etmektedir. Kurumlar, hassas bilgilerin redakte edilmesi hâlinde belgelerin bazı bölümlerinin yayımlanıp yayımlanamayacağını değerlendirmesini yapacaktır. Bu sebeple redaksiyon için harcanan zaman, bir belgenin tarihi değeri ve mevcut kaynaklarla orantılı olmalıdır.[61]

Redaksiyon işlemi, kâğıt veya elektronik belgenin her zaman bir kopyası üzerinde gerçekleştirilmelidir. Orijinal belgeye daha sonra erişim sağlanabilmesi için redaksiyon işleminde kullanılmamalıdır. Redaksiyon, hiçbir zaman metnin veya bilginin bir belgeden tamamen çıkarılmasıyla sonuçlanmamalıdır. Belgede bir ya da iki kelimenin, bir cümlenin ya da paragrafın, bir ismin, adresin ya da imzanın çıkarılması gerektiğinde muaf tutulan ayrıntıları düzenlemek için kullanılır. Birkaç cümlede veya sınırlı sayıda sayfada hassas bilgiler içeriyorsa, bu bilgiler gizlenir ve öğenin geri kalanı genel erişim için serbest bırakılır. Ancak redaksiyon talep edilen öğe veya dosya yanıltıcı veya anlaşılmaz hâle geliyorsa bir belgenin anlamsız hâle gelmesine neden olacak kadar çok bilginin redakte edilmesi gerekiyorsa – belgenin üçten birinden fazlası çıkarılması gerekiyorsa –, belgenin tamamı erişime kapalı olarak muhafaza edilmelidir.[62]

59 Pearce-Moses, *A Glossary of Archival and Records Terminology*, s. 336; Association of Records Managers and Administrators, *Glossary of Records and Information Management Terms* (Lenexa KS: ARMA International, 2007).

60 The National Archives, "Redaction Toolkit: Editing exempt information from paper and electronic documents prior to release", (2022), s. 2.

61 The National Archives, "Procedures for closure on transfer", (2019b), s. 3; The National Archives, "Access at transfer – Sensitivity Review Overview", s. 4.

62 International Council on Archives, "Principles of Access to Archives", Committee On Best Practices And Standards Working Group On Access (2012), s. 11; The National Archives, "Access to public records", s. 29; The National Archives, "Redaction Toolkit: Editing exempt information from paper and electronic documents prior to release" s. 3.

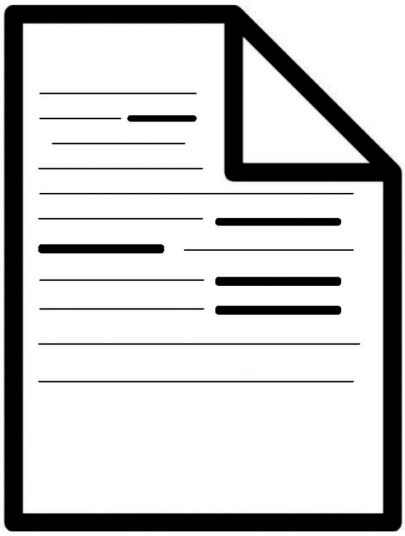

Şekil 1. *Redaksiyon İşlemi*

Hassas bilgi içeren kâğıt belgelerde orijinal belgenin ya da ana kopyanın fotokopisi çekilerek gizlenecek veriler kalemle veya siyah bant çekilerek (Şekil 1'de görüldüğü üzere) redakte edilir. Redaksiyon tamamlandıktan sonra kopyanın kendisi fotokopi hâline getirilir ve ardından imha edilir. Kalem kullanılarak redakte edilen bilgiler ışığa tutulduğunda okunabileceğinden tekrar fotokopi çekilmesi gereklidir. Bu kopya, orijinal belgenin yerini alan erişim kopyasıdır. Orijinal belge, erişim yetkisi bulunan personel dışında kimsenin erişemeyeceği kontrol dosyalarının yer aldığı dolaplarında tutulur. Bu yöntem yoğun emek gerektirir, ancak arşiv malzemesini muhafaza etmenin, içerdiği hassas bilgileri korumanın ve belgeyi aynı anda kullanıcıların erişimine sunmanın etkili bir yoludur.[63] Elektronik belgelerde bu işlem yazılım araçları ile sağlanmaktadır. Bununla birlikte elektronik belgenin basılı hâle getirilerek geleneksel redaksiyon işlemlerine tabi tutulduktan sonra tekrar elektronik ortama aktarılması da mümkündür. Ancak bu genellikle tercih edilen, işler ve yararlı bir seçenek değildir. Elektronik bir belge, bilgi silme ve farklı bir formata dönüştürme işlemlerinin bir kombinasyonu yoluyla redakte edilebilir.[64] Örneğin orijinali PDF formatında olan bir belgenin öncelikle düzenlenebilir metin formatına dönüştürülerek redaksiyon işlemleri başlatılmalıdır. Redaksiyon işlemi tamamlandıktan sonra tekrar orijinal formata dönüştürülmelidir. Ancak, bu işlem, belgenin karmaşıklığına ve kullanılan formatlara bağlı olarak dikkatlice ele alınmalıdır. Oluşabilecek biçimlendirme kayıplarının ve bilgi sızıntılarını önlemek için dönüşüm süreçleri iyi anlaşılmalı ve test edilmelidir.

63 Zachary G. Stein, "Privacy in Public Archives: Managing Personally Identifiable Information in Special Collections", *RBM: A Journal of Rare Books, Manuscripts, and Cultural Heritage*, C. XXII, S. 2 (2021), s. 8; The National Archives, 2022, s. 9.

64 The National Archives, "Redaction Toolkit: Editing exempt information from paper and electronic documents prior to release", s. 11.

Genel olarak redaksiyon sürecinde belge: anlam kaybı, kamuoyunun muhtemel ilgi düzeyi, harcanan çaba ve hata riski bakımından gözden geçirilmelidir.[65] Redaksiyon yapıldıktan sonra belge anlamını yitiriyorsa tekrar değerlendirilmeli veya kapatılmalıdır. Belge kamuoyunun ilgisini çeken bir konuyu içeriyor ve kamu yararı oluşmuşsa redaksiyon için harcanan zaman ve emek daha fazla olmalıdır. Ayrıca redaksiyon işleminde hata riski oluşabileceğinden deneyime muhtaç bir titizlikle yürütülmelidir.

c. Kapatma/Kapalı Tutma

Kamu belgelerine ve arşivlerine açık-engelsiz erişim, şeffaf ve güvenilir modern demokrasilerde önemli bir işleve sahiptir. Arşivlerin ve arşiv kurumlarının amacı sahip olduğu belgeleri olabildiğince kamu hizmetine açık hâle getirmektedir. Bu hususta "kapatma (*closed*) kararı" en son başvurulması gereken seçenektir. Belgeler üzerinde kapatma kararlarının alınması ulusal güvenlik, ekonomik çıkar, bireysel mahremiyet ve gizlilik, yasal düzenleme, bozulma ve yıpranma gibi çeşitli sebeplere dayanabilir. Hassas bilgilerin varlığı da bu kapsamdadır. Hassasiyet değerlendirmesi yapılan belgeler, içerik olarak hassas ise kamu yararına erişime kapatılma (*closed to acces in the public interest*) değilse kamuyu aydınlatma (*public disclosure*) yoluyla erişime sunulur. Bu sebeple "bilginin açıklanmasında veya saklanmasında kamu yararı var mıdır?" sorusunun cevaplanması gerekmektedir.[66] Bu bağlamda hassasiyet değerlendirmesi kavramı, İngiliz Ulusal Arşivleri tarafından hazırlanan "*Access to public records*" başlıklı rehberde belgelerin saklanıp saklanmayacağını ya da erişimin kısıtlanıp kısıtlanmayacağını belirleme süreci olarak tanımlanmıştır.[67] Erişim durumu kısmi sınırlılık olarak belge üzerinde anonimleştirme/maskeleme ve redaksiyon işlemleri ile sağlanır. Ancak belge ve belge gruplarının kısmi sınırlılık uygulanamayacak hacimde veya nitelikte hassas bilgi içermesi durumunda kapatma kararının alınması gerekir. Redaksiyon işlemi sonucunda belge veya belge grubunun tamamının ya da bir bölümünün kapatılması da gerekebilir. Kapatma kararları süreli veya süresiz olarak uygulanır. Bu durum belgenin hassas/özel nitelikli bilgi taşıdığını ifade eder. Kapatma kararı alınırken; hassas bilgi konusunda deneyimli personel görüşü ile benzer belgelerin durumu değerlendirilip belgenin sınırlama sebebi, fon içerisinde hangi belgelerin kapalı kalacağı, kapatma süresi ve üstveri öğesi görünür şekilde tanımlanmalıdır.[68] Örneğin X arşivi/belgesi KVKK'nın [ya da FOIA muafiyetinin] ilgili maddesi gereğince 100 yıl süre ile erişim kapalıdır. Belge içeriği hakkında tam bir açıklama yapılmasa da genel ifadeler ile

65 The National Archives, "Access to public records", s. 28, 29.

66 Lale Özdemir, "The National Archives and the Lord Chancellor's Advisory Council on National Records and Archives in the freedom of information era", *Journal of the Society of Archivists*, C. XXX, S. 2 (2009), s. 138

67 The National Archives, "Access to public records", s. 6

68 The National Archives, "Access to public records", s. 7; Rukancı, Anameriç ve Başar, Arşiv ve Arşivcilik: Kuram, Strateji ve Uygulamalar, s. 169.

tanımlanmalıdır.[69] Bu konuda kurum veya konu esaslı olarak sınıflamalar[70] yapılmaktadır. Eğer belgenin özeti[71] sunulabiliyorsa üstveri alanına eklenmelidir. Araştırmacılar, personel ve ilgililerin belgenin varlığı hakkında bilgi sahibi olabilmesi için üstveri alanının mutlaka var olması gerekir. Hangi bilgi türün veya fon-seri-dosya grubunun ne kadar süre ile kapatılacağına dair zaman cetvelinin[72] bulunması bu süreci kolaylaştıracaktır. Bu konuda anılan rehberde konulara göre sürelerin belirlendiği, belirlenemeyen alanlar için kamu yararı testinin uygulanacağı belirtilmiştir. Örneğin ulusal güvenlik (*National security*) konusu kamu yararı testi gerektiren ve buna bağlı olarak sürenin belirsiz olduğu bir alandır. Bunun dışında mahkeme belgeleri (*court records*) mutlak suretle 20 yıl kapalı olacağı belirtilmiştir.[73]

Süreli veya süresiz kapatma kararı alınan hassas bilgi içerikli belgeler için değerlendirme işlemi nihai olarak tamamlanmış değildir. Tekrar değerlendirme tarihi belirlenerek kaydedilmelidir. Bu işlem, kısıtlı veya kamu yararına erişime sunma durumu oluşmayana kadar rutin olarak devam etmelidir. Gizliliği kaldırılmış veya saklama süresi dolmuş bu tür belgeler için imha süreci başlamaktadır. Ancak normal belgelere uygulanan imha işleminden farklı bir süreç[74] işlemektedir.

d. Kamu Yararına Erişime Sunmak

Erişim kısıtlamasına yönelik herhangi bir durumun artık bulunmayarak gizliliğin kaldırılması (*declassification*), kısıtlama süresinin sona ermesi ve kamu yararına erişim gerekçeleriyle erişim kararı alınır. Kapatma kararı alınan veya ilk defa değerlendirilen belgeler üzerinde erişim kararı verirken bazı hususlara dikkat etmek gerekir:

69 The National Archives, "Procedures for closure on transfer", s. 6

70 Man Adası Kamu Belgeleri Ofisi (Public Record Office) bazı belgeler için kapatma kararlarını sınıflamıştır. Örneğin; hasta kayıtları, sağlık bilgileri, adlî tıp soruşturma dosyaları, mahkeme kayıtları okula kabul kayıtları 100 yıl süre ile kapatılmaktadır. Bk. Public Record Office, "A guide to accessing 'closed' records" (2022), s. 2.

71 Özetleme hassas bilgi içerikli belgeleri koruma/gizleme hususunda uygulanacak bir kısıtlama yöntemi olarak kullanılabilir. Üst veri alanında belgeye dair özet bilgisinin verilmesi ihlale sebebiyet vermiyorsa tercih edilebilir.

72 İngiliz Ulusal Arşivi tarafından yayınlanan "*Access to public records*" başlıklı rehberde erişim muafiyetleri, testleri (kamu yararı) ve kapatma sürelerine ilişkin çeşitli temalarda (ekonomi, mahkeme belgeleri, ulusal güvenlik vs.) çerçeveler sunulmuştur.

73 The National Archives, "Access to public records", s. 10, 11.

74 Nihai imha yöntemleri belgelerin hassasiyetine, formatlarına ve imha işlemine göre değişmektedir. Bu bağlamda sıradan çöp kutularının kullanımı sadece kamu malı olan belgeler için geçerli olmaktadır. Hassas veya kişisel bilgi içeren belgelerin imhası onaylı bir imha firması/şirketi tarafından gerçekleştirilmek suretiyle çöp kutularına konulmalıdır. Bk. The National Archives, "Disposal Scheduling", (2012), s. 18. BM Arşiv ve Belge Yönetimi Bölümü belgelerin imhasının geri döndürülemez olması gerektiği tavsiyesinde bulunarak bu durumun hassas bilgi içeren belgeler açısında riski ortadan kaldıracağını ifade etmektedir. Bk. National Records of Scotland, "Guidance to the Form and Content of the Model Records Management Plan", (2021), s. 31). Dijital belgeler için imha işlemi farklı işlemektedir. Dijital belgenin silinmesi nihai olarak yok edilmesini sağlamayabilir. Daha fazla bilgi için The National Archives tarafından yayınlanan "Disposal Scheduling" adlı kaynak ile ICO (Information Commisiner's Office) tarafından sunulan yöntemlere bk. https://ico.org.uk/for-organisations/advice-for-small-organisations/whats-new/blogs/practical-methods-for-destroying-documents-that-are-no-longer-needed/

(a) Belgelerin gerçekten var olup olmadığını (doğası gereği yok edilme riski yüksektir) belirlenmek,

(b) Belgede hangi güvenlik/gizlilik derecelerinin veya sınıflandırmaların bulunduğunu ve bunların kısa veya uzun vadeli etkilerinin olup olmadığı değerlendirmek,

(c) Belgede hangi kişisel bilgilerin bulunduğunu ve geçen zaman göz önüne alındığında hâla kapatılıp kapatılmaması gerektiğini değerlendirmek,

(d) Belgelerdeki bilgilerin nasıl erişilebilir kılınacağına karar vermek,

(e) Belgelere kimlerin hangi koşullarda erişebileceğini belirleyen bir erişim politikası oluşturmak,

(f) Belgeleri, hassasiyet konularını ve yasal mevzuatı bilen personel ile kapatma konusu görüşmek,

(g) Arşiv hizmetlerindeki benzer belgelerin erişim durumunu değerlendirmek,

(h) Belgede kullanılan dil dahil olmak üzere içerik hakkında bilgi sahibi olup danışmanlık hizmeti sunmak.[75]

Bu hususlara hassasiyetin devam edip etmediğini tespit etmek ve erişim koşullarını ortaya koymak için dikkat edilmelidir. Hassasiyet değerlendirmesi sürecinde, erişim öncelikli bir amaçtır. Kısıtlı erişimin olmadığı durumlarda tamamen kapatma yoluna gidilmelidir. Bunun dışında kapalı belgelere erişimin tamamen engellenmediği uygulamalar[76] da bulunmaktadır.

Hassasiyet Değerlendirmesi Zorlukları

Değerlendirme, belgelerin entelektüel içeriğine erişimin ilk safhasını oluşturan, mahremiyet ve gizliliğin gözden geçirildiği bir süreçtir. Değerlendirme sürecinde esasen hassas içeriğe sahip belgelerin – özellikle kişisel bilgi olarak yorumlanabilecek her şeyin – saklanması veya erişime sunulması bir risktir. Hassasiyet değerlendirmesi konusu nihayetinde riskle ilgilidir. Belgeyi olması gereken zamanda yayımlamama, belirlenen kapatma süresinden daha uzun saklama veya doğrudan erişimi aksatma riski kurumların güvenilirlik konusundaki itibarına zarar vermektedir.[77] Erişim ve kapatma kararlarının alınma sürecinde karşılaşılan her zorluk kamu ve kişi haklarının korunması noktasında birtakım riskleri beraberinde getirmektedir. Risk oluşumunun temeli, hassasiyet tespitinin yapılması ile başlamaktadır. Hassasiyet kararının verilmesi, erişim sınırlamalarının uygulanması

75 Josette Mathers, "Providing access to sensitive records: the Personal History Index (PHIND)", *Archives and Manuscripts*, C. XXVIII, S. 2 (2000), s. 60; The National Archives, "Access to public records", s. 19; The National Archives, "Procedures for closure on transfer", s. 4

76 Belge hassas bilgi içerse bile "önemli kamu yararının" olmasından dolayı erişime sunulması Man Adası Kamu Belgeleri Ofisi için geçerli bir gerekçe olarak listelenmiştir. Bk. Public Record Office, "A guide to accessing 'closed' records", s. 4).

77 Michael Moss ve Tim Gollins, "Our Digital Legacy: An Archival Perspective", *Journal of Contemporary Archival Studies*, C. IV, S. 2 (2017), s. 18-19.

varsa kapatma sürelerinin belirlenmesi sistematik yürütülecek bir sürecin kritik adımlarıdır.

Bir belge hassasiyet açısından değerlendirilirken kurumsal işleyişlerdeki farklılıklar başta olmak üzere pek çok etken zorlayıcı olabilmektedir. Bu süreçte mantıksal çıkarımların ve karşılaştırmaların yapılması gerekli olabilir. Örneğin, bir çalışanın kurum içerisinde aldığı isimler, görevler veya kararlar hakkında bilgiler normal olarak açıklanırken kurum içi disiplin meseleleriyle ilgili bilgiler hassasiyet oluşturduğundan belge dolaşımının erişim ve kullanım sınırlamaları ile yürütülmesi beklenmektedir. Bu durum çalışanın kurum içerisindeki çalışma barışını sağlaması, çalışma ortamında oluşacak sosyal baskının engellenmesi için gereklidir. Bunun birlikte iş tartışmalarıyla ilgili belgelerde bir çalışanın maaşıyla ilgili ayrıntıların hassas olma olasılığı, politik tartışmalarla ilgili belgelerde politikacıların, maaş ve harcama bilgilerinin bahsedilmesinden daha yüksektir. Çünkü politikacıların kamuya mal olmuş, şeffaf ve hesap verebilir yapıdaki kişiler olması, maaş mevzu bahis olsa da paralarını nasıl harcadıklarının şeffaflığında güçlü bir kamu yararı bulunmaktadır.[78]

Bilginin ifşasında ağır basan bir kamu yararı olmalıdır. Ancak bireyin onayının gerekli olduğu durumlarda – örneğin sağlık kayıtları – gizlilik yükümlülüğü eklenebilir. Bir bireyin sağlık kayıtlarına güven beklentisi, ölümünden bir süre geçene kadar ifşa edilmemesi şeklindedir.[79] Bu durum hassasiyetin uzunca bir süre devamlılık gösteren, zamana bağlı olarak kontrol edilmesi gereken bir süreç olduğunu göstermektedir.

Hassasiyet değerlendirmesi sürecinde, belgede yer alan her kelimenin, bilginin veya ifade biçiminin hassasiyet tespitini ve derecelendirmesini zorlaştırdığı durumlar da bulunmaktadır. Kelimeler bağlamlarına bağlı olarak hassastır veya hassas değildir. Doğal dilde farklı ifadeler kullanılarak aynı anahtar kelime hassas veya hassas olmayan bir karakter kazanabilir. Örneğin bir kişinin kötü bir hastalığa yakalanmasını, "X kişisi, AIDS'e yol açan HIV virüsünü taşımaktadır" olarak ifade etmek ile adres veya çalışma bilgilerinin belirtilerek söylenmesi arasında hassasiyet bakımında fark bulunmaktadır. İlk ifadede kişiye ait tanımlayıcı bir bilgi yoktur. Kişinin tanımlanarak netlik kazanması bu durumu daha hassas bir hâle getirmektedir. Benzer bir şekilde bir kurum içerisinde yaygın olarak kullanılan bir isim ile nadir bulunan isme ait hassasiyet durumları arasında farklılık vardır. Hastalık teşhisleri arasında bile farklılıklar oluşmaktadır. Kalp hastalığı teşhisiyle grip veya soğuk algınlığı, hassasiyet bakımında eşdeğer değildir. Kalp hastalığı hayat sigortası primlerinin artması ve istihdamın azalması gibi kişi için daha fazla kişisel kayba neden olabilir. Bazen iki hassas bilgiden biri diğerine göre daha hassas olabilir.

78 McDonald, *A Framework For Technology-Assisted Sensitivity Review: Using Sensitivity Classification to Prioritise Documents for Review*, s. 40; Hitart Narvala, Graham McDonald ve Iadh Ounis, "Sensitivity Review of Large Collections by Identifying and Prioritising Coherent Documents Groups", (ACM International Conference on Information & Knowledge Management, 2022), s. 4931.

79 The National Archives, "Guide to archiving personal data", s. 32.

Hassasiyetin objektif olarak ölçülemeyen sosyal ve kültürel faktörlere bağlı, gizlilik uzmanları tarafından belirlenmesi gereken bir konu olduğu düşünülmektedir.[80] Hassas bilgi kavramı, yaygın bir şekilde mevcut gibi görünse de, bazı yönleri belirsizdir. Hassas bilgilerin ayrı bir bilgi türü veya kategorisinde olup olmadığı, insanların genel bilgilerle ilgili olarak uygulayacağı hassasiyet kodlamasına ihtiyaç olup olmadığı ve hassas durumlar hakkındaki bağlamsal bilgilere referans yapılıp yapılmayacağı gibi konular belirsizdir.[81] Tüm bu tartışmalar, değerlendirme sürecinin titizlikle yürütülmesi gereken çok katmanlı bileşenlerden etkilendiğine işaret etmektedir. Tüm değerlendirme kararları, iyi bir mesleki uygulama meselesi olarak belgelenerek değerlendirme politikalarına uygun hâle getirilmelidir.

Değerlendirme, arşiv iş süreçleri içerisinde en hassas ve zorlayıcı konuyu oluşturmaktadır. Hassasiyet değerlendirmesiyle birlikte bu süreç, kurumlara ve değerlendiricilere çeşitli açılardan zorluklar çıkartmaktadır

a. Bağlam ve İlişki Kurma

Değerlendirme sürecinde belgelerin üretim ve kullanım amaçları, bir başka kurum veya birimdeki belgeler ile ilişkisi, tamamlayıcılığı gibi pek çok unsur dikkate alınır[82]. Belge özelinde ilişki (*relations*) kurma ve bağlamsal (*context*) incelemeler hassasiyetin tespit edilmesini zorlaştıran en önemli konudur. Hassasiyet hem nesnel hem de öznel bir bileşene sahip[83] olduğundan mevzuat nesnel, bağlama ise öznel yönünü oluşturmaktadır. Hassasiyet; bilginin türü ne olursa olsun kimin, kime, ne zaman, hangi bağlamda söylediğine, paylaşım ve kullanım koşullarına ve inceleme yetkisine bağlı olarak bağlamsal parametreler ile değerlendirilmelidir. Son yıllarda verilerin işlendiği bağlama giderek daha fazla vurgu yapılmaktadır.[84] Hassas olan ve toplanması kısıtlanması hatta yasaklanması gereken veri türlerini veya kategorilerini sıralamanın mümkün olmayacağı ileri sürülmektedir Ancak verilerin/sözcüklerin özünde "özel" veya "hassas" olmadığı, ancak bağlamları ve kullanımları göz önüne alındığında hassas ve hassas olmayan ayrımı olabileceği ihtimali bulunmaktadır.[85] Bu durum hassasiyet değerlendirmesini zorlaştırmaktadır. Hassasiyet yargısı genellikle bilginin üretildiği bağlama ve gözden geçirildiği zamana bağlıdır.[86]

80 Liqiang Geng, Yonghua You, Yunli Wang ve Hongyu Liu, "Privacy Measures For Free Text Documents: Bridging The Gap Between Theory and Practice", (Berlin Heidelberg: Springer, Trust, Privacy and Security in Digital Business: 8th International Conference Proceedings, 2011), s. 164.

81 Thompson ve Kaarst-Brown, "Sensitive information: A Review and Research Agenda", s. 248.

82 Rukancı, Anameriç ve Başar, 2021 s. 48.

83 Karen McCullagh, "Data sensitivity: proposals for resolving the conundrum", *Journal of International Commercial Law and Technology*, C. II, S. 4(2007), s. 197.

84 Kindt, *Privacy and Data Protection Issues of Biometric Applications*, s. 125; Kirsten Martin ve Helen Nissenbaum, "Privacy interests in public records: An empirical investigation", *Harv. JL & Tech*, S. 31(2017), s. 113.

85 OECD, *OECD Guidelines on the Protection of Privacy and Transborder Flows of Personal Data* (Paris: OECD Publishing, 2002), s. 40; Mark Elliot, Elaine Mackey ve Kieron O'Hara, The Anonymisation Decision-making Framework 2020, s. 136.

86 Graham McDonald, Craig MacDonald ve Iadh Ounis, *Active learning strategies for technology assisted sensitivity review* (Cham: Springer International Publishing, European Conference on Information Retrieval, 2018), s. 440.

Pek çok durumda hassasiyetin bağlama bağlı olduğu görülmektedir ve bu her zaman dilbilimsel bir analizde ele alınamaz.[87] Dilbilimsel analiz yalnızca belgedeki terimlere veya varlıklara odaklanan, hassasiyetin bu yaklaşımlar ile tespit edilmesi anlayışına dayanmaktadır. Hassasiyetin belge içerisindeki terimlerden veya belgenin konusundan tespit edileceği durumlar vardır. Fakat bu yaklaşımları belge değerlendirmesinin odağına almak kapsayıcı olmamaktadır. Terimlerle birlikte hassasiyet, büyük ölçüde bilgilerin bağlamına da bağlıdır.

Hassasiyet, mutlaka konu odaklı değildir, daha çok neyin ve kimin hakkında söylendiğinin birleşiminden kaynaklanmaktadır.[88] Bağlama göre hassasiyet senaryoları değişmektedir. Bağlamın hassas olmayan verileri hassas verilere dönüştürebileceğini göz önünde bulundurmak önemlidir. Veriler kullanıldığı bağlamda (örneğin kültürel, coğrafi, dinî, siyasi koşullar vb.), açıkça kişisel veya hassas olmasa bile veri analizi, birey veya grupları/toplulukları etkileyebilir.[89] Bu sebeple salt terim ve konulara göre listeleme yapılarak hassasiyet çerçevesi sınırlandırılır. Terim ve konu listeleri ancak yardımcı bir başvuru kaynağı niteliğindedir. Aynı bilginin hassasiyeti ortama, kişiye, zamana bağlı olarak değişiklik gösterdiğinden, değerlendirme sürecinde olasılıkların değerlendirilmesi ve belirlenmesi gerekmektedir.

Değerlendirme sürecinde hassasiyet metinden çıkarılamıyor ya da bir dizi terim veya kuraldan çıkarılamıyorsa ve aynı zamanda bağlamın da hesaba katılması gerekiyorsa, hassasiyeti tespit etmek çok daha karmaşıktır.[90] Hassas bilgiler örtük veya dolaylı olabilir. Bağlama bağlı olarak kişisel, kurumsal, siyasi ve ulusal güvenlik konuları ve diğer çağrışımlarla ilgili olabilir.[91] Bilginin hassas olup olmadığını belirleyen değerlendirici, bilgiyi kamuya açık hâle getirmenin muhtemel etkisi hakkında karar vermek durumundadır.

Tek başına hassas olmayan veya daha az hassas olan kişisel veri öğeleri, diğer verilerle ilişki kurularak birleştirildiğinde hassasiyet meydana gelebilir.[92] Bu durum "mozaik hassasiyet" kavramı ile açıklanmaktadır. Mozaik hassasiyet iki veya daha fazla belgedeki bilgiler birleştirildiğinde ortaya çıkmaktadır. Belirli bir konu için ilgili bir belge belirlendiğinde veya aynı konuyu kapsayan başka bir belgenin alaka düzeyinin değişebileceği görüşünden kaynaklanmaktadır.[93] Mozaik hassasiyet "*ilişki*" kurma kavramı ile bağdaşmaktadır.

87 Sabah Al-Fedaghi, *How sensitive is your personal information?* (New York: Association for Computing Machinery, Proceedings of the 2007 ACM symposium on Applied computing 2007), s. 165.

88 McDonald, *A Framework For Technology-Assisted Sensitivity Review: Using Sensitivity Classification to Prioritise Documents for Review*, s. 65.

89 Birleşmiş Milletler Geliştirme Grubu, *Data Privacy, Ethics and Protection. Guidance Note on Big Data for Achievement of the 2030 Agenda* (2017), s. 5.

90 Thompson ve Kaarst-Brown, "Sensitive information: A Review and Research Agenda", s. 248.

91 Moss ve Gollins, "Our Digital Legacy: An Archival Perspective", s. 13.

92 Constatine Photopoulos, *Managing catastrophic loss of sensitive data: A guide for IT and security professionals* (Burlington: Elsevier, 2011), s. 32; Rahime Belen-Sağlam, Jason R. C. Nurse ve Duncan Hodges, "Personal information: Perceptions, types and evolution" *Journal of Information Security and Applications*, S. 66 (2022), s. 14.

93 McDonald, *A Framework For Technology-Assisted Sensitivity Review: Using Sensitivity Classification to Prioritise Documents for Review*, s. 185.

Bir belge/nesne düzeyinde açıklama kendi başına zararsız olabilir, ancak daha yüksek düzeydeki bağlamsal bilgilerle birlikte, bireyin veri koruma haklarını ihlal edebilir. Örneğin, bir isim ve doğum tarihi tek başına zararsız görünebilir, ancak akıl sağlığı hastanesi hastalarının vaka dosyaları bağlamında hassas hâle gelir.[94] Bir isim tek başına bir kişiyi tanımlamak için yeterli değilken kişinin tanımlanmasını sağlayacak olan, ismin sahip olduğu pozisyon veya bir olay veya yer gibi diğer bilgilerle ilişkilendirilerek netlik kazanması sağlanır.[95] Bilgi kırıntılarının-veri parçalarının bir araya getirilmesi ile hassasiyet oluşabilir. Özellikle kurumsal belge dolaşımının yoğun olarak yürütüldüğü birimlerde çalışanlara ait bilgilerin hassasiyete sebebiyet verecek ilişkide olmaması gerekir. Örneğin bir çalışanın düzenli olarak yılın veya ayın belirli günlerinde izin kullanması – izin belgesinin herkes tarafından görülmesi durumunda – o kişinin dinî inanç ve hastalık bilgisinin açığa çıkmasına yol açabilir. Bununla birlikte belge içeriğinde yer alan ortam/mekân, hassasiyetin oluşmasına sebep olabilir.

Bazı ifadeler bir kamu hizmeti bilgilendirmesinde yer alıyorsa hassastır; bir gazete makalesinde yayınlanıyorsa hassas değildir. Benzer şekilde, bir kabine toplantısında söylenen sözler gizli olabilirken, Parlamento'da söylenen ve kaydedilen aynı sözlerin hassas olarak kabul edilmesi mümkün değildir.[96] Bir basın haberi gibi hâlihazırda yayınlanmış bir içerikte yer alan bilgilerin, özel olarak iletilen bilgileri tartışsa bile kamuya açıklandığından gizli olmadığı düşünülür. Ancak belge, hükûmetten veya başka bir kuruluştan bir yetkilinin basın açıklamasının içeriği hakkında ek bilgi sağlayan görüşlerini içeriyorsa, bu durumda görüşlerin hassas ve gizli olduğu kabul edilebilir.[97] Bir silah anlaşmasıyla ilgili bilgiler içeren belgelerde; ülke, iyi bilinen ve mevcut dostluk ilişkilerinin pozitif olduğu modern, liberal bir demokrasi ise bu belgenin hassasiyeti çok az olabilir. Öte yandan, monarşik ve baskıcı bir rejim tarafından yönetilen bir ülke ise, anlaşmanın doğası oldukça hassas hâlegelebilir.[98]

Değerlendirme sürecinde belgenin bağlamını çözümlemek, sadece terim ve konulara dayalı olarak yürütülemeyecek kadar zorludur. Özellikle bu sürecin hassasiyet odaklı bir yönünün olması, bağlamın belge düzeyinde ayrıntılı bir şekilde irdelenmesini gerekli kılmaktadır. Fakat ele alınan her belge özelinde bağlamsal zorluklar ortaya çıkmayabilir. İçerik hacmi, standart olarak üretilen belge yapısı ve kurumsal farklılıklar, bağlama dayalı olarak hassasiyet değerlendirmesini etkileyebilir.

94 The National Archives, "Guide to archiving personal data", s. 30.

95 The National Archives, "Guide to archiving personal data". 30-31.

96 Alistair G. Tough, *The Scope and Appetite for Technology-Assisted Sensitivity Reviewing of Born-Digital Records in a Resource Poor Environment: A Case Study From Malawi* (Hershey: IGI Global, Handbook of Research on Heritage Management and Preservation, 2018), s. 177.

97 McDonald, *A Framework For Technology-Assisted Sensitivity Review: Using Sensitivity Classification to Prioritise Documents for Review*, s. 34.

98 Moss ve Gollins, "Our Digital Legacy: An Archival Perspective", s. 14.

b. Zaman

Belgeler, arşiv değerlerini koruduğu sürece saklanırlar.[99] Değerlendirme sürecinde, belgelerin arşivsel değerine bağlı olarak içermiş olduğu hassasiyetler, saklama sürelerine doğrudan etki etmektedir. Koruma sağlama ihtiyacı zamanla azalırken bazı durumlarda bir olayın üzerinden onlarca yıl geçmesine rağmen mahremiyet beklentisi hâla geçerli olabilir.[100] Buna karşın toplumsal koşulların değişmesi, sosyal ve kültürel gelişmişlik gibi faktörler hassasiyet algısına etki ederek önem atfedilmeyen bir bilgiyi sonradan hassas veri kategorisinde nitelendirmeyi gerekli kılabilir.[101] Ancak hassasiyetin zaman geçtikçe azaldığı yaygın olarak kabul edilmektedir.[102] Zaman faktörü, çoğunlukla kişilere bağlı olarak ortaya çıkan hassasiyetler için öne çıkmaktadır. Hassas bilgi içerikli belgelerde; kişinin yaşı, ölümü, ölümünden sonra yakınlarına olan olası etkileri zamana bağlı olarak hassasiyet değerlendirmesini zorlaştıran noktalardır. Amerikan Ulusal Arşivler ve Kayıtlar İdaresinin 2004 yılında ölen bir avukata ait cesedin fotoğraflarını istemesi üzerine yüksek mahkeme, ölüm sahnesi fotoğraflarının yayımlanmasının kişisel mahremiyetin haksız ihlali anlamına geleceğini ifade ederek bu talebi reddetmiştir. Her ne kadar ölen kişinin kendi kişisel mahremiyeti tehlikede olmasa da, hayatta kalan aile üyeleri bu duruma müdahale ederek yürürlükte olan kişisel gizlilik yasasına itiraz etmişlerdir. Kamuya açıklanması, ilgili bireyin veya birinci dereceden soyundan gelenlerin bilgilendirilmiş rızasını gerektirdiğinden mahkeme, ölen kişiye ait ölüm sahnesi fotoğraflarının kişisel gizliliğini, hayatta kalan aile üyelerini kapsayacak kadar genişlemesine karar vermiştir.[103] Amerikan Arşivistler Derneği Etik Kuralları başta olmak üzere normatif arşiv uygulamalarına göre, gizlilik hakları bireyle birlikte yok olmaktadır. Ancak bağış yoluyla sağlanan bir özel arşiv materyali söz konusu olduğunda bağışçıların ölmeden önce hassas bilgilere erişimi kısıtlamadığı veya bu bilgilere ilişkin isteklerini belirtmediği durumlar gizlilik kaygısı oluşabilmektedir. Böyle durumlarda arşivciler, arşiv normları esasınca bireyin ölümüyle birlikte mahremiyet haklarının sona erdiğini[104] öne sürerken, diğer yanda bağışçıların yakınları tarafından talep edilen makul kısıtlamalara sıklıkla saygıgöstermektedir.[105]

İngiliz Ulusal Arşivi tarafından yayınlanan rehberler ve pek çok bilimsel çalışma, hassas bilgi içerikli belgelerde yaşanması muhtemel zamana dayalı problemler

99 Rukancı, Anameriç ve Başar, 2021, s. 49.

100 The National Archives, "Guide to archiving personal data", s. 33.

101 Bulut, "Özel Bir Hukuksal Koruma ve Veri Kategorisi Alanı: Hassas Kişisel Veriler", s. 124.

102 Sillitoe, "Privacy in a public place: Managing public Access to personal information controlled by archives services", s. 12; The National Archives, "Access to public records", s. 7; Moss ve Gollins, "Our Digital Legacy: An Archival Perspective", s.17; McDonald, *A Framework For Technology-Assisted Sensitivity Review: Using Sensitivity Classification to Prioritise Documents for Review*, s. 51.

103 Sillitoe, "Privacy in a public place: Managing public Access to personal information controlled by archives services", s. 12; J. Lyn Entrikin, "Family Secrets and Relational Privacy: Protecting Not-SoPersonal, Sensitive Information from Public Disclosure", *University of Miami Law Review*, S. 74 (2020), s. 827.

104 The National Archives, "Access to public records", s. 9.

105 Alex H. Poole, "An ethical quandary that dare not speak its name: Archival privacy and access to queer erotica", *Library & Information Science Research*, C. XLII, S. 2 (2020), s. 6-7.

ve belirsizlikler için bazı çerçeveler çizmiştir. Hassas kişisel bilgiler, çoğu Avrupa ülkesinde 100 ila 110 yıl süreyle (biliniyorsa kişinin yaşı düşülerek) kapatılmaktadır. Buna karşın ABD Bilgi Edinme Hakkı Kanunu, yaşayan bir bireyin mahremiyetini ihlal edecek hassas bilgi içeren belgelerin 75 yıla kadar saklanmasına izin vermektedir.[106] Avrupa ülkelerinde kişinin yaşı bilinmiyorsa, reşit olmayanlar için tüm süre boyunca, 16 yaşın üzerinde olduğu düşünülenler için ise 80 veya 94 yıl boyunca kapatılmaktadır.[107] Kişisel hassas bilgiler söz konusu olduğunda ilgili kişinin hayatta olup olmadığının bilinmediği durumlarda, belgenin kapalı tutulma süresinin, 100 yıl olarak – bir yaşam süresi – varsaymak ve bir yetişkin için (eğer yaşı bilinmiyorsa), belgenin düzenlendiği tarihte yaşının 16 olduğu varsayılmaktadır. Bir kişinin yaşı bilinmiyorsa, kapatma süresini tahmin etmek için belgedeki kişisel bilgiler ve bağlamsal kanıtlar kullanılmalıdır. Kişinin bir yetişkin olduğu açıksa, tahmini yaş 16 olarak belirlenmelidir. Bağlamsal kanıtlardan kişinin kaç yaşında olduğu anlaşılamıyorsa, örneğin suç mağduru veya bakım evinde ikamet eden bir çocuk olabileceği durumlarda, 100 yıllık kapatma süresinin tamamı kullanılmalıdır.[108] Bu süre, yalnızca ölüm oranı için keyfi bir rakam olarak değil, daha ziyade, doğal yaşam sırasında kapatma ve ölüm sonrası sınırlı korumayı öngörmektedir.[109] Sınırlı koruma, kişinin ailesi ve yakınlarının zarar görmemesi anlayışı için dikkate alınmalıdır.

Ulusal Arşivler ve Danışma Konseyi, hassasiyetin ne kadar süreyle geçerli olacağının bilinmediği ve İngiltere Bilgi Edinme Hakkı Yasası'nda herhangi bir son tarihin öngörülmediği hassas bilgiler için 10 yıllık bir kapatma süresini savunmaktadır. Koşullar zaman içinde değişebileceğinden, belgelerin her on yılda bir yeniden gözden geçirilmesi tavsiye edilmiştir.[110] Kapatma süreleri, hassasiyet zaman içinde azaldığından, belgenin bitiş tarihinden itibaren tanımlanmış bir süre için olmalıdır. Belgelerin açılabileceği belirli bir zamanın belirlenmesinin mümkün olmadığı durumlarda, kapatmaya devam edilmesinin gerekli olup olmadığına karar vermek ilgili birim tarafından yeniden gözden geçirileceği ileri bir tarih belirlenmelidir. Yaygın kapatma süreleri kişilerle ilgili olanlar için "ömür boyu" veya yeniden inceleme için on yıllık dönemlerdir.[111] Bazı görüşlerde, bu süre 30 yıl olarak ifade edilmektedir. Eğer 30 yıl sonra hâla önemli sıkıntıların yaşanacağı hissediliyorsa aynı bilginin bireyin yaşamı boyunca yayılması da aynı etkiyi yaratacaktır. Bir belgedeki bilginin ne kadar süreyle önemli bir soruna yol açacağı konusunda daha fazla öznel tartışmaya bağlı kalmak yerine, daha basit ve nesnel ölçütler kullanılması gerekir.[112] Bu bağlamda

106 Bennet B. Borden ve Jason R. Baron, *Opening up dark digital archives through the use of analytics to identify sensitive content* (IEEE, IEEE international conference on big data, 2016), s. 3225.

107 Moss ve Gollins, "Our Digital Legacy: An Archival Perspective", s. 13.

108 Sillitoe, "Privacy in a public place: Managing public Access to personal information controlled by archives services", s. 11; Thompson ve Kaarst-Brown, "Sensitive information: A Review and Research Agenda", s. 252; Allan, *Records Review*, s. 14; The National Archives, "Closure Periods", s. 4.

109 Sillitoe, "Privacy in a public place: Managing public Access to personal information controlled by archives services", s. 11.

110 The National Archives, "Closure Periods", s. 2.

111 The National Archives, "Access to public records", s. 7; The National Archives, "Access at transfer – Sensitivity Review Overview", s. 3.

112 Thompson ve Kaarst-Brown, "Sensitive information: A Review and Research Agenda", s. 252.

standart izleme dönemlerinin ilgili hassas bilgi türü doğrultusunda oluşturulması, zamana bağlı ortaya çıkacak problemlerin çözülmesine yardımcı olacaktır.

Zamana bağlı olarak hassasiyet değerlendirmesi, bağlam unsurları çerçevesinde zorluklar oluşturmaktadır. Belge konusunun zamanla önem kaybetmesi veya önem kazanması; belgede adı geçen kişilerin konum-mevki-görev faktörleri doğrultusunda zamanla bürokratik, siyasi ya da kamu tanınırlığı yüksek kişiler hâline gelmesi; uluslararası ilişkilerin zaman içinde değişmesi; zamanla sosyal, siyasi ve kültürel farklılıkların meydana gelmesi hassas bilgi içerikli belgelerin hassasiyet durumlarını pozitif veya negatif yönde etkileyebilir. Bu durum belgenin üretim aşamasında hassas olarak belirlenmesi ve gizlilik derecesinin oluşturulmasını zamana karşı anlamını yitirmesi olarak ifade edilebilir. Bunun dışında hukuki varlık, gizlilik ve hassasiyet değerlendirmesinin uygulanabilmesi için gereklidir. Örneğin Osmanlı dönemi arşiv belgelerini içeren Osmanlı Arşivinde yer alan belge ve belge gruplarına yönelik bir gizlilikten ve hassasiyetten bahsetmek çoğunlukla mümkün değildir. Ancak son dönem siyasi ve yönetimsel faaliyetler, kişi ve ailelere ait belge gruplarının içeriği oluşabilecek etki bakımından ayrıca değerlendirilebilir.

Hassasiyet, tarihsel olmamak ile güncel bir bakış açısıyla sürekli değişime açık olarak değerlendirilmesi gereken zorlu bir süreçtir. Değişen siyasi koşulların ikili ülke ilişkilerindeki hassasiyete etkisi bulunmaktadır. Örneğin Brexit müzakerelerine duyulan ihtiyaç, daha önce yapılan bazı yorumların artık Birleşik Krallık'ın AB'den ayrılmadığı duruma göre daha hassas olabileceği anlamına gelmektedir.[113]

Bunun dışında açıklanma zamanı birtakım ticari risklere sebebiyet verecek belgeler için de aynı durum söz konusudur. Şirketler için önemli piyasa sonuçları olan bir ticari anlaşmayı açıklayan belge resmî duyurudan önce hassastır. Duyurunun ardından kamuya açık bir bilgidir. Aynı şekilde, kamu sektörü bağlamında, bir ekonomi veya ticaret politikası oluşturulurken çok hassas olabilir, ancak ortaya çıkan politika yayımlandıktan veya yasalaştıktan sonra hassas değildir.[114] Bu bağlamda, zamanın hassasiyet oluşumu için önemli ve dikkat edilmesi gereken nokta olduğu anlaşılmaktadır

c. Belge Hacmi, Kaynak ve Bütçe

Kamu kurumlarında üretilen ve kullanılan belge miktarında yaşanan artış değerlendirme işlemlerini zorlaştırmaktadır. Özellikle elektronik belge yönetim sistemlerine geçilmesi, çok sayıda belgenin üretilmesini kolaylaştırırken birikmekte olan belge yığınının değerlendirme, analiz, koruma ve yetkisiz erişim ihlallerini önleme süreçlerini karmaşık hâle getirmektedir. Değerlendirme sürecinin odak bir yönünü oluşturan hassas bilgi içerikli belgeler söz konusu olduğunda bu durum ayrıca zorluk çıkarmaktadır. Fiziksel ortamdaki belgeler, değerlendiriciler tarafından el yordamı (*manuel*) olarak geleneksel bir değerlendirme işlemine tabi tutulmaktadır. Elektronik belgeler için ortama bağlı farklılıklar bulunsa da büyük

113 McDonald, McDonald ve Ounis, *Active learning strategies for technology assisted sensitivity review*, s. 3

114 Moss ve Gollins, "Our Digital Legacy: An Archival Perspective", s. 14.

ölçüde benzerdir. Her belge özelinde yapılan bu işlem, hassas bilgi içerikli belgeler için daha fazla zamana, teknolojik altyapıya ve uzman personele gereksinim duyulan kaynak ve bütçe planlamasına yük oluşturmaktadır.

Hassasiyet değerlendirmesi, uzmanlık gerektiren, karar verme süreçlerinde çoğunlukla geleneksel yöntemlerinin kullanıldığı bir süreçtir. Bu sürecin büyük belge yığınlarına karşı yürütülmesi, işlemlerin yavaşlamasına, birikmelerin kademeli olarak artmasına sebebiyet vermektedir. Hacim sorununa bağlı olarak değerlendirme için gelişmiş teknolojik altyapının oluşturulması, güvenli bir ortamın kurulması ve sürdürülmesi, mevcut bilgi sistemleriyle entegrasyonun sağlanması gerekir. Bu bağlamda her belgeyi baştan sona incelemek pratik olmayarak hassas bilgilerin tespitinde olası gözden kaçmalara yol açar.

Belge hacmi, değerlendirme sürecinde insan hatası olasılığını artırarak yorgunluk ve aşırı bilgi yüküyle kritik ayrıntıların fark edilmemesine sebep olabilir. Daha büyük hacimli kamu belgelerinin ele alınması, değerlendirme için daha fazla personel gerektirir. Hata oranı, değerlendirmenin yardımcı araçlar kullanılarak yapıldığı sistemler/yazılımlar için de geçerlidir. Hassasiyet değerlendirmesi için kullanılan otomatik araçlar, yanlış pozitifler (hassas olmayan bilgilerin yanlışlıkla hassas olarak tanımlanması) veya yanlış negatifler (hassas bilgilerin eksik olması) üretebilir. Doğruluk oranının artırılmasını sağlamak, hem fiziksel hem de elektronik ortamdaki büyük belge toplulukları ile zorlaşmaktadır.

d. Mevzuat

Mevzuat, bilgileri korumak, güvenlik çerçevesi çizmek ve bilgi güvenliğini tehlikeye atan kişi veya kurumlar için yasal sonuçlar oluşturarak koruyucu bir görev üstlenmektedir. Hassas bilgiler daha önce bahsedildiği üzere mevzuat düzenlemelerinde çeşitli kavramlar ile yer bulmuştur. Mevcut mevzuata değerlendirme bölümünde ayrıca değinilecektir. Bu düzenlemelerde hassas bilgiler, genellikle sayılma yoluyla aktarılarak örneklemeler yapılmıştır. Ancak hassasiyetin sayılarak listelenmesi veya konulara ayrılması, bağlamsal faktörlere bağlı sınırsız hassasiyet senaryolarının göz ardı edilmesi anlamına gelmektedir. Sadece üst mevzuat düzenlemelerinde sayılan konu veya durumlar hassasiyet çerçevesinin daraltmaktadır.

Hassas bilgilerin mevzuat düzenlemelerinde hangi koşullarda işleneceği ifade edilmektedir. Kamu yararına yürütülen bir görev, resmî yetkinin kullanılması veya meşru bir menfaat gibi alternatif bir hukuki dayanağın daha uygun olması hâlinde, arşiv hizmetlerinin veri sahiplerinden onay alması zorunlu değildir. Verilerin kamu yararına arşivleme amacıyla daha fazla işlenmesi, uyumlu bir yasal işleme olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle herhangi bir ek yasal dayanak gerekmez. Bu, öncelikle kurum içi arşiv hizmetlerine sahip kuruluşlar için geçerli olmaktadır.[115] Ancak bir kişinin din inancının hassas bir kişisel bilgi olduğu ve hukuka uygun bir dayanak olmaksızın işlenemeyeceği açık olsa bile, dinî bayram izinlerinin hassas kabul edilip edilmeyeceği açık değildir. Veya veri sorumlularının bu tür kişisel

115 The National Archives, "Guide to archiving personal data", s. 16.

bilgileri daha fazla koruma altında saklama yükümlülüğü altında olup olmadığını bilmek kolay değildir. Bazı mevzuatlarda yer alan ancak bazı mevzuatlarda göz ardı edilen kategoriler (sosyal ihtiyaçlar gibi) için, daha fazla yönlendirme olmaksızın bilgilerin hukuka uygun şekilde nasıl işleneceğinin yorumlanması daha da zordur.[116] Arşivciler bilgi edinme hakkı ve veri koruma mevzuatı hükümleri çerçevesinde dijital çağda mahremiyet ve gizlilik konusunda [artan endişelerle giderek büyüyen] bir dizi yasaya uymak zorundadır. Bu kanunların yorumlanması ve uygulanması, arşivcilerin erişim sağlama görevini karmaşık hâle getirmektedir.[117]

Mevzuat ve bağlı düzenlemelerde (tebliğ ve talimatlar, usul ve esaslar, yönergeler vs.), hassas bilgi çerçevesinin ve hassas bilginin hangi koşullarda işleneceğinin kapsamlı bir yapıda olmaması, değerlendirme sürecinde sadece belirli unsurların hassas olarak değerlendirilmesine yol açmaktadır. Değerlendirme sürecinde mevzuatta sayılan hassasiyetler ve bilgi işleme koşullarına ek olarak bağlamın hassasiyet oluşumu ve işleme süreçlerinde büyük bir etkiye sahiptir.

e. Sosyal ve Kültürel Farklılıklar

Belirli konular farklı kültürlerde hassas veya tabu olabilir. Bazı toplumların (Örneğin Amerika, Avrupa ülkeleri) kültürlerinde kişisel bilgiler konusunda nispeten yüksek düzeyde bir açıklık söz konusu olabilir ve bireyler yaşamlarıyla ilgili ayrıntıları kendi rızası ile paylaşabilir. Bunun aksine, mahremiyete daha fazla önem veren toplumlarda, kişisel konular daha özel kabul edilmekte ve bu tür bilgiler daha seçici bir şekilde ifşa edilmektedir. Bir kişi, kültür ya da durum için hassas olan bir konu başka bir kültürde benzer şekilde algılanmayabilir.[118] Mevzuat düzenlemelerinde sayılan hassas konuların seçimine ilişkin hukuki tercih, büyük oranda veri türlerinin hassas verilere dönüşmesinde etkili olan toplumsal değer yargılarının değişken olmasından ve kültürel kodlara göre kaynaklandığı söylenebilir.[119] Bir ülkede evrensel kişisel tanımlayıcılar hem zararsız hem de yararlı olarak kabul edilirken, başka bir ülkede son derece hassas olarak kabul edilebilir ve kullanımları kısıtlanabilir, hatta yasaklanabilir. Bazı ülkelerde, gruplar ve benzer varlıklarla ilgili verilere koruma sağlanırken, başka bir ülkede bu tür bir koruma tamamen mevcut olmayabilir.[120]

Sosyo-kültürel faktörler belirli verilerin hassasiyetini önemli ölçüde değiştirebilir. Bir kişinin yaşı Kuzey Amerika'da mahremiyet olarak kabul edilirken, bazı Asya ülkelerinde olmayabilir.[121] Otoriter veya teokratik toplumlarda din, cinsel

116 Belen-Sağlam, Nurse ve Hodges, "Personal information: Perceptions, types and evolution", 2022, s. 9

117 Lemieux ve Werner, "Protecting Privacy in Digital Records: The Potential of Privacy-Enhancing Technologies", s. 3

118 Peter Fule ve John Roddick, *Detecting privacy and ethical sensitivity in data mining results* (*Proceedings of the 27th Australasian conference on Computer science-Volume*, Dunedin: Australian Computer Society, 2004), s. 162.

119 Bulut, "Özel Bir Hukuksal Koruma ve Veri Kategorisi Alanı: Hassas Kişisel Veriler", s. 138.

120 OECD, *OECD Guidelines on the Protection of Privacy and Transborder Flows of Personal Data*, s. 38.

121 Geng ve diğerleri, "Privacy Measures For Free Text Documents: Bridging The Gap Between Theory and Practice", s. 164.

tercih, siyasi görüş yüksek derecede hassas bilgiler olarak görülmektedir. Cinsel yönelim, teokratik hukukunun uygulandığı ülkelerde çok daha hassastır. Algılanan hassasiyet, hem toplumlar veya etnik gruplar arasında hem de bu gruplar içerisinde büyük farklılıklar göstermektedir. Bazı özellikler sadece ayrımcılık potansiyeli nedeniyle hassastır; din, ırk ve etnik grup bilgisi bu sebeple çoğu veri koruma kanununda hassas olarak sınıflandırılmaktadır. Yanlışlıkla ya da kötü niyetle ifşa edildikten sonra kötüye kullanım potansiyeli de hassasiyet değerlendirmelerini etkilemektedir. Din, yüksek derecede mezhep çatışmasının yaşandığı bölgelerde oldukça hassas bir konudur.[122]

Mahremiyet evrensel bir kavram gibi görünse de neyin özel olduğu ve hangi koşullar altında olduğu insan grupları arasında ve zaman içinde büyük farklılıklar göstermektedir. Örneğin, ABD'de Federal Soruşturma Bürosunun belgelerini değerlendiren arşivcinin bile dosyalarda gelir vergisi beyannamesi bilgilerini görmesine izin verilmezken, İsveç'te ise aksine gelir vergisi bilgileri kamuya açıktır.[123] Değerlendirici kişisel veya hassas veriler içeren belgeleri değerlendirirken şeffaflık ve kültürel normlara saygı arasında bir denge kurmakta zorlanabilir. Belirli konuları çevreleyen kültürel nüansların farkında olmamak veya bunlara karşı hassasiyet göstermemek, içeriğin gerçek önemini veya sonuçlarını değerlendirmeyi zorlaştırmaktadır. Özellikle yerel gupların veya belirli toplulukların farkında olduğu hassasiyetlerin değerlendirilmesi kurumlar ve değerlendiriciler için kritik bir süreçtir. Bir kişinin tuttuğu futbol takımı, dinî veya siyasi sempati gibi başka şeylere işaret etmesi durumunda sorun teşkil edebilir. Örneğin Kuzey İrlanda veya İskoçya'nın batısında, Celtic veya Rangers'ı desteklemek sırasıyla cumhuriyetçi veya muhafazakâr olmakla güçlü bir şekilde bağlantılıdır.[124] Doğrudan olmamak ile birlikte böyle bir ilişkinin kurulması hassasiyet oluşumu için yeterlidir.

Hassasiyet bir kültürden diğerine farklılık göstermek ile birlikte aynı toplumsal yapı içerisinde kültürel yozlaşmaya, duyarsızlaşmaya veya artık hassas olarak algılanmamaya bağlı olarak değişmektedir. Örneğin Avrupa'da bazı ulusal arşiv kurumları evlilik dışı çocuklara yönelik bilgileri içeren belgeleri geçmişte redakte ederek yayımlarken artık günümüzde böyle bir uygulamaya ihtiyaç duyulmamaktadır. Dolayısıyla toplumsal ahlak ve etik anlayışındaki dönüşümler, hassasiyet tespitine ve erişime doğrudan etki etmektedir.

Hassasiyet değerlendirmesi sürecinde değerlendirici, yaşadığı toplumun bir üyesi olarak sosyal-kültürel farklılıkları tespit etmesi mümkündür. Ancak zaman içerisinde toplumlarda değişen hassasiyet algısı, yerel ölçeklerde bile olsa farklılaşması hassasiyet değerlendirmesini zorlaştırmaktadır. Değerlendiriciler, hassasiyetin hem yasal hem de kültürel boyutları olduğunu, araştırmacıları kültürel açıdan hassas malzemelerin erişim sınırlamalarına uygun bir şekilde kullanılmasını teşvik

122 John M. M. Rumbold ve Barbara K. Pierscionek, 2018, s. 57

123 Henttonen, 2017, s. 288

124 Rumbold ve Pierscionek, "What are data? A categorization of the data sensitivity spectrum", *Big data Research*, S. 12 (2018), s. 56.

etmelidir[125]. Hassasiyet değerlendirmesi sürecinde, bireylerin ve toplumların kendi iç dinamiklerine ek olarak kültürel çeşitliliğin dikkate alınması beklenmektedir.

f. Kişisel Bakış ve Deneyim

Değerlendirme, önyargıdan ve öznellikten bağımsız olmamakla birlikte günün kültürel değerleri esasınca değerlendiricilerin eğilimlerine yansımaktadır.[126] Kişisel bakış açısı ve deneyim, belgelerin hassasiyet değerlendirmesini adalet ve güvenilirlik açısından olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Değerlendirme, birisinin belgenin içeriğini yorumlamasını gerektirdiğinden son derece insan yargısına bağlıdır.[127] Değerlendirme sürecinde, objektif ve tarafsız yaklaşılması beklenmektedir. Ancak değerlendiricinin kişisel bakış açısı ve deneyimleri kişinin yargısını istemeden de olsa şekillendirir. Özellikle hassasiyet değerlendirmesi söz konusu olduğunda doğrudan etki edebilmektedir. Değerlendiriciler kişisel inançlarına, kültürel geçmişlerine veya deneyimlerine dayanarak belirli bir siyasi veya sosyal bakış açısıyla birbirlerinden farklı hassasiyet yargılarına ulaşabilmektedir. Hassasiyet yargısı; öğrenmenin, deneyim süresinin, toplumsal kültürün ve çevre koşullarının bilinçsiz önyargılarını taşıyabilmektedir. Bu durum hassasiyetin tespitine, erişim kısıtlamalarına ve kapatma kararlarına da yansımaktadır. Mahremiyeti ve hassasiyeti tehdit eden bilgileri tespit etmek daha da zorlaşmaktadır. Çünkü belirleyici olan bireysel gerçeklerin oluşturmuş olduğu bilgi birikimidir.[128] Bir belge grubundaki tüm belgeler, tek bir kişi tarafından incelenmesi gerektiğinde, hassasiyet yargısı uzman değerlendiricinin deneyimine bağlı olarak değişebilmektedir. Hassasiyet değerlendirmesi, örtük bilgi birikiminin oluştuğu, ait olunan toplum içerisinde ilgili mevzuat hükümlerinin farkında olunduğu uzmanlık gerektiren bir süreçtir. Bu sebeple kişiler arası aktarılabilirliği zamana bağlıdır. Nesnel bir değerlendirme işleminin yapılamaması, belgenin somut göstergelere dayanmayan bağlamsal farklılıklar içermesiyle de zorlaşmaktadır. Bu sebeple kişisel değerlendirmelerden ziyade bu konuda komisyon veya çalışma grubu oluşturularak[129] değerlendirme işleminin farklı kişiler tarafından kontrolüne, değerlendiricilerin belge üstveri bilgisine eklenmesine ve değerlendirilen belgenin periyodik aralıklar ile tekrarına gereksinim duyulmaktadır.

Değerlendirme ve Sonuç

Bu çalışmada, kamu belgelerinin güvenlik ve gizliliğinin hassasiyet bağlamında nasıl değerlendirildiği, sürecin karmaşıklığı ve zorlukları incelenmiştir. Hassasiyet değerlendirmesi, kamu kurumlarında üretilen ve kullanılan belgelerin dolaşımdaki güncel dönemleri, ulusal arşive transferi, erişim veya kapatma kararı alınması

125 Katherine McCardwell, *Intellectual Propoerty Concerns in Undocumented Corporate Collections – Case Studies in Archival Ethics* (Chicago: Society of American Archivist, 2014), s. 4.

126 Johns, "Appraisal and Disposal", s. 32.

127 Thompson ve Kaarst-Brown, "Sensitive information: A Review and Research Agenda", s. 248.

128 Henttonen, 2017, s. 288.

129 Rukancı, Anameriç ve Başar, 2021 s. 46.

bakımından kritik önem taşımaktadır. Ancak bu süreç, anılan faktörlerden dolayı oldukça zorlayıcı olabildiğinden bireylerin mahremiyeti, kurumların itibarı ve güveni bakımından hassas bir yönü bulunmaktadır. Kamu belgelerinin güvenli ve etkin bir şekilde yönetilmesi, kamu şeffaflığını ve hesap verebilirliğini güçlendirmektedir. Hassas bilgi içeren belgelerin arşivlenmesi, hassasiyet ve güvenlik dengesini gözetmeyi gerektiren karmaşık bir süreçtir. Her bir değerlendirme zorluğuna yönelik önlemlerin alınması mümkündür. Örneğin zaman problemi periyodik değerlendirme ve saklama süresi sınıflandırmaları ile; kişisel bakış açısı ve deneyime bağlı problemler birden fazla değerlendirici ve teknoloji destekli muadil karar hatırlatma sistemleri ile; belge hacminden kaynaklanan bütçe ve personel problemleri teknoloji destekli değerlendirme yazılımları ile; sosyo-kültürel ortam ve mevzuat problemleri, dönüşen toplumsal yapı, hassasiyet zayıflaması/kaybı veya edinimi ihtimali ve bağlam çerçevesinde yeniden yapılandırılarak çözülebilir. Ancak bahsedilen zorluklar arasında yer alan "bağlam", her belge özelinde sonsuz bir ihtimali barındıran hassasiyet değerlendirmesi sürecinin en önemli ve zorlayıcı konusu olmaktadır. Bağlam ve ilişki [diğer belgelerin/bilgi kırıntılarının hassasiyete etkisi] etkisinin hassasiyet değerlendirmesi sürecinde tartışılmaya ve çözümler üretilmeye devam eden konular olacağı açıktır.

Hassasiyet değerlendirmesi, Türkiye'de belgelerin gizliliği konusuna giren ancak özel bir değerlendirmenin yapılmadığı veya odak yönü olmayan bir süreçtir. Arşiv iş süreçleri diğer ulusal arşiv kurumlarında ve Türkiye'de olduğu üzere mevzuat kapsamında işlemektedir. 11 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'ne göre devlet ve kişilerin ulusal ve uluslararası haklarını belgelemek ve korumak" Devlet Arşivleri Başkanlığı'nın görevi olarak kabul edilmektedir (5/1.b). 11 sayılı Kararname, kararnameye bağlı olarak yayımlanan Devlet Arşiv Hizmetleri Hakkında Yönetmelik ve Arşivlerden Yararlanma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik belgelerin gizliliği ve güvenliği hususunda temel bağlayıcılığı olan bazı bildirimlerde bulunmaktadır. Bununla birlikte Kişisel Verilerin Korunması Kanunu, Gizlilik Dereceli Belgelerde Uygulanacak Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik, Resmî Yazışmalarda Uygulanacak Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik ve Bilgi Edinme Kanunu kamu belgelerinin gizliliği, erişime sunulması, belge yönetimi ve arşivlenmesi hususunda dikkate alınan düzenlemelerdir. Hassas bilgi tanımları ve bu tür bilgi taşıyan belgelere yönelik yaklaşımlar bahsedilen düzenlemelerde kapsamlı ve uygulamaya dönük bir çerçeve çizmese de yer almaktadır. Dünyadaki ulusal arşiv kurumları hassasiyet değerlendirmesi uygulamalarını anılan türdeki [Türkiye özelinde] mevzuata dayandırarak özel bir işlem olarak değerlendirip gerçekleştirmektedir. Temel arşiv mevzuatında ve bağlı olarak iş ve işlemlerin açıklandığı rehberlerde bilgilendirmeler yayımlamışlardır.

Bu çalışma, hassasiyet değerlendirmesi sürecine bir içgörü sunmaktadır. Hassasiyet değerlendirmesi süreci, belgelerin güvenlik ve gizlilik kaygılarına içerik (*content*) bağlamında odaklanan, uluslararası arşiv uygulamalarında var olan bir meseledir. Bu bakımdan yapılan değerlendirmelerin konunun önemine dikkat çekeceği, uygulamacılara ve karar vericilere yol/yön gösterici olacağı düşünülmektedir.

EXTENDED ABSTRACT

Some types of information are more sensitive than others. In particular, it is necessary to recognise and correctly classify sensitive information that may lead to serious consequences in case of disclosure of records involving individuals, institutions and international relations. Public records hold critical importance for preserving national memory and transmitting it to future generations. As a result of the natural interactions of citizens, these records are not only historical and official records, but also contain critical information on sensitive issues such as national security, international relations and individual privacy. Therefore, the proper management and meticulous execution of processes involving sensitive public records of archival value are essential. This process, known as "sensitivity review", involves evaluaating archival records that contain sensitive or special data categories of information. Sensitivity review includes identifying which sensitive information is contained within the records, applying restriction procedures (such as masking, redaction, etc.), determining how long the records should remain closed, and under what conditions they can be made accessible again. Although sensitivity review is not yet implemented in Türkiye, it is widely practiced by many national archival institutions and is a crucial part of the confidentiality aspect of records. For records classified as confidential, this reviews forms a focal phase of the fundamental archival process known as "appraisal." The management of records containing sensitive information consists of several key steps. Firstly, these records need to be accurately identified and classified. In this step, the type of information contained in the records and the degree of its sensitivity are determined. Next, access controls and restrictions for these records are established. Access controls define who can access these records and under what conditions access can be granted. Restrictions determine how long the records should remain confidential and under what circumstances they can be made accessible. Finally, there is the process of making the records available to the public. This step involves deciding how the records will be presented to the public and which information will remain confidential. This management process presents various challenges. For instance, the context of the records, their relationship with other records, their timing, volume, socio-cultural environment, legislation, personal perspectives, and experiences are all challenging factors in the evaluation process. Additionally, classifying types of sensitive information and determining their sensitivity levels is quite a complex process. Errors in this process can lead to the inadvertent disclosure of critical information or unnecessary restrictions. This makes the determination of access controls and restrictions a crucial issue. These controls and restrictions must ensure both the security of the information and the protection of the right to access information. Sensitivity review is applied both before and after the transfer of records with archival value, making it extremely important for public archives. Public archives contain a wide range of records, many of which may include sensitive information. Therefore, the correct management and protection of these records are of great importance. The fact that sensitivity review is not yet a focal point in practice in Türkiye is seen as a significant shortcoming in this area. This study aims to examine the theoretical framework, implementation process, and challenges of sensitivity review. The goal of the study is to detail why sensitivity review is important and how this review should be conducted. In conclusion, sensitivity review is critically important for the proper management and protection of public records. This review process involves the accurate classification of records, the determination of access controls and restrictions, and the public presentation of the

records. Correctly conducting this process is crucial for preserving national memory and accurately transmitting it to future generations. The study can contribute to overcoming this deficiency by providing an insight into this issue, which is not included in practice in Türkiye. The evaluations made in this study highlight the importance of the subject and are expected to lead to a better understanding and further research in this area. In conclusion, the objective of this study is to highlight the pivotal role of sensitivity review in archival practice and to pioneer the effective integration of this process into the management of public records in Türkiye. This can ensure that sensitive information is appropriately protected while also balancing the need for transparency and public access to historical records. By doing so, the management of public records can be enhanced, ensuring that sensitive information is safeguarded without compromising the integrity and accessibility of the nation's historical archives. This will contribute significantly to the preservation of national heritage and the accurate documentation of historical events for future generations.

Kaynakça

Allan, Alex: *Records Review,* London: Cabinet Office, 2014.

Association of Records Managers and Administrators: *Glossary of Records and Information Management Terms* (3. Baskı). Lenexa KS: ARMA International, 2007.

Belen-Sağlam, Rahime. - Jason R. C. Nurse - Duncan Hodges: "Personal information: Perceptions, types and evolution", *Journal of Information Security and Applications*, S. 66 (2022), 103163.

Birleşmiş Milletler Geliştirme Grubu: (2017). Data Privacy, Ethics and Protection. Guidance Note on Big Data for Achievement of the 2030 Agenda. https://unsdg.un.org/sites/default/files/UNDG_BigData_final_web.pdf [Erişim tarihi: 31.03.2024].

Borden, Bennet B. - Jason R. Baron: "Opening up dark digital archives through the use of analytics to identify sensitive content", *2016 IEEE international conference on big data* içinde (s. 3224-3229), IEEE, 2016

Bulut, Metin: "Özel Bir Hukuksal Koruma ve Veri Kategorisi Alanı: Hassas Kişisel Veriler". *Ankara Barosu Dergisi*, C. LXXVIII, S. 3 (2020), 99-150.

Ceza Muhakemesi Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun: *T.C. Resmî Gazete* (12.03.2024 -32487).

Cook, Terry: *The Archival Appraisal of Records Containing Personal Information: A RAMP Study with Guidelines*. General Information Programme and UNISIST United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Paris: Unesco, 1991.

Čtvrtník, Mikuláš: "Closure periods for access to public records and archives. Comparative-historical analysis", *Archival Science*, C. XXI, S. 4 (2021), 317-351.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (11 Sayılı Kararname): *T.C. Resmî Gazete* (16.7.2018 -30480)

Devlet Arşiv Hizmetleri Hakkında Yönetmelik: *T.C. Resmî Gazete* (18.10.2019 -30922)

Elliot, Mark. - Elaine Mackey - Kieron O'Hara: *The Anonymisation Decision-making Framework* (2. baskı), Manchester: UKAN, 2020.

Entrikin, J. Lyn: "Family Secrets and Relational Privacy: Protecting Not-So-Personal, Sensitive Information", *University of Miami Law Review*, S. 74 (2020), 781-897.

Etzioni, Amitai: "A cyber age privacy doctrine: More coherent, less subjective, and operational", *Brooklyn Law Review,* C. LXXX, S. 4 (2014), 1263-1308.

Fule, Peter. - John F. Roddick: Detecting privacy and ethical sensitivity in data mining results. *Proceedings of the 27th Australasian conference on Computer science-Volume* içinde (s. 159-166), Dunedin: Australian Computer Society. (2004)

Geng, Liqiang. – Yonghua You – Yunli Wang ve Hongyu Liu: "Privacy Measures For Free Text Documents: Bridging The Gap Between Theory and Practice", *Trust, Privacy and Security in Digital Business: 8th International Conference Proceedings* içinde (s. 161-173), Berlin Heidelberg: Springer, 2011.

Henkoğlu, Türkay: *Hassas Bilgi Varlıklarının ve Kişisel Verilerin Hukuksal Düzenlemeler ile Korunması ve Bu Kapsamda Üniversiteler İçin Bilgi Güvenliği Politikasının Geliştirilmesi*, (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

Henttonen, Pekka: "Privacy as an Archival Problem and a Solution", *Archival Science*, C. XVII, S. 3 (2017), 285-303.

IFLA-ICA Statement on Privacy Legislation and Archiving: (2020). https://www.ifla.org/publications/ifla-ica-statement-on-privacy-legislation-and-archiving/ [Erişim tarihi: 30.01.2024].

International Council on Archives: Principles of Access to Archives. Committee On Best Practices And Standards Working Group On Access. https://www.ica.org/sites/default/files/ICA_Access-principles_EN.pdf [Erişim tarihi: 20.01.2024].

Jaillant, Lise. - Arran Rees: "Applying AI to digital archives: trust, collaboration and shared professional Ethics", *Digital Scholarship in the Humanities*, C. XXXVIII, S. 2 (2023), 571-585.

Jo Pugh, Mary: *Providing Reference Services for Archives and Manuscripts*. Chicago: The Society of American Archivists, 1992.

Johns, R: Appraisal and Disposal. https://silo.tips/embed/04-appraisal-and-disposal.html?sp=0 [Erişim tarihi: 20.05.2024].

Johnson, Chris. - Lee Badger - David Waltermire – Julie Snyder – Clem Skorupka: "Guide to Cyber Threat Information Sharing", *NISTS Special Publication*, C. DCCC, S. 150 (2016), 1-35.

Kindt, Els J.: *Privacy and Data Protection Issues of Biometric Applications*. New York: Springer, 2016.

Lemieux, Victoria. L. - John Werner: "Protecting Privacy in Digital Records: The Potential of Privacy-Enhancing Technologies", *ACM Journal on Computing and Cultural Heritage*, C. XVI, S. 4 (2024), 1-18.

Martin, Kirsten. - Helen Nissenbaum: "Privacy interests in public records: An empirical investigation". *Harv. JL & Tech*, S. 31 (2017), 111-125.

Mathers, Josette: "Providing access to sensitive records: the Personal History Index (PHIND)", *Archives and Manuscripts*, C. XXVIII, S. 2 (2000), 58-70.

McCardwell, Katherine: *Intellectual Propoerty Concerns in Undocumented Corporate Collections – Case Studies in Archival Ethics*, Chicago: Society of American Archivist, 2014.

McCullagh, Karen: "Data sensitivity: proposals for resolving the conundrum", *Journal of International Commercial Law and Technology*, C. II, S. 4 (2007), 190-201.

McDonald, Graham: *A Framework For Technology-Assisted Sensitivity Review: Using Sensitivity Classification to Prioritise Documents for Review* (Doktora Tezi), School of Computing Science College of Science and Engineering, University of Glasgow. 2019.

McDonald, Graham. – Craig MacDonald – Iadh Ounis: "Active learning strategies for technology assisted sensitivity review", *European Conference on Information Retrieval* içinde (s. 439-453), Cham: Springer International Publishing, 2018.

Moss, M. S. – T. J. Gollins: "Our Digital Legacy: An Archival Perspective", *Journal of Contemporary Archival Studies*, C. IV, S. 2 (2017), 3.

Narvala, Hitart. - Graham McDonald – Iadh Ounis: "Sensitivity review of large collections by identifying and prioritising coherent documents groups", *Proceedings of the 31st ACM International Conference on Information & Knowledge Management* içinde (s. 4931-4935), 2022.

National Records of Scotland. Guidance to the Form and Content of the Model Records Management Plan. https://www.nrscotland.gov.uk/files//record-keeping/public-records-act/Guidance_Document_v2.0_-_21_February_2024.pdf [Erişim tarihi: 21.04.2024].

Naugler, Harold: *The Archival Appraisal of Machine- Readable Records: A RAMP Study with Guidelines*, General Information Programme and UNISIST United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization Paris: Unesco, 1984.

OECD: *OECD Guidelines on the Protection of Privacy and Transborder Flows of Personal Data*, Paris: OECD Publishing, 2002

Ohm, Paul: "Sensitive information". *Southern California Law Review*, C. LXXXVIII, S. 5 (2014), 1125-1196.

Olusola Olajide Ajayi. - Adebiyi Olarewaju Temidayo: "Application Of Data Masking in Achieving Information Privacy", *IOSR Journal of Engineering*, C. IV, S. 2 (2014), 13-21.

Özdemir, Lale: "The National Archives and the Lord Chancellor's Advisory Council on National Records and Archives in the freedom of information era", *Journal of the Society of Archivists*, C. XXX, S. 2 (2009), 137-145.

Pearce-Moses, Richard: *A Glossary of Archival and Records Terminology*. Chicago, IL: The Society of American Archivists, 2005.

Photopoulos, Constatine: *Managing catastrophic loss of sensitive data: A guide for IT and security professionals*. Burlington: Elsevier, 2011.

Ponemon Institute:. 2017 Cost of Data Breach Study. Research Report. https://documents.ncsl.org/wwwncsl/Task-Forces/Cybersecurity-Privacy/IBM_Ponemon2017CostofDataBreachStudy.pdf [Erişim tarihi: 31.01.2024].

Poole, Alex H: "An ethical quandary that dare not speak its name: Archival privacy and access to queer erotica", *Library & Information Science Research*, C. XLII, S. 2 (2020), 101020.

Public Record Office, A guide to accessing 'closed' records. https://www.gov.im/media/1377168/20220725-accesstoclosedrecords-v1-2.pdf (2022). [Erişim tarihi: 13.03.2024].

Redwine, Gabriela. - Megan Barnard.- Kate Donovan -Erika Farr.- Michael Forstrom – Hansen Michael.- John Will.- Leighton Jeremy - Nancy Kuhl – Seth Shaw – Susan Thomas: *Born digital: Guidance for donors, dealers, and archival Repositories*, Washington: Council on Library and Information Resources, 2013.

Reed, Barbara: "Reinventing Access", *Archives and Manuscripts*, C. XLII, S. 2 (2014), 123-132.

Rukancı, Fatih. – Hakan Anameriç – Alparslan Başar: *Arşiv ve Arşivcilik: Kuram, Strateji ve Uygulamalar*. Ankara: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2021.

Rukancı, Fatih. – Hakan Anameriç - Alparslan Başar: "Gizlilik", Arşiv Terimleri, İstanbul, Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2023

Rumbold, John M. M. – Barbara K. Pierscionek: "What are data? A categorization of the data sensitivity spectrum", *Big data research*, S. 12 (2018), 49-59.

Sabah Al-Fedaghi: "How sensitive is your personal information?", *Proceedings of the 2007 ACM symposium on Applied computing* içinde (s. 165-169), New York: Association for Computing Machinery, 2007.

Sillitoe, Paul J: "Privacy in a Public Place: managing public access to personal information controlled by archives services". *Journal of the Society of Archivists*, C. XIX, S. 1 (1998), 5-15.

Simitis, Spiros: Revisiting sensitive data. https://rm.coe.int/16806845af%3E, (1999). [Erişim tarihi: 17.05.2024].

Sloyan, Victoria: "Born-Digital Archives at the Wellcome Library: Appraisal And Sensitivity Review Of Two Hard Drives", *Archives and Records*, C. XXXVII, S. 1 (2016), 20-36.

Stein, Zachary G: "Privacy in Public Archives: Managing Personally Identifiable Information in Special Collections", *RBM: A Journal of Rare Books, Manuscripts, and Cultural Heritage*, C. XXII, S. 2 (2021), 85.

Society of American Archivists, SAA Code of Ethics. Society of American Archivists, tarafından Şubat 2005'te onaylandı; Ocak 2012 ve Ağustos 2020'de gözden geçirildi. https://www2.archivists.org/statements/saa-core-values-statement-and-code-of-ethics (2020) [Erişim tarihi: 19.04.2024].

Şişman, Nazife: *Mahremiyet, Hayatın Sırları ve Sınırları*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2019.

Tekerek, Mehmet: "Bilgi Güvenliği Yönetimi", *KSÜ Doğa Bilimleri Dergisi*, C. XI, S. 1 (2008), 132-137.

The National Archives, Disposal scheduling. https://cdn.nationalarchives.gov.uk/documents/information-management/sched_disposal.pdf (2012). [Erişim tarihi: 23.03.2024].

The National Archives, Access to public records. https://cdn.nationalarchives.gov.uk/documents/information-management/access-to-public-records.pdf (2015). [Erişim tarihi: 24.04.2024]

The National Archives, Guide to archiving personal data. https://cdn.nationalarchives.gov.uk/documents/information-management/guide-to-archiving-personal-data.pdf (2018), [Erişim tarihi: 15.02.2024]

The National Archives, Procedures for closure on transfer. https://cdn.nationalarchives.gov.uk/documents/information-management/procedures-for-closure-on-transfer.pdf, (2019b). [Erişim tarihi: 12.03.2024].

The National Archives, Access at transfer – Sensitivity Review Overview. https://cdn.nationalarchives.gov.uk/documents/information-management/access-at-transfer-sensitivity-review-overview.pdf (2021a). [Erişim tarihi: 03.04.2024].

The National Archives, Closure Periods. https://cdn.nationalarchives.gov.uk/documents/information-management/closure-periods.pdf, (2021b) [Erişim tarihi: 10.05.2024]

The National Archives, Redaction Toolkit: Editing exempt information from paper and electronic documents prior to release. https://cdn.nationalarchives.gov.uk/documents/information-management/redaction_toolkit.pdf, (2022) [Erişim tarihi: 03.01.2024].

The National Archives, Sensitivity Review. https://www.nationalarchives.gov.uk/information-management/manage-information/public-inquiry-guidance/sensitivity-review/ (2023) [Erişim tarihi: 27.05.2024].

Thompson, E. Dale. - Michelle L. Kaarst-Brown: "Sensitive information: A Review and Research Agenda", *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, C. LVI, S. 3 (2005), 245-257.

Tipton, Harold F: *Purposes of Information Security Management*. Handbook of Information Security Managemen, CRC Press, 1998

Tough, Alistair G: "The Scope and Appetite for Technology-Assisted Sensitivity Reviewing of Born-Digital Records in a Resource Poor Environment: A Case Study From Malawi", Editör P. Ngulube. *Handbook of Research on Heritage Management and Preservation* içinde (s. 175-182). Hershey: IGI Global, 2018.

Transportation Security Administration, TSA Management Directive No. 3700.4 Handling Sensitive Personally Identifiable Information. https://www.tsa.gov/sites/default/files/foiareadingroom/handling_sensitive_personally_identifiable_information_3700.4.pdf, (2008) [Erişim tarihi: 20.02.2024].

Whorley, Tywanna Marie: *The Tuskegee Syphilis Study: Access and Control over Controversial Records* (Doktora Tezi). University of Pittsburgh. The School of Information Sciences, 2006.

Okul Dışı Tarih Öğretiminde Alternatif Bir Mekân Olarak Arşivler

Archives as an Alternative Place for Out-of-School History Teaching

MUHAMMET AHMET TOKDEMİR**

ÖZ

Günümüzde tarih öğretimini sadece okullarda verilen dersler olarak düşünmek eksik kalmaktadır. Zira, günümüz şartları ve eğitim politikaları, örgün eğitimi destekleyici okul dışı etkinlikleri âdeta zorunluluk olarak karşımıza çıkarmaktadır. En basit hâli ile sınıf dışı mekânların eğitim öğretim ortamı olarak kullanılması şeklinde tanımlayabileceğimiz okul dışı öğrenme, tarih öğretiminde de mümkündür. Okul dışı tarih öğretimi kavramı bağlamında ele alınabilecek bir ortam da arşivlerdir. Devletlerin vazgeçilmez kurumlarından biri olan arşivler, hukuki ve kültürel işlevleri ile var olagelmişlerdir. XX. yüzyılda nesillerin yetiştirilmesinde tarih öğretimini destekleyici çalışmaların arşivlerde de yapılmaya başladığı görülmektedir. İngiltere ve ABD'nin başını çektiği bu çalışmalar zamanla yaygınlaşmış ve arşivlerin tarih öğretimini destekleyici çalışmaları giderek artmıştır. Ülkemizde de Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı bu anlamda çeşitli çalışmalar yürütmektedir. Bu çalışmada arşivlerin okul dışı tarih öğretimi bakımından nasıl imkânlar sunabileceği ve arşiv ziyaretlerinde tarih öğretimini destekleyici ne tür etkinlikler yapılabileceği ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arşiv, okul dışı öğretim, tarih öğretimi.

ABSTRACT

Today, it is inadequate to think of history teaching only as lessons given in schools. Indeed, today's conditions and educational policies make out-of-school activities that support formal education a necessity. In its simplest form, out-of-school learning, which we can define as the use of out-of-class spaces as an educational environment, is also possible in history teaching. An environment that can be considered in the context of out-of-school history teaching is archives. As one of the indispensable institutions of states, archives have always existed with

* Makale geliş tarihi: 14 Eylül 2024, kabul tarihi: 22 Ekim 2024, araştırma makalesi.

** Doç. Dr., Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Ankara/Türkiye, m.ahmettokdemir@gmail.com, ORCID

their legal and cultural functions. In the XX century, it is observed that studies supporting history teaching in the upbringing of generations started to be carried out in archives. These studies, led by the UK and the USA, have become widespread over time and the studies of archives supporting history teaching have gradually increased. In our country, the Directorate of State Archives carries out various studies in this regard. In this study, it will be discussed how archives can offer opportunities in terms of out-of-school history teaching and what kind of activities can be done to support history teaching during archive visits.

Keywords: Archive, out-of-school teaching, teaching history.

Giriş

Kültürel mirasın en önemli unsurlarından biri olarak kabul edilen arşivler milletlerin kültürel kimliklerini tanımlamaları ve ispat etmeleri açısından vazgeçilmez kurumlardan biri olarak görülürler.[1] Türkçe güncel sözlükte "belgelik"[2] olarak tarif edilen arşiv, yeniden kullanım değerine sahip klasik ve elektronik belgelerin korunarak hizmete sunulduğu bilgi merkezi olarak tanımlanmaktadır. Bir çeşit bilgi merkezi olarak kabul edilen arşivlerin hukuki, kültürel ve eğitsel işlevleri bulunmaktadır.[3]

Arşiv tarihini yazılı kayıtların muhafazasına kadar götürmek mümkündür. Dinî, hukuki, mali, diplomatik ve bürokratik konularda birikim ve geriye dönüp bakma ihtiyacı kayıtların muhafazasını gerektirmiş ve böylece ilkel arşivler ortaya çıkmıştır. Yönetsel birimlerin gelişmesine paralel olarak kayıt tutma ve muhafaza geleneği gelişmiş böylece kayıtların muhafaza edilmesi için özel mekânlar ve muhafaza edilen kayıtlara ilişkin özel görevler ve görevliler ortaya çıkmıştır.[4] Devlet bürokrasisinin gelişimi ve etki alanının genişlemesi muhafaza edilen kayıtları artırmış, arşivlerin malzeme açısından gelişmesi bu süreç boyunca devam etmiştir. Hâl böyle olunca siyasi, ekonomik ve bürokratik olarak kurumsallaşmış ve zamanının önemli gücü hâline gelmiş olan Roma, Venedik, Osmanlı, Avusturya-Macaristan gibi devletler malzeme (kayıtlar/arşiv belgeleri) açısından zengin arşivlere sahip olmuşlardır.

Arşivlerin müesses gelişimi ile ilgili esas gelişme XIX. yüzyılda olmuştur. Fransız İhtilali (1789) sonrasında milletlerin kendini tanımlama sürecinde geçmiş önem kazanmış, bu durum hem tarih bilimini hem de arşivlerin kurumsallaşmasını olumlu şekilde etkilemiştir. Arşivlerin kamuoyuna açıldığı bu dönemde belgelerin muhafazası ve arşivcilik hizmetlerinin genişlemesi ile hem personel

1 İsmet Binark, "Turkish Archival Studies", *Türk Kütüphaneciliği*, 9/ 3, 1995, s. 258.

2 www.sozluk.com.tr /arşiv [Erişim tarihi: 10.07.2024].

3 Fatih Rukancı, Hakan Anameriç ve Alparslan Başar, *Arşiv ve Arşivcilik Kuram, Strateji ve Uygulamalar*, (İstanbul; Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2021), s. 2.

4 Arşivlerin tarihsel gelişimi için bk: Uğur Ünal, *Arşivciliğimizin Yüzyılı 1846-1945*, (Ankara: TTK, 2023). s. 1-25; Oliver Wendell Holmes, "History and Theory of Archival Practice", *University Archives* (Papers presented at an institute conducted by the University of Illinois Graduate School of Library Science, November 1-4, 1964, 11th ser.), s. 1-21.

bakımından hem de mekânsal açıdan arşivlerin değişim yaşadığı, bu değişimin zamanla metodolojiye yansımasıyla arşivlerin yeniden yapılandırıldığı görülmektedir. Bu gelişmelere bağlı olarak kıta Avrupası'ndaki ülkelerde başlayan arşivlerin kurumsallaşma süreci II. Dünya Savaşı (1939-1945) sonrasında ABD öncülüğünde devam etmiştir.[5] Yaşanan bu değişimlerle arşivin idari-hukuki işlevlerinin yanına kültürel fonksiyonları da eklenmiştir. Bir sonraki aşamada ise arşivler, başta yükseköğretimde olmak üzere tarih öğretimini destekleyici faaliyetleriyle eğitimde önemli bir misyon ve işleve sahip olmuşlardır.

Arşivlerin eğitim işlevlerinin başında öğretmen ve öğrencilere birinci el kaynaklar sunması gelmektedir. Bunun yanı sıra üretilecek eğitim içerikleri, arşiv belgesi temelli yardımcı materyaller, arşivlerde oluşturulan müze veya sergi alanı gibi mekânların yanı sıra öğrenci ya da öğretmenlere yönelik atölye çalışmaları modern arşivciliğin temel çalışma alanlarına girmiştir.[6] XX. yüzyılla birlikte arşivin eğitsel işlevleri dijital dönüşüm sürecinde artmış ve bahsedilen bu eğitsel işlevlerin web ortamına taşınması ile arşivci- eğitimci etkileşimi olumlu yönde gelişmiştir. Bu gelişmeler, bir taraftan öğrencilerin tarihçi becerilerini kazanmasına yardımcı olurken diğer taraftan da arşivlerin hizmet ve etki alanını genişletmektedir.[7]

Belgelerin Tarihsel ve Eğitsel Önemi

Farklı dillerde kabul görüp kullanılan arşiv kelimesi taşıdığı mana itibariyle hem arşivle ilgili faaliyetlerin yürütüldüğü mekânı hem de arşiv mekânında bulunan kayıtları ifade edebilmektedir.[8] Diğer taraftan arşiv malzemesi için, belge (record) kavramı da yaygın olarak kullanılmaktadır. Buradaki arşiv malzemesi ya da arşiv belgesinden kasıt bir şahıs, kurum ya da kuruluş tarafından üretilen gelecekte kültürel, idari ve hukuki nedenlerden dolayı kullanılabilecek her türden kaydedilmiş bilgi olup[9] ilgili yönetmelikte "geleceğe intikal etmesi gereken bir bilgiyi içeren yazılmış, çizilmiş, resmedilmiş, görüntülü, sesli veya elektronik ortamda üretilmiş belge" olarak tanımlanmıştır.[10] Bu çalışmada, yönetmelikte geçen şekli ile arşiv malzemesinin tamamını kapsayıcı olarak arşiv belgesi ifadesi kullanılacaktır.

Arşiv belgelerinin değerlendirilme süreci bütüncül bir arşivsel işlem olup belgelerin durumunun güncel, idari, yasal ve mali kullanımına, delil niteliğine veya bilgi değerine, düzen ve formuna, diğer belgelerle ilintisine bakılarak yapılır. Arşivcilik açısından belgelerin birincil (hukuki ve idari) ve ikincil (araştırma) değerinin yanı sıra sanatsal, entelektüel ve kültürel değeri de bulunmaktadır.[11] Arşiv belge-

5 Ünal, *Arşivciliğimizin Yüzyılı 1846-1945*, s. 7.

6 Muhammet Ahmet Tokdemir ve Alim Baki Akkoç, *Arşiv Belgeleri ile Tarih Öğretimi*, (İstanbul: Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2021), s. 19.

7 İshak Keskin, *Arşivlerin Eğitim ve Kültür Hizmetleri*, (İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2014). s. 23-24.

8 Holmes, "History and Theory of Archival Practice", s. 1-21.

9 Rukancı, Anameriç ve Başar, *Arşiv ve Arşivcilik Kuram, Strateji ve Uygulamalar*, s. 3.

10 *Resmî Gazete*, "Arşivlerden Yararlanma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik", Sayı 31616, 2 Ekim 2021.

11 Fatih Rukancı, Hakan Anameriç ve Alparslan Başar, *Bellek Yönetimi Arşivsel Dönüşüm ve Paradigma*, (İstanbul: Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2023), s. 67-77.

lerinin önemi ve değeri göz önüne alındığında, bilgi belge yönetimi bakımından arşivsel değer, tarih yöntem bilim ve eğitim bilim bakımından ise birinci el kaynak ya da ana kaynak kavramları karşımıza çıkmaktadır. Bu perspektifle arşiv belgeleri için üç yönlü değerden bahsetmek mümkündür. Bunlar; arşivsel değer, tarihsel değer ve eğitsel değer olarak sıralanabilir.

Arşivsel Değer: Arşiv uzmanı tarafından değerlendirildikten sonra arşiv belgesinin/materyalinin süreli veya süresiz korunması hakkında verilen karar ya da arşiv belgesinin/materyalinin devam eden faydası olarak tanımlanmaktadır.[12] Arşivsel değer kavramı, belgenin niteliği ve etki alanına göre birçok bileşenden oluşan ve aslında belgelerin varlık nedeni ve gelecek nesillere aktarılma gerekliliğinin karşılığı olan; belgenin hukuki, idari ve entelektüel kullanımı ile ilişkili olarak arşivciler tarafından tanımlanan karmaşık bir kavramdır.[13] Bunun yanı sıra Amerikan Arşivciler Derneği arşivsel değeri; içerdikleri yönetimsel, hukuksal, mali yada tarihsel bilgilerden dolayı belgelerin sürekli korunmasını gerekçelendiren, süregelen yararlılık ve önem olarak açıklamaktadır.[14] Bu tanımlardan hareketle, belgelerin arşivsel değeri, alanında tecrübe ve birikime sahip olan arşivciler tarafından belirlenir ve belgelerin ne sürede arşivde kalacağına ilişkin temel bilgiyi verir.

Tarihsel Değer: Belgelerin tarih araştırmalarına kaynaklık etme, kanıt olarak kullanılabilme değeri anlamına gelir. Arşivciler açısından belgenin tarihsel değeri ile tarihçiler açısından belgenin tarihi değeri farklılaşabilir. Zira arşivciler için tarihsel değer belgenin arşiv değerinin bir parçası iken tarihçiler açısından, yürütülen bilimsel çalışmaya/araştırmaya sağladığı katkı ile ilişkilidir. Arşiv belgeleri, geçmişi günümüze taşıyan, milletin hafızasının önemli bir parçasıdır. Bu da arşiv belgelerinin tarihin inşası, kültürün devamı ve kimlik oluşumunda önemli bir yere sahip olmalarını beraberinde getirmektedir. Dolaysıyla arşiv belgelerinin tarihsel değeri, kültürel, sanatsal vb. değerlerle iç içe geçmiş durumda olup arşivsel değerine de etki etmektedir.

Tarih; geçmişin, kaynakların verdiği bilgiler çerçevesinde, yeniden oluşturulmasıdır. Geçmişi kendi gözlemlerimiz ve deneyimlerimiz üzerinden yeniden kurgulamamız mümkün olamayacağından tarih yazımında kaynak kullanımı zorunludur.[15] Arşiv belgelerinin tarihsel değeri, tarih yazımında kaynak olarak kullanılabilmeleri ile direkt ilişkili olduğundan tarihin kaynaklarına ve belgelerin bu kaynaklar içindeki yerine kısaca değinmek gerekmektedir.

Togan, tarihin kaynaklarını rivayetler, yazılanlar ve maziden kalan kalıntılar olarak sınıflamıştır.[16] Kütükoğlu ise kaynakları: sözlü kaynaklar; yazılı, çizili, sesli ve görüntülü kaynaklar; müzelik malzeme olarak üçe ayırmaktadır.[17] Kütükoğlu'na

12 Fatih Rukancı, Hakan Anameriç ve Alparslan Başar, *Arşiv Terimleri*, (İstanbul: Devlet Arşivleri Başkanlığı Yay., 2023), s. 21

13 Rukancı, Anameriç ve Başar, *Arşiv ve Arşivcilik Kuram, Strateji ve Uygulamalar*, s. 3-4.

14 https://dictionary.archivists.org/entry/archivalvalue.html), [Erişim tarihi: 16.07.2024]

15 A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usûl*, 4. Basım, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1985), s. 36.

16 Togan, *Tarihte Usûl*, s. 36.

17 Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, 2. Basım (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1991), s. 18-28.

göre yazılı, çizili sesli ve görüntülü kaynaklar da kendi içinde arşiv ve kütüphane malzemesi olarak ikiye ayrılır. Günümüzde ise arşiv malzemesi yazılı, çizili, basılı, görsel, işitsel, hareketli, hareketsiz, ikonografik, kartografik, sayısal, optik ve efemera materyaller olarak sınıflandırılır.[18]

Tarih yöntem biliminde arşiv belgeleri tarihin kaynakları içinde birinci el ve yazılı kaynaklar içinde ele alınır[19] ve çalışma konusu ve tarihçinin eğilimlerine göre değişmekle beraber tarih yazımında en sık başvurulan kaynaklar arasında yer alır. Stradling bu hususu "*Bütün tarih çalışmalarının can damarını belgeler ve diğer yazılı kaynaklar oluşturur.*" ifadesi ile özetlemektedir.[20] Arşivlerin kamuya açılması ile tarihçiler arşivleri çok yoğun olarak kullanmış, tarihin bir disiplin bilim oluşu ile arşivlerin gelişimi birbirini beslemiştir. Tarihsel bilginin kanıtlanabilmesi anlamında belgelerin ve diğer kanıtların referans verilerek kullanılmasının tarih disiplinin bilim olarak kabulünde önemli bir etken olması da arşiv belgelerinin tarihsel değeri anlamında kaydedilmesi gereken hususlardan biridir.

Eğitsel Değer: Arşiv belgelerinin tarih eğitiminde öğretimsel bir materyal olma potansiyeli ya da tarih öğretimini destekleyici etkinliklerin bir bileşeni olma durumu olarak tanımlanabilir. Arşiv belgelerinin eğitsel değeri belgenin içeriğinden çok tarih öğretmeninin arşiv belgesini öğretimsel amaçlar doğrultusunda kullanmasına bağlıdır. Tarih öğretiminde arşiv belgeleri bilgi aktarımının yanı sıra öğrencilerin tarihçi becerilerini kazanmaları için kullanılır. Belgelerin sorgulanması (iç-dış tenkit) süreci ile mevcut bilgilerin pekiştirilmesinin yanı sıra yeni bilgilerin yapılandırılması da mümkün olur.[21]

Tarih eğitimi bağlamında arşiv belgelerinin tarih öğretimini destekleyecek şekilde kullanılması eğitim bilim açısından bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır. Zira tarihsel düşünme becerileri ya da metodolojik beceriler olarak adlandırılan becerilerin öğrencilere kazandırılması için öğrencileri birinci el kaynaklarla buluşturmak, bu kaynaklar üzerinde öğrencilerin çalışma yapmasını sağlamak gerekir.[22]

Bu eğilimin tarih öğretim programına yansıdığı ve "*Alana özgü yeterlik ve beceriler*" başlığı altında ele alındığı görülmektedir.[23] Benzer şekilde *Öğretmenlik Mesleği*

18 İshak Keskin, "Yapılandırmacı Öğretim Bakımından Arşiv Kaynaklarının Önemi", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (5), 2013, s. 1-29

19 Konu için bk.: Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, s. 18-28; Togan, *Tarihte Usûl*, s. 36-37.

20 Robert Stradling, *20. Yüzyıl Avrupa Tarihi Nasıl Öğretilmeli*, çev: Ayfer Ünal, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003), s. 210.

21 Tokdemir ve Akkoç, *Arşiv Belgeleri ile Tarih Öğretimi*, s. 37.

22 Konu için bk. Ken Osborne, "Archives in the Classroom", *Archivaria*, No 23 (kış 1986-87), s. 16-40; Keith C. Barton, "Primary Sources in History: Breaking Through the Myths", *Phi Delta Kappan*, C. 86, No 10. Haziran 2005, s. 745-753.; John Fines, "Evidence the Basis of the Discipline?",*Teaching History* (ed: Hillary Bourdillon.), Routledge, London, 1994 s. 122-126; Frederic D. Drake,ve L. R. Nelson, *Engagement in Teaching History Theory and Practices for Middle and Secondary Teachers*, (New Jersey: Parson Education 2005); Hasan Işık, "Tarih Öğretiminde Doküman Kullanımının Öğrencilerin Başarılarına Etkisi", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C. 16, No 2, 2008, s. 389-402; Yasin Doğan, *Sosyal Bilgiler Öğretiminde Tarihsel Yazılı Kanıtların Kullanımı*, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2007.

23 MEB, *Ortaöğretim Tarih Dersi (9, 10 ve 11. Sınıflar) Öğretim Programı*, 2023, s. 11-15.

Genel Yeterlikleri ile *Özel Alan Yeterlikleri*'nde de tarih öğretiminde birinci el kaynakların kullanılması yönünde yeterlilik göstergeleri bulunmaktadır.[24]

Okul Dışı Tarih Öğretiminde Arşivler

Verimli bir öğrenme- öğretme için sınıf ve okul dışında yapılan etkinlikler olarak tanımlanan okul dışı öğretim[25] öğrencilerin bilgi ve becerisini artırma, çeşitli değerleri fark ederek kişisel gelişimlerine katkıda bulunma amacıyla okul dışı mekânlarda yapılan faaliyetler olarak da tanımlanabilir. Okul dışı öğrenme bir amaç olmaktan ziyade öğrenmeyi destekleyici güçlü bir araç olarak görülmelidir. Öğrenenin direkt gözlemlemesi ve deneyimlemesi yani etkin olması okul dışı öğrenmeyi etkili ve anlamlı kılmaktadır. İyi organize edilmiş bir okul dışı öğrenme etkinliği, ya örgün eğitimi destekleyerek okulda öğrenilenleri pekiştirecek ya da ilgi ve merak uyandırarak güçlü bir öğrenme motivasyonu oluşturacaktır. Okul dışı öğretim, öğretim programında yer alan kazanımlar doğrultusunda yapılmalı, planlı- programlı öğrenme yaşantıları içermeli, bireysel deneyimlere dayanmalı ve okul dışı öğretim sürecinde öğretmen- öğrenci ilişkisi hiyerarşik olmamalıdır.[26]

Okul dışı öğretim teori ve pratik, okul ve toplum ile öğrenci ve geleceği arasında bağ kurmaya yardımcı olur ve farklı disiplinlerin öğretiminde başarıyı arttırarak öğrencilerin kişisel ve sosyal becerilerine katkı sağlar. İyi planlandığında okul dışı öğretimin öğrenciye sağlayacağı katkılardan bazıları şunlardır:

- Akademik başarıyı arttırır,
- Üst düzey öğrenmeye kapı aralar,
- Öğrencilerin becerilerini ve özgüvenlerini geliştirir,
- Öğrenmeyi daha eğlenceli hâle getirir,
- Aktif vatandaşlığa katkı sağlar,
- Yaratıcılığı besler,
- Oyun yoluyla informal öğrenmeye katkı sağlar,
- Katılımı arttırarak davranış bozukluklarını azaltır,
- Motivasyonu, katılımı ve ilhamı arttırır,
- Belirsizliklerle başa çıkma becerilerini geliştirir.[27]

Okul dışı öğretim, tarih öğretimi bağlamında da öğrenmeyi pekiştiren, yeni öğrenmelere kapı aralayan, öğrencilerin kendi çevrelerinin tarihi başta olmak

24 MEB, *Tarih Öğretmenliği Özel Alan Yeterlilikleri*, (2011) http://oygm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_12/13160709_TARYH.pdf; MEB Öğretmenlik Mesleği Genel Yeterlikleri (2017)., http://oygm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_12/11115355_YYRETMENLYK_MESLEYY_ GENEL_YE TERLYKLERY.pdf

25 Sıdıka Fulya Türkmen, *Tarih Öğretmenlerinin Okul Dışı Tarih Öğretimi Algıları ve Görüşleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2019, s. 1

26 Ahmet Şimşek ve Selahattin Kaymakcı, "Okul Dışı Sosyal Bilgiler Öğretiminin Amacı ve Kapsamı", s. 1-13, *Okul Dışı Sosyal Bilgiler Öğretimi*, Ed. A. Şimşek ve S. Kaymakcı, (Ankara: Pegem Akademi yay., 2015), s. 3.

27 Department for Education and skills (DfES), *Learning Outside the Classroom Manifesto*. DfES Publications, Nottingham, UK. 2006, s. 6 https://oeapng.info/downloads/download-info/2-2a-lotc-manifesto-publication.

üzere tarihin farklı alanlarında bilgi edinebilecekleri fırsatlar sunar. Deneyimleyerek, gözlemleyerek öğrenmek öğrenciler için daha keyifli tarih öğrenim sürecini oluşturacaktır. Okul dışı tarih öğretimi etkinlikleri ile tarih öğretimini ezbercilikten uzaklaştırarak somutlaştırmak, öğrencilerde eleştirel bakış açısı kazandırmak mümkün olacaktır.[28] Bunlara ek olarak öğrencilerin farklı duyularını işe koşma fırsatı sunması okul dışı tarih öğretimini öğrenen merkezli bir yaklaşım olarak karşımıza çıkarmaktadır.

Okul dışı tarih öğretimi birincil kaynaklar eşliğinde öğrenmeyi sağlayarak, öğrencilerin kavram bilgilerini geliştirir. Tarihin kaynaklarını incelemek ve bu kaynaklar üzerinde çalışmak öğrencilerin tarihsel düşünme, tarihsel çevreyi gözlemleme ve tarihsel empati kurma becerilerini geliştireceği gibi tarihi mirasa sahip çıkarak değerler alanını besleme fırsatlarını da barındırır.[29] Tarih Öğretim Programında tarih öğretiminde birinci el kaynakların kullanılmasına ilişkin ifadelere yer verilmiş, özellikle tarihsel düşünme becerilerinin öğrencilere kazandırılması açısından kanıt kullanımı gibi hususlar ön plana çıkarılmıştır. Bunun yanı sıra tarihi mekân ve müze ziyaretlerinin yapılmasına vurgu yapılarak okul dışı tarih öğretimi teşvik edilmiştir.[30]

2000'li yıllar sonrasında yapılandırmacı yaklaşım doğrultusunda yenilenen öğretim programları ile okul dışı öğretim teşvik edilmiş, Millî Eğitim Bakanlığınca *Okul Dışı Öğrenme Ortamları Kılavuzu* hazırlanmıştır. Kılavuzda ortaöğretime yönelik belirlenen okul dışı öğrenme ortamları şu şekilde listelenmiştir:

a) Devlet kurumlarına ait tüm müzeler ile tescilli özel müzeler,

b) Kamu kurumlarına ait bilim ve sanat merkezleri,

c) Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından belirlenmiş tarihi ve kültürel alanlar,

ç) Kamu kurumlarına ait kütüphaneler ile edebiyat müze kütüphaneleri,

d) Doğal sit alanları ve ören yerleri,

e) Teknoparklar,

f) Ziyarete açık endüstriyel kuruluşlar,

g) Üniversiteler,

ğ) Millî, tematik park ve bahçeler. [31]

Bahsi geçen kılavuz ve kılavuz doğrultusunda il millî eğitim müdürlüklerince hazırlanan dokümanlarda yer verilmese de okul dışı tarih öğretiminde

28 Türkmen, *Tarih Öğretmenlerinin Okul Dışı Tarih Öğretimi Algıları ve Görüşleri*, s. 2.

29 Türkmen, *Tarih Öğretmenlerinin Okul Dışı Tarih Öğretimi Algıları ve Görüşleri*, s. 18.

30 MEB, *Ortaöğretim Tarih Dersi (9,10 ve 11.sınıflar) Öğretim Programı*, 2023.

31 MEB, Okul Dışı Öğrenme Ortamları Kılavuzu, Ankara, 2019. s. 4. Millî Eğitim Bakanlığınca hazırlanan *Okul Dışı Öğrenme Ortamları Kılavuzu*'nda ve bu kılavuza bağlı olarak Ankara ve İstanbul illerinde oluşturulan komisyonlarca hazırlanan Okul Dışı Öğrenme Ortamlarını tanıtıcı dokümanlarda Devlet Arşivleri Başkanlığına yer verilmemiştir. Kılavuzu hazırlayan komisyon içerisinde tarih öğretmenleri olmasına rağmen tanıtılan kurumlar arasında Devlet Arşivleri Başkanlığının olmaması tarih ve sosyal bilgiler öğretimi açısından izah edilemez bir durumdur. Örnek dokümanlar için bk. https://istanbul.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2019_10/28115737_Lise-DDO-22.10.19.pdf; https://ankara.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2020_01/09093434_Okul_dYYY_Lise.pdf;

değerlendirilebilecek en önemli ortamlardan biri arşivlerdir. Arşivler, kültürel, entelektüel ve tarihi içerikleri ile öğretmen ve öğrencilere materyal sağlayacak imkânlara sahip olduğundan okul dışı öğretim etkinlikleri kapsamında buralara yapılacak ziyaretlerle öğrencilerin bilişsel ve duyuşsal gelişimine katkı sağlanabilecektir. Öğrenci seviyesine göre çeşitli atölye çalışmalarından, tarihçinin çalışma pratiğine kadar pek çok etkinliğin arşivlerde yapılabilmesi mümkündür.[32] Birçok ülke arşivinin örgün eğitimi destekleyici çalışma yürüttüğü, ülkemizde de Devlet Arşivleri Başkanlığının bu kapsamda çeşitli faaliyetlerinin bulunduğu görülmektedir.[33]

Devlet Arşivleri Başkanlığının eğitimle ilgili faaliyetlerinin bir kısmı sınıf içinde ya da okulda arşiv belgelerinin kullanımı kapsamında değerlendirilebilecekken bir kısmı da okul dışı tarih öğretimi bağlamında arşive yapılabilecek öğrenci gezileri ya da arşiv ziyaretlerine ilişkindir. Devlet Arşivleri Başkanlığının eğitime ilişkin faaliyetleri incelendiğinde *Hazine-i Evrak Daimî Sergi Alanı*'na yapılan geziler ve *Kâğıt Restorasyonu ve Boyama Atölyesi*'nin okul dışı tarih öğretimi kapsamında değerlendirilebilecek etkinlikler olduğu görülmektedir.

Okul dışı tarih öğretimi kapsamında yapılacak arşiv gezileri öğrencileri birinci el kaynaklarla buluşturacak, belgelerin fiziki özellikleri ve içeriklerine ilişkin yapılacak etkinlik ya da atölye çalışmaları ile öğrencilerin tarihî bilgilerinin pekiştirilmesinin yanı sıra tarih metodolojisi pratiği ve tarih şuuru gibi alanlarda da direkt ya da örtük bir öğrenme söz konusu olacaktır. Öğrencinin aktif olacağı etkinlikler keyifli bir öğrenme sürecini beraberinde getirecek böylece ezberci tarih öğretiminin sıkıcılığından da bir nebze uzaklaşılacaktır. Bu yaklaşımdan hareketle, arşiv belgeleri ile yapılacak etkinliklerin olay örgüsünün kavranmasına ve geçmişin daha rahat tasvir edilmesine yardımcı olacağı, kavramların öğrenilmesini kolaylaştıracağı, gerçek ve yorumun ayrıştırılmasına katkı sağlayacağı, soyut unsurları somutlaştıracağı, motivasyonu arttırarak kalıcı öğrenmeye katkı sağlayacağı gibi faydaları bulunmaktadır.[34]

Arşiv gezileri ve bu gezilerde öğrencilerle yapılacak öğretimsel etkinlikler, öğrencilerin örgün eğitimlerini destekleme ve pekiştirmenin ötesinde yeni bilgiler öğrenmesine katkı sağlayacak ve öğrenme motivasyonlarını artıracaktır. Arşiv gezilerinde yapılacak etkinlikler ile öğrenciler birinci el kaynaklarla çalışma fırsatı bulacak; öğrenciler açısından kaynağı anlama ve içeriğine odaklanma ile başlayan kaynak kullanımı, tarihçi becerilerini geliştirerek kaynakların tenkidine kadar gelişebilecektir.[35] Öğrencilerin arşivde bulunan kaynaklar hakkındaki bilgileri

32 Julia Hendry, "Primary Sources in K-12 Education: Opportunities for Archives", *The American Archivist*, C. 70, Bahar 2007. s. 115-118; Peter Carini, "Archivists as Educators: Integrating Primary Sources into the Curriculum", *Journal of Archival Organization*, C. 7, No 1, 2009, s. 41- 50.

33 Tokdemir ve Akkoç, *Arşiv Belgeleri ile Tarih Öğretimi*, s. 19-33; Devlet Arşivleri Başkanlığının faaliyetleri kurumun web sayfasında bulunan 'eğitim' başlığı altında görmek mümkündür. Bk. https://www.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Educations.aspx

34 Keskin, *Arşivlerin Eğitim ve Kültür Hizmetleri*, s. 79

35 Tony McAleavy, "The Use of Sources in School History 1910-1998: A Critical Perspective", *Teaching History*, Sayı 91, Mayıs 1998, s. 11.

artacak, bu kaynakların değer ve potansiyel kullanımına ilişkin yeni fikirler geliştirebileceklerdir. Öğrencilerin arşiv gezilerindeki gözlemleri ve katılacakları her türlü etkinlik eğitim-arşiv etkileşimini geliştirecek ve Osborne'un bahsettiği okul temelli arşivcilik modelini destekleyecektir.[36]

Arşiv gezileri ve burada yapılacak etkinliklerin temel faydalarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Öğrencilerin ilgisini çeker,
- Geçmişle bağ kurmayı kolaylaştırır,
- Üst düzey düşünme becerilerine katkı sağlar,
- Değerler alanına katkı sağlar,
- Aktif öğrenmeyi kolaylaştırır,
- Estetik eğilimlerin ortaya çıkmasına katkıda bulunur,
- Etkili öğretmenlik uygulamalarına katkı sağlar.[37]

Arşivde yapılacak etkinliklerde örgün öğretim sürecinde yer almayan ve öğrencilerin dikkatini çeken farklı konularla da karşılaşılabilir. Bu hususlar belgenin içeriğindeki yeni bilgiler olabileceği gibi belgenin fiziki niteliğine bağlı otantik yapısı ya da üzerindeki sanatsal- estetik unsurlar da olabilir.[38] Böylece arşiv gezileri eğitimci-arşivci katkısının ötesine geçerek multidisipliner bir içeriğe sahip olur ve sosyal bilimlerin ruhuna uygun bir şekilde öğrencilerin gözlemleme, araştırma, inceleme becerilerine katkı sağlanmış olur.

Okul dışı öğretim kapsamında arşive yapılacak geziler, arşivci-eğitimci etkileşimi ile detaylı bir şekilde planlandığında arşiv kaynaklarının kullanımına ilişkin olarak öğrenciler;

- Tarihsel bir kaynağa erişim becerilerini artıracaktır,
- Kaynağın geçmişe ilişkin sorulara ne ölçüde cevap verebildiğini ve tarihsel öğrenmeyi ne kadar teşvik ettiğini anlayabileceklerdir.
- Tarihsel kaynaklardan çıkarım yapabileceklerdir,
- Referans becerilerini geliştirecek; arşiv belgelerini kanıt olarak kullanabileceklerdir.
- Arşiv belgelerinin bir araştırmadaki önemini değerlendirebileceklerdir.
- Arşiv belgelerinin geçerliliği ve önemini değerlendirebilecek, diğer kaynaklarla karşılaştırabileceklerdir.
- Arşiv belgelerinin değerinin onun okunması/anlaşılması ve sorgulanması ile ilişkili olduğunu fark edeceklerdir,

36 Osborne, "Archives in the Classroom", s. 23.

37 Tokdemir ve Akkoç, *Arşiv Belgeleri ile Tarih Öğretimi*, s. 51.

38 Ron Brooks, Mary Aris ve Irene Pery, *The Effective Teaching of History*, (Essex: Longman, 1993), s. 101.

– Arşiv belgelerinin bize sunduğu bilgilerin başka belgeler ya da kaynaklarla yanlışlanabilir olduğunu fark edeceklerdir.[39]

Arşivlere yapılacak gezilerde resmi prosedürler ile ulaşım ve maliyet sorunlarının dışında arşiv belgelerinin kendisinden kaynaklanan zorluklar da bulunmaktadır. [40] Bu zorluklar, arşiv gezilerinin mutlaka eğitimci-arşivci iş birliği ile detaylı planlanması ve kullanılacak belgelerin önceden görülmesi ile aşılabilecektir.

Arşivde Yapılabilecek Örgün Eğitimi Destekleyici Etkinlikler

Arşivler araştırma-inceleme, belge temelli öğretim ve proje temelli öğretim gibi aktif öğrenme stratejilerinin uygulanabileceği ortamlardır. Öğrencilerin grup hâlinde ya da bireysel olarak arşive gelmeleri ve araştırma yapmaları, çeşitli öğrenme etkinlikleri yürütmeleri mümkündür. Ülkemizde Devlet Arşivleri Başkanlığının sunduğu hizmetleri de dikkate alarak okul dışı öğrenme ortamı olarak arşivlerde yapılabilecek etkinlikleri sergi alanı ziyareti, arttırılmış gerçeklik temelli etkinlikler, restorasyon ve boyama atölyesine katılmak, drama/canlandırma uygulamaları, belge okuma ve analizi temelli etkinlikler ile tartışma ve yazma etkinlikleri olarak sıralamak mümkündür. Arşivci eğitimci iş birliği içinde bu etkinlikleri çeşitlendirmek ve arttırmak mümkün ve gereklidir. Bu süreçte dikkat edilmesi gereken ana husus, yapılacak etkinliklerin tarih öğretim programında yer alan öğretim amaçlarına hizmet etmesidir.

Daimî Sergi Alanı Gezisi

Örgün öğretimde, okul dışı öğretim etkinliklerinin başında gezi-gözlem gelmektedir. Gezi-gözlem, bir yöntem/strateji olmanın ötesinde etkinlikler bütünü olarak değerlendirilmelidir. Zira gezi-gözlem örgün eğitimi destekleyen birçok öğretim yöntemi ve tekniğini kapsayabilecek, farklı disiplin ve ders içerikleri için kullanılabilecek geniş bir alanı ifade etmektedir. İyi planlandığında öğrencilerin aktif olduğu ve doğrudan bilgiye ulaşabileceği bir öğrenme ortamına dönüşen gezi- gözlemin faydalarının başında; öğrencilerin birincil kaynaklara ulaşması, birden fazla duyu organının aktive olması, çevreyi (bulundukları şehir, yöre vb.) öğrenmeleri ve gerçek yaşamla bütünleşerek sosyalleşmeleri gibi hususları saymak mümkündür.[41] Öğrenciler için keyifli zaman geçirilen bir süreç olmanın yanı sıra ilk elden tecrübeye imkân veren, okul- çevre ilişkisini geliştiren bir yapıya sahip olan gezi-gözlem ancak iyi bir planlama ve organizasyon ile faydalı olur.[42] Arşivler de okul dışı tarih öğretimi bağlamında gezi yapılacak mekânlar arasında bulunur.

39 Hillary Cooper, "Historical Thinking and Cognitive Development in the Teaching of History", *Teaching History* (Ed. Hilary Bourdillon), s. 101-122, (London: Open University, 1994), s. 128.

40 Tokdemir ve Akkoç, *Arşiv Belgeleri ile Tarih Öğretimi*, s. 52.

41 Leyla Küçükahmet, *Öğretim İlke ve Yöntemleri* (Ankara: Nobel Yay. 2017), s. 72-75.

42 Sandhya Coll, Richard Coll, David Treagust, "Making the Most of Out of School Visits: How Does the Teacher Prepare? Part I: Development of the Learner Integrated Fild Trip Inventory", *International Journal of Innovation in Science and Mathematics Education*, (26) 4, 2018. s. 2-3.

Devlet Arşivleri Başkanlığına bağlı iki yerleşkede[43] daimî sergi alanları bulunmaktadır. Bu alanlara yapılacak öğrenci gezileri okul dışı öğretim kapsamında arşivlere yönelik ilk eğitsel faaliyet olarak akla gelmektedir. Gezi öncesinde planlama yapılması ve müze ziyaretlerinde olduğu gibi sergi alanlarının gezilmesi sırasında takip edilecek notlar ve çalışma yapraklarının hazırlanması yapılacak etkinliği daha verimli hâle getirecektir. Öğretmenlerin sergi alanını önceden görmeleri, belgelerin hangi konularla ilişkilendirileceğini belirlemeleri faydalı olacaktır.

Daimî Sergi Alanı dışında genel olarak arşiv gezisi de planlamak mümkündür. Zira her arşivde daimî sergi alanı ya da müze alanı bulunmamaktadır. Bu durumda gidilecek arşivde hangi bölümlerin gezileceği, bu bölümlerde ne tür arşiv malzemesi ile karşılaşılacağı vb. hususlar önceden belirlenmelidir.[44]

Arşiv gezileri öğrencilerin arşiv belgelerini görmelerinin yanında farklı konuları keşfetmelerine, yeni ilgi alanları oluşturmalarına katkı sağlayabilecek bir yapıta sahiptir. Arşivlerde araştırma salonlarının yanı sıra restorasyon ve saklama alanları gibi bölümler öğrencilerin dikkatini çekecek; otantik arşiv malzemesini görmek öğrencilerin tarih ve arşiv merakını olumlu yönde etkileyecektir.

Arttırılmış Gerçeklik Uygulamaları

Teknolojik araçlarla gerçekliğin zenginleştirilmesi ve pekiştirilmesi olarak tanımlayabileceğimiz arttırılmış gerçeklik (Augmented Reality/AR) son yıllarda hem tarih öğretiminde hem de diğer disiplinlerin öğretiminde kullanılan ve öğretimi destekleyen yaklaşımlar arasında yer almaktadır.[45] Diğer taraftan başta müzeler olmak üzere kültürel miras unsurların tanıtımı ve yeni nesillere aktarılmasında da arttırılmış gerçeklik uygulamalarının kullanımı giderek yaygınlaşmaktadır.[46] Literatürde arttırılmış gerçeklik uygulamalarının öğrencilerin öğrenme motivasyonunu arttırmanın yanı sıra bilişsel ve duyuşsal becerileri olumlu yönde etkilediği, öğrencilerin başarı puanlarının artırdığı ve öğrenilen bilgilerin uzun dönem belleğe atılarak daha fazla muhafaza edildiği belirtilmektedir.[47] QR kod okuma ve GPS (Global Positioning System) gibi yardımcı uygulamaların aracılığı ile arşivlerde arttırılmış gerçeklik uygulamalarının yapılabilmesi mümkündür. Mevcut durumda Devlet Arşivleri Başkanlığının İstanbul yerleşkesinde, Daimî Sergi Alanı girişinde yer alan ve arşiv belgelerinin oluşumunun minyatürler üzerinden anlatıldığı bölümde QR kodun okutulması suretiyle minyatürler hakkında detaylı bilgilere hızlı

43 İstanbul'da: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi Külliyesi, İmrahor Cad. Sadabad Mevkii Kâğıthane/İSTANBUL ve Ankara'da: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Gayret Mahallesi 95. Sokak No:3 06170 Yenimahalle/ANKARA.

44 Türkmen, *Tarih Öğretmenlerinin Okul Dışı Tarih Öğretimi Algıları ve Görüşleri*, s. 12.

45 Jennifer Challenor ve M.A. Minhua, "A Review of Augmented Reality for History Education and Haritage Visualisation", *Multimodel Tecnologies and İnteraction*, sayı 3, 2009, s. 2-6.

46 Mafkereseb Bekele, R. Pierdicca, E. Frontoni, E. S. Melinverni ve J. A. Gain, J. "A Survey of Augmented, Virtual, and Mixed Reality for Cultural Heritage", *Journal on Computing and Cultural Heritage*, 11 (2), 2018, s. 1–36.

47 Challenor ve Minhua, "A Review of Augmented Reality for History Education and Haritage Visualisation", s. 16.

ve kolay bir şekilde erişilebilmektedir. Artırılmış gerçekliğe ilişkin bu uygulamanın eğitimci- arşivci iş birliği ile ilerletilerek Daimî Sergi Alanında yer alan diğer belge ve nesnelerin hikayesi ve detaylarına ilişkin ekstra bilgiler verilmesi, görülen belge/nesneye ilişkin tarih öğretim müfredatıyla ilişkilendirilerek tarih öğretimine direkt katkı sağlanması mümkündür.

Kâğıt Restorasyonu ve Boyama Atölyesi

Arşivlerde tarih ve sosyal bilimler eğitimini destekleyici belli tema ve konulara ilişkin atölye çalışmaları yapmak mümkündür.[48] Bu tür çalışmalar öğrencilerin aktif olarak katılım sağlayacağı çalışmalar olacağından tüm duyuların işe koşulacağı ve üst düzey öğrenmenin gerçekleşeceği çalışmalar olacaktır. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Külliyesinde bu bağlamda öğrencilere yönelik bir atölye çalışması yapılmaktadır.[49] Kültürel miras duyarlılığının yanı sıra öğrencilerin geçmişe ve tarihe ilgisinin arttırılmasının amaçlandığı etkinlik iki temel bölümden oluşturulmuş olup örnek teşkil etmektedir. Kâğıt restorasyonu bölümünde kâğıdın kültürel miras açısından önemine odaklanılmakta, belgelerin bozulma nedenleri, nasıl korunabileceği, kâğıdın dokusu vb. hususlar öğrencilere anlatılmakta, belge restorasyonunda kullanılan yöntemler ve restorasyonun incelikleri uygulamalı olarak gösterilmektedir. Atölye kapsamındaki boyama ve çizim bölümünde ise doğal boyaların yapımı uygulamalı olarak gösterilmekte, çeşitli bitkilerden elde edilen renkler ve kâğıtların nasıl boyandığı ele alınarak öğrencilere kalem işi tuğra çizimi yaptırılmaktadır. Arşivci- eğitimci iş birliği ile bu etkinliklerin geliştirilerek daha verimli hâle getirilebilmesi ve çeşitlendirilerek arttırılması mümkündür. Öğretmenlerin kendi tecrübeleri ve öğretim programı farkındalıkları yeni öneriler getirebilmelerine ve ekinliklerin çeşitlendirilmesine kapı aralayacaktır.

Drama/Canlandırma uygulamaları

Arşiv gezilerinde yapılabilecek diğer bir etkinlik drama/canlandırma uygulamalarıdır. Drama ve canlandırma uygulamalarında öğrenciler, oynayacakları rol ve bu role ilişkin olay ve faillere ilişkin bilgi edinirler. Öğrencilerin aktif olduğu bu etkinlikler bir taraftan tarih öğrenmeye karşı olumlu bir tutum geliştirmeye katkı sağlarken diğer taraftan da üst düzey düşünme becerilerini geliştirecektir. Bu nedenle tarih öğretiminde öğrenci merkezli ve etkili yöntemler arasında sayılmaktadır.[50] Tarihsel gerçeklik ve durumları belirli bir süre içinde orijinaline yakın bir şekilde yaşamayı amaçlayan drama ve canlandırma uygulamalarının ilişkili mekânlarda yapılmasının faydaları literatürde bulunmaktadır.[51]

48 Kanada arşivinde kürk ticaretine ilişkin yapılan atölye çalışması için bakınız: https://www.archives.gov.on.ca/en/education/workshops_onsite.aspx.

49 Bk: https://www.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/SecedWorkshop.aspx

50 S. Gulin Karabag ve Okan Aydogan, "The Effect of History Teaching Supported by Dramatization Technique on Students Achievement and Permanence Level" *Asian Journal of Education and Training*, 7(1); 2021, s. 36-45

51 Neval Akça Berk, "Tarihsel Canlandırmanın Tanımı, Sınıflandırılma Çabası, Tarih Eğitimi ile Olan İlişkisi", *Turkish Studies*, 7/3, 2012, s. 75-95.

Arşiv gezilerinde basit içerikli yaratıcı drama uygulamaları yapılabileceği gibi önceden hazırlanılarak uzun ve kapsamlı oyunlar da yapmak mümkünüdür. Hafıza-i Saltanat Tiyatrosu örneğinde görüldüğü üzere drama/canlandırma uygulamaları ile öğrencilerin tarih konularına ilgisini çekmek ve kültürel mirasın aktarımına katkı sağlanacağı gibi öğrencilerin yeni öğrenmeler gerçekleştirmeleri veya tarih bilgilerini pekiştirmeleri de mümkün olacaktır. Önceden hazırlanmak suretiyle arşiv gezilerinde bu tür uygulamalar yapmak hem arşiv ziyaretini daha faydalı hâle getirecek hem de okulda işlenen konular ve öğretim amaçları ile arşiv ziyaretini ilişkilendirmek kolaylaşacaktır.

Belge Okuma ve Analizi

Arşivler tarihe ışık tutan belgelerin muhafaza edildiği mekânlardır. Dolayısıyla arşivlerde yapılabilecek etkinliklerden biri doğal olarak belge okuma ve analizidir. Doküman analizi yönteminin uygulanması ile bu etkinliği yürütmek mümkündür. Diğer etkinliklerde olduğu gibi önceden planlama yapmak, hangi belgenin/belgelerin okunacağını tespit etmek faydalı olacaktır. Okunacak belgenin dili, yazı şekli farklı olacağından nelere dikkat çekileceği; öğrencilerin hangi kısımlarda zorluk yaşayabilecekleri vb. hususların önceden belirlenmesi gerekir. Belge okuma analizi gruplar hâlinde yapılabileceği gibi bireysel çalışma olarak da yaptırılabilir.

Belge okuma ve analizi ele alınan belgenin tanımlanması, taşıdığı bilginin çözümlenmesi, ders kapsamında işlenen konu ile ilişkilendirilerek çıkarımda bulunulması süreçlerini kapsar. Belgenin tanımlanması aşamasında belgenin ne zaman, kim tarafından, ne amaçla oluşturulduğu; fiziksel özelliklerinin neler olduğu, yer bilgisi vb. hususlar tespit edilir. Bu uygulama, tarih araştırmalarında dış tenkit olarak adlandırılan sürece karşılık gelir. Belge içeriğinin analizi ise eldeki belgenin taşıdığı bilginin sorgulanması sürecidir. Belge bize ne söylüyor/gösteriyor sorusu bu işleyişteki temel sorudur. Bunun yanı sıra belgedeki kavramlar, hitap ve hüküm cümleleri, istatistiki bilgiler ya da görsel içerik söz konusu (harita, çizim, fotoğraf, video vs.) ise görsele ilişkin hususlar belgenin analizinde odaklanılabilecek unsurlardır. Bu süreç doküman analizinin esasını teşkil eder.[52] Literatürde doküman analizi bağlamında oluşturulmuş standart formlara rastlamak mümkündür.[53]

Tartışma

Arşiv ziyaretlerinde öğrencilerle tartışma etkinlikleri de yapılabilir. Grup çalışmalarında yapılabilecek temel etkinliklerden biri olan tartışma arşiv ziyaretlerinde verimli bir şekilde kullanılabilir. Tartışmanın konusu tarih derslerinde işlenen konulara ilişkin olabileceği gibi, kültürel mirasın korunması, yazının önemi vb. tarih bilincini pekiştirecek genel konularda da olabilir. Bunun yanı sıra arşivde

52 Tokdemir ve Akkoç, *Arşiv Belgeleri ile Tarih Öğretimi*, s. 60

53 Örnek için bk: Drake ve Nelson, *Engagement in Teaching History Theory and Practices for Middle and Secondary Teachers*, s. 149-150; John Nichol, *Teaching History At Key Stage 3* (Teaching and Learning), Cris Kington Publishing, Cambridge 1995, s. 34-35; ABD Millî Arşivi'nin doküman analizi için hazırladığı çalışma yapraklarını görmek için bk: https://www.archives.gov/education/lessons/worksheets

incelenen bir belge ya da karşılaşılan bir durum hakkında da tartışma yapılabilir. Tartışma her ortam ve konuda yapılabilecek bir etkinlik olsa da yönetilmesi ve verimliliğinin arttırılması zordur.[54] Bunu sağlamak için öğretmenin planlama yapması ve tartışmanın sınırlarını iyi belirlemesi gerekir.

Tartışma, doküman incelemesi gibi müstakil bir etkinlik olarak tasarlanabileceği gibi etkinlikler içerisinde kısa süreli olarak da kullanılabilir. Tartışma, sorgulayıcı, araştırmacı öğrenmenin olmazsa olmazı diyebileceğimiz bir öğretim yöntemi olup, eleştirel düşünen bireylerin yetişmesi ve vatandaşlık eğitimi bağlamında kritik bir öneme sahiptir. Arşiv ziyaretlerinde karşılaştırmalar yapmak, karşılaşılan arşiv belgelerini sorgulama ve önceki bilgilerle yeni bilgileri kıyaslamak gibi birçok durumda tartışma yöntemini kullanmak mümkündür. Geçmiş ve günümüz arasında yapılacak tüm karşılaştırmalar tartışma yönteminin kullanılması ile yapılabilir ve bu tartışmalar öğrencilerin değişim ve sürekliliği anlama becerilerine katkı sağlar. Yöntem, öğrencilerin tarihsel düşünme becerilerinin geliştirilmesi açısından önemli fırsatlar barındırır.

Yazma Etkinlikleri

Arşiv gezilerinde öğrencilere yazma etkinlikleri yaptırılabilir. Temel dil becerilerinden biri olan yazma becerisi aynı zamanda öğrencilerin en çok zorlandıkları becerilerinden biri olarak belirtilmektedir. Diğer taraftan tarih derslerinde öğrencilerin daha çok kronolojik ve kısa metinler oluşturdukları, neden sonuç ilişkilerini ihmal ettikleri ve öğrencilerin kendi yorumlarını geliştirebilmeleri için yazma etkinliklerinin arttırılması gerektiği belirtilmektedir.[55]

Arşivde yapılacak etkinlikler, deneyimlenen durumlar ya da incelenen belgeye ilişkin yazma etkinlikleri öğrencilerin yazma becerilerinin geliştirmenin yanı sıra öğrenmeyi pekiştirerek daha kalıcı hâle getirecektir. Arşiv gezilerinde öğrenciler daha önce bilmedikleri yeni kelimelerle karşılaşacağından bu kelimeleri yazma etkinliklerinde kullanmaları öğrencilerin dil becerilerini de geliştirecektir. Yazma etkinlikleri ile öğrenciler oluşturacakları metinlerde tarihsel karakterlere ve olaylara yer verirken kendi bakış açılarını da metne yansıtacak ve kendi yazım stillerini ortaya koyacaklardır. Böylece, test odaklı günümüz örgün eğitiminde ihmal edilen yazma becerilerini de geliştirebileceklerdir.

Tarih derslerinde olduğu gibi arşiv gezilerinde farklı yöntem ve teknikler kullanmak mümkündür. Hangi etkinlik ve yöntemin kullanılacağı öğretmenin eğilimine, öğrencilerin seviyesi ve hazırbulunuşluk durumlarına göre değişecektir. Yukarıda belirtilen etkinliklerin etkin ve verimli olabilmesi için çalışma yaprakları ile desteklenmesi faydalı olacaktır. Çalışma yaprakları etkinliklerin işleyişini kolaylaştıran unsurlardan biri olup etkinliğin daha önce tasarlandığının da

54 Walter C. Parker ve Diana Hess, "Teaching with and for Discussion", *Teaching and Teacher Education*, Sayı 17, 2001, s. 273-274.

55 Ayten Kiriş, *Tarih Eğitimi ve Tarihçilik Mesleği: Lise Tarih Derslerinde Yazma Becerilerinin Kullanılması ve Geliştirilmesi*, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2009, s. 2-3.

göstergesidirler. Arşive yapılacak gezilerde de planlanan etkinliklere göre çalışma yaprakları hazırlamak yararlı olacaktır. Hazırlanan çalışma yaprakları bir kavramın öğretimine odaklanabileceği gibi gezinin bütününe ilişkin de olabilir. Önemli olan etkinliğe odaklanmayı sağlayarak öğrencilerin bilgi ve becerilerini arttırmaktır. Öğrenciler tek tip içeriğe sahip çalışma yapraklarını sıkıcı bulacağımdan içeriğin çeşitlendirilmesi faydalı olacaktır.[56] Çalışma yaprakları, hazırlanma amacına göre etkinlik öncesinde, etkinlik sürecinde ya da etkinlik sonunda kullanılabilirler. Bu tamamen yapılacak etkinliklerin nasıl yapılandırıldığına bağlıdır. Bir etkinlikte birden çok çalışma yaprağı kullanmak da mümkündür.

Sonuç

Teknolojik dönüşüm ve tüketimin hızlandığı günümüz dünyasında eğitim de değişimden etkilenmekte, geleneksel öğretim kurumları olan okullar öğrencilerin ilgisini çekmekte yetersiz kalmaktadır. Okul dışı tarih öğretimi, öğrencilerin ilgisini çekebilme kapasitesine sahip örgün öğretimi destekleyici unsurlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Öğretimsel etkinliklerle örgün öğretimi destekleyecek okul dışı tarih öğretimi kapsamında değerlendirilebilecek mekânlardan biri de arşivlerdir.

Arşivlerin temel eğitim işlevi araştırmacıların, öğretmen ve öğrencilerin belgeye erişimini sağlamaktır. Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu işlevler genişleyerek zenginleşmiş, sergi alanlarından atölye çalışmalarına örgün eğitimi destekleyici birçok çalışma arşivlerde yapılır hâle gelmiştir. Ülkemizde de Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı bu bağlamda çeşitli çalışmalar yapmaktadır. Öğrencilerin okul dışı tarih öğretimi kapsamında arşive gelmeleri ve başkanlığın bu faaliyetlerine katılmaları hem öğrencilerin tarihi olan ilgilerini arttırarak yeni bilgiler öğrenmelerine katkı sağlayacak hem de arşivin eğitsel işlevlerinin geliştirilmesi bağlamında yeni kapılar aralanmasına vesile olacaktır.

Okul dışı tarih öğretimi kapsamında öğrencilerin arşive getirilmesi ile öğrencilerin arşivi tanıması, tarihsel belge ile karşılaşması mümkün olur. Öğrencilerin tarihçilerin çalışma ortamlarından birini görmeleri, tarihin kaynakları arasında yer alan arşiv belgeleri ile çalışmaları onlar için eşsiz ve unutamayacakları bir deneyim olacaktır. Son kertede otantik malzemenin cazibesi öğretimi destekleyici etkinlikler ile beslenirse kalıcı öğrenmenin kapısı aralanacak, bilişsel ve duyuşsal alanda öğrencilerin gelişmesine katkı sağlanacaktır.

Arşivlerin eğitim işlevleri incelendiğinde kanıt temelli öğretim bağlamında birçok arşivin eğitimi destekleyici materyal hazırladığı, tematik belge setlerinin oluşturulduğu, çeşitli atölye çalışmalarının yapıldığı görülmektedir. Okul dışı öğretim kapsamında arşivin mekân olarak kullanılması durumunda ise arşivlerde bulunan müze ya da sergi alanlarında yapılacak etkinlikler başta olmak üzere arttırılmış gerçeklik uygulamaları, atölye çalışmaları, drama/canlandırma uygulamaları,

56 Tokdemir ve Akkoç, *Arşiv Belgeleri ile Tarih Öğretimi*, s. 62.

belge okuma ve analizi, yazma ve tartışma etkinlikleri gibi faaliyetlerin öğretimi destekleyici, öğrenciyi motive edici aktiviteler olduğu görülmektedir.

Bu anlamda yapılan çalışmaların arttırılarak geliştirilmesi ve okul–arşiv iş birliğinin arttırılması hem öğrencilerin hem de arşivlerin gelişimi anlamında yararlı olacaktır. Mevcut faaliyetlerin tarih öğretmenleri ile diğer eğitimcilere duyurulması okul dışı öğretim kapsamında MEB tarafından bir farkındalık yaratılması arşiv için bir gerekliliktir. Okul-arşiv iş birliği ile yapılacak çalışmalarla tarih öğretimini destekleyici belge temelli eğitim setlerinin hazırlanması, öğrencilere yönelik belge sergilerinin düzenlenmesi gibi hususlarla bu farkındalık oluşturulabilecektir. Arşivde eğitim faaliyetlerine ilişkin kurulacak bir birim ile hem bu farkındalığı sağlayacak faaliyetler organize edilebilecek hem de tarih öğretmenlerinin önerileri ve geri bildirimleri üzerinden daha işlevsel bir arşiv eğitim iş bilirliği sağlanacaktır.

EXTENDED ABSTRACT

Archives, which are considered one of the most important elements of cultural heritage, are seen as one of the indispensable institutions for nations to define and prove their cultural identities. The need to accumulate and look back on religious, legal, financial, diplomatic and bureaucratic matters necessitated the preservation of records, and thus primitive archives emerged. With the development of state organizations, the number of records kept increased and archives developed in parallel with this process. After the French Revolution (1789), the past gained importance in the process of self-definition of nations, and this situation positively affected both the science of history and the institutionalization of archives. With this change, cultural functions were added to the administrative-legal functions of the archive. In the 20th century, archives gained their educational function through activities supporting history teaching, especially in higher education.

One of the primary educational functions of archives is to provide first-hand resources to teachers and students. In addition, educational content to be produced, auxiliary materials based on archive documents, spaces such as museums or exhibition areas created in archives, as well as workshops for students or teachers have become one of the core businesses of modern archiving. With the 20th century, the educational functions of the archive increased in the digital transformation process, and with the transfer of these educational functions to the web environment, the archivist-educator interaction has developed positively. The development of archivist-educator collaboration helps students acquire historian skills, while expanding the service and impact areas of archives.

It is possible to talk about three aspects of value for archive documents. These can be listed as archival value, historical value and educational value. The potential of archive documents to be an educational material in history education or to be a component of activities supporting history education determines the educational value of the documents. In the context of history education, the use of archive documents in history teaching is a necessity in terms of education science. Because in order to provide students with skills called historical thinking skills or methodological skills, it is necessary to introduce students to first-hand sources and to ensure that students work on these sources.

Out-of-school education, which is defined as activities carried out outside the classroom and school for efficient learning and teaching, can also be defined as activities carried out in out-of-school places with the aim of increasing the knowledge and skills of students and contributing to their personal development by realizing various values. Out-of-school learning should be seen as a powerful tool to support learning rather than a goal. A well-organized out-of-school learning activity will either reinforce what is learned at school by supporting formal education or will create a strong learning motivation by arousing interest and curiosity.

One of the most important environments that can be evaluated in out-of-school history teaching is archives. Since archives have the opportunity to provide materials for teachers and students with their cultural, intellectual and historical content, visits to the archives within the scope of out-of-school educational activities can contribute to the cognitive and emotional development of students. Depending on the student level, many activities can be carried out in the archives, from various workshops to the working practice of the historian. It is seen that many countries' archives carry out work to support formal education, and in Türkiye, the Directorate of State Archives has various activities within this scope.

While some of the educational activities of the Directorate of State Archives can be evaluated within the scope of the use of archive documents in the classroom or at school, some of them are related to student trips or archive visits that can be made to the archive in the context of history teaching out of school. When the educational activities of the Directorate of State Archives are examined, it is seen that the trips to the Permanent Exhibition Area and the Paper Restoration and Painting Workshop are activities that can be evaluated within the scope of out-of-school history education.

Archive trips and educational activities to be carried out with students during these trips will contribute to students learning new information beyond supporting and reinforcing their formal education and will increase their motivation to learn. Students will have the opportunity to work with first-hand sources through activities to be carried out during archive visits; source use, which starts with understanding the source and focusing on its content, will develop their historian skills and progress to criticism of the sources.

Archives are environments where active learning strategies such as research-examination, document-based teaching and project-based teaching can be applied. It is possible for students to come to the archive individually or in groups to do research, and carry out various learning activities. Considering the services provided by the Directorate of State Archives in our country, it is possible to list the activities that can be done in the archives as an out-of-school learning environment as visiting the exhibition area, augmented reality-based activities, attending restoration and painting workshops, drama/animation practices, document analysis-based activities, discussion activities and writing activities. It is possible and necessary to diversify and increase these activities in cooperation with archivists and educators. The point to be considered in this process is that the activities to be carried out serve the educational purposes included in the history curriculum.

Kaynakça

Barton, Keith C.: "Primary Sources in History: Breaking Through the Myths", *Phi Delta Kappan*, C. 86, No 10. Haziran 2005, s. 745-753.

Bekele, Mafkereseb, R. Pierdicca, E. Frontoni, E.S. Melinverni ve J. A. Gain: J. "A Survey of Augmented, Virtual, and Mixed Reality for Cultural Heritage", *Journal on Computing and Cultural Heritage*, 11 (2), 2018, s. 1-36.

Berk, Neval Akça: "Tarihsel Canlandırmanın Tanımı, Sınıflandırılma Çabası, Tarih Eğitimi ile Olan İlişkisi", *Turkish Studies*, 7/3, 2012, s. 75-95.

Binark, İsmet: "Turkish Archival Studies", *Türk Kütüphaneciliği Dergisi*, 9/ 3, 1995, s. 258-264.

Brooks, Ron, Mary Aris ve Irene Pery: *The Effective Teaching of History*, Longman,, Essex 1993.

Carini, Peter: "Archivists as Educators: Integrating Primary Sources into the Curriculum", *Journal of Archival Organization*, C. 7, No 1, 2009, s. 41-50.

Challenor, Jennifer ve Minhua Ma: "A Review of Augmented Reality for History Education and Heritage Visualisation", *Multimodel Tecnologies and İnteraction*, S. 3, 2009.

Coll, Sandhya, Richard Coll, David Treagust: "Making the Most of Out of School Visits: How Does the Teacher Prepare? Part I: Development of the Learner Integrated Field Trip Inventory", *International Journal of Innovation in Science and Mathematics Education*, (26) 4, 2018, s. 20-29.

Cooper, Hillary: "Historical Thinking and Cognitive Development in the Teaching of History", *Teaching History* (Ed. Hilary Bourdillon), Open University, London, 1994, s. 101-122,

Department for Education and skills (DfES), *Learning Outside the Classroom Manifesto*. Nottingham, UK: DfES Publications, 2006.

Doğan, Yasin: *Sosyal Bilgiler Öğretiminde Tarihsel Yazılı Kanıtların Kullanımı*, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2007.

Drake, Frederic D, ve L. R. Nelson: *Engagement in Teaching History Theory and Practices for Middle and Secondary Teachers*, New Jersey: Parson Education 2005.

Fines, John: "Evidence the basis of the Discipline?", *Teaching History* (ed: Hillary Bourdillon), London: Routledge, 1994, s. 122-126.

Hendry, Julia: "Primary sources in K-12 education: Opportunities for archives", *The American Archivist*, C. 70, Bahar 2007, s. 114-129.

Holmes, Oliver Wendell: "History and Theory of Archival Practice", *University Archives* (Papers presented at an institute conducted by the University of Illinois Graduate School of Library Science, November 1-4, 1964, 11th ser.), s. 1-21.

Karabağ, S. Gulin ve Okan Aydoğan: "The Effect of History Teaching Supported by Dramatization Technique on Students Achievement and Permanence Level", *Asian Journal of Education and Training*, 7(1), 2021, s. 36-45.

Keskin, İshak: "Yapılandırmacı Öğretim Bakımından Arşiv Kaynaklarının Önemi", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (5), 2013, s. 1-29.

Keskin, İshak: *Arşivlerin Eğitim ve Kültür Hizmetleri*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul 2014.

Kiriş, Ayten: *Tarih Eğitimi ve Tarihçilik Mesleği: Lise Tarih Derslerinde Yazma Becerilerinin Kullanılması ve Geliştirilmesi*, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2009.

Küçükahmet, Leyla: *Öğretim İlke ve Yöntemleri* Ankara: Nobel Yay. 2017.

Kütükoğlu, Mübahat S.: *Tarih Araştırmalarında Usûl*, 2. Basım İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1991.

McAleavy, Tony: "The Use of Sources in School History 1910-1998: A Critical Perspective", *Teaching History*, Sayı, 91, Mayıs 1998, s. 10-13, 15-16.

MEB, *Ortaöğretim Tarih Dersi (9,10 ve 11. Sınıflar) Öğretim Programı*, 2023.

MEB, *Tarih Öğretmenliği Özel Alan Yeterlilikleri*, (2011) http://oygm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_12/13160709_TARYH.pdf

MEB, *Öğretmenlik Mesleği Genel Yeterlikleri*, (2017). http://oygm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_12/11115355_YYRETMENLYK_MESLEYY_GENEL_YETERLYKLERY.pdf

Nichol, Jon: *Teaching History At Key Stage 3* (Teaching and Learning), Cambridge: Chris Kington Publishing, 1995.

Osborne, Ken: "Archives in the Classroom", *Archivaria*, No 23 (Kış 1986-87), s. 16-40.

Parker, Walter C. ve Diana Hess: Teaching with and for Discussion, *Teaching and Teacher Education*, sayı 17, 2001, s. 273-289.

Resmî Gazete, Arşivlerden Yararlanma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik, 2 Ekim 2021 Sayı 31616.

Rukancı, Fatih, Hakan Anameriç ve Alparslan Başar: *Arşiv ve Arşivcilik Kuram, Strateji ve Uygulamalar*, İstanbul: Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2021.

Rukancı, Fatih, Hakan Anameriç ve Alparslan Başar: *Bellek Yönetimi Arşivsel Dönüşüm ve Paradigma*, İstanbul: Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2023.

Rukancı, Fatih, Hakan Anameriç ve Alparslan Başar: *Arşiv Terimleri*, İstanbul: Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2023.

Stradling, Robert, *20. Yüzyıl Avrupa Tarihi Nasıl Öğretilmeli*, çev: Ayfer Ünal, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.

Şimşek, Ahmet ve Selahattin Kaymakcı: "Okul Dışı Sosyal Bilgiler Öğretiminin Amacı ve Kapsamı", *Okul Dışı Sosyal Bilgiler Öğretimi*, Ed. A Şimşek ve S. Kaymakcı, Ankara: Pegem A yay. 2015, s. 1-13.

Togan, A. Zeki Velidi: *Tarihte Usûl*, 4. Basım, Enderun Kitabevi, 1985.

Tokdemir, Muhammet Ahmet ve Alim Baki Akkoç: *Arşiv Belgeleri ile Tarih Öğretimi*, İstanbul: Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2021.

Türkmen, Sıdıka Fulya, *Tarih Öğretmenlerinin Okul Dışı Tarih Öğretimi Algıları ve Görüşleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2019.

Ünal, Uğur, *Arşivciliğimizin Yüz Yılı 1846-1945*, Ankara: TTK, 2023.

Elektronik Kaynaklar

https://www.archives.gov.on.ca/en/education/workshops_onsite.aspx

https://www.archives.gov/education/lessons/worksheets

https://www.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/SecedWorkshop.aspx

www.sozluk.com.tr /arşiv [erişim tarihi 10.07.2024].

Menteşe Sancağında Suhte İsyanları (1559-1576)*

Suhte Rebellions in the Sanjak of Menteşe (1559-1576)

ÖZLEM YILMAZ**

ÖZ

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nde yaşanan ekonomik sorunlar ve eğitim sisteminde yaşanan aksaklıklar, sistemin bir parçası olan ve özellikle medrese öğrencilerinden oluşan suhteleri mali açıdan oldukça zor bir durumda bırakmıştır. Sosyal düzen içerisinde kendilerine bir yer edinemeyen ve görev alamayan suhteler, alternatif bir geçim kapısı olarak suça yönelmişler ve bu durum Osmanlı tarihinde "*Suhte İsyanları*" olarak adlandırılan olayların yaşanmasına sebep olmuştur. Suhtelerin çıkarmış oldukları bu isyanlar, Anadolu'nun birçok kazasında görülmekle birlikte en yoğun yaşandığı sancaklardan biri de Menteşe'dir. Bu çalışmada Divan-ı Hümayun'da alınan kararların kaydedildiği mühimme defterleri ile dönemin durum ve şartlarını ortaya koyan araştırma ve inceleme eserleri kullanılacak ve Menteşe sancağı özelinde suhte isyanları hükümlere yansıdığı kadarıyla ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Suhte, Osmanlı Devleti, İsyan, Menteşe sancağı.

ABSTRACT

The economic problems experienced in the Ottoman Empire since the second half of the XVI century caused negative effects in many areas, including the education system. The disruptions experienced in the education system have left the suhtes, who were mostly madrasah students and a part of the system, in a very difficult situation. Suhtes, who could not find a place for themselves in the social order and could not be appointed, turned to crime as an alternative source of income, and this caused the events known as the "Suhte Revolts" in Ottoman history. Suhte rebellions, which grew larger due to economic reasons, affected many districts of Anatolia, and one of the regions where they were most active was the Menteşe

* Makale geliş tarihi: 8 Nisan 2024, kabul tarihi: 1 Temmuz 2024, araştırma makalesi.

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul/Türkiye, oyilmaz2624@gmail.com, ORCID

sanjak. In this study, the mühimme registers, which record the decisions taken in the Divan, and scholarly research and analyses on the situation and conditions of the period will be used, and the suhte rebellions in the Menteşe sanjak in particular will be examined as far as they are reflected in the imperial orders.

Keywords: Education, Suhte, Ottoman Empire, Revolt, Menteşe sanjak.

Giriş

Farsça yanmış, tutuşmuş anlamına gelen "suhte/softa" kelimesi Osmanlı Devleti'nde medrese öğrencilerinin ilme olan sevgisini ifade etmek için kullanılmıştır.[1] XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren medreselerde okuyan ve mezun olduğu hâlde herhangi bir görev alamayan suhtelerin, imaret ve aşevlerinde çıkan yemeklere el koymak gibi başlangıçta küçük çaplı faaliyetleri, daha sonra birçok suçu içine alan bir isyana dönüşmüştür. Silahlı gruplar hâlinde dolaşan suhtelere levent ve eşkıya gruplarının da katılmasıyla, sayıları giderek artmış ve daha çeyrek yüzyıl bile geçmeden devletin baş etmekte zorlandığı, pek çok sancak için tehdit oluşturan ciddi bir sorun hâline gelmişlerdir.

Osmanlı eğitim sisteminin bir parçası olan suhtelerin kadılık, müderrislik ve şeyhülislamlık gibi görevlere gelebilmeleri için sıbyan mektebinden başlayarak Sahn ve Süleymaniye gibi yüksek eğitim medreselerinde eğitimlerini başarılı bir şekilde tamamlamaları gerekmiştir. Diploma niteliğindeki temessüklerini[2] alan ve müderris adayı olan medrese öğrencileri, görev yapmak istedikleri yere göre Anadolu veya Rumeli kadıaskerinin ruznamçe (matlab) defterine isimlerini yazdırmışlardır. Yaklaşık üç yıl süren ve mülazemet olarak adlandırılan staj süresinin ardından, sırası gelen her aday en alt medrese seviyesi olan Yirmi Akçeli Medrese'den başlayarak "kat'-ı merâtib" ve "devr-i medâris" denilen rütbe yükselme sürecini tamamlamıştır.[3] Fakat, XVI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, sistemde birtakım aksaklıklar baş göstermiş ve işleyişinde ciddi usulsüzlükler yapılmaya başlanmıştır. Medreselere olan yönelimin artması, belirli bir süre sonra kadroların şişmesine yol açmış; İstanbul, Bursa ve Edirne gibi öne çıkan merkezlerin öğrencilerinin tercih edilmesi ise diğer medrese mezunlarının işsiz kalmasına neden olmuştur. İtibarın ve yükselmenin yolu olan ilmiyenin doyuma ulaşmasıyla birlikte dönüşümlü görev alma usulü yaygınlaşmış ve bu da görev alma çabasını arttırarak rüşvete sebebiyet vermiştir.[4] Padişah, ailesi ve üst düzey yöneticiler tarafından yapılan liyakatsiz atamalar, ayrıcalıklı sınıfların oluşması ve bunların usulsüz terfileri, rüşvet

1 Mustafa Alkan, "Softa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVII, 2009, s. 342.

2 Arapça da "tutunmak, yapışmak" gibi manalara gelen "temessük" bir bakıma yetki belgesidir. Bk. Mübahat S. Kütükoğlu, "Temessük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2011, XL, 2011, s. 413-414.

3 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), s. 45-53; Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri*, (İstanbul: İrfan Matbaası, 1976), s. 25-30; Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, Medrese Programları-İcazetnâmeler Islahat Hareketleri*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983), s. 133-154; Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim: Riyazî İlimler*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), s.40-61, Mefail Hızlı, "Osmanlı Klasik Döneminde Medrese", *Türkler*, XI, 2002, s. 426-435.

4 Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet; Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), s. 156-160.

ve iltimasla çok kısa zamanda kolay yollardan kadılık ve müderrislik gibi çeşitli görevlere gelmenin yolunun açılmış olması suhteleri ilgilendiren diğer aksaklıklardandır. Eğitim sürelerinin düşürülmesi ve bunun sonucunda eğitim kalitesinin düşmesi, müderrislerin tedris görevinde ihmalkâr davranmaları, medreselerin ve vakıfların öğrencilerin artan ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz kalması gibi daha pek çok sebep meslek sahibi olmak isteyen ve mülazemet bekleyen suhtelerin sistem içinde var olmasını zorlaştırmıştır.[5]

Amerika'nın keşfiyle beraber Avrupa'ya getirilen altın ve gümüşün Avrupa ekonomisinde yarattığı değişim ve dönüşüm, bilginin hızlı yayılması ve ateşli silah teknolojisinde yaşanan gelişmeler, Osmanlı Devleti'nde de olumsuz olarak etkilerini göstermiştir.[6] Bununla birlikte yaşanan ekonomik kriz, savaş masraflarını karşılamak için yapılan vergi artışları, timarların sipahiler yerine askerlikle ilgisi olmayan kişilere verilmesiyle vergisini ödemekte zorlanan köylünün toprağını terk etmesi, özellikle saraya yakın olan yöneticiler arasındaki çıkar çatışmaları ve bu yüzyılda görülen nüfus artışı gibi faktörler de eklenince toplumun gerilimi büyük ölçüde artmıştır. Yaşanan tüm bu olumsuz koşullar geleceğe yönelik umutlarını yitiren suhtelerin devletten yüz çevirmelerine ve isyana sürüklenmelerine neden olmuştur.[7]

Suhte isyanlarının yoğun bir şekilde yaşandığı Menteşe bölgesi, günümüz coğrafi sınırlarına göre kabaca Muğla'nın tamamı Aydın'ın güneyi ve Denizli'nin batı kesimi olarak tanımlanabilir. Ege Denizi ve Akdeniz tarafından çevrelenen bu coğrafi alan, Büyük Menderes Nehri'ne uzanan üç büyük vadisi, yüksek dağları, denize doğru uzanan girintili çıkıntılı kıyı kesimi ve engebeli arazisi ile dikkat çekmektedir.[8] Geçmişte Karya olarak bilinen bölge, Anadolu Selçukluları döneminde Antalya bölgesinden deniz yoluyla gelen Türkmenler tarafından fethedilmiş ve adını bölgeyi ele geçiren Menteşe Bey'den almıştır.[9] "Uluğ Bey" adı verilen yöneticiler tarafından idare edilen beyliğin Osmanlı Devleti'ne bağlanma süreci, Kosova Savaşı (1389) sonrası Anadolu'daki hâkimiyetini sağlamlaştırmak isteyen Yıldırım Bayezid'in (1389-1402) 1390 tarihinde Anadolu beyliklerine karşı düzenlediği sefer ile başlamıştır.[10] Bayezid'in bu hamlesiyle Güney Menteşe hariç bölge ele geçirilmiş, ancak 1402'de yapılan Ankara Savaşı'nda Yıldırım Bayezid'in Timur'a yenilmesiyle kısa bir süreliğine yeniden Osmanlı hâkimiyetinden çıkmıştır. Fetret Dönemi'ni (1402-1413) sona erdiren Çelebi Mehmed'in (1413-1421) merkezi

5 Bk. Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Bozulma", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* C. 6, S. 6 (1994), s. 71-82.

6 Yunus Koç, "XVI. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Suhte Olayları", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 18 (2013), s. 150.

7 Detaylı bilgi için bk. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyanları*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975), s. 145-168; Akdağ, "Türkiye Tarihinde İçtimaî Buhranlar Serisinden: Medreseli İsyanları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI, S. 1-4 (1949), s. 361-365; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, s. 67-74; Baltacı, *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri*, s. 61-71; Halil İnalcık, "Adaletnâmeler", *Belgeler*, II (1965), s. 68.

8 Cercis İkiel, "Muğla İlinin Coğrafi Özellikleri", *Muğlaname (Muğla ve İlçeleri Kültürü Üzerine (Makaleler)*, haz. Ali Abbas Çınar, I (2006), s. 55.

9 Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, çev. O. Ş Gökyay, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), s. 14-23.

10 Halil İnalcık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2022), s. 129-130.

otoriteyi sağlamasıyla Menteşeoğulları, Osmanlı hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalmıştır. II. Murad'ın (1421-1444, 1446-1451) 1424'te Menteşe topraklarını ele geçirmesiyle beylik fiilen sonra ermiştir.[11]

Suhte İsyanları konusu, ilk kez kapsamlı bir şekilde Mustafa Akdağ'ın *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyanları* adlı eseriyle ortaya konulmuştur. Ayrıca bu konu üzerine Yunus Koç'un "XVI. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Suhte Olayları" adlı bir makalesi bulunmaktadır. Suhtelerin çıkardığı isyanları bölgesel olarak çalışan araştırmacılardan Gökhan Toka, "XVI. Yüzyıl (1550-1585) Osmanlı Bursa'sında Suhte Ayaklanmaları" adlı bir yüksek lisans tezi, Sibel Kundakçı ise "Kastamonu, Bolu ve Çankırı Sancaklarında Suhte Olayları (1559-1576)" adlı bir makale kaleme almıştır. Hazırlanan bu çalışmanın amacı ise suhte hareketlerinin yoğun olarak yaşandığı bölgelerden biri olan Menteşe sancağında 1559-1576 tarihleri arasında düzenlenen seferler döneminde ve Şehzade Selim ile Şehzade Bayezid arasında yapılan Konya Savaşı (1559) sırasında Menteşeli suhtelerin çıkardıkları isyanları analiz etmek ve bu isyanlara karşı merkezin tutumunu ortaya koymaktır.

1. Şehzadeler Savaşı Sırasında Menteşe Sancağında Çıkan Suhte İsyanları

Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566), güçlü bir taht adayı olarak öne çıkan Şehzade Mustafa'yı (ö. 1553) ortadan kaldırması ve ardından Şehzade Cihangir'in de hastalanarak ölmesi, Osmanlı tahtının vârisi olarak kalan Şehzade Selim ve Bayezid'i karşı karşıya getirmiştir. İki kardeş arasında ortaya çıkan bu rekabet 1558 yılında Hürrem Sultan'ın ölümü ile tırmanmış ve gözle görünür bir hâle gelmiştir. Artan rekabet şehzadelerin birbirine yolladıkları tahrik edici ve tehdit içeren mektuplar ile ciddi bir krize dönüşmüştür. Yaşanan gerginliği ortadan kaldırmak isteyen Sultan Süleyman, her iki şehzadenin sancaklarını değiştirmiş, Şehzade Selim'i Manisa'dan Konya'ya, Bayezid'i ise Kütahya'dan Amasya'ya atamıştır.[12] Ne var ki Şehzade Selim, bu atamayı olumlu karşılarken Bayezid, daha uzak bir sancağa gönderilmiş olmasını kabullenememiş ve çeşitli gerekçeler ile itiraz etmiştir. Tüm çabalarına rağmen Amasya'ya gitmek zorunda kalan şehzade, İstanbul'dan daha uzak bir sancağa gönderilmiş olmasını gözden çıkarılmak şeklinde algılamış ve bir süre sonra etrafına "yevmlü" denilen silahlı askerler toplamaya başlamıştır. İsyan hazırlığındaki şehzadenin bu hareketi merkezin dikkatinden kaçmazken Sultan Süleyman'ın açık bir şekilde Şehzade Selim'i desteklemesine neden olmuştur. İki şehzade arasında kaçınılmaz hâle gelen savaş 30 Mayıs 1559 tarihinde Konya'da gerçekleşmiş ve mücadeleyi kaybeden Şehzade Bayezid, Amasya'ya çekilmek zorunda kalmıştır.[13] Firari şehzadenin varlığı artık devletin güvenliği için ciddi bir

11 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1937), s. 70-83; Erdoğan Merçil, "Menteşe Oğulları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX, 2004, s. 152, 153.

12 Peçevî İbrahim Efendi, *Târîh-i Peçevî*, (İstanbul: Topkapı Sarayı, Bağdat Köşkü, B 206), 138b.

13 Detaylı bilgi için bk. Şerafettin Turan, *Kanunî'nin Oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1961); Feridun Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları II*, (İstanbul: İSAM, 2018), s. 18-22; Feridun Emecen, "Süleyman I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVIII, 2010, s. 62-74.

tehlike hâline gelmiş ve acilen ortadan kaldırılması gereken öncelikli bir meseleye dönüşmüştür. Bu nedenle Kırım hanına, birçok beylerbeyi ve sancak beyine şehzadeyi "ama ölü ama diri" bir an önce ele geçirmeleri için emirler gönderilmiştir. Ayrıca, Şehzade Selim, Vezir Mehmed Paşa Anadolu ve Rumeli askerlerinden oluşan büyük bir kuvvet ile kaçan şehzadenin peşinden yola çıkarılmıştır.[14]

Devlet, bir yandan Şehzade Bayezid'in bir sonraki hamlesini öğrenebilmek adına araştırmalar yaparken, diğer yandan da şehzadenin ülkeyi kara veya deniz yoluyla terk etmesini önlemek için kullanabileceği geçitleri ve yalıları kontrol altında tutmuştur.[15] Teyakkuz hâline geçirilen beyler ihmal göstermemeleri konusunda uyarılırken Bayezid'i desteklediği düşünülen timar sahiplerinin timarları ellerinden alınmıştır. Öte yandan ise şehzadeye dair en ufak bilgi getirenler dahi terakki ile ödüllendirilmiştir.[16] Devletin dikkatinin ve askeri gücünün şehzade üzerine çevrilmiş olmasının yarattığı güvenlik zafiyeti suhtelerle birlikte bazı eşkıya[17] gruplarını da harekete geçirmiş Menteşe, Aydın ve Saruhan'da ortaya çıkan silahlı gruplar köy ve kasabaları yağmalayıp halkın can ve mal güvenliğini hiçe saymışlardır.

14 Ekim 1559 tarihinde Menteşe, Aydın ve Saruhan sancağı kadılarına gönderilen hüküm yaşanan olayların daha iyi anlaşılması açısından önemlidir. Her üç sancakta ortaya çıkan silahlı suhte grupları pazarlara girip "cerr"[18] adı altında halktan zorla para toplamış, halkın mallarına el koyup oğlan çocuklarını kaçırmış[19] ve evlerine girdikleri bazı devlet görevlilerini öldürerek para ve mallarını gasbetmiştir. Ayrıca Menteşe sancağında Tosun İsa, Fazlullah ve Hacı Hızıroğlu adında suhte serdarları türemiş ve bunlar yönettikleri yüze yakın silahlı suhte ile Ayasuluk ve Güzelhisar kazalarında bulunan iki köyü basıp oğlan çocuklarını kaçırmış ve köylülerin mallarına el koymuştur. Çıkan olaylardan her üç sancakta da can ve mal güvenliği kalmaması üzerine isyancıların yakalanıp yargılanması ve suçlu bulunanların cezalandırılması için yerel yöneticilere emir gönderilmiştir. Suhtelerin muharebe ile karşılık vermesi hâlinde ise öldürülmelerinde herhangi bir sakınca görülmediği gibi "*Kanları hederdir*" denilen asileri öldüren il erlerinden hesap sorulmayacağına dair temessük verilmesi emredilmiştir.[20]

14 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümâyûn Sicillatı Mühimme Defterleri (A.DVNS. MHM.d) 3/1.

15 BOA, A. DVNS. MHM. d., 3/3, 22, 32, 33, 35.

16 Verilen terakkiler ve el konulan timarlar ile ilgili örnekler için bk. BOA, A. DVNS. MHM. d., 4/601, 754, 985, 1019.

17 "Bayezid'e giderüz" diye ayaklanan eşkıya gruplarının köyleri yağmalamasından ve işledikleri suçların günden güne artmasından dolayı yollanan hükümler için bk. BOA, A. DVNS. MHM. d., 3/36; Bayezid'e hizmet edip sonrasında eşkıyalık faaliyetlerinde bulunanlar için bk. BOA, A. DVNS. MHM. d., 3/230, 283, 672.

18 "Cerre çıkmak" müderrislerin ve medreseli yetişmiş öğrencilerin üç aylar geldiğinde şehir, kasaba ve köylere giderek halka verdikleri dini hizmetin adı, "cer akçesi" ise bu hizmet karşılığı aldıkları ücrettir. Bk. Mehmet İpşirli, "Cer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VII, 1993, s. 388-389.

19 Hükümlerde oğlan çocuklarının kaçırılmasıyla ilgili detaylı bir bilgi bulunmamakla birlikte konudan "oğlan çekmek" şeklinde genel bir ifade ile bahsedilmiştir.

20 BOA, A. DVNS. MHM. d., 3/411, 2 Muharrem 967/ 14 Ekim 1559.

Suhteler çıkardıkları olaylar ile Menteşe, Aydın ve Saruhan sancakları halkı için ciddi bir tehdit oluşturmuştur. Devlet, üç sancağı da içine alan bölgenin güvenliğini sağlamak amacıyla zeamet sahiplerinden Hamza'yı görevlendirmiş ve bu kararı 14 Ekim 1559 tarihli hüküm ile sancak kadılarına bildirmiştir.[21] Ancak, Tire kadısının, her üç sancakta da suhtelerin hâlâ suç işlemeye devam ettiğini merkeze bildirmesi üzerine, Hamza'ya 16 Ekim 1559 tarihinde asileri etkisiz hâle getirmesi için bir hüküm daha gönderilmiştir.[22] Yaklaşık altı ay sonra, Çine kadısının merkeze gönderdiği mektup bölgede huzursuzluğun devam ettiğini göstermektedir. Kadı, isyancılar hakkında tahkikat yaptığını fakat Hamza ile gönderilen emrin eline geçmeden suhtelerin dağılıp ortadan kaybolduğunu bildirmiştir. Bunun üzerine Hamza'ya bir hüküm daha gönderilerek, olay çıkaran suhtelerin derhâl yakalanmaları istenmiştir.[23]

2. Sefer Dönemlerinde Menteşe Sancağında Çıkan Suhte İsyanları

Sefer zamanları, suhteler ve eşkıyaların faaliyetlerinin arttığı dönemler olarak karşımıza çıkmaktadır. Sancak beylerinin, idaresi altındaki askerlerle birlikte düzenlenen seferlere katılması sancakları savunmasız bırakmış ve olası saldırılara karşı daha açık hâle getirmiştir. Bu güvenlik zafiyetinin sıklıkla istismar edilmesi nedeniyle, devlet bu durumun üstesinden gelmek için bazı önlemler almıştır. Bu önlemlerden ilki sancak beyinin seferde olduğu dönemlerde, bir zaim veya subaşının emrine belli sayıda sipahi verilerek sancak muhafazasında bırakılması olmuştur. Alınan bir başka bir önlem ise suhtelerle mücadelede yerel halktan oluşturulmuş silahlı il erlerinden faydalanılmasıdır ve birçok hükümde suhteler ile mücadelede silahlı il erlerinin kullanılmasına yönelik emir bulunmaktadır.[24] Ancak, her sefer döneminde isyanların tekrarlaması, alınan bu önlemlerin silahlı suhte gruplarını durdurmada tek başına yeterli olmadığını göstermektedir.[25]

a. Malta Seferi Esnasında İsyanlar

Kanuni Sultan Süleyman'ın 1522 ilkbaharında düzenlediği ve ordunun başında bizzat yer aldığı Rodos seferi sonucunda şövalyeler yapılan anlaşma ile kaleyi terk etmişler ve sonrasında Kutsal Roma-Cermen İmparatoru (1519-1558) V. Karl'ın yardımıyla Malta Adası'na yerleştirilmişlerdir. Bundan sonra "Malta Şövalyeleri"

21 Bk. BOA, A. DVNS. MHM. d., 3/411.

22 "*Ze'âmet tasarruf eden Hamza'ya hüküm ki:Bundan akdem sana hükm-i şerîf virilüp Aydın ve Mentese ve Saruhan sancaklarında zuhûr iden sûhtelerin haklarından gelesin diyü emrim olmuş idi. Hâliyâ Tire kadîsı Südde-i Sa'âdet'ime mektûb gönderüp zikr olunan sancaklarda sûhte tâ'ifesinin cem'iyyet ile fesâd üzere oldukların bildürmeğin buyurdum ki: Vusûl buldukda te'hîr etmeyüp zikr olunan sancaklara varup dahi sana virilen mufassal emrim üzere ahvâllerin görüp ehl-i fesâdın haklarından gelüp ol cevânibi anların şerrinden emîn idesiz*" BOA, A. DVNS. MHM. d., 3/423.

23 BOA, A. DVNS. MHM. d., 3/1029, 4 Şa'bân 967/ 30 Nisan 1560.

24 Silahlı il eri kullanılmasına yönelik Anadolu beylerbeyine gönderilen örnek hüküm için bk. BOA, A. DVNS. MHM. d., 24/520; BOA, A. DVNS. MHM. d., 16/396, 398.

25 Suhte isyanlarına karşı devletin almış olduğu hükümlere yansıyan daha farklı önlemler de bulunmaktadır. Fakat bu çalışma Menteşe özelinde olduğu için yalnızca bahsi geçen önlemlere değinilmiştir. Detaylı bilgi için bk. Özlem Yılmaz Solak, *Mühimme Defterlerine Göre Osmanlı Devleti'nde Suhte İsyanları (1558-1576)* (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, 2014), s. 48-62.

olarak adlandırılan şövalyeler, Akdeniz üzerinden gerçekleştirdikleri saldırılar ile Osmanlı'nın Akdeniz hâkimiyetine gölge düşürdükleri için devlet, 1565 yılında Malta üzerine sefer yapılmasına karar vermiş ve Vezir Mustafa Paşa'yı serdar, Piyale Paşa'yı ise donanma kaptanı olarak tayin etmiştir.[26] Planlanan seferin hazırlıklarının derhâl başlatılması için Trablusgarp Beylerbeyi Turgut Reis'e,[27] Cezayir-i Garb Beylerbeyi Hasan Paşa'ya,[28] Anadolu ve Rumeli'deki sancak beylerine birçok hüküm gönderilmiştir.[29] 1565 baharında çıkılacak sefer için sancak beylerinin, kazalarında bulunan subaşılar, sipahiler, cebelüler, yeniçeriler[30] ve gönüllüler[31] ile tam teçhizatlı bir şekilde sefere hazır olmaları emredilmiştir.

Malta Seferi için göreve çağırılan beylerden biri de Menteşe Beyi Ahmed'dir. Ahmed Bey'in sefere katılmasından sonra Menteşe sahillerine yönelik oluşabilecek korsan, levent ve harami saldırılarına karşı yalıların güvenliğinin sağlanması için Hamidili beyi görevlendirilmiştir.[32] İçeride oluşabilecek olası suhte, levent ve eşkıya saldırılarına karşı ise subaşı olan Mehmed Kasım sancak muhafazasında bırakılmıştır. 1565 Mayıs'ında suhteler ile girişilen mücadelede pek çok suç işleyip "*emred oğlan*" olarak tabir edilen sakal ve bıyığı çıkmamış erkek çocuklarını kaçıran asi suhtelerin lideri Eğriboyunlu Mustafa öldürülmüştür. Mustafa'nın öldürülmesi ve suhtelerin etkisiz hâle getirilmesiyle sancakta güvenlik bir süreliğine sağlanmış olsa da bu durum çok uzun sürmemiştir. Tutuklu olan suhtelerden on ikisi ve Dimme Ramazan adındaki serdar firar ederek suç işlemeye kaldıkları yerden devam etmişlerdir. Yine bunların yoldaşlarından olduğu anlaşılan Hatipoğlu Osman ve Yayabaşıoğlu adındaki asiler de yönettikleri yirmiye yakın suhte grubu ile eşkıyalık faaliyetlerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Tüm bu yaşanan hadiseleri merkeze bildiren subaşı daha fazla tüfekçiye ihtiyaç duyması sebebiyle merkezden yardım talebinde bulunmuştur.[33] Bunun üzerine Rodos ve İstanköy kaleleri dizdarlarına hüküm gönderilmiş ve subaşının tüfekçi talep etmesi hâlinde derhâl tüfekli hisar eri yollanması emredilmiştir.[34]

Malta seferinin dördüncü ayına girildiği 1565 Ağustos'unda ise Menteşe sancağına yönelik iki saldırı daha gerçekleşmiştir. İlk saldırı Balat kazasına bağlı Akköy'e

26 İdris Bostan, "Malta", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2003, XXVII, s. 539-542.

27 BOA, A. DVNS. MHM. d., 6/429, 562.

28 BOA, A. DVNS. MHM. d., 6/561, 565, 595.

29 Derya seferine çıkacak olan Donanma-yı Hümâyûn için maiyetindeki birlikler ile noksansız ve silahlı bir şekilde hazır olmaları ve kendilerine bildirilecek olan yerde Vezir Mustafa Paşa'ya katılmaları için Anadolu ve Rumeli sancak beylerine gönderilen hükümler için bk. BOA, A. DVNS. MHM. d., 6/453, 454, 594, 705, 714, 884.

30 Sancak beylerine kazalarında olan ve donanma için görevlendirilmiş yeniçerilerin sefer vaktinin yaklaşması sebebi ile tedariklerini görüp acilen gönderilmesinin emredildiği hüküm için bk. BOA, A. DVNS. MHM. d., 6/702.

31 Tayin olunan cenkçilerin dışında beylerin taht-ı kazalarında olan gönüllü yiğitlerin yazılması ve hazır edilmesi için gönderilen hükümler için bk. BOA, A. DVNS. MHM. d., 6/521, 597.

32 Hamidili beyine gönderilen hüküm için bk. BOA, A. DVNS. MHM. d., 6/1215, 27 Şevvâl 972/ 28 Mayıs 1565.

33 Menteşe kadılarına gönderilen hüküm için bk. BOA, A. DVNS. MHM. d., 6/1118, 8 Şevvâl 972/ 9 Mayıs 1565.

34 Rodos dizdarına gönderilen hüküm için bk. BOA, A. DVNS. MHM. d., 6/1110, 7 Şevvâl 972/ 8 Mayıs 1565.

dokuz korsan gemisi tarafından düzenlenmiş, ikincisi ise bu sırada ortaya çıkan suhte grupları tarafından gerçekleştirilmiştir. İki suhte serdarı, yanlarına aldıkları yetmiş seksen kadar silahlı suhte ile civar köyleri basıp yağmalamış ve bazı oğlan çocuklarını kaçırmışlardır. Bu saldırılara karşı derhâl harekete geçilmiş, korsan gemilerinin yakalanıp yalıların güvenliğinin sağlanması için Midilli'de deniz muhafazasında olan Kavala kaptanı görevlendirilmiş ve kendisine Tersane-i Amire'den üç kadırga ve bir kalite gönderilmiştir.[35] Şehzade Selim'in lalası Hüseyin Paşa'ya ve oğlu Şehzade Murad'ın lalasına da birer hüküm gönderilerek İzmir Tersanesi'ndeki kalitelerinin Kavala kaptanına katılması emredilmiştir. Ayrıca, her iki laladan da yağmaya karışan suhteler kendi bölgelerine gelirse derhâl üzerlerine gidip yakalamaları, gasp edilen malları geri almaları ve kaçırılan oğlanları kurtarmaları istenmiştir.[36] Menteşe sancağının güvenliğini sağlamak için atılan bir diğer adım da Karahisar-ı Sahib beyinin görevlendirilmesi olmuştur. Karahisar beyine, sancağını güvendiği adamlarına bırakarak emrindeki subaşı ve sipahilerle birlikte Menteşe'ye gitmesi ve Menteşe beyi dönene kadar bölgeyi hırsız, harami ve suhte saldırılarından koruması emredilmiştir.[37]

b. Sigetvar Seferi Esnasında İsyanlar

1562 yılında Avusturya ile Osmanlı Devleti arasında sekiz yıllığına bir barış antlaşması yapılmış ve yapılan muahededen iki yıl sonra Kutsal Roma-Cermen İmparatoru Kral Ferdinand (1558-1564) hayatını kaybetmiştir. Bunun üzerine Osmanlı devleti, Ferdinand'ın yerine geçen oğlu Maximilian'a (1564-1576) elçi göndererek hem iki senedir ödenmeyen vergiyi talep etmiş hem de yapılmış olan barış antlaşmasının kalan süresinin teyidini istemiştir. Osmanlının istekleri Maximilian tarafından her ne kadar kabul edilmiş olsa da sınır boylarında yaşanan çatışmalar devam etmiştir. Osmanlı Devleti himayesinde olan Erdel beyinin Avusturya'ya ait Çatmar şehrini zapt etmesi ve Avusturya'nın da Erdel hududunda bulunan Tokay ve Serenç taraflarını ele geçirmesi iki ülke arasındaki gerginliğin artmasına ve bir süre sonra antlaşmanın bozulmasına neden olmuştur.[38]

Uzun süren müzakerelerden bir sonuç alınamayınca, 1566 baharında Sigetvar Seferi'ne çıkılmasına karar verilmiş ve hazırlıklar bir önceki yılın sonundan itibaren başlatılmıştır.[39] Bu seferde görevli olan Menteşe Beyi Ahmed, merkeze gönderdiği mektupta, daha önce sefere çıktığında halkın evlerini basıp yağmalayan asi suhtelerin bir kısmını yakaladığını, ancak bazıların akrabalarından aldıkları

35 BOA, A. DVNS. MHM. d., 5/30, 31, 7 Muharrem 973/ 4 Ağustos 1565.

36 Sultan Selim ve Sultan Murad'ın lalalarına gönderilen hükümler için bk. BOA, A. DVNS. MHM. d., 5/38, 39, 7 Muharrem 973/ 4 Ağustos 1565.

37 Balat'ta yaşanan hadiselerden dolayı Karahisar-ı Sahib beyine gönderilen hüküm için bk. BOA, A. DVNS. MHM. d., 5/33, 7 Muharrem 973/ 4 Ağustos 1565; Aydın Beyine gönderilen hüküm için bk. BOA, A. DVNS. MHM. d., 5/84, 14 Muharrem 973/ 11 Ağustos 1565; Kavala Kaptanına gönderilen hüküm için bk. BOA, A. DVNS. MHM. d., 5/115, 18 Muharrem 973/ 15 Ağustos 1565.

38 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), s. 409.

39 Sefere hazırlık için gönderilen hükümler için bk. BOA, A. DVNS. MHM. d., 5/516, 569, 570, 573, 576, 577, 611, 732, 798, 968, 1247.

destekle kaçmayı başardığını belirtmiştir. Ayrıca kürekçiye olan ihtiyaçtan dolayı suçu ağır olanların küreğe gönderilmesi için izin istemiştir. Bunun üzerine, 22 Kasım 1565 tarihli hükümle, suçlu suhteler ve onlara yardım edenlerin küreğe gönderilmesi kabul edilmiştir.[40]

Bu tarihte suhtelerin işlediği suçlara dair spesifik hükümlere rastlanmamakla birlikte onların eylemlerinin devam ettiğini gösteren belgeler bulunmaktadır. Zaim olan Tahir, suhtelerin bir önceki sene birçok suç işlediğini ve sefer zamanında toplanıp tekrar suç işleyeceklerini merkeze bildirmiş ve bunun üzerine Tahir'in yetkinliği araştırılmıştır. Yapılan araştırma neticesinde çevreyi iyi bilmesi ve görevi yerine getirebilecek kapasitede olması nedeniyle, Tahir yeterli miktarda asker verilerek muhafaza görevinde bırakılmıştır. Ayrıca Lala Cafer Paşa'ya da bir hüküm gönderilerek, Tahir'in suhtelerle mücadelede zorlandığı ve yardıma ihtiyaç duyduğu durumlarda gerekli desteği vermesi emredilmiştir.[41]

c. Basra ve Yemen Seferleri Esnasında İsyanlar

Sigetvar Seferi sırasında vefat eden Kanuni Sultan Süleyman'ın yerine oğlu II. Selim (1566-1574) tahta geçmiş, fakat kısa bir süre sonra Basra'da Ulyanoğlu ve Yemen'de İmam Mutahhar isyanları patlak vermiştir. Ortaya çıkan iki önemli siyasi krizi çözmek isteyen II. Selim, Aralık 1567 tarihinde Lala Mustafa Paşa'yı serdar olarak tayin etmiştir.[42] Sefer hazırlıklarının başlatılması için Topçubaşına, Kaptanıderya Piyale Paşa'ya ve donanmaya katılacak olan tüm sancak beylerine divanda alınan kararlar neticesinde birçok hüküm gönderilmiş ve eksiksiz bir şekilde sefere hazırlanmaları emredilmiştir.[43]

21 Ağustos 1568 tarihli hükümde artık Menteşe beyi olarak karşımıza Gazanfer Bey çıkmaktadır. Merkezden kendisine gönderilen emirle vakit kaybetmeksizin alaybeyi, zaim ve sipahileri ile eksiksiz bir şekilde hazır olması ve Boğaz Hisarı'ndaki donanmaya katılması istenmiştir.[44] Gazanfer Bey'in sancağından ayrılmasının ardından, suhteler yeniden harekete geçmiş ve bu kez durum daha da vahim bir hâle gelmiştir. Hamidili beyine yollanan hükümde artık suhtelerin sadece kendi sancakları için değil, komşu sancaklar için de ciddi bir tehdit oluşturduğunu göstermektedir. Bir araya gelen Manavgat, Alaiye ve Menteşe suhteleri köyleri, pazarları basmış, halkın mallarını yağmalamış ve kaçırdıkları oğlan çocuklarına yirmişer otuzar akçe paha biçerek bu durumu kazanç kapısına dönüştürmüşlerdir. Dahası, bu asiler yalnızca bununla yetinmemiş, Teke suhtelerini kendilerine katılmaya davet etmiş ve reddetmeleri hâlinde vilayetlerine zarar verecekleri tehdidinde bulunmuşlardır.[45]

40 BOA, A. DVNS. MHM. d., 5/559, 28 Rebi'ü'l-ahir 973/ 22 Kasım 1565.

41 Menteşe ve Saruhan muhafazasına bırakılan Zaim Tahir için gönderilen hükümler için bk. BOA, A. DVNS. MHM. d., 5/922, 1032, 1386.

42 Emecen, *age*, s. 26-28.

43 İstenilen hazırlıklar için bk. BOA, A. DVNS. MHM. d., 7/1214, 1215, 1249, 1250, 1253, 1254, 1255, 1256, 1271.

44 BOA, A. DVNS. MHM. d., 7/1314.

45 BOA, A. DVNS. MHM. d., 7/1932.

d. Tunus'un Fethi Esnasında İsyanlar

Kıbrıs fethinden[46] sonra Osmanlı Devleti'nin İnebahtı Deniz Savaşı'nda (1571) aldığı yenilgi, Avrupa'da büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Fakat hızla toparlanan Osmanlı Devleti kaptanıderyalığa Uluç/Kılıç Ali Paşa'yı getirerek kısa sürede yeni bir donanmayı Akdeniz'e çıkartmıştır.[47] İnebahtı'nın yıl dönümü olan 1573 Ekim'inde, İspanya'nın Tunus'u işgaline hem deniz mevsiminin geçmiş olması hem de donanmanın İstanbul'a dönüşünün riskli bir hâle gelmesi sebebiyle müdahale edilememiş ve zorunlu olarak Tunus meselesi bir sonraki yıla bırakılmıştır. 1574 Mayıs'ına gelindiğinde ise hazırlıklarını tamamlayan donanma, Koca Sinan Paşa serdarlığında ve Kaptanıderya Kılıç Ali Paşa komutasında Tunus Seferi için yola çıkmıştır.[48]

Menteşe beyinin de görev aldığı bu seferde, silahlı suhte grupları yeniden ortaya çıkmış pek çok suça karışarak halka *salgun* salmıştır. Aslında *salgun* devletin olağanüstü durumlarda halktan hane başına topladığı aynî ya da nakdî verginin adı olup, resmî görevlilerin bile kanunsuz *salgunlar* salması şiddetle yasaklanmış, aksi davranışlar padişahın reaya üzerindeki hukukuna tecavüz sayılmıştır.[49] Ancak Menteşeli suhteler bu yasağı sıklıkla çiğnemişler ve halka *salgun* salarak merkeze gönderilen şikâyet mektuplarına konu olmuşlardır. Onların işledikleri bu suçlar üzerine, sancak kadılarına hüküm gönderilmiş ve suhtelerin il erleri ve sipahiler yardımıyla yakalanıp yargılanmaları istenmiştir. Ayrıca yeni saldırıları önlemek amacıyla Gazanfer Bey'in kethüdası Zaim Mustafa on nefer sipahi ile sancak muhafazasında bırakılmıştır.[50] Ek olarak, Bursa alaybeyi suhteler ile mücadelede görevlendirilmiş, Bursa, Sivrihisar, Yenişehir, Beypazarı ile Kütahya'da oturan ve Bursa'da timarı olan sipahilerden iki yüz kişilik bir birlik kurularak Menteşe'yi suhte fesadından temizlemesi istenmiştir.[51] Konuyla ilgili olarak Anadolu beylerbeyine gönderilen başka bir hükümde, alaybeyine gereken desteğin verilmesi ve kesinlikle ihmal gösterilmemesi gerektiği ifade edilmiştir.[52]

3. Suhtelerin Yakalanmalarını Zorlaştıran Sebepler

Menteşeli suhtelerin ele geçirilmelerini zorlaştıran birçok sebep bulunmakla birlikte bunlardan ilki hiç şüphesiz yörenin sahip olduğu coğrafi yapıdır. Yerel yöneticiler asilerin peşine düşüp yakalamak istediklerinde suhteler, sarp ve geçidi zor olan dağlara ve kayalıklara saklanmışlar böylece eylemlerini uzun bir süre

46 Feridun Bilgin, "Kıbrıs Fethi İçin Yapılan Hazırlıklar (Arşiv Belgelerine Göre), *Mukaddime*, VI, S. I(2015), s. 1-22.

47 İdris Bostan, "İnebahtı Deniz Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2000, XXII, s. 287; Sam White, *Osmanlı'da İsyan İklimi- Erken Modern Dönemde Celâli İsyanları*, çev. Nurettin Elhüseyni, (İstanbul: Alfa Tarih, 2013), s. 41-42.

48 Emrah Naki, "1574 Tunus Seferi Üzerine Yeni Bir Bakış", *OTAM*, 40(Güz-2016), s. 136-137.

49 İnalcık, "Adaletnâmeler", s. 69.

50 BOA, A. DVNS. MHM. d., 24/655, 26 Muharrem 982/18 Mayıs 1574.

51 BOA, A. DVNS. MHM. d., 24/748, 3 Safer 982/ 25 Mayıs.1574.

52 BOA, A. DVNS. MHM. d., 24/749, 3 Safer 982/ 25 Mayısı1574.

devam ettirebilmişlerdir. Onların ele geçirilmelerini oldukça zorlaştıran bu durum yerel yöneticilerin merkeze yolladıkları mektuplara sıklıkla konu olmuştur. Nitekim 1565 yılında bir araya gelen yirmiden fazla suhtenin geçitleri tutup yolları kesmeleri üzerine peşlerine düşülmüş, fakat asilerin Menteşe'nin sarp dağlarına saklanmaları sebebiyle ele geçirilmeleri mümkün olmamıştır. Yaşanan bu hadise üzerine görevli olan subaşı merkezden yardım talebinde bulunmuştur.[53]

Asilerin yakalanmalarını zorlaştıran sebeplerden bir diğeri de kovuşturmaya tabi tutulduklarında kaçarak komşu sancaklara sığınmaları olmuştur.[54] Suçluları yakalamak için bile olsa yerel yöneticinin bir sancaktan diğerine geçmesi, kendisine verilecek olan izin ile mümkündür. Merkeze yazdığı mektubunda bu konuya değinen Menteşe beyi, kışı evinde geçiren suhtelerin yazın gelmesiyle yeniden bir araya gelerek örgütlendiklerinden,[55] onları yakalamak istediğinde ise suhtelerin komşu sancaklara kaçtıklarından bahsetmiş ve Hamid ile Teke sancaklarına kaçan suhteleri takip edebilmek için kendisine "emr-i şerif" verilmesini rica etmiştir.[56] Bu türden olaylar sıklıkla yaşandığından merkez, alınan kararların birer suretini de komşu sancakların bey ve kadılarına göndermiştir. Aydın'da ortaya çıkan üç yüz kadar suhte grubunun işledikleri birçok suçtan sonra Menteşe sancağına kaçarak ortadan kaybolmaları üzerine Menteşe beyine kaçan suhtelerin yakalanması ve Aydın beyi ile ortak hareket etmesi konusunda hüküm gönderilmiştir.[57]

Suhteler ile etkili bir şekilde mücadele edilememesinin başka bir sebebi de onların devlet görevlisi olan akrabaları tarafından korunmaları ve halktan bazı kişiler tarafından destek görmeleridir. Öyle ki bu desteği sağlayanlar arasında sancağın mülkî ve idarî amiri olan kadılar dahi bulunmaktadır. Nitekim şikâyete konu olan bu durum Menteşe beyinin yazdığı bir mektup ile merkeze bildirilmiş ve cevaben aşağıda yer alan hüküm gönderilmiştir:

> *"Sen ki sancak beğisin Dergâh-ı Mu'allâm'a mektûb gönderüp livâ-i mezbûrede ba'zı kâdıların akrabâları ehl-i fesâd sûhteler olup haklarından gelinmeğe ikdâm oldukda kâdılar ma'ni olmağla ehl-i fesâda ruhsat olduğun arz etmişsin. Buyurdum ki: Vardıkda ehl-i fesâd ü şenâ'ate aslâ ruhsat câ'iz değildir ve ehl-i fesâd ve levend sûhteler eğer akrabanuzdır ve eğer oğullarınız ve ademlerinizdir meyl ü muhâbâ vü himâyet olunmayup ba'de's-sübût haklarından gelinmek bâbında dakika fevt itmeyesin. Husûs-ı mezbûr ehemm-i mühimmâtdandır. Sâ'ir umûra kıyâs*

53 Rodos ve İstanköy dizdârlarına gönderilen hüküm için bk. BOA, A. DVNS. MHM. d., 6/1110, 7 Şevvâl 972/8 Mayıs 1565.

54 Bu durum suhtelerin isyan çıkardığı tüm sancakları ilgilendiren genel bir sorundur. Sonraki iki dipnotta yer alan 31. ve 34. defterdeki hükümler makalenin kapsadığı tarih aralığının dışına çıkmasına rağmen çarpıcı birer örnek olması sebebi ile makaleye dâhil edilmiştir.

55 Suhtelerin hareketlerinin bahar ve yaz dönemlerinde arttığına yönelik hükümler için bk. BOA, A. DVNS. MHM. d., 30/264, 34/267.

56 Bk. "*... ehl-i fesâd suhte zikr olunan sancaklara kaçup halâs bulup zikr olunan sancaklara gaybet etdiklerinde akîblerince varup ele getürmeğiçün emr-i şerîf ricâsına arz eyledüğin ecilden buyurdum ki; Vardukda anun gibi ehl-i fesâd suhteler sancağında fesâd üzere olup ele getürmek kasd etdiğinde kaçup zikr olunan sancaklara varup sığındıklarında aslâ te'hîr etmeyüp varup hüsn-i tedbîr ile ele getürüp toprak kadıları ma'rifetiyle hak üzere teftîş idüp göresin...*" BOA, A. DVNS. MHM. d., 34/267.

57 BOA, A. DVNS. MHM. d., 31/403, 404.

olunmayup hıfz u hirâset-i memleket zabt u rabt rağbet umûra bezl-i makdûr ve sa'y-i mevfûr idesin".[58]

Menteşe beyinin bazı kadıların akrabası olan suhteleri kayırmaları ve yakalanmalarını engellemeleri üzerine merkeze yolladığı şikâyet mektubuna gelen yanıt çok açık olmuştur. Suçlu suhtelerin, oğulları dahi olsa cezalandırılması ve beyin bu konuda asla zaman kaybetmemesi gerektiği bildirilmiştir.

Suhteleri destekleyenler arasında tıpkı kendileri gibi medrese kökenli olan naip ve hatip gibi görevliler de bulunmaktadır. Menteşe beyi, 1565 yılında düzenlenen sefere katılmadan önce isyancı suhtelerin bir kısmını yakalayarak etkisiz hâle getirmiştir. Ancak beyin sancağından ayrılmasıyla suhteler yeniden ortaya çıkarak suç işlemeye devam etmişlerdir. İsyancıların bir kısmı ele geçirilirken bir kısmı ise köy kethüdası, naip ve hatip olan kardeşlerinin himayesi nedeniyle yakalanamamıştır.[59] Akrabaları ve vilayetin ayanı tarafından da desteklenen suhteler yargılanmak istendiğinde ise onların zulmünden korkan halk mahkemede şahitlik yapmaktan çekinmiştir.[60]

Suhtelerin gördüğü desteğin suç ortaklığına dönüştüğü durumlar da görülmüştür. Nitekim Tavas kazasında suhtelere destek sağlayan Ahmed Fakih, onların çaldıkları malları evinde saklamıştır. Sonrasında bu mallar, suhte kılığına sokulan Köse İbrahim tarafından satılmak üzere İstanbul'a götürülmüştür. Durumun ortaya çıkmasıyla Tavas kadısı merkeze şikâyet mektubu yazmış ve bunun üzerine hem Menteşe beyine hem de Tavas kadısına suhtelerin ve suç ortaklarının yakalanması için emir gönderilmiştir.[61]

Suhtelerin ayakta kalabilmesi ve eylemlerini rahatça sürdürebilmesi, aralarındaki dayanışma ruhuyla mümkün olmuştur. Sahip oldukları bu bütünlüğü korumak isteyen suhteler, kendilerinden birine zarar geldiğinde ya da içlerinden biri öldürüldüğünde bunun intikamını alma yoluna gitmişlerdir. Menteşe sancağında ortaya çıkan Kara Sadık[62] ve Kara Davud adındaki suhte serdarlarının işledikleri suçlar nedeniyle ortadan kaldırılmaları için Sipahi Hamza başbuğ tayin edilmiş ve Hamza, Kara Davud'u öldürmeye muvaffak olmuştur. Ancak Kara Davud'un ortadan kaldırılması sipahinin kendi sonunu hazırlamıştır. Kara Davud'un akraba ve yoldaşlarından olduğu anlaşılan sekiz kişi, Pırnaz kasabasında Hamza'nın yolunu keserek onu öldürmüş ve boğazına taş bağlayarak Uluçay'a atmışlardır.[63] Suhteler arasında başka bir dayanışma örneği de Köyceğizli Kara Ali vakasıdır. İşlediği

58 1577 tarihli olan bu hüküm, suhteler ile etkin bir şekilde mücadele edilememesinin önemli sebeplerinden bir tanesidir. Hem Menteşe'yi hem de diğer sancakları ilgilendiren genel bir durum olduğu için örnek olarak alınmıştır bk. BOA, A. DVNS. MHM. d., 30/787.

59 BOA, A. DVNS. MHM. d., 5/559, 28 Rebi'ü'l-ahir 973/ 22 Kasım 1565.

60 1577 tarihli olan bu hüküm suhte faaliyetlerinin görüldüğü tüm sancaklarda halkın içinde bulunduğu durumu yansıtan genel bir hüküm olması sebebi ile ileri bir tarihe ait olmasına rağmen örnek olarak alınmıştır. Bk. BOA, A. DVNS. MHM. d., 30/264.

61 BOA, A. DVNS. MHM. d., 35/118.

62 Suhte serdarı Kara Sadık için bk. BOA, A. DVNS. MHM. d., 26/120, 153.

63 BOA, A. DVNS. MHM. d., 34/242.

suçlardan dolayı Kıbrıs'a sürgün cezası alan Kara Ali, hapishanede tutulurken hapishaneyi basan suhte ve leventler hem Kara Ali'yi hem de diğer suçluları serbest bırakmıştır. Bazı naipleri de yanına çektiği anlaşılan Kara Ali, kurtulur kurtulmaz suç işlemeye devam etmiştir. Bunun üzerine Kara Ali'nin yakalanması ve Kıbrıs'a sürülmesi için Pırnaz, Köyceğiz kadılarına ve ayrıca şehzade lalasına hüküm gönderilerek Kara Ali'nin yakalanması emredilmiştir.[64]

İncelenen bazı hükümlerde, suhtelere il erleri tarafından erzak desteği sağlandığına dair bilgiler yer almaktadır. 1574 yılında suhte serdarı olan Kara Sadık ile Şemseddin'in ve asi suhtelerin çıkardıkları olaylar neticesinde, Menteşe kadılarına hüküm gönderilmiştir. Asilere il erleri tarafından erzak desteği yapıldığını öğrenen devlet, bu desteğe devam eden il erlerinin Kıbrıs'a sürüleceğini bildirmiştir. Ayrıca, asilerin ortadan kaldırılması için merkezden Tahir Çavuş gönderilmiş ve eli silah tutan il erleri ile Horzum[65] ve Kalburcu taifesinin ok ve silah kullanan yiğitlerinin çavuşun yanında toplanmaları istenmiştir. Bu kez merkezin üslubu oldukça sert olmuştur. Muharebe ile karşılık veren suhtelerin öldürüleceği, ihmal gösteren kadıların azledileceği ve il erlerinin ise Kıbrıs'a sürüleceği bildirilmiştir. Ancak burada asıl dikkat çeken nokta, Horzum ve Kalburcu taifesine yapılan uyarıdır. Bu iki emirde, uyarıdan ziyade açık bir tehdit bulunmaktadır. Söz konusu taifelerin erzak için kendilerine gelen suhteleri yakalamaları ve asilerle mücadelede görevlendirilen çavuşa yardım etmeleri istenmiştir. Aksi takdirde Kıbrıs'a sürülmekle kalmayıp katliama uğrayacakları bildirilmiştir. Devletin, üstesinden gelmekte zorlandığı asi suhteler konusunda bu iki taifeyi hedef alması dikkat çekicidir.[66]

Sonuç

Osmanlı eğitim sistemi içerisinde var olan aksaklıklar ve devletin içine düştüğü ekonomik sıkıntılar XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren giderek artmaya başlamış ve bu durum eğitim sisteminin bir parçası olan suhteleri oldukça olumsuz etkilemiştir. Görev alamayan ve sistem içerisinde kendilerine bir yer edinemeyen suhtelerin bir kısmı, devletten umudunu keserek kendilerine tamamen farklı bir yol çizmişlerdir. Onların kendileri için bulmuş olduğu bu çözüm isyandır. İncelenen hükümlerde yer alan bilgiler ışığında söylenebilir ki, Menteşeli suhtelerin bu isyanı herhangi bir ideolojik temele dayanmamaktadır. İşledikleri suçlar ile toplumsal düzeni sarsan suhtelerin bu eylemleri ne baştaki yöneticiyi değiştirmeye yönelik bir harekettir ne de sistem içerisinde kendilerine istihdam alanı yaratmaya yönelik bir faaliyettir. Dahası onların bu hareketleri tamamen gasp, yağma, halktan zorla para toplama, çocuk kaçırma gibi ekonomik temelli adi suç olayları olarak görülmektedir.

64 BOA, A. DVNS. MHM. d., 22/40, 678; BOA, A. DVNS. MHM. d., 26/459.

65 Orta Asya'daki Hârizm'den gelen Horzum taifesi, Menteşe sancağında yaşayan yarı göçebe bir yörük taifesidir. Bk. Faruk Sümer, "Yörükler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (*DİA*), 2013, XLIII, s. 271.

66 BOA, A. DVNS. MHM. d., 26/120, 153.

Mühimme defterlerinde yer alan hükümler, Menteşeli suhtelerin isyan etme sebepleri ve isyanın nasıl gerçekleştiği ile ilgili bizlere detaylı bilgi vermemekle birlikte, yine de onların hareketlerini gözlemlememize olanak sağlamaktadır. Menteşeli suhteler, bölgenin dağlık ve kayalık olan coğrafi yapısını kendileri için önemli bir avantaja çevirmişler ve bu şekilde onları ele geçirmek isteyen güvenlik güçlerinden kurtulabilmişlerdir. Kışı evlerinde geçiren Menteşeli suhteler, baharın gelmesiyle hareketlenmeye başlamışlar ve oluşturdukları silahlı gruplar ile kasaba ve köyleri yağmalamışlardır. Bu hareketliliğin arkasında, kışın olumsuz koşullarının azalması, sıcaklıkların artması, ticaretin canlanması ve hasat zamanının yaklaşması gibi etkilerin olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Fakat bizce asıl sebep, devletin bahar döneminde düzenlemiş olduğu kara ve deniz harekâtıdır. Menteşe beyinin sancağında olmadığı bu dönemlerde bölge daha savunmasız bir hâle geldiği için asi suhteler alınan tüm güvenlik önlemlerine rağmen çeşitli yerlerde isyan çıkarmaya devam etmişlerdir. Tıpkı seferler gibi yaşanan siyasi krizler de suhte hareketliliğini arttırmış ve devletin büyük bir ordu ile Bayezid örneğinde görüldüğü üzere firari şehzadenin peşine düşmesi suhtelere hareket özgürlüğü sağlamıştır. Ayrıca, suhteler kendileri gibi medrese kökenli olan akrabalarından, sancağın ayanından, bölge halkından yine onlarla mücadele ile görevli olan il erlerinden yardım görmüşlerdir.

Menteşeli suhtelerin işlediği suçlar üzerine gönderilen hükümler incelendiğinde, yollanan emirlerin âdeta birbirinin tekrarı olduğu görülmektedir. Hükümlerde çoğunlukla suhtelerin işledikleri suçlardan bahsedilirken kasaba ve köyleri bastıkları, pazar yerlerini yağmaladıkları, oğlan çocuklarını kaçırdıkları şeklinde genel bir ifade kullanılmıştır. Emirlerde konudan kısaca bahsedildikten sonra muhatap alınan yerel yöneticiden, "*ehl-i fesad*" olarak adlandırılan suhteleri "*her ne yolla olursa olsun*" ele geçirmeleri ve suçu sabit olanların haklarından gelmeleri istenmiştir. Fakat merkezin "*her ne yolla olursa olsun*" derken neyi kastettiğine değinilmeyerek suhteler ile mücadelede sipahiler ve il erleri gibi kolluk güçlerine işaret edilmiştir. Ayrıca merkez tarafından Menteşeli suhtelerin mevsimsel hareket ettikleri ve daha bey sancağından ayrılır ayrılmaz isyana kalkıştıkları bilindiği hâlde yerel yöneticiye suhteler ile mücadelede alışılagelmişin dışında daha etkin bir çözüm yolu gösterilmemiştir.

Hükümlerde dikkat çekici bir başka konu ise suhtelere yapılan yardım konusudur. Gerek halkın gerek devlet görevlilerinin suhtelere yardım etmesi ve erzak desteği sağlaması yasaklanmış ve aksi şekilde hareket edenlerin kesinlikle cezalandırılacağı bildirilmiştir. Fakat isyancı suhtelerin, zarar gören yoldaşlarının intikamını almak için resmî görevlileri bile öldürmekten kaçınmadığı, silahlı kuvvetlerine rağmen devletin bile suhteler ile mücadelede yetersiz kaldığı böylesine emniyetsiz bir ortamda halkın kapılarına dayanan üstelik de silahlı olduğu bilinen suhtelere nasıl karşı koyacağı konusunda herhangi bir açıklık getirilmemiştir. Ne yazık ki hükümler bu konuda da sadece yapılması gerekeni söyleyip çözümü yerel idarecinin yönetim kabiliyetine bırakmıştır.

Yapılan incelemede suhtelerin isyan sebeplerinin araştırılmasına ve bu sebeplerin ortadan kaldırılmasına yönelik hükümlere yansıyan herhangi bir talebin

olmadığı görülmüştür. Daha çok yerel yöneticilerin merkeze gönderdiği şikâyet mektupları üzerinden refleks geliştiren devlet, yolladığı hükümlerde sorunun kaynağına yönelik herhangi bir çözüm önerisi sunmadığı gibi Menteşeli suhtelerin bu isyanını güç kullanılarak bastırılması gereken bir suç unsuru olarak değerlendirmiştir. Menteşe'yi korumaya yönelik alınan tüm önlemlere ve suhtelere verilen ölüm cezalarına rağmen suhte isyanlarının önüne geçilememiş ve suç işlemeye devam eden Menteşeli suhteler, fırsatını bulduklarında kasabaları, köyleri yağmalamaya, geçitleri basıp suç işlemeye devam etmişlerdir.

EXTENDED ABSTRACT

The social and economic depressions of the Ottoman Empire in the 16th century paved the way for the increasing rebellion of madrasa students (suhte/softa), who were part of the education system. Although the term “suhte/softa”, which means “burnt, ignited” in Persian, was used to express the passion of Ottoman madrasa students for knowledge, in time these students turned into rebels who could not find a job and could not be employed by the state. The suhte movements, which started with small-scale thefts such as stealing food from imaret and soup kitchens, turned into a major wave of rebellion that threatened the state in the second half of the 16th century. As levents and bandits joined these groups, the rebellions of the suhtes grew and became a major problem that the state had difficulty in dealing with.

The revolts of the Suhtes were rooted in the flaws in the Ottoman education system. Madrasa students had to successfully complete their education from the sıbyan school to higher education madrasas in order to be able to hold positions such as muderris, qadi or sheikhulislam. However, the rapid increase in the number of madrasa graduates by the mid-16th century and the lack of sufficient staff for these students caused many graduates to become unemployed. While students from centers such as Istanbul, Bursa and Edirne were especially preferred, madrasa graduates from the provinces could not be appointed, and it took many years for their turn to be appointed during the internship periods called mülazemet. In this process, serious irregularities occurred in the education system and practices such as bribery and favoritism were effective in the emergence of suhte movements.

The economic problems of the Ottoman Empire also triggered the suhte rebellions. The flow of gold and silver in Europe had a negative impact on the Ottoman economy, taxes were raised due to rising war costs, and the deterioration in the timar system caused peasants to abandon their lands. Population growth, the state's difficulty in meeting its expenditures and conflicts of interest among rulers exacerbated social tensions. All these factors paved the way for suhte students, who could not find work, to give up hope in the state and turn to rebellion.

One of the regions where the Suhtes’ rebellions were most intense was the Menteşe sanjak. This region, which encompasses today's Muğla, Aydın and Denizli, became a suitable refuge for the rebellious Suhtes with its geographically mountainous structure and hard-to-reach areas. These geographical features made it difficult to suppress the suhte rebellions and rendered the state's interventions ineffective. From time to time, the Suhtes also received support from local administrators and the public, making it very difficult for the state to neutralize them.

During the reign of Suleiman the Magnificent (1520-1566), the rivalry between Prince Bayezid and Prince Selim had reached the point of civil war. The state's preoccupation with this internal crisis allowed the suhte groups to take advantage of the vacuum and organize themselves further. During this period, which culminated in the defeat of Prince Bayezid in Konya in 1559, suhte activities increased, and as the main focus of the state shifted to the prince wars, local people were robbed and their children were kidnapped by the suhtes.

The activities of the Suhtes also intensified during the campaigns organized by the Ottoman Empire. Especially with the participation of sanjak beys in the campaigns, the sanjaks, which were left defenseless, became vulnerable to attacks by suhte and bandit groups. During the Malta, Szigetvar, Basra and Yemen campaigns, suhte groups threatened the security of life and property of the local population, and the measures taken by the state against these crimes were insufficient. Suhtes usually went into hiding during the winter months and returned in the spring, and this seasonal activity increased with the revival of trade and the approach of the harvest season. In addition, the state's military power shifted to other regions due to campaigns, allowing the suhtes freedom of movement.

The measures taken by the state against the Suhte rebellions were usually through local administrators, who were instructed to capture Suhte groups "by any means necessary". However, these measures were generally ineffective and suhte rebellions broke out again and again. The state's decrees did not provide a detailed account of the crimes committed by the suhtes, nor did they propose a solution that would get to the root of the rebellions. The local administrators and the people struggling against the suhtes, on the other hand, had difficulty in resisting the rebels and sometimes even supported them.

In the Menteşe sanjak, local law enforcement and sipahis were assigned to suppress the rebellions, but these rebellions continued due to the geographical advantages of the suhtes, their local support and the state's inability to intervene strongly enough. Suhtes were sometimes protected by their relatives and sometimes supported by madrasa-based regents and orators. Thanks to this support, the suhtes displayed a stronger resistance against the state and continued to commit crimes despite the military units sent by the state.

In conclusion, it is seen that the revolts of the suhtes were based on economic and social reasons and did not have an ideological basis. These revolts were mostly motivated by economic interests and were based on petty crimes such as extortion, looting and extorting money. The fact that the Suhtes did not aim for a direct regime change with the state shows that their rebellions were more in line with individual interests. During this period when the Ottoman Empire had difficulties in dealing with the suhtes and the orders given to local administrators and the measures taken were insufficient, the suppression of the revolts of the suhtes was only short-lived. The fact that the state took temporary measures by using military force instead of finding permanent solutions by going to the root of the problems caused the suhte rebellions to continue for many years.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümâyûn Sicillatı Mühimme Defterleri (A.DVNS. MHM.d) 3/1, 3, 8, 22, 32, 33, 35, 36, 38, 230, 283, 411, 423, 672, 1029.

BOA, A. DVNS. MHM. d., 4/601, 754, 985, 1019.

BOA, A. DVNS. MHM. d., 5/30, 31, 33, 38, 39, 84, 115, 516, 559, 569, 570, 573, 576, 577, 611, 732, 798, 922, 968, 1032, 1247, 1386.

BOA, A. DVNS. MHM. d., 6/429, 453, 454, 521, 561, 562, 565, 594, 595, 597, 702, 705, 714, 884, 1110, 1118, 1215.

BOA, A. DVNS. MHM. d., 7/1214, 1215, 1249, 1250, 1253, 1254, 1255, 1256, 1271, 1314, 1932.

BOA, A. DVNS. MHM. d., 16/396, 398.

BOA, A. DVNS. MHM. d., 22/40, 678.

BOA, A. DVNS. MHM. d., 24/520, 655, 748, 749.

BOA, A. DVNS. MHM. d., 26/120, 153, 459.

BOA, A. DVNS. MHM. d., 30/264, 787.

BOA, A. DVNS. MHM. d., 31/403, 404.

BOA, A. DVNS. MHM. d., 34/242, 267.

BOA, A. DVNS. MHM. d., 35/118.

Kaynak Eserler

Akdağ, Mustafa: *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyanları"*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975.

Akdağ, Mustafa: "Türkiye Tarihinde İçtimaî Buhranlar Serisinden: Medreseli İsyanları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI, 1-4(1949), 361-387.

Akdağ, Mustafa: "Softa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2009, XXXVII, 342-343.

Atay, Hüseyin: *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, Medrese Programları- İcazetnâmeler Islahat Hareketleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983.

Baltacı, Cahit: *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.

Barkey, Karen: *Eşkıyalar ve Devlet; Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

Bilgin, Feridun: "Kıbrıs'ın Fethi İçin Yapılan Hazırlıklar (Arşiv Belgelerine Göre)", *Mukaddime*, VI, 1(2015), 79-100.

Bostan, İdris: "İnebahtı Deniz Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2000, XXII, 287-289.

Bostan, İdris: "Malta", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2003, XXVII, 539-542.

Emecen, Feridun: *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları II*, İstanbul: İSAM, 2018.

Emecen, Feridun: "Süleyman I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2010, XXXVIII, 62-74.

Hızlı, Mefail: "Osmanlı Klasik Döneminde Medrese", *TÜRKLER*, XI, (2002), 426-435.

İkiel, Cercis: "Muğla İlinin Coğrafi Özellikleri", haz. Ali Abbas Çınar, *Muğlaname (Muğla ve İlçeleri Kültürü Üzerine Makaleler)*, 1(2006), 55-62.

İnalcık, Halil: *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2022.

İnalcık, Halil: "Adaletnâmeler", *BELGELER*, II (1965), 49-142.

İpşirli, Mehmet: "Cer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1993, VII, 388-389.

İzgi, Cevat: *Osmanlı Medreselerinde İlim: Riyazî İlimler*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.

Koç, Yunus: "XVI. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Suhte Olayları", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 18 (2013), s. 147-159.

Kundakçı, Sibel: "Kastamonu, Bolu ve Çankırı Sancaklarında Suhte Olayları (1559-1576)", *Abant Sosyal Bilimler Dergisi* 22, 3 (30 Kasım 2022), 1155-70.

Kütükoğlu, Mübahat S.: "Temessük". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2011, XL, 413-414.

Merçil, Erdoğan: "Menteşeoğulları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2004, XXIX, 152, 153

Naki, Emrah: "1574 Tunus Seferi Üzerine Yeni Bir Bakış", *OTAM*, 40(Güz-2016), 129-144.

Peçevî, İbrahim: *Târîh-i Peçevî*, İstanbul: Topkapı Sarayı, Bağdat Köşkü, 206, 1b-355b.

Sümer, Faruk: "Yörükler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2013, XLIII, 570-573.

Toka, Gökhan: *XVI. Yüzyıl (1550-1585) Osmanlı Bursa'sında Suhte Ayaklanmaları*, İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Turan, Şerafettin: *Kanunî'nin Oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1961.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1937.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Tarihi*, II ve III, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1988.

White, Sam: *Osmanlı'da İsyan İklimi- Erken Modern Dönemde Celâli İsyanları*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Alfa Tarih, 2013.

Wittek, Paul: *Menteşe Beyliği*, çev. O. Ş. Gökyay, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.

Yılmaz Solak, Özlem: *Mühimme Defterlerine Göre Osmanlı Devleti'nde Suhte İsyanları (1558-1576)*. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, 2014.

XVII. Yüzyılda Safevî Hacılarına Yönelik Osmanlı Devleti ve Mekke Şerifliğinin Tutumu Üzerine Bir İnceleme*

An Examination of the Attitude of the Ottoman Empire and Sharifate of Mecca Towards the Safavid Subjects and Pilgrims in the XVII Century

ATTALLAH ALRAWASHDEH**

öz

Bu makale, XVII. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Safevî Devleti hacılarının (Acem), özellikle Arap bölgelerinden geçerken karşılaştığı önemli sorunları incelemeyi hedeflemektedir. İranlı hacıların Hicaz'a seyahatlerinde kullandıkları güzergâhların güvenliği, bu yolculukların Hicaz'daki etkileri ve yaşam biçimlerine dair çeşitli yönler, makalenin temel odak noktalarını oluşturmaktadır. Ayrıca, Osmanlı ve Safevî otoritelerinin yanı sıra Mekke şerifliği ve Arap kabilelerinin, İranlı hacıların güvenliği ve onlarla başa çıkma konusundaki tutumları detaylı bir şekilde incelenmiştir. Makalede, Osmanlılar tarafından Safevî tebaasının hac ibadetini yasaklama kararının alındığı ve bu kararların Hicaz'da nasıl uygulandığına dair ayrıntılara da vurgu yapılmıştır. Çalışmada, Arapça, Osmanlıca ve Farsça kaynaklardaki verilerin karşılaştırılması ve analiz edilmesiyle tarihsel bir araştırma yaklaşımı benimsenmiştir. Osmanlı kroniklerinde genellikle Acem hacıları hakkında detaylı bilgiye ulaşılamazken, Arap kaynakları ve Osmanlı arşivindeki belgeler bu konuda önemli bilgiler sağlamaktadır. Hicaz bölgesi, olayların merkezi olarak ele alınmış ve bu olaylar Mekke şerifleri ve makamına geliş tarihleriyle ilişkilendirilmiştir. Makaleden çıkarılabilecek en önemli sonuçlardan biri Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve politik motivasyonlarla, Safevî hacılarıyla ilgilenme ve onlar üzerlerinde baskı kurma eğilimde olduğudur. Ayrıca, dinî nedenler mezhep farklılıkları ve Safevî Devleti ve tebaasıyla yaşanan anlaşmazlıklar özellikle Hicaz'da Acem hacılarına kısıtlama uygulanmasında etkili olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hac, Safevî Hacıları, Acem, Mekke Şerifleri

* Makale geliş tarihi: 29 Nisan 2024, kabul tarihi: 30 Mayıs 2024, araştırma makalesi.

** Dr., İstanbul/Türkiye, atalla.rawashdeh@gmail.com, ORCID

ABSTRACT

This article endeavors to elucidate the significant challenges encountered by pilgrims and subjects of the Safavid Empire (*Ajam*) within the Ottoman lands during the XVII. century. The primary focus of the article revolves around the security of the routes employed by Iranian pilgrims embarking on their journeys to the Hejaz, the ensuing impacts of these travels on them and the Hejaz, and diverse facets of their activity in the region. Furthermore, a meticulous examination is conducted on the stances of both Ottoman and Safavid authorities, alongside those of the Sharifate of Mecca and Arab tribes, pertaining to the safety of Iranian pilgrims, as well as their approaches in managing interactions with them. Within the article, particular emphasis is placed on details surrounding the decision to prohibit subjects of the Safavid Empire from undertaking the pilgrimage, and the subsequent implementation of these decisions within the Hijaz. Adopting a historical research methodology, the article systematically compares and analyzes narratives extracted from Arabic, Ottoman, and Persian sources. The Hejaz region is pivotal within this research, serving as the epicenter for events, and the occurrences are correlated with the tenures of the Sharifs of Mecca and their ascendancy dates. The article culminates in various conclusions, with the foremost among them highlighting that the endeavors of the Ottoman Empire, driven by economic and political motivations, played a pivotal role in navigating the Safavid pilgrims and exerting pressure upon them. Additionally, religious motivations and sectarian disparities emerge as discernible factors contributing to the disagreements with subjects of the Safavid State, particularly in relation to the applied restrictions, notably within the Hejaz.

Keywords: Hajj, Safavid Pilgrims, Ajam, Sharifs of Mecca

Giriş

Irak-ı Arap bölgesi, siyasi, ekonomik ve dinî sebeplerle hem Osmanlılar hem de Safevîler için stratejik bir öneme sahipti. 1508 yılından itibaren Safevîlerin hâkimiyetinde olan bu bölge, Osmanlı Devleti tarafından 1533-1535 yıllarında gerçekleştirilen Irakeyn Seferi ile fethedildi ve 1624 yılına kadar Osmanlı egemenliğinde kaldı. 1623 yılında bölgenin Bekir Subaşı'ya devredilmesini talep eden isyan hareketleri başladı ve bu durum Şah I. Abbas'ın (1587-1629) bölgeyi işgal etmesine yol açtı. Safevîler, Bağdat, Kerkük, Musul ve Diyarbakır'a kadar olan bölgeyi ele geçirdiler. Osmanlılar, Bağdat'ın geri alınması için yoğun bir şekilde çaba sarf ettiler ve 1638 yılında IV. Murad'ın (1623-1640) komutasındaki orduyla Bağdat'ı fethettiler. Osmanlılar, Bağdat'ı bir üs olarak kullanarak İran'ın iç bölgelerine doğru ilerlemeye çalıştı. Sonuçta, Şah Safi (1629-1642) barış talebinde bulundu ve Kasr-ı Şirin Antlaşması (1639) ile Irak-ı Arap bölgesinin Osmanlı Devleti'ne ait olduğu Safevîler tarafından kabul edildi.[1]

Safevî ülkesinden gelen Acem hacılar konusu, özellikle XVI. ve XVII. yüzyılda derin bir siyasi ve dinî boyut taşıyan bir mesele olarak kabul edilirdi. Osmanlı

[1] Özer Küpeli, "Irak-ı Arap'ta Osmanlı–Safevi Mücadelesi (XVI-XVII. Yüzyıllar)", *History Studies International Journal of History*, Ortadoğu Özel Sayısı (2010), s. 229.

Devleti'nin Safevîlere karşı siyasi tutumu istikrarlı değildi. Bu istikrarsızlık, Safevîlerin askerî hamlelerine ve Osmanlı topraklarına yönelik yayılmacı eylemlerine bağlıydı. Mezhepsel farklar da bu meseleye dinî bir boyut kazandırmıştı. Osmanlılar, Safevî Devleti'ni genellikle kendi çıkarlarını tehdit eden bir düşman olarak görmüş, bazen onu bir müttefik gibi, bazen de geçici bir ateşkesin sağlandığı ancak dikkatle izlenmesi gereken bir devlet olarak değerlendirmiştir. Bu değişken siyasi tutum, Osmanlı Devleti'ni, Osmanlı topraklarından geçen Safevî tebaası konusunda genellikle ani kararlar almaya zorlamıştır.[2]

XVI. yüzyılda Osmanlıların aldığı en önemli kararlardan biri, Irak-ı Arap hac güzergâhlarını kapatmaktır.[3] Bu kararın alınmasında, Irak'ın güneyindeki Şii mezhebine mensup aşiretlerin varlığından duyulan korku ve yolların güvenli olmaması etkili olmuştur.[4] Ancak olayın siyasi ve ekonomik boyutu bundan daha etkilidir. Yolların kapatılması ve Acem hacılarına hac ibadetinin yasaklanması kararı, Yemen ve Irak'ta yoğun Şii nüfusunun varlığı, Hicaz'ın siyasi durumu ve bu bölgeyi kaybetme endişesiyle doğrudan ilişkilidir. Bu karar, stratejik ve siyasi boyutlarıyla önem arz etmekte ve dikkate alınması gereken bir husustur.[5]

Ekonomik açıdan, Osmanlı Devleti'nin bu kararının Safevî Devleti'nin tebaasını koruma karşılığında vergi toplayamama endişesiyle ilişkili olduğu düşünülmelidir. Bu endişe, Güney Irak'taki Müntefik kabilesinin varlığı ve Basra bölgesi ile stratejik liman kontrolü nedeniyle ortaya çıkmıştır. Müntefik kabilesi Basra güzergâhını kullanan tüccar ve hacıları rahatsız ediyordu. Bu durum XVI. yüzyılın sonlarında küçük bir sorun olarak görünse de XVII. yüzyılın ortalarında giderek daha belirgin hâle gelmiştir. Irak-ı Arap bölgesi, Osmanlılar ve Safevîler için hayati bir öneme sahipti. Uzakdoğu ve Hindistan'dan gelen Baharat Yolu'nun kritik bir kavşağı olarak, uluslararası ticaretin merkezinde yer alıyordu. Bağdat'ın stratejik konumu, Basra Limanı'ndan gelen malların Halep üzerinden Avrupa'ya taşınmasını sağlıyor, her iki devlet için ekonomik kazançlar sunuyordu. Ayrıca, Bağdat Sünni İslam'ın önemli tarihi ve dinî merkezlerinden biri olarak Abbasî hilafetinin merkeziydi ve İmam-ı Âzam Ebû Hanife ve Abdülkadir Geylanî gibi önemli şahsiyetlerin türbeleri bu şehirde bulunmaktaydı. Safevîler için ise, bu bölge Şii inancının kalbinde yer alıyor ve Necef, Kerbela gibi dinî merkezlerin bulunduğu önemli bir alanı temsil ediyordu. Her iki devlet de bu stratejik ve dinî öneme sahip toprakları hâkimiyetleri altında tutma amacıyla kıyasıya mücadele etmiştir.[6]

Safevî Devleti'nden gelen Şii hacılar, hacca giderken veya hac dönüşünde

2 Eskandar Beg Monshi, *History of Shah Abbas the Great "Tārīk-e 'Alamara-ye Abbasi"*, translated by Roger M. Savory, (Colorado: Westview Press, 1930), s. 253/1205; Roger Savory, *Safevîler Devrinde İran*, çev. Özgür Kolçak, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2021), s.54-82; Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar Osmanlı Döneminde Hac 1517-1638*, çev. Gül Çağlı Güven, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 1995), s. 150.

3 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümâyûn Sicillatı, Mühimme Defterleri (A. DVNS. MHM. d), 7/2717; 12/896.

4 Esra Doğan, "Râhhây-ı Hac Der Dovre-i Safevî." *Mikât-i Hac*, (57, 1385/2006), s. 108.

5 Attallah Alrawashdeh, "17. Yüzyılın Ortalarında Hicaz'da Osmanlı Devleti: Şerif Zeyd bin Muhsin (1632-1666) Dönemi Üzerine Bir Çalışma", *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology*, 33, (2023), s. 8-17.

6 Küpeli, "Irak-ı Arap'ta Osmanlı–Safevi Mücadelesi", s. 229.

Irak'ta Meşhedeyn, Necef, Kerbela, Kâzımiyye ve Samarra'da bulunan ve *Atebât-ı mukaddese* veya *Atebât-ı âliye* olarak isimlendirilen yerleri de ziyaret etmekteydiler. Bu bölgeler ziyaretçiler için Hz. Ali'nin kabri ve Hz. Muhammed'in torunu olan İmam Hüseyin gibi önemli dinî figürlerin mezarlarını içermektedir. Şii toplumu için, bu mekânlar Hz. Muhammed'in gerçek vârisleri ve Müslümanların liderleri olarak kabul edilmektedir. Bağdat'ta bulunan Kâzımeyn'de Şii imamlardan İmam Musa Kâzım'ın, yine Samarra'da onuncu imam İmam Ali el-Hâdî ve on birinci imam İmam Hasan b. Ali el-Askerî'nin kabrinin bulunması, Bağdat ve çevresinin Şiiler ve İranlılar için birer ziyaretgâh haline gelmesinde etkili olmuştur.[7] Bu merkezlere atfedilen kutsiyet Şii mezhebine has bir inanç haline gelerek özel bir ziyaret ritüeli oluşturmuş ve bu da bölgede çeşitli dinî merkezlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.[8]

Kanûnî Sultan Süleyman'ın (1520-1566) 1534 yılında Irak-ı Arap'ı tamamen Osmanlı egemenliğine almasıyla birlikte, Şii inancına göre kutsal sayılan Bağdat ve çevresi, Safevî hâkimiyetinden uzaklaşarak muhalif bir devletin yönetimine geçmiştir. Buna rağmen, bölge ile İranlılar arasındaki karmaşık ve çok boyutlu ilişkiler, yaklaşık iki yüzyıl boyunca sürmüştür. Her iki devlet tarafından da bu kutsal mekânları ziyaret etmek üzere kervanlar gönderiliyordu. Ayrıca bu şehirlerde hâlen yaşayan İranlılar mevcut olmakla birlikte Safevî ülkesinde yaşayan İranlılar, adaklarını ve ölülerini buraya gönderiyorlardı. Özellikle kutsal saydıkları bu topraklara defnolunmak üzere ölülerin gönderilmesi başta veba olmak üzere ciddi sağlık sorunlarını ortaya çıkarmaktaydı.[9]

XVI. yüzyılda coğrafi yakınlık sebebiyle, Necef ve Kerbela'daki İranlı ziyaretçilerin sayısının Mekke'deki İranlı hacılardan daha fazla olduğu düşünülmektedir.[10] Ancak, bu ziyaretler Osmanlı Devleti tarafından birkaç sefer yasaklanmış ya da kontrol altına alınmıştır. Bu tür yasaklar, Osmanlı Devleti'nin siyasi istikrarını ve egemenliğini koruma amacıyla uygulanmıştır. Safevî ziyaretçi ve hacıları, özellikle Meşhedeyn ile Bağdat ve Basra arasındaki bölgelerde yaşayan yoğun Şii nüfusu ile Osmanlılar aleyhine iş birliği yapabilirdi. Bundan ötürü Osmanlılar bu endişe ile de Acem hacılarının bölgeden geçişini yasaklanmış olmalıdır.[11]

XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti, Safevî Devleti'nden gelen hacılar konusunda çeşitli tedbirler almaya başlamıştır. İlk olarak, 1612 tarihli Nasuh Paşa Antlaşması'yla, Acem hacılarının Irak ve Basra yerine Halep-Şam yolunu kullanmaları resmen talep edildi ve bu karar uygulamaya konuldu.[12] Birkaç yıl sonra, iki devlet arasındaki çekişmelerin artmasıyla birlikte, Osmanlı Devleti, Acem hacılarının

7 Avni İlhan, "Atebât", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: 1991), 4: s. 49-50.

8 Eskandar Beg Monshi, *History of Shah Abbas the Great*, s. 1221-1233; Fatma Batkitar, "İranlı Kadın Hacıların Seyahatnâmelerinde Bağdat: Sosyal Hayat ve Mezhep", *Şarkiyat Mecmuası*, 43, (2023), s. 88-90.

9 BOA, A. DVNS. MHM. d, 24/124 ; Batkitar, "İranlı Kadın Hacıların Seyahatnâmelerinde Bağdat, s. 88.

10 Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar*, s.150-153.

11 BOA, A. DVNS. MHM. d, 24/124; Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar*, s.150-153.

12 Mustafa Naîmâ, *Târih-i Na'îmâ*, nşr. Mehmet İpşirli. 6. Cilt. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 2: s. 406.

hacca gitmelerini engelleyeceğini duyurdu.[13] İki devletin barışmasının ardından, Osmanlı Devleti, hem Irak-ı Arap'tan hem de Şam'dan geçen Acem hacılarını Arap kabilelerinin saldırılarından korumak için ciddi çaba harcamıştır.[14]

XVII. yüzyılda Safevî hac kervanının dört ana hac rotası bulunmaktaydı. Birincisi, aynı zamanda ticari bir kara yolu olan Dehna, Kasım ve Necid gibi topraklarının çoğunun çöl olduğu, Basra rotasıdır.[15] Bazı araştırmacılar, bu rotanın kullanılmadığına inanmaya meyilli olsalar da, XVII. yüzyılda kullanıldığı ve canlandırma çabalarının gösterildiği konusunda rivayetler mevcuttur.[16] XVII. yüzyılda malum olduğu üzere Basra Körfezi'ndeki Portekiz ve İngiliz varlığı nedeniyle Basra Limanı'ndan geçiş biraz zor olmuştur. Aynı zamanda daha kolay ve güvenli olan Güney İran'daki Kung Limanı'nı kullanmak da mümkündü.[17]

İkinci yol, Arap kaynaklarında tarif edildiği şekliyle Kûfe yolu, İranlıların ifadesi ile dağ yolu anlamına gelen *Râh-e Cebel*'dir. Bu yol tarihî kaynaklarda, yolu inşa eden Abbasî Halifesi Harun Reşid'in (786-809) eşi Zübeyde bt. Cafer'den dolayı "Zübeyde Rotası" olarak anılır. Burası Kûfe'den başlayan ve elli dört menzilden geçerek Mekke'ye ulaşan hac rotalarının en önemlisi kabul edilirdi. XVII. yüzyılda bu yol zorluklarla dolu ve yürüyüş için pek iyi değildi.[18] Fakat Evliya Çelebi (ö. 1684?) Bağdat Seferi'nde bu yolun IV. Murad ile Mekke şerifinin birbirine yazdığı mektupları getirip götüren ulaklar tarafından kullanılmış olduğunu aktarmaktadır.[19]

Bir diğer hac yolu, Hürmüz Boğazı'nda yer alan Kung Limanı'dır. Bu önemli liman, Yemen'deki Kunfuza ya da Muha Limanı'na kadar Basra Körfezi ve Umman Denizi'ni Hint Okyanusu'na bağlamaktadır. Arap ve Fars kaynakları, bu yolun XVII. yüzyılda hacılar tarafından kullanıldığına değinmektedir.[20]

Son rota ise, Van şehrinden Halep şehrine, ardından bugünkü Suriye'nin güneyinden, Ürdün'den Medine ve Mekke'ye uzanan "Şam Hac Yolu" olarak bilinmektedir. Bu rota, Osmanlı döneminde en önemli ve yaygın kullanılan rotadır. XVII. yüzyıl kaynaklarına göre, Acem hacılarını bu rotayı izlemeye zorlayan kesin bir

13 Eskandar Beg Monshi, *History of Shah Abbas the Great*, s. 1150-1151.

14 Ali b. Tâceddin es-Sincârî, *Menâihü'l-kerem fî ahbâri Mekke ve'l-beyt ve vülâti'l-harem*, nşr. Cemil Abdullah el-Mısrî. 6 cilt. (Mekke: Câmi'atü Ümmü'l-kurâ, 1998), 4: s. 181 ; Ahmed b. Zeynî Dahlân, *Hulâsatü'l-kelâm fî beyâni ümerâi'l-Beledi'l-Harâm*. nşr. Ebû Abdullah Muhammed Hasan, (Suudi Arabistan: Arzu'l-harameyn li't-tibâ'a ve'n-neşr, ty), **s.** 157.

15 16. yüzyılın Basra-Mekke yolu, Osmanlı Devleti'ndeki hac ve resmî ulak güzergahları hakkında. Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar*, s. 43; 149.

16 es-Sincârî, *[Menâihü'l-kerem*, 4: s. 182; Esra Doğan, "16-18. Yüzyılda Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Safevi/Acem Hacılarıyla İlgili Değerlendirmeler", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 21, Sayı: 1: (Mart 2019), s. 366.

17 Muhammed b. Ali et-Taberî, *İthâfü fuzalâi'z-zeman bi-Târîhi vilâyeti Benî'l-Hasan*, tah. Muhsin Muhammed, 2 Cilt, (Kahire: Daru'l-kitab el-câmi'î, ty), 2: s. 172-173; Resul Caferyân, Kaveşhây-ı Tâze Der Bâb-ı Ruzigâr-i Safevî, (Kum: Edyan, 2015), s. 325; Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevi münasebetleri (1612-1639)*, (Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (2009), s. 27.

18 Hayrüddîn b. Mahmûd ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 8 cilt, (Beyrut: Darü'l-'ilm lil-melâyîn, 2002), 3: s. 42 ; Doğan, "Râhhây-ı Hac", s. 111.

19 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (Osmanlıca Tıpkıbasım)*, 10 cilt, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 4: s. 337b.

20 Taberî M., *Târîhu fuzalâi'z-zeman*, 2, s. 172-173 ; Caferyân, *Kaveşhây-ı Tâze Der Bâb-ı Ruzigâr-i Safevî*, s. 325.

emir bulunmamaktadır. Bununla birlikte, bazı araştırmacılar, Osmanlı Devleti'nin Acem hacılarını bu rotaya yönlendirdiğini savunmaktadır.[21]

Osmanlı Devleti Irak yolunda karşılaşılan tehlike ve zorluklar nedeniyle alternatif rotalar bulmak mecburiyetinde kaldı. Gerçekten de Acem hacıları bu yolu, mallarını ve paralarını korumak amacıyla Kung Limanı üzerinden deniz yoluyla veya Anadolu-Şam-Medine kara yoluna çevirmek zorunda kalmışlardır. Bu görüş, XVII. yüzyıl Acem hacılarının şiirleriyle ve Nasuh Paşa (1612) ve Serav Antlaşması'nın (1618) şartlarıyla doğrulanmaktadır.[22] Tarihçi Naîmâ'nın (ö. 1716) dikkat çektiği önemli bir nokta, Osmanlı ve Safevî egemenliğine boyun eğmeyen Huveyze Hâkimi Râşid ile Mehmen Hâkimi Erdelan Emiri olan Helu Han'ın varlığıdır. Bu kişilerin varlığı, Acem hacıları meselesini değerlendirirken göz ardı edilmemelidir.[23]

Osmanlılar, Mekke ve hac meselelerine büyük önem vermişlerdir. Safevî şahının mektuplarında, Osmanlı padişahı "*Hâdimü'l-Haremeyni'ş-Şerîfeyn*" olarak adlandırılmış, iki kutsal mescidin hizmetkârı olarak görülmüştür. Bu bağlamda, Osmanlı padişahı, hacıların korunması ve güvenliğinden birincil derecede sorumlu tutulmuştur. Dolayısıyla, Osmanlılar hem Acem hacılarının hem de kendi hacılarının, özellikle Anadolu ve Şam yolu üzerinden gelenlerin işlerini titizlikle takip etmek için büyük çaba göstermiştir.[24]

Hicaz bölgesi sınırları içerisinde hac faaliyetleriyle ilgili her türlü tedbir ve düzenleme Mekke şerifinin sorumluluğundaydı. Hac kafilelerinin Hicaz sınırlarına kadar olan yol güvenliği ve genel asayiş ise hac emirlerinin sorumluluk alanındaydı. Osmanlı yönetimi iki durumda Mekke şerifinin işlerine müdahale ederdi. Birincisi hacıların güvenliği ve rahatıyla ilgili herhangi bir sorun olduğunda; ikincisi ise Osmanlı ülkesi dışından gelen hacıların işlerini denetlemek zorunda kaldıklarındadır. Bu durumlarda Mekke şerifi ve hac emirlerine yönlendirici talimatlar vermek için emirler gönderilirdi.[25]

Osmanlı-Safevî ilişkileri tarihinin en gergin dönemlerinden biri, 1603-1639 yılları arasında yaşanmıştır. Bu dönemde çoğu tarihçi, Hicaz ve Yemen bölgelerindeki hacıların meselelerine odaklanmak yerine, iki devlet arasındaki savaşlar ve anlaşmazlıkların yanı sıra Anadolu, Irak ve İran'daki olaylara yoğunlaşmıştır. Yüzyılın ilk otuz yılında, Osmanlı-Safevî ilişkilerindeki gerginlik seviyesini anlamak için şu olaylara bakmak önemlidir: 1603-1618 Osmanlı-Safevî Savaşı, Ezbend Muharebesi, Tebriz Kuşatması, Revan Kuşatması, Urmiye Muharebesi, Gence Kuşatması, Şamahı Kuşatması, Tebriz Seferi ve Nasuh Paşa Antlaşması, Revan Kuşatması,

21 Doğan, "Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Safevi Hacıları", s. 359-378. Arşiv kayıtları, Acem hacıların seyahatlerini ve güzergâhlarını seçme özgürlüğü üzerinde Osmanlı Devleti'nin hassasiyetini yansıtmaktadır. Örnek olarak bk.: BOA, Nâme-i Hümâyûn Defterleri (A. DVNS. NMH. d), 5/101.

22 Naîmâ, *Târih-i Na'îmâ*, 2: s. 406/442; Şehrbânû Bîgem el-İsfahânî, *Sefernâme-i Manzumi Hac*, (neş. Resul Caferyân, Tahran: 2007), s. 17.

23 Naîmâ, *Târih-i Na'îmâ*, 2: s 448; Razıyyuddîn b. Muhammed el-'Âmilî, *Tanzîdü'l-'ukûdi's-seniyye bi-Temhîdi'd-Devleti'l-Hasaniyye*, (neş: Mehdî Recâ'î, Kum: Merkez-i Tahkîk-i Ensâbi'l-Eşrâf, 2009), 1: s. 309-311.

24 BOA, A. DVNS. NMH. d, 5/120.

25 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013), s. 25.

Pül-i Şikeste Muharebesi ve Serav Antlaşması, Osmanlı-Safevî Savaşı ve Kasr-ı Şirin Antlaşması, Revan Seferi ve Bağdat Seferi gibi olaylar incelenmelidir.[26]

Şerif Zeyd b. Muhsin Döneminde Hacılar ve Acem Meselesi (1632-1666)

XVII. yüzyılda toplam on dokuz farklı kişi şeriflik makamına gelmiştir. Bunlardan en önemlileri Şerif Zeyd b. Muhsin (1632-1666), Şerif III. Berekât ve ondan sonra makama gelen Şerif Ahmed b. Galib (1672-1690), Şerif II. Muhsin b. Hüseyin (1690-1691) ve Şerif Sa'd b. Zeyd'dir (1692-1703). Makalenin bu kısmında, adı geçen şerifler döneminde Acem hacıları ile ilgili gelişmeler ele alınacaktır.[27]

Hac kafilelerinin izlediği önemli rotalardan bahsedildiğinde, yolda taciz ve tehlikelere maruz kalan kafilelerden Şam ve Acem kafileleri akla gelmektedir. Hint hacıları, Hint Okyanusu'nu aşıp Kızıldeniz'deki Muha, Kunfuza veya Cidde Limanı'na ulaştığı için emniyette kaldılar.[28] Yemen kafilesi de benzer şekilde güvendeydi. Mısır kafilesi, hem Süveyş yolundan Kızıldeniz'deki Cidde'ye olan geçiş güzergâhı hem de Maan ve Akabe'den Mekke'ye olan rota açısından mükemmel ve güvenli bir konumdaydı.[29] Mağrip kafilesi, seyahatinin başında Trablus bölgesindeki birçok Bedevi varlığı nedeniyle birkaç saldırı ve hırsızlık olayına maruz kalmıştır. Ancak daha sonra Mısır kafilesine katılmalarıyla herhangi bir zarara uğramamıştır.[30]

1654-1655 yıllarında Şam güzergâhını kullananlar, *eşkıyâ-yı Urbân* nedeniyle büyük sıkıntılar yaşamış ve bu zorluklar nedeniyle Hicaz'a neredeyse ulaşamamışlardır. Tahminlere göre, bu süreçte hac kafilesinin güvenliği için oldukça yüksek meblağlar ödendiği ve ödenen miktarın 100.000 altın olduğu düşünülmektedir. Ancak, bu yüksek meblağa rağmen, hacıların malları birçok kez çalınmış ve birçok hacı öldürülmüştür. Bu olaylar sadece belirli yıllarla sınırlı kalmamış, Şam güzergâhını kullanan hacılar sürekli olarak benzer problemlerle karşılaşmışlardır. XVII. yüzyıl seyyahlarından Mağribli Abdullah b. Muhammed el-Ayyâşî'nin seyahatnamesinde de bu olaylar sıkça geçmektedir.[31]

26 Safevî-Osmanlı ilişkileri ve savaş-barış dönemlerine dair detaylı bilgi için bk.: Abdurrahman Hibrî Efendi, *IV. Murad'ın Bağdad Seferi, Târih-i Feth-i Bağdad*, haz. Ahmet Üstüner, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021); Kadızâde Ahmed Çelebi, *Fetihnâme-i Bağdad, Mısırlı Bir Divan Çavuşunun Kaleminden IV. Murad'ın Bağdad Seferi*, haz. Mehmet Fatih Gökçek, (İstanbul: Libra Kitap, 2021); Songül Çolak, *IV. Murad'ın Bağdad Seferi Menzilnâmesi (1638)*, (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2016); Ersin Kırca, "Dönemin Yazarlarının Gözünden Kemankeş Kara Mustafa Paşa (1639-1644)", *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, (2023), s. 33-62; Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevî Münasebetleri*, s. 47-190 ; Mehmet Fatih Gökçek, "IV. Murad'ın Bağdat Seferi'ne Dair Anonim Bir Eser: Feth-i Bağdâd Kıssası", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (Ocak 2018), s. 269-296.

27 Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, s. 83-103; Alrawashdeh, "17. Yüzyılın Ortalarında Hicaz", s. 2-20.

28 Rafi'uddin el-Murâdâbâdî, *er-Rihletü'l-Hindiyye ile'l-Cezîreti'l-'Arabiyye*, çev. Semîr İbrahim, (Kahire: el-Meclisu'l-a'lâ li's-sekâfe, 2004), s. 38; 41.

29 Abdulganî en-Nablusî, *el-Hakîka ve'l-mecâz fî'r-rihle ilâ Bilâdi'ş-Şâm ve Mısr ve'l-Hicâz*, (el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'âmme lil-kitâb, 1986), s. 177/292. Mısır kervanının, tüm hac kervanlarından donanımlı ve düzenli olduğunu, Sudan ve Mağrip kervanının onunla birleşmesi nedeniyle daha da kalabalık olduğunu dile getiren Gezgin Pitts de bu görüşe katılmıştır. Bk.: Joseph Pitts, *A faithful account of the religion and manners of the Mahometans/ Rihletü Joseph Pitts ilâ Mısır ve Mekke ve'l-Medine*, çev. Abdurrahman Abdullah, (Kahire: [el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'âmme lil-kitâb, 1995), s. 22.

30 Abdullah b. Muhammed el-Ayyâşî, *er-Rıhletü'l-Ayyâşiyye*, nşr. Said Fazilî ve Süleyman Kuraşi, 2 cilt, (Abu Dabi: Dâr es-Suveydî, 2006), 1: s. 177-280.

31 el-Ayyâşî, *er-Rıhletü'l-Ayyâşiyye*, 1: s. 386.

Seyyah el-Ayyâşî'nin belirttiği gibi, Arap kabilelerinin geçiş ve güvenlik için hac emirlerinden sabit meblağlar *Hakkü'l-Arab* aldığı düşünüldüğünde, bu acıların gerçek nedeni daha iyi anlaşılabilir. Şam valisi veya hac emiri değiştiğinde, yeni yetkililer, kabilelere yapılan "Urbân surresi" gibi mali desteği kesip askerî güçlerini kullanarak, bu meblağları Bedevi kabilelerine ödemeden kafileyi geçirebileceklerine inanarak, kafileye eşlik eden asker sayısını artırma talimatı verirlerdi. Çöl ve sıcak bölgelerde savaşmaya alışkın olan Arap kabileleri, hac emirlerinin inadı nedeniyle askerleri genellikle mağlup etmiş ve bazen birçok hacıyı soyup öldürmüşlerdir.[32]

Hac mevsiminde Mekke'nin yoğunluğu nedeniyle insanlar gruplara ayrılır ve her grup kendi lideri veya sorumlusu tarafından idare edilirdi. Ancak Mekke'deki Şam, Mısır, Irak ve Yemen hacılarının hareketlerinin yönetimi ve denetimi kolay değildi. Şerif Zeyd, özellikle bu hac kervanlarına bağlı askerlerin hareketlerini kontrol etme konusunda çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır.[33] Örneğin, 1637 yılında, Şerif Zeyd'in askerleri ile Emîr Şerîf Bey'in liderliğindeki Mısır hac kafilesinin taraftarları ve askerleri arasında büyük bir anlaşmazlık yaşandı. Bu durum, Mekke içinde bir savaşa yol açacaktı. Ancak, Şam Hac Emiri (*Emîrü'l-hâc*) Muhammed Bey b. Ferruh'un müdahalesi, herhangi bir kaybı önleyerek, anlaşmazlığın her iki tarafın uzlaşmasıyla sona ermesine yardımcı oldu.[34]Ancak çatışma tam olarak sona ermedi ve 1638 yılında yeniden ortaya çıktı. Benzer şekilde, Şam emîrü'l-hâccı da anlaşmazlığın yoğunluğunu azaltmak ve hac törenlerini tamamlamak için çaba gösterdi.[35]

Seyyah el-Ayyâşî, hac mevsimlerinde Mekke'deki güvensizlik durumunu ve sık sık meydana gelen hırsızlık olaylarını detaylı bir şekilde ele almaktadır. Bu durumu açıklarken, hacıların gruplara ayrılması ve bu grup liderlerinin hac mevsiminde bulunması arasında bir ilişki kurar. Ayrıca, adaletin etkin bir şekilde uygulanamaması ve Mekke şerifi ile güvenlik sorumlusunun (*Sâhibü'ş-şurta*) yetkilerinin sınırlı olması nedeniyle güvenlik sorunlarını daha da kötüleştirdiğini vurgular. el-Ayyâşî, hırsızlık olaylarında, mağdurların haklarının kaybolduğunu ve haklarını alamadıklarını belirtmektedir. Dahası, bazı grup liderlerinin çalıntı malların bir kısmını alıp paylaştıkları iddiasında bulunmuştur.[36]

32 el-Ayyâşî, *er-Rıhletü'l-Ayyâşiyye*, 1: s.386-387. Örneğin, 1701-1702 yılında Aneze ve Benî Sahr kabilelerinin isyanı giderek artarak Şam hac kafilesine vahşi bir saldırıya dönüştü. Tarihçi es-Sincârî, saldırı sonucunda hiçbir hacının hayatta kalmadığını, hepsinin öldürülüp yağmalandığını belirtir. Osmanlı tarihçisi Râşid ise, hac kafilesinin Arap kabileleri tarafından saldırıya uğramasının ana nedenini, Arapların kendilerine Şam ve Cidde'den tahsis edilen 2734 kuruştan fazla ödeme alamamalarına dayandırmıştır. Osmanlı tarihçilerine göre, Mekke şerifi ve bu olaydan sonra "hacıkırdıran" lakabı ile tanınan Şam Hac Emîri Çerkes Hasan Paşa, özellikle Aneze ve Benî Sahr kabilelerini kışkırtmakla suçlanmışlardır. es-Sincârî, *Menâihü'l-kerem*, 5, s. 269; Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, *Râşid Mehmed Efendi Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi*, haz. Abdülkadir Özcan ve diğeri, (İstanbul: Klasik, 2013), 1: s. 594-595 ; Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme İnceleme Metni (1106-1133/1695-1721)*, Haz. Mehmet Topal, (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018), s. 639

33 Şerif Zeyd ve şeriflik dönemi hakkında bk.: Alrawashdeh, "17. Yüzyılın Ortalarında Hicaz", s. 1-23.

34 Abdülmelik b. Hüseyin el-İsâmî, *Samtu'n-nücûmi'l-'avâlî fî enbâi'l-evâil ve't-tevâlî*, nşr. Adil Ahmed, 4 cilt, (Beyrut: Daru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1998), 4: s. 461-463 ; es-Sincârî, *Menâihü'l-kerem*, 4: s. 178-180; Dahlân, *Hulâsatü'l-kelâm*, s. 156.

35 es-Sincârî, *Menâihü'l-kerem*, 4: s. 182.

36 el-Ayyâşî, *er-Rıhletü'l-Ayyâşiyye*, 1: s. 317.

Safevî Hacıları Meselesi

1638 yılında, Osmanlı belgelerinde sıklıkla Kızılbaş olarak tanımlanan Acemlerin hac ve ziyaretler yapmalarını engellemek amacıyla Mekke şerifine padişah fermanı gönderilmiştir. Bu gelişme, Şerif Zeyd için şaşırtıcı bir durum olmuştur. Zira hac mevsimi yaklaşmakta ve kervanlar artık Mekke'ye doğru yola çıkmış bulunmaktadır.[37] Osmanlı otoritesinin, Şii ve Acem hacılarını kabul etmemekteki ısrarı, o dönemde Safevî Devleti'ne karşı gerçekleşen askerî hareketlerden kaynaklanmaktadır. Bu durum, Revan Seferi'nin sona ermesiyle ve Bağdat'ın fethi için ordunun sefere çıkmasıyla birlikte ortaya çıkmıştır.[38]

Bu yasağın amacı, tarihçilerin yorumlarına açıktır. Örneğin, Safevî Devleti içindeki kamuoyu baskısı veya mezhepsel farklılıkların vurgulanması gibi etmenler rol oynamış olabilir. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin kritik dinî merkezi olan Mekke'den Safevî taraftarlarını uzaklaştırma isteği bu yasağın temelinde yer alabilir. Bununla birlikte, Mekke'nin Yemen ile Irak arasında bir ayrım hattı olarak kullanılması veya Yemen'deki Şii İmamî Devleti ile Irak'taki Safevî Devleti arasındaki fikir birliği endişeleri gibi stratejik kaygılar da bu yasağın nedenlerinden biri olabilir.

Mekke şerifi, gelen talimatları dikkatlice uygulayarak Mekke'deki kişileri uzaklaştırma kararı alıp o yıl hac yapmalarını engellemiştir.[39] Bu tür önlemler sadece Mekke ile sınırlı kalmamış, aynı zamanda 1644 ve 1653 yıllarında Hicaz'daki kutsal cami ve türbeler gibi Şii ziyaret yerlerinde de benzer şekilde uygulanmıştır. Örneğin Lahsa bölgesinden gelen hacı ve ziyaretçiler, *Ravza-i Mutahhara*'yı ziyaret etmek istediklerinde, Medine-i Münevvere'de bulanan Şerif vekili tarafından bazı engellemelere maruz kalmışlardır. Bunun üzerine "Kızılbaş Hacıları" hariç Lahsa bölgesinden gelen hacıların mağdur edilmemesi için merkezden emir gönderilmiştir.[40] Belgede geçen "Kızılbaş hacılarından gayrı" ifadesinden, Kızılbaş hacıların Medine'ye girişlerini ve *Ravza-i Mutahhara*'ya erişimlerini engellemek adına şerif ve Medine'deki vekili tarafından tedbirler alındığını anlamaktayız.

Bu dönemde, Mekke şerifliğinin Safevî Devleti'ne karşı tutumuyla ilgili dikkat çeken önemli bir detay, Topkapı Sarayı Müzesi'nin Kutsal Emanetler bölümünde sergilenen Kâbe anahtarı ve kesesinin hikâyesidir. Sergi salonunda bu iki kutsal emanetin altında şu açıklama yer almaktadır: "*Sultan Murad'ın 1638'de Bağdat Seferi'ne götürdüğü Kâbe anahtarıdır. Kesesinin üzerine Sultan IV. Murad'ın ismi ve H.1043 M.1633-1634 tarihi işlenmiştir*".[41]

Osmanlı arşiv kaynakları incelendiğinde, bu anahtarın Mekke şerifi tarafından Sultan IV. Murad'a gönderildiğini, daha sonra kaybolduğunu, Edirne'de bulunup

37 es-Sincârî, *Menâihü'l-kerem*, 4: s. 181; Dahlân, *Hulâsatü'l-kelâm*, s. 157; Gerald De Gaury, *Rulers Of Mecca*, çev: Muhammed Şihab, (Mısır: Medbûlî, 2000), s. 161.

38 Naîmâ, *Târih-i Na'îmâ*, 3: s. 829/830; Kâtip Çelebi, *Fezleketü't-tevârîh*, nşr. Seyyid Muhammed, (Mısır: Cenûbu'l-vâdî Üniversitesi, 2003), s. 366.

39 es-Sincârî, *Menâihü'l-kerem*, 4: s. 181.

40 BOA, A. DVNS. MHM. d, 89/238.

41 Topkapı Sarayı Müzesi-Kutsal Emanetler-Millî Saraylar Koleksiyonu, No: 21/16. Müze yetkililerine bu açıklamanın kaynağı sorulduğunda, kesenin üzerindeki bu bilginin dışında başka bir cevap alınmamıştır.

Sultan Abdülmecid'e (1839-1861) hediye edildiğini belirten H. 1277 (M. 1861) tarihli bir belgeye ulaşılmıştır. Bu belgeden anlaşıldığına göre, bu anahtarın Bağdat'ı fethetmek için yapılan askerî harekat sırasında taşındığı iddia edilmiştir.[42]

Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*'sinde Kâbe'nin anahtarı ile ilgili şu önemli rivayet mevcuttur:

> *"Hepsinden evvel, Bağdat fethedildiğinde Mekke-i Mükerreme Şerifi Şerif Zeyd bin Muhsin hazretlerinin bir elçisi deve ile çölde Bağdat fethi müjdesini üç günde Mekke'ye götürür ve Şerif'ten mektup ve hediyeler ile Mekke'nin anahtarını Şeybeoğlu'ndan alıp üç günde Mekke'den yine Bağdat'a gelür. Ta bu kadar yakın yolu vardur ama tavûs kanadı gibi uçar kuşa denk hecin göndermek lazımdır".*[43]

Sultan IV. Murad, Bağdat'ı fethetmesi ve Kâbe'nin anahtarını Şerif Zeyd'den almasından sonra, kendisinin *Hâdimü'l-haremeyn eş-şerîfeyn* olduğunu ifade etmiştir. Bu zaferin ardından Şerif Zeyd'in Kâbe'nin anahtarını takdim etmesi, hem dinî hem de siyasi açıdan büyük öneme sahip bir olaydır. Bu olay, Osmanlı-Safevî çatışmasıyla ilgili Şerif Zeyd'in tutumunu ve bağlamını açıkça yansıtmaktadır.[44]

Bu dönemdeki Osmanlı-Safevî arasındaki siyasi gerilim, devlet adamlarıyla sınırlı kalmamış, topluma da sirayet etmiştir. 1639 yılında, Kasım bölgesinde Mergânî köyünde, Safevî hacılarından İhlas adlı bir kişinin taciz edildiği ve çocuklarının esir alındığı şikâyeti padişaha ulaşmıştır. Kendisini taciz eden kişi, Safevî Devleti'nin tebaalarını aşağılamak ve alay etmek amacıyla "*Kızılbâş bed-ma'âş*" ifadesini tekrar etmiştir.[45] Bu gibi ifadeler kaynaklarda da oldukça yaygındı. Örneğin Tarihçi Naîmâ, "*Kızılbâş-ı evbâş*" gibi ifadeleri kullanmıştır.[46]

Seyyah el-Ayyâşî, Şerif Zeyd'in şerifliğinin son yıllarında gelen Acem hac kafileleri hakkında bilgi verirken, Acem hacılarının Hicaz'a yaptıkları yolculuğun atmosferini ve gerçekliğini anlamak için bir dizi noktayı vurgulamaktadır. 1650'lerde Acem hacıları düzenli olarak Mekke ve Medine'ye gelmeye başlamıştır. Bu dönemde hacı sayısı 1.800'e ulaşmıştır. Acem kervanı her zaman diğer kervanlardan birkaç gün geride kalmıştır. Çünkü vergi almak için yol üzerinde birkaç kez durdurulmuşlardır. Örneğin, sadece Mekke ile Medine arasındaki yolculukları kırk beş günden fazla sürerken, diğer kervanlar bu sürenin yarısı kadar bir zamanda yolculuklarını tamamlamışlardır.[47]

el-Ayyâşî, Acem hacılarının, sadece hacca giderken vergi ödemeleri gerektiğini bildikleri için, her birinin en azından 50 dinar taşıdığını tahmin etmiştir. İsfahan'dan başlayarak Irak-ı Arap'a, ardından Basra'ya, sonrasında Mekke'ye ve

42 BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakları (TS. MA. e), 854/79.

43 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4: s. 337b.

44 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4: s. 338a.

45 BOA, TS. MA. e, 535/28.

46 Naîmâ, *Târih-i Na'îmâ*, 2: s. 390. Aynı ifadeleri Seyyah Evliya Çelebi de kullanmıştır: (*Kızılbaş bâd ma'aş ser tıraş evbaş*) Bk.:Evliya Çelebi. *Seyâhatnâme*, 4: s. 337a.

47 el-Ayyâşî, *er-Rıhletü'l-Ayyâşiyye*, 1: s. 315; 380.

nihayet Medine'ye ulaşan Acem kervanı, yolculukları boyunca Osmanlı nüfuz bölgelerine girdiklerinde ve Medine'ye varana kadar bölge hâkimlerine ve Araplara 50'ye yakın altın dinar ödemek durumundaydılar. Örneğin, Basra valisi her hacıyı korumak ve Mekke'ye refakat etmek için 30 altın dinar talep ederdi. el-Ayyâşî'ye göre, Mekke şerifi de her kişiden 11 dinar alıyor, hatta bu vergiyi İran şahının veziri, hekimi ve mübaşirinden de tahsil ediyordu. Bunun yanı sıra, Arap kabileleri ve Medine'deki şerif ve seyyidlerin de aldığı bir pay olduğu bilinmekteydi.[48]

Bu mesele, mezhep veya etnik köken ayrımıyla değil, tamamen siyasi ve ekonomik sebeplerle ilgilidir. Örneğin, el-Ayyâşî'nin belirttiğine göre, Basra valisi ve yoldaki yardımcıları, Acem hacılarının başka bir hükümdara bağlı olduklarını düşünüyor ve Osmanlı padişahının koruması altında olmadıklarını varsayıyorlardı. Bu nedenle, kendilerine ulaşım ve koruma hizmeti sunulduğunda, buna karşılık bir ödeme yapılması gerektiği ve bu ödemenin kendilerinden tahsil edileceği düşüncesini benimsemişlerdi.[49]

el-Ayyâşî, XVII. yüzyıldaki İranlı hacılar hakkında eşsiz ve önemli bilgiler de sunmaktadır. Bu dönemdeki İranlı hacılar, genellikle kırmızı giysiler giymekte ve bu özellikleriyle diğer hacı gruplarından ayrılmaktaydılar. Hicaz bölgesinde bulunan İranlılar, dinî ve mezhepsel ritüellerini özgürce yerine getirme imkânına sahiptiler. el-Ayyâşî'nin belirttiğine göre, Medine'de yaşayan İranlılar, Sünni Müslümanlarla farklı inançlar üzerinde tartışmalara girmişlerdi. Kendi inançlarını savunmaya çalışan İranlı hacılar, camilerde diğer cemaati etkileme çabası içerisindeydiler. Ayrıca, Medine-i Münevvere'nin manevi ve ruhsal boyutunun yanı sıra İranlılar için sosyal ve yaşamsal açıdan da Mekke'ye kıyasla daha uygun bir ortam sunduğu belirtilmektedir.[50]

Mekke şerifi için, Hicaz'ın kısıtlı ekonomik kaynakları ve birçok kabilenin varlığı, korunma ihtiyacıyla ilgili maliyetin herkes tarafından paylaşıldığı bir duruma yol açmıştır. Bu nedenle, şerif ya otoriteler tarafından yapılan ödemeleri ya da bireylerin kendi ödemelerini haklı göstermektedir. el-Ayyâşî, Yemen halkının, şeriflerle olan akrabalık bağlarından dolayı ödeme yapmadıklarını, Hindistan halkının ise deniz yoluyla şerife hediyeler ve değerli eşyalar getirdiğini ve bu nedenle ödemede bulunmadıklarını ifade etmektedir. Mısır, Mağrip ve Şam halkı açısından ise Osmanlı padişahının, şeriflere, Araplara ve yollara sağladığı surre ödemeleri söz konusudur. Fakat Acem hacılarla ilgili böyle bir durum yoktu. Ayrıca Safevî Devleti tarafından surre tarzında bir ödeme yapılmıyordu. Bu nedenle yerel yöneticiler Acem hacılarından vergi talep etmekteydiler.[51]

Vergi toplama uygulaması, tarihsel süreç içinde sıkça başvurulan bir yöntem olmuştur. Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre, 1672'te Şam'dan Mekke'ye yönelen hac kafilesine, şeriflerin daha önce işledikleri suçlar ve Mekke içerisindeki hacıları

48 el-Ayyâşî, *er-Rıhletü'l-Ayyâşiyye*, 1: s. 432.
49 el-Ayyâşî, *er-Rıhletü'l-Ayyâşiyye*, 1: s. 435.
50 el-Ayyâşî, *er-Rıhletü'l-Ayyâşiyye*, 1: s. 432; 435.
51 el-Ayyâşî, *er-Rıhletü'l-Ayyâşiyye*, 2: s. 32.

öldürmeleri sebebiyle cezalandırmak için, Hüseyin Paşa'nın komutasında 5.120 kişilik bir askerî güç refakat etmiştir. Bu askerî birlik için toplamda 270 kese ayrılırken, Hüseyin Paşa'ya Mekke seyahati, teçhizat ve erzak için 300 kese ödeme yapılmıştır. Ayrıca, İran'dan gelen yaklaşık 2.000 Acem hacıdan her birinden 15 altın vergi alınarak, bu toplam vergi geliri sefer için ayrılan bütçeye eklemiştir.[52]

Bu rivayetin önemli iki yönü mevcuttur. Birincisi, Acem hacıları daha uzun bir güzergâh olmasına rağmen, Osmanlı hacıları ile birlikte Halep-Şam rotasını kullanmışlardır. Bu durum, Irak yolunun zorlu koşullarının bir yansıması olmalıdır. İkinci olarak, Acem hacılarından her birinden vergi alınması, vergi toplama politikasının bu dönemde de devam ettiğini ve devletin gelir kaynaklarını çeşitlendirmek amacıyla bu tür uygulamalara başvurduğunu gösterir.

Şerif III. Berekât ve Şerif Ahmed b. Galib Döneminde Acem Hacıları (1672-1690)

Şerif Zeyd b. Muhsin'in 1666'daki vefatının ardından, oğlu Sa'd Mekke şerifi olarak görevi devraldı. Sa'd'ın iktidara gelmesiyle Hicaz bölgesinde iç çatışmalar başladı ve bu durum Osmanlı Devleti'ne "mücâvirler" ve hacılardan sürekli şikâyetlerin iletilmesine neden oldu. Bunun üzerine padişah, Şam'dan Hicaz'a bir ordu gönderdi ve 1672 yılında Şerif Sa'd'ı görevden alarak yerine Şerif III. Berekât b. Muhammed'i atadı[53]. Şerif III. Berekât, Osmanlı askerî desteğiyle Hicaz'da refah dolu bir dönem başlattı. Hac faaliyetleri ve kafilelerin güvenliği konusunda, Şerif III. Berekât, özelikle Şam hac kervanına Arap kabilelerinin yaşadığı bölgelerinden geçerken eşlik etmekteydi. 1682 yılında vefat eden III. Berekât'ın yerine oğlu Said geçti, ancak Hicaz'ı iyi yönetemediği için 1684 yılında görevden alındı ve yerine Şerif Ahmed b. Zeyd atandı. Bu süreç, Şerif III. Berekât'ın Hicaz'daki yönetim biçiminin bir uzantısı olarak nitelendirilebilir.[54]

Şerif Ahmed b. Zeyd'in yaklaşık dört yıl sonra vefat etmesinin ardından, Ahmed b. Galib Mekke şerifliğini ele geçirme arzusunu açıkça ortaya koydu. Çeşitli yollarla bu amacına ulaşarak 1688 yılında şeriflik makamını ele geçirdi. Ahmed b. Galib görevde yalnızca iki yıl kalabilmiş olsa da, bu iki yıl Hicaz tarihinde önemli bir dönem olarak kabul edilir.[55]

Arap bölgesinde Sünni-Şii ayrılığı, XVII. yüzyıl metinlerinde belirgin bir şekilde görülmektedir. Toplumun sosyal ve dinî dinamiklerini anlamak için, XVII. yüzyıla ait çeşitli kaynaklar incelenmelidir. Bu görüşü doğrulamak için iki örnek vardır; Birincisi, Fakih Necmeddîn el-Gazzî tarafından kaleme alınmış *Hüsnü't-tenebbüh li-mâ verede fi't-teşebbüh* kitabıdır. İkincisi, Ali el-Kârî tarafından yazılan, *Şemmü'l-avarıd fi zemmi'l-revafıd* adlı kitaptır.[56]

52 Evliya Çelebi. *Seyâhatnâme*, 9: s. 108b; 128a; Evliya Çelebi, *er-Rihletü'l-Hicâziyye*, çev. Ahmed Mursî, (Mısır: Daru'l-âfâki'l-'Arabiyye, ty), s. 71-72; 179.

53 Evliya Çelebi. *Seyâhatnâme*, 9: s. 128a-129a; el-İsâmî, *Samtu'n-nücûmi'l-'avâlî*, 4: s. 528.

54 Dahlân, *Hulâsatü'l-kelâm*, s. 173-194; Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, s. 91-92

55 es-Sincârî, *Menâihü'l-kerem*, 5: s. 59-60; Dahlân, *Hulâsatü'l-kelâm*, s. 194-196

56 Ali el-Herevî el-Kârî, *Şemmu'l-'avârız fî zemmi'r-revâfı*, (Londra: Merkez el-Furkân, 2004), s. 28-173; Necmeddîn el-Gazzî, *Hüsnü't-tenebbüh li-mâ verede fi't-teşebbüh*, (Suriye: Daru'n-nevâdir, 2011), 8: s. 359-461.

Şerif III. Berekât döneminde, Sünniler ile Şiiler ve Acemler ile Osmanlı tebaası arasındaki düşmanlık da açık bir şekilde gözlemlenmekteydi. Mekke'de 1672 yılının sonunda, bir imamın namaz sırasında sehiv secdesi yapması, yanlış anlaşılmalara ve hatta şiddet eylemlerine sebep olmuştur. Şerifler ve Türk askerlerinin, imamın Şii veya Zeydî mezheplerinden birine mensup olduğunu düşünerek saldırmak istemesi, dönemin mezhepsel hassasiyetlerinin derinliğini göstermektedir. Zeydî mezhebine mensup olanların namaz sonrası sehiv secdesi yapması, bu mezhebe mensup kişilerin ayırt edilmesine ve hedef alınmasına yol açmıştır. Bu olay, Mekke'deki toplumsal gerilimi ve mezhepsel ayrışmayı belirgin bir şekilde ortaya koymaktadır. Mekke'de yaşanan bu belirgin gerilim, o dönemde Zeydî inancını benimseyenlerden, Safevî Devleti'nde On İki İmam Şiiliğini takip edenlere kadar geniş bir yelpazede Şii Müslümanlara karşı açık bir düşmanlığın varlığını yansıttığı ileri sürülmüştür.[57]

Başka bir örnek olarak, Mekke halkı, 1677 yılında korkunç bir manzara ile karşılaştı. Hacerü'l-esved ve Kâbe'nin duvarları, kötü kokulu bir madde ile kirletilmişti. Bu durum, Mekkelilerde ve Türk askerlerinde büyük bir öfke ve endişe uyandırdı. Osmanlı Devleti'nin Mekke'de bulunan yerel yöneticileri tarafından yürütülen soruşturma sonucunda, Mekke'de bulunan bir grup Acem suçlanmış ve bu suçlamalar nedeniyle Acem olanlar, Mekke'nin meydanlarından birinde idam edilerek cesetleri parçalanmıştır.[58]

Şerif III. Berekât'a yakın bir konumda bulunan ve olaya tanıklık eden tarihçi el-İsâmî, Kâbe'nin duvarlarını kirleten maddenin bileşenlerini detaylı bir şekilde açıklamıştır. el-İsâmî, bu olayın Acemleri suçlamak ve kamuoyunu onlara karşı kışkırtmak amacıyla uydurulduğunu ifade edip, bu eylemde Acemlerin masumiyetini vurgulamıştır.[59]

Bu tarz vakalar, genellikle yerel yönetimin belirli grupları veya bireyleri hedef almak amacıyla başvurduğu taktiklerden kaynaklanmaktadır. Safevî kaynakları, Osmanlı Devleti'nin belirli şahsiyetleri ortadan kaldırmak için bu yöntemlere başvurduğuna dair çeşitli rivayetler içermektedir. Örneğin, XVI. yüzyılın ortalarında, Osmanlı Devleti'ne bağlı bir grup, bölgedeki Arap kabilelerinin kıyafetlerine bürünmüş ve hac ibadetini gerçekleştirmek isteyen Safevî Devleti'nin önde gelen vezirlerinden ve Şah Tahmasb'ın (1524-1576) yakın dostu olan Mirza Bey Ebherî'yi hedef almıştır. İddiaya göre, Mirza Bey, ihram kıyafeti giyerek hac ibadetine başlamak üzereyken bu tuzakla karşılaşmıştır. Bu trajik olayda, Mirza Bey ve birkaç yoldaşı öldürülüp suç, Arap bedevilerinin üzerine atılmıştır.[60]

Enîsü'l-Huccâc el yazmasında, 1677 yılına ait benzersiz bir çizimde, Mekke'deki İranlı hacıların çadırları ile kısa bir Farsça açıklama yer almaktadır. Açıklama şu anlama gelmektedir: "*İran kafilesi, çoğunlukla deniz yoluyla Kung Limanı'ndan ve bir*

57 es-Sincârî, *Menâihü'l-kerem*, 4: s. 349; Savory, *Safevîler Devletinde İran*, s. 29.

58 es-Sincârî, *Menâihü'l-kerem*, 4: s. 448; Dahlân, *Hulâsatü'l-kelâm*, s. 178.

59 el-İsâmî, *Samtu'n-nücûmi'l-'avâlî*, 4: s. 532-534.

60 Eskandar Beg Monshi, *History of Shah Abbas the Great*, s. 253.

kısmı Bağdat-Necef yolundan gelmiştir. Kıyafetleri basit olup, Rûm ve Araplardan gördükleri baskı ve zararlardan dolayı genel durumları kötü, üzgün ve perişan görünmektedir. Buraya gelmek için oldukça zorlanmışlar ve gelmiş olsalar bile dönmeleri kesin değildir." Bu açıklama, XVII. yüzyılda hac yolculuğunun ne kadar zorlu ve tehlikeli olabileceğini gözler önüne sermektedir. Acem hacılar, fiziksel ve psikolojik zorluklarla dolu bu kutsal yolculukta çeşitli baskılarla karşı karşıya kalmışlardır.[61]

1688-1690 yılları arasında Ahmed b. Galib'in şeriflik makamında bulunduğu dönemde, Safevî veya Hicaz'daki Acem hac kafileleriyle ilgili ayrıntılı bilgilere ulaşılamamıştır. Ancak arşiv belgeleri incelenirken, Güney Irak bölgesiyle alakalı ve Mekke zâbiti olarak görev yapan Mehmed Ağa tarafından mühürlenmiş bir belge bulunmuştur. Belge, Irak'ın bedevi lehçesinde kaleme alınmıştır. Bu belge, Güney Irak'taki önemli Müntefik kabilesinin lideri olan Şeyh Mâni' tarafından yazılmıştır. Şeyh Mâni', Cidde beyine, kendi bölgesindeki durumun olumlu olduğunu, padişahın Irak'taki seferinin başarılı olduğunu ve Osmanlı Devleti'nin, Acemler ile Araplar arasında uyumlu bir yaşam sürdürmelerine katkı sağladığını ifade etmiştir. Son olarak, Osmanlı Devleti'nin kendilerine tekrar destek olacağına dair umutlarını dilegetirmiştir.[62]

Bu belge, Acem hacı ve ziyaretçilerinin muhtemelen Irak yönündeki yolculuğunu Arap kabileleriyle, özellikle de Hicaz'a doğru olan güzergâhla ilgili yaşanan sorunlar nedeniyle terk ettiğine işaret etmektedir. Acem hacıları Şam güzergâhına geri döndüğünde, Arap kabileleri, Safevîler ve Osmanlıların güvenini ve desteğini yeniden kazanmak istemiş olabilir. Ancak Şeyh Mâni', istediği sonuca ulaşamadığı ve beklediği Osmanlı desteğini alamadığı için yaklaşık olarak 1698 yılında Osmanlılara karşı büyük bir isyanın öncülüğünü yapmıştır.[63]

1694 tarihine ait farklı bir belge, o dönemde Mekke'ye hacca giden Acemlerin hem şeriflerden hem de padişahtan tam bir koruma gördüklerini belirtmektedir.[64] Ayrıca, bu kervanların Irak'a ulaştığı yolun büyük bir bölümünün Müntefik kabilesinin etki alanında olduğuna inanılmaktadır. Dolayısıyla, XVII. yüzyılın son çeyreğinde, Acem hacılarının Güney Irak bölgesinde ciddi sıkıntılarla karşılaştıkları ve bu nedenle Şam-Hicaz yolunu tercih ettikleri gözlemlenmiştir.[65]

Şerif II. Muhsin b. Hüseyin Döneminde (1690-1691) Acem Hacıları Meselesi

1688 yılından sonra Mekke şerifliği makamı etrafında yaşanan güç mücadeleleri, Hicaz ve özellikle Mekke'deki genel duruma ciddi zararlar vermiştir. Şerif

61 Sâfî b. Vâlî el-Kazvînî, *Enîsü'l-Huccâc*, vr. 17a. Hac amacıyla Mekke'ye gelen Hintli hacılardan biri olan Sâfî b. Vâlî, Şerif III. Berekât döneminde 1677 yılında Mekke'de bulunmuş ve hac kervanlarına ilişkin not ve gözlemlerini kaydetmiştir. Bk.: L. York Leach, *Paintings from India, The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art*, (London: 1998, cat. 34), 8: s. 124-9.

62 BOA, TS. MA. e, 303/93.

63 Râşid, *Târîh-i Râşid*, 1: s. 579.

64 BOA, A. DVNS. NMH. d, 5/78.

65 Basra 1694 yılında Müntefik aşireti tarafından ele geçirilmiş ve 1697 yılına kadar bu aşiret idaresinde kalmıştır. Fazla bilgi için bk.: el-Âmilî, *Tanzîdü'l-'ukûdi's-seniyye*, 1: s. 309-311.

Ahmed b. Galib'in eylemleri ve şeriflik makamına olan güçlü bağlılığı, Hicaz'daki durumu daha da çalkantılı hâle getirmiştir. Bu belirsizlik ortamında, bölgedeki diğer şerifler Ahmed b. Galib'in azledilmesini talep etmişlerdir. O dönemde Mekke şerifliği makamı için en güçlü aday, şeriflerin oy birliğiyle kabul ettiği Şerif II. Muhsin b. Hüseyin idi. 1690 yılında Osmanlı Devleti'nin desteğiyle, şerifler Ahmed b. Galib'i görevden alarak Mekke şerifliği görevini Muhsin b. Hüseyin'e devretmişlerdir. Ancak kısa bir süre sonra, genç şerif Said b. Sa'd b. Zeyd, Arap kabilelerinden gelen tehditleri azaltma ve hac kervanlarına güvenlik sağlama vaadiyle ortaya çıkmış, ertesi yıl Mekke'ye gelerek şeriflik makamını üstlenmiştir.[66]

Padişah, 1690 yılında Şerif II. Muhsin'e ve Basra valisine hitaben bir ferman göndermiştir. Bu ferman hac niyetiyle yola çıkan Müslümanlara, özellikle de Acemlere karşı kötü muamelede bulunmamaları, Müslümanların birbirlerinden vergi talep etmemeleri, Acemlerin işlerini kolaylaştırıp birbirlerine saygı göstermeleri hususunda uyarılarda bulunmuştur.[67]

1691 yılında İstanbul'a ulaşan bir dilekçede, Irak-Mekke yolunu kullanan Arap ve Acem hacılarının karşılaştıkları sorunlar dile getirilmiştir. Bu sorunlar arasında, hac mevsiminde yaşanan kötü muamele, şerif surresi adı altında şeriflere yüksek meblağlarda ödenen vergi ve koruma adı altında yol boyunca Arap kabilelerine ödenen vergiler bulunmaktadır.[68] Bu döneme ilişkin Osmanlı-Safevî mücadelelerinin sonuçlarına dair şu çıkarımlar yapılabilir:

Arap kabileleri, Acemlerin zayıf ve kontrol edilebilir bir topluluk olduğuna inanıyordu. Aynı zamanda, zor mali şartlar altında olan Mekke şerifleri, Osmanlılarla ilişkileri kötü olan İran ve civarından gelen Acemlerden kolayca vergi alabileceklerine veya bağış isteyebileceklerine inanmaktaydı. Son olarak, Osmanlı Devleti, hem Osmanlı topraklarından geçen Acem hacılarından alınacak vergiler, hem de Safevî topraklarından Osmanlı mallarının taşınmasıyla ekonomik fayda sağladığının farkındaydı. Bu nedenle, Osmanlı Devleti, bu hacıları korumak ve güvenliklerini sağlamak için yoğun bir şekilde çalışmıştı. Ancak, önceki belgelerde ortaya konulan verilere dayanarak, bu bilincin, Osmanlı Devleti'nin bu çabalarının yetersiz olduğu veya uygulayıcılarına tam olarak ulaşmadığı düşünülebilir.

Şerif Sa'd b. Zeyd'in II. Şerifliğinde Acem Hacıları (1692-1695)

1692 yılında Şerif Said b. Sa'd'ın atanmasından birkaç ay sonra, Osmanlı Devleti Hicaz'daki güvenliği artırmak ve Arap kabilelerini kontrol altına almak amacıyla Hama Valisi Şerif Sa'd'ı ikinci kez Mekke şerifliğine atadı. Şerif Sa'd, oğlu Said'in yardımıyla görevi üstlendi ve özellikle hacıların güvenliğini sağlamak için çalıştı. Ancak, Osmanlılarla ilişkileri aynı konu üzerinde yeniden kötüleşti ve kısa bir süre

66 Dahlân, *Hulâsatü'l-kelâm*, s. 195; Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, s. 93--95

67 BOA, A. DVNS. MHM. d, 101/172; 173.

68 BOA, A. DVNS. MHM. d, 102/171; 176.

sonra görevden alındı. Yaklaşık bir yıl sonra yeniden iktidara gelen Şerif Sa'd, XVII. yüzyılın sonuna kadar Hicaz'ı yönetmeye devam etti.[69]

Tarihçi Taberî'nin belirttiğine göre, 1693 yılında Mekke'de bulunan 1.400 Acem hacıdan çoğu Kunfuza Limanı'ndan deniz yoluyla gelmiş, geri kalanlar ise Şam hac kafilesiyle birlikte varmıştır.[70] Öte yandan, İranlı tarihçi Caferyân, Safevî kaynaklarından yaptığı alıntıda, Muhammed Said Meşizi liderliğindeki bazı Acem hacılarının Kirman bölgesinden yola çıkarak Bender Kung'a, oradan Basra Körfezi ve Hürmüz Boğazı'nı geçerek Kızıldeniz'deki Kunfuza Limanı'na ulaştıklarını aktarmaktadır. Bu rivayetler, Acem hac kafilelerinin Arap kabileleriyle ilişkilerinde karşılaştıkları zorlukları ve bu sebeple bazen Kızıldeniz üzerinden seyahat etmeyi tercih ettiklerini yansıtmaktadır.[71]

Safevî kaynaklarında, kervanın düzeni ve güvenliğini sağlamak ve saldırılara karşı korumak için her zaman arka sıralarda bulunan *Ağa-i Acem* adlı bir görevlinin varlığından bahsedilir.[72] Osmanlı kaynakları ise bu kişiyi Acem vekili olarak tanımlar ve onun Şam mollasının denetiminde olduğunu ifade eder.[73] Arap kaynaklarına göre, Hicaz bölgesindeki Acem kervanlarının başında bulunan isim, eski Medine-i Münevvere emirlerinden biri olan es-Seyyid Türkî el-Hüseynî'dir. Bu durumda, *Ağa-i Acem*'in yetkisi sona erer ve yerini Türkî Bey gibi yerel bir figüre bırakır. Rivayetlere göre, Türkî Bey, Acem hacılarını bu dönemde rahatsız eder ve onları diğer kervanlardan ayırarak geciktirir, hatta yüksek miktarda para talep eder idi. Bu nedenle, Acem hacıları yol boyunca Arap kabilelerinin saldırılarına karşı savunmasız kalmaktaydı.[74]

Şerif Sa'd, hac için deniz ve karadan gelen Acem hacılarını birleştirmeye ve bu süreci yönetmeye çalıştı. Bu amaçla, oğlu Said'i bu göreve atadı ve hacıları Şam yoluna gitmek yerine Irak rotasına yönlendirmeye çabaladı. Ancak bu çabalar sonuçsuz kaldı ve Şam hac emiri ile Şerif Sa'd arasında büyük bir anlaşmazlık meydana geldi. Herkesi ikna etmenin mümkün olmadığı bir durumda, Acem hacılar Şam hac kervanıyla geri dönmek zorunda kaldılar. Şerif Sa'd'ın Basra'nın kara yolunu tercih ettirme çabası, bu rotanın canlanmasına olan isteği ve bu güzergâhta bulunan Arap kabilelerine destek olma arzusuyla açıklanabilir.[75]

Osmanlı Devleti, Şerif Sa'd ile iletişime geçerek hac kervanlarının Mekke'den Medine'ye ve oradan Tebük'e uzanan güzergâh boyunca, özellikle de Medain-i Salih bölgesine kadar eşlik edilmesi gerektiği konusunda Şerif Sa'd'ı bilgilendirmiştir. Ayrıca, olası Arap eşkıyası hareketleri ve hac kervanına yönelik zararlar konusunda

69 Dahlân, *Hulâsatü'l-kelâm*, s. 201-209; Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, s. 85-90

70 Taberî, , *İthâfü fuzalâi'z-zeman*, 2: s. 172-173.

71 Caferyân, *Kaveşhây-ı Tâze Der Bâb-ı Ruzigâr-i Safevî*, s. 325.

72 el-İsfahânî, *Sefernâme-i Manzum-i Hac*, s. 50.

73 Şam mollasına iki ayrı emirde, Acem vekili Tebrizî Hâcı Mustafa'nın Acem hacılarına yönelik gerçekleştirdiği zulüm nedeniyle tutuklama emri gönderilmiştir. BOA, A. DVNS. MHM. d, 110/1793 ;1826.

74 Taberî, *İthâfü fuzalâi'z-zeman*, 2: s. 173-174.

75 Taberî, *İthâfü fuzalâi'z-zeman*, 2: s. 173-174.

uyarılarda bulunulmuş ve bu hat üzerinden geçen tüm kervanların korunması gerektiği vurgulanmıştır.[76]

Sa'd b. Zeyd'in III. Şerifliğinde Acem Hacıları Meselesi (1695-1703)

Bu dönemde, Osmanlı-Safevî ilişkileri, Hicaz bölgesindeki Safevî tüccarların ve hacıların güvenliğine dair meselelerle sıkı bir şekilde gündeme gelmiştir. Arap aşiretleri ve şerifler, ticaret kervanlarına ve Acem hacılarına fazla yük bindirerek ekonomik ve siyasi dalgalanmalara neden olmuşlardır. 1695 yılında Hicaz'a gönderilen Nâme-i Hümâyûn, Mekke şerifi olarak Sa'd b. Zeyd'in yeniden atanmasıyla ilgilidir. Bu belgede, Acem meselesiyle ilgili iki önemli husus vurgulanmaktadır. İlk olarak, tüm hacıların Medain-i Salih bölgesinde karşılanması ve uğurlanması gerektiği belirtilmiştir. İkinci olarak, Sultan II. Ahmed Han (1691-1695) ile *Şah-ı Acem* arasındaki anlaşmada öngörülen esaslara uygun olarak, Acem tüccarlarını, hacıları ve çevrelerini güvence altına almak ve onların paralarını almamak gerektiği ifade edilmiştir.[77]

Osmanlı döneminde, hac ve ticaret kervanları, özellikle Basra yakınlarında kontrolü elinde tutan Müntefik kabilesi nedeniyle sürekli zorluklarla karşılaşmıştır. Bu zorluklar, Acemlerin seyahatlerinde iki temel değişikliğe neden oldu. İlk olarak, Safevî Devleti'nden Mekke'ye gelen hacı ve tüccarların sayısında azalma yaşandı.[78] İkincisi, kullandıkları güzergâhları değiştirmeleriydi. Acem hacıları genellikle bu dönemde üç farklı yol izlemekteydi. Birincisi, Şam hac kervanı ile birlikte Mekke'ye giden hac yolu idi. Diğer iki yol ise, deniz yoluyla Kung Limanı'ndan Basra Körfezi'ne varmakta, oradan kara yolunu takip edenler Lahsa ve Necid üzerinden Hicaz'a ulaşmakta; deniz yolunu takip edenler ise Basra Körfezi'nden Kızıldeniz'e ve Kunfuza Limanı'na gelmekteydi.[79]

Acem hacılarının Şam'a gelip oradan hac kafilelerine katılması, sadece bu döneme özgü bir durum değildir. Evliya Çelebi'nin 1672 yılında kaydettiği gibi, 2000'den fazla Acem hacı aynı yolu izleyerek Şam hac kafilesine katılmıştır. Bu, Şam güzergâhının, geleneksel Irak rotası üzerinde herhangi bir tehdit veya engelle karşılaşıldığında bir alternatif olarak tercih edildiğini göstermektedir.[80]

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Acem yahut Safevî hacılarının yolculuğunu ele alan en önemli kaynaklardan biri, Farsça manzum yazılmış olan *Sefernâme-i Manzum-i Hac* adlı eserdir. Bu eserin yazarı, bilgili ve duyarlı bir İsfahanlı kadın olan Şehrbânû Bîgem'dir. *Sefernâme-i Manzum-i Hac*'ta, Acem hacılarının Şam üzerinden

76 BOA, A. DVNS. MHM. d, 102/820.

77 BOA, A. DVNS. NMH. d, 5/76; 78.

78 es-Sincârî, *Menâihü'l-kerem*, 5: s. 272. Basra bölgesindeki Müntefik kabilesi şeyhinin liderliğinde gerçekleştirilen isyan hareketleri, Osmanlı Devleti'ni ciddi şekilde tedirgin etmiş ve Basra bölgesinde kontrolü sağlamak ile isyancı unsurları cezalandırmak amacıyla ciddi tedbirler almaya zorlamıştır. BOA, A. DVNS. MHM. d, 106/1279; 108/1, 24.

79 BOA, A. DVNS. MHM. d, 110/1767; es-Sincârî, *Menâihü'l-kerem*, 5: s. 265; Taberî, *İthâfü fuzalâi'z-zeman*, 2: s. 216.

80 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 9: s. 108b; Evliya Çelebi, *er-Rihletü'l-Hicâziyye*, s.72.

Mekke'ye yaptığı seyahatin ayrıntılarına ve özellikle Şam çölünde karşılaştıkları tehlikelere dair bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca bu eser, Acem hacılarının hangi güzergâhı takip ettiklerini de şöyle ortaya koymaktadır: Safevî Devleti sınırları içinde Kaşan, Kum, Kaşeh, Kazvin, Soltaniyeh, Zencan, Vast, Tebriz, Ordubad, Nahçıvan ve Erivan; Osmanlı Devleti sınırları içinde ise, Fırat Nehri boyunca Halep'e giden yol, ardından Şam, günümüzde Ürdün toprakları olan güney Şam çölünden geçiş yaparak (Şam hac yolu kullanarak) Medine ve Mekke'ye ulaşmaktadır.[81]

Arap coğrafyasında ekonomik durumun kötü olması sebebiyle, Acemlerin tehlikelerle karşılaşması yalnızca Mekke yakınlarındaki kabilelerden değil, aynı zamanda Şam hac yolu boyunca birçok yerleşimden de kaynaklanıyordu. Aclûn, Gazze ve Kudüs kadıları ile Şam hac emirine yazılan fermanlarda, kendi yetki alanlarından geçen Acemleri rahatsız etmemeleri ve vergi almamaları gerektiği vurgulanmıştır.[82] Bu emirler, sadece Acemlerle sınırlı değildir; ile Buhara, Semerkant, Kabil ve Herat'tan gelen Özbek ve Afgan hacıların da korunmasını içerir. Emirler, hacılardan zorla para alınmasına, vergilendirilmesine veya erzaklarına el konulmasına karşı sert bir uyarıyı da içermektedir.[83]

Padişahın Acem hacılarıyla ilgili uyarıları sonuçsuz kalması üzerine padişah şerif ile olan yazışmalarında farklı bir yaklaşım benimsediği gözlemlenmektedir. 1697 yılında Mekke Şerifi Sa'd'a hitaben yazılan nâmede diyaloğun niteliği değişmiş ve dil daha basit ve uzun açıklamalarla karakterize edilmiştir. Bu belgedeki temel noktalar şunlardır:

Osmanlılar, önceki anlaşmazlıklardan sonra Safevî şahı ile ilişkilerinin iyi olduğunu ifade etmiş ve Safevî topraklarında Osmanlı tebaasının ve tüccarlarının güvende olduğunu belirtmiştir. Aynı şekilde, Osmanlı topraklarındaki Safevî tüccarlarına ve tebaasına da aynı düzeyde kolaylık ve güvenlik sağlanması gerektiğini vurgulamıştır. Bu bağlamda, Acem hacılarının "şerif hakkı" yahut "surre eksiği كسر الصره" gibi vergilere tabi tutulmaması ve Irak-ı Arap rotasından geri dönmelerinin zorunlu kılınmaması gerektiği altı çizilmiştir. Benzer hataların tekrarlanması durumunda, bu durumun Osmanlı-Safevî uzlaşmasının şartlarının ihlali olarak kabul edileceği belirtilmiştir.[84]

1697 tarihinde gönderilen mektupta, Mekke ile Medine arasında konumlanan Benî Sahr, Benî Harb, Aneze ve diğer kabilelerin, hacıları taciz etmelerinin önlenmesinin gerekliliği vurgulanmıştır.[85] Aynı yıl içindeki bir diğer mektupta ise, Basra bölgesinin Osmanlı kontrolünden çıkma tehlikesine işaret edilir. Ayrıca mektubun

81 el-İsfahânî, *Sefernâme-i Manzum-i Hac*, s. 25-74. Bu tür eserlerin yazılmasında kadınların önemli bir rolü vardır ve bazı makalelerde bu rol ele alınmıştır. İster Safevî ister Osmanlı olsun, kadınların aktardığı bilgiler, hac yolculuğunu ve duraklarını anlatma açısından bir bakıma benzerlik göstermektedir. Bk.: Esra Doğan, "Osmanlı Safevi Türk Şâireleri ve Mesnevi Hac Hatıraları", *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, (1/17, 2014), 155-182.

82 BOA, A. DVNS. MHM. d, 108/558; 605.

83 BOA, A. DVNS. MHM. d, 108/1279.

84 BOA, A. DVNS. NMH. d, 5/101.

85 BOA, A. DVNS. NMH. d, 5/115.

devamında Şeyh Mânî' liderliğindeki aşiretlerin Basra Valisi Hasan Paşa'ya karşı isyanları ve Basra'nın Safevîlere teslim edilme girişimleri, şeriflik görevlerine Lahsa eyaletinin de eklenmesi gibi konular ele alınmıştır.[86]

Safevî Şahı Hüseyin b. Süleyman (1694-1722), 1697 tarihli bir Farsça belgede, Osmanlılar ile yaptığı bir yazışmada, özellikle tebaasının Huveyze ve Basra güzergâhları üzerinden geçerken karşılaştığı tehlikeleri detaylı bir şekilde aktarmıştır. Bu şikâyet, Osmanlı padişahının giderek büyüyen bu meseleye gösterdiği büyük ilginin nedenini teyit etmektedir.[87]

II. Viyana Bozgunu'nun (1683) ardından Osmanlı Devleti 16 yıl boyunca (1683-1699) Avrupa kıtasındaki savaşlara yoğunlaşmıştı. Bu dönemde merkezi otoritenin zayıflamasıyla beraber, Basra, Bağdat, Kudüs, Nablus ve Gazze bölgesinde yaşayan Arap aşiretleri isyan ettiler.[88] Osmanlıların Basra bölgesindeki kontrolünün zayıflaması, bölgenin Müntefik kabilesinin kontrolüne geçmesine yol açmıştır. Bu gelişme, Safevî Devleti'nin çıkarlarını korumak amacıyla askerî müdahalede bulunmasına neden olmuştur. Safevî-Osmanlı yazışmaları, ikili ilişkilerin iyi olduğunu ve bu askerî müdahalenin Osmanlı Devleti'nin rızasıyla gerçekleştiğini ortaya koymaktadır.[89]

Safevîler, Müntefik kabilesini Basra'da kontrol altına alarak onların siyasi etkilerini sınırlama başarısını elde etti. XVII. yüzyılın son beş yılında, Basra'nın kontrolü, Ali Merdan Han liderliğindeki Safevî askerî güçleri tarafından ele geçirildi. Bölgenin ele geçirilmesinde, Müntefik kabilesinin Safevî tüccarları ve hacılarıyla kötü ilişkileri, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki kontrolünün zayıflığı, Müntefik kabilesinin isyanı ve Basra'nın stratejik önemi gibi sebepler etkili oldu.[90]

1700 yılında Mekke'deki Acem varlığı, Arap kabilelerine mensup olan nüfusunu geride bırakma eğilimi gösterdi. Aneze ve Benî Sahr kabilelerinden bir heyet, şerifle görüşmek amacıyla Mekke'ye gelmiş, ancak şerifin veziri Cevher eş-Şerîfî tarafından tutuklanmıştır. Öte yandan, aynı dönemde Mekke'de Acemlerin gördüğü muamele farklılık göstermiştir. Örneğin, tarihçi es-Sincarî'nin belirttiğine göre, Mekke'deki Acem nüfusu artmış, bunlar camilerde oturup kendi inançlarını tartışarak tebliğ etmişlerdir. Bu sayede Hanefi mezhebinden dört kişiyi Şii mezhebine geçirmişlerdir.[91]

Tarihçi Taberî'nin 1703 yılına dair verdiği bilgilere göre, Irak ve Safevî Devleti'nden hiç hacı gelmemesi, o dönemde hac ibadetinin artan zorluklarını ve tehlikelerini yansıtmaktadır. Bu, hacıların bu bölgelerden yola çıkmak için artık zorlu

86 BOA, A. DVNS. NMH. d, 5/118; 119; Râşid, *Târîh-i Râşid*, 1: s. 579-580.

87 BOA, A. DVNS. NMH. d, 5/120; el-Âmilî, *Tanzîdü'l-'ukûdi's-seniyye*, 1: s. 309-311.

88 Ersin Kırca, *Sadrazamlardan Mektuplar*, (İstanbul: Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, 2020), s. 71.

89 BOA, A. DVNS. NMH. d, 5/120; 121; 220; 221.

90 es-Sincârî, *Menâihü'l-kerem*, 5: s. 255/258. Daha fazla bilgi için bk.: Rudi Matthee. "Between Arabs, Turks and Iranians: The Town of Basra, 1600-1700." (*Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London vol: 69, no.1: 2006), s. 53-78; Ali Naqî Na irî. *Mirza Naqî Nasirî, Titles & Emoluments in Safavid Iran: A Third Manual of Safavid Administration*, (Mage Publishers, 2008), s. 85.

91 es-Sincârî, *Menâihü'l-kerem*, 5: s. 255/258.

bir konumda olmalarının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Genellikle tarihçiler, bu dönemdeki hacı eksikliğini, 1701 ve 1702 yıllarında Gazze ve Benî Sahr Urbanı tarafından hacıların yağmalanması gibi olaylarla seyahat rotasındaki zorlukların ve karşılaşılan tehlikelerin artmasına bağlamaktadırlar.[92]

İranlı tarihçi Resul Caferyân'ın belirttiği önemli bir nokta, Safevî Devleti'nin hacıların Mekke'ye gitmelerini sınırlamak için bazı tedbirler almıştır. Özellikle, Safevî şahının, hacıların Osmanlı topraklarından Hicaz'a gitmelerini engellemek için vergi ve *Atebât-ı Âliye*'yi ziyaret etmeyi teşvikleri gibi dinî ve siyasi önlemler aldığına dair bazı görüşler bulunmaktadır. Bu tedbirlerin, İranlı hacı ve tüccarların Osmanlı ekonomisine katkısını azaltmayı hedeflediği düşünülmektedir.[93] Bununla birlikte, tüm bu zorluklara rağmen, Acem hacıları XVII. yüzyılın sonu ile XVIII. yüzyıl boyunca Hicaz bölgesine gitmeye devam etmişlerdir.[94]

Sonuç

Osmanlı yönetimi, başlangıçta İranlı hacıları, düşman bir devletin tebaası olarak görme eğilimindeydi. Osmanlılar ile Safevîler arasındaki askerî mücadele ve çıkar çatışmaları, Osmanlıların, Safevî Devleti liderleri üzerinde baskı kurmanın bir yolu olarak İranlı hacıların hac ibadetlerini ve ziyaretlerini engelleme kararı almasına yol açtı. Osmanlı Devleti, Hac yasağını kaldırmasının ardından, İranlı hacıların güzergâhını Irak rotasının yerine, Anadolu-Şam-Hicaz güzergâhını kullanmaları için teşvik etmeye çalıştı. Bu çaba, hacıların denetlenmesi, vergi ödemelerinin kontrol edilmesi ve genel olarak güvenliklerinin sağlanması amacını taşımaktaydı. Acem hacılar, Irak üzerinden seyahat etmemeye karar verdiler, çünkü Irak rotası, Arap kabilelerinden kaynaklanan tehlikeler nedeniyle güvenli değildi.

Mekke şerifi, çeşitli durumlarda Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldığını göstermiş, Osmanlı emirlerini uygulayarak ve hacıların güvenliğini sağlayarak sadakatini sergilemiştir. Kâbe anahtarının Safevîlerin yenilgisinden sonra Osmanlı padişahına gönderilmesi, Mekke şerifinin Osmanlı yönetimine olan bağlılığının da bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Ancak, Mekke şerifi zaman zaman İranlı hacıların seyahatlerine müdahale etmeye çalışsa da, Osmanlı Devleti'nin bu konuya verdiği büyük önem sayesinde bu girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

92 Bk.: Taberî, *İthâfü fuzalâi'z-zeman*, 2: s. 236; Râşid, *Târîh-i Râşid*, 1: s. 594-595; es-Sincârî, *Menâihü'l-kerem*, 5: s. 269.

93 Resul Caferyân, " Huccac-i Şi'î Der Dovrey-i Safevî." (*Mikât*. c:1, Sayı:4, Sıra No: 4, 1372/1994), s. 117-128. Atabât şehirleri, Kaçar döneminde bu mekânlar daha yoğun bir ilgiyle karşılanmıştır ve hac ibadetinin ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmiştir. Daha fazla bilgi için bk. Batkitar, "İranlı Kadın Hacıların Seyâhatnâmelerinde Bağdat", s. 89.

94 Safevî Devleti, başlangıçta dinî ve siyasi rakibi Osmanlı topraklarından geçerek hacca gidecek tebaasını engellemeye çalışmışsa da, zamanla bu politikayı terk ederek hacıların dinî ve örfi haklarını vurgulayan bir siyaset benimsemiştir. Barış dönemlerinde güvenli yolculuklar sağlamak için önlemler almış ve şikâyetleri Osmanlı hükûmetine iletmiştir. Resmî belgelerde, hacıların haklarını korumak için sürekli çaba gösterildiği ve antlaşmalarda bu konuyu gündeme getirdikleri belirtilmektedir. Ancak, Safevî Devleti, özellikle yıkılış döneminde siyasi zaaf ve ekonomik bunalımı nedeniyle tebaasını Osmanlı topraklarında yeterince koruyamamıştır. Doğan, "Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Safevi Hacıları", s. 359-378.

XVII. yüzyılın sonlarına doğru, Osmanlı Devleti'nin İranlı hacılar ve Safevî tebaası konusundaki tutumu önemli ölçüde değişmiştir. Osmanlı Devleti'nin resmî belgelerinde, Safevî Devleti ile barış sağlandıktan sonra İranlı hacıların korunmasının önemi vurgulanmıştır. Osmanlı-Safevî ilişkilerinin olumlu ilerlediği ve Osmanlı tebaasının Safevî Devleti içinde güvenli olduğu ifade edilmiştir. Mekke şerifi ve Osmanlı Devleti yetkilileri, Acem hacılarının rahatlığı ve güvenliği için çaba sarf ederek bu görevi önemsemiştir.

İranlı hacılar, Osmanlı-Safevî ilişkilerindeki değişikliklerden olumsuz etkilenmiştir. Osmanlı yetkililerinin yönlendirmesiyle hac yapmaktan kaçınmaya veya belirlenmiş geçiş noktalarını kullanmaya zorlanmışlardır. Ayrıca, Arap kabileleri ve Mekke'deki bazı şerifler tarafından, hacıların korunması ve geçişlerine izin verilmesi karşılığında büyük miktarlarda ödeme yapmaları istenmiştir. Bu baskı altında, İran şahı ve Osmanlı sultanına şikâyetlerde bulunarak XVII. yüzyılın sonlarında durumun düzeltilmesi gerektiğini talep etmişlerdir.

İranlı hacılar, zorlayıcı koşullar altında Hicaz'a seyahat ederken çeşitli rotaları denemek zorunda kalmışlardır. Farklı güzergâhları tercih ederek seyahat etmişlerdir; bu rotalar arasında Basra-Kunfuza, Kung- Lahsa/Kunfuza veya Muha su yolları, Irak-Basra-Hicaz ve Anadolu-Şam-Hicaz kara yolları gibi seçenekler bulunmaktadır. XVII. yüzyılın sonlarında İran şahının, hacca gitmelerini engellemek amacıyla vergilerle baskı kurarak tebaasını etkilemeye çalıştığına ve onları Hicaz'a gitmek yerine İran ve Irak'taki kutsal ziyaretgâhlara yönlendirdiğine dair bazı görüşler mevcut olsa da, Acem hacılarının zorluklara rağmen Hicaz'a gitmeyi sürdürmüşlerdir.

EXTENDED ABSTRACT

The protracted political and sectarian conflict between the Ottoman Empire and the Safavid state prompted the Ottoman Empire to employ various tactics aimed at influencing public opinion within the Safavid realm, particularly through controlling the movement of Safavid pilgrims and merchants (*Ajam*) across Ottoman territories. The Ottoman Empire's control over pivotal regions such as the Hejaz and Arab Iraq posed a significant geopolitical challenge for decision-makers within the Safavid state. Apart from their geographical and economic significance, Arab Iraq held deep religious symbolism in the Iranian mindset due to the presence of graves of esteemed religious figures revered by adherents of the Twelver Shī'ism sect. Similarly, the Hejaz region, esteemed as the foremost sacred area for Muslims, held a special place among the Safavids, comparable in importance to its significance among the Ottomans.

Shifting the focus away from the military engagements of the 16th and 17th centuries to examine the treatment of Iranian nationals, particularly pilgrims, within Ottoman territories can offer a nuanced perspective on the dynamics of the Ottoman-Safavid conflict. Additionally, delving into the circumstances of Safavid subjects during periods of truce or peace between the two powers sheds light on the ramifications of political decisions on social life. It also must illuminates the degree to which these decisions are translated into practice by members of Arab tribes and the Sharifs of Mecca, who played pivotal roles in the region.

Between 1535 and 1624, the Ottoman Empire's control over the Arab Iraq region exerted significant pressure on the subjects of the Safavid state. One notable manifestation of this control was the Ottoman Empire's decision to restrict pilgrimages and Hajj visits for security and political reasons. However, there were periods when pilgrims were permitted to traverse certain areas and routes to reach the Hejaz, with the Levantine Hajj route emerging as a prominent pathway. These decisions concerning pilgrimages were communicated to the statesmen ln Arab Iraq and the Sharifs of Mecca, who held effective authority in implementing them.

During the seventeenth century, the Safavids endeavored to reclaim control over Iraq, ultimately succeeding in overthrowing Ottoman rule in the region. These efforts significantly influenced Ottoman-Safavid relations in the early decades of the seventeenth century, leading to the negotiation of numerous agreements and truces. Among these, the Nasuh Pasha Treaty of 1612 stands out as particularly noteworthy. This treaty held significance as it delineated the itinerary for Iranian caravans seeking to perform the Hajj, stipulating their passage through the South Anatolia road and the Levantine Hajj route en route to Mecca.

In the seventeenth century, Iranian pilgrims utilized a variety of routes to reach the Hejaz for Hajj pilgrimage. The diversity of these routes stemmed from a combination of Ottoman Empire recommendations and the challenges and risks encountered by the pilgrims themselves. Safavid pilgrims faced significant harassment from Arab tribes in southern Iraq and the Hejaz, along with substantial financial demands imposed by the Sharifs of Mecca and Ottoman authorities in those regions.

Among the land routes, the Levantine Hajj route and the Basra route were particularly prominent for Safavid pilgrims. Additionally, water routes played a significant role, with the Basra Gulf route being notable. This route typically involved passage through the Al-Ahsa region before continuing on to the Hejaz or extending further to the Arabian Sea and then the Red Sea, ultimately arriving at the port of Al-Qunfudhah. These routes offered pilgrims alternatives based on factors such as safety, convenience, and financial considerations amidst the complex socio-political landscape of the time.

The Ottoman Empire's stance on the subjects of the Safavid state exhibited a fluidity that shifted in response to military maneuvers or diplomatic initiatives between the two powers. Throughout the seventeenth century, directives concerning Safavid pilgrims were predominantly dispatched to the Sharifs of Mecca, who oversaw their implementation within their respective spheres of influence. This study scrutinizes the attitudes of Arab tribes and prominent Sharifs of Mecca towards Safavid pilgrims during this period.

During the reign of Sharif Zeid (1632-1666), there was a concerted effort to adhere diligently to Ottoman directives. Orders issued during his tenure primarily aimed at either barring Safavid pilgrims from entering the Hejaz or closely monitoring their movements to ensure they faced minimal disruption from Arab tribes and sharifs. Sharif Zeid demonstrated his allegiance to the Ottoman Sultan by symbolically sending the key of the Kaaba, signifying his commitment to Ottoman authority. Even following the conquest of Baghdad and the expulsion of the Safavids, Sharif Zeid continued to uphold the subordination of the Hejaz region to Ottoman authority during a pivotal and transformative period in the Arab region's history.

During the reigns of Sharif III. Barakat, Sharif Ahmed bin Ghalib, and Sharif Muhsin from 1672 to 1691, the treatment of Safavid subjects was guided by two fundamental principles. Firstly, Ottoman government directives prioritized the protection of pilgrims and the facilitation of their religious duties, as stipulated in treaties and agreements between the Ottoman Empire and the Safavid state. Secondly, the prevailing Sunni sentiment towards Shiite adherents, coupled with the attitudes of Arab tribes and religious scholars in the Hejaz and southern Iraq, significantly influenced their treatment. These groups often rejected the Safavids, viewing them either as representatives of a foreign power from whom financial gains could be extracted or as adherents of a deviant faith deserving of retribution.

The correspondence between the Ottoman Empire and the Sharifs of Mecca, notably Sharif Saad bin Zeid, along with historical narratives from Arab and Persian sources, presents compelling evidence of the considerable challenges faced by Safavid pilgrims in the closing decade of the seventeenth century. Several factors compounded these difficulties, with the primary issue being the enduring hostility from Arab tribes in southern Iraq and the Hejaz. Additionally, despite the existence of reconciliation and truce agreements between the Ottomans and Safavids, the enforcement efforts by the Sharifs of Mecca were found lacking, exacerbating the plight of pilgrims. Despite facing numerous challenges and obstacles, the Ajam pilgrims persisted in their journey to Hejaz and the sacred sites.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları:

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümâyûn Sicillatı Mühimme Defterleri (A. DVNS. MHM. d), 7/2717; 12/896; 24/124 ; 89/238; 101/172, 173; 102/ 171, 176, 820; 106/1279 108/1, 24, 558, 605, 1279; 110/1767, 1793, 1826.

Nâme-i Hümâyûn Defterleri (A. DVNS. NMH. d), 5/76; 78; 101; 115; 118; 119; 120; 121; 220; 221.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrak (TS. MA. e), 535/28; 854/79; 303/93.

Topkapı Sarayı Müzesi, Kutsal Emanetler, Millî Saraylar Koleksiyonu:

Kâbe Anahtarı ve Kesesi: No 21/16.

Diğer Kaynaklar:

Alrawashdeh, Attallah: "17. Yüzyılın Ortalarında Hicaz'da Osmanlı Devleti: Şerif Zeyd bin Muhsin (1632-1666) Dönemi Üzerine Bir Çalışma", *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology*, 33, 1 (2023), 1-23.

el-Âmilî, Razıyyuddîn b. Muhammed: *Tanzîdü'l-'ukûdi's-seniyye bi-temhîdi'd-Devleti'l-Hasaniyye*, neş. Mehdî Recâ'î, Kum: Merkez-i Tahkik-i Ensâbi'l-Eşrâf, 2009.

el-Ayyâşî, Abdullah b. Muhammed: *er-Rıhletü'l-Ayyâşiyye*, nşr. Said Fazilî ve Süleyman Kuraşi, 2 cilt, Abu Dabi: Dâru's-Suveydî, 2006.

Batkitar, Fatma: "İranlı Kadın Hacıların Seyahatnâmelerinde Bağdat: Sosyal Hayat ve Mezhep", Şarkiyat Mecmuası, 43, (2023), 85-100.

Caferyân, Rasul: "Huccac-i Şi'î Der Dovrey-i Safevî", *Mikât*, 1, 4, (1372/1994), 117-128.

Caferyân, Resul: *Kaveşhây-ı Tâze Der Bâb-ı Ruzigâr-i Safevî*, Kum: Edyan, 2015.

Çolak, Songül: *IV. Murad'ın Bağdad Seferi Menzilnâmesi (1638)*, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2016.

Dahlân, Ahmed b. Zeynî: *Hulâsatü'l-kelâm fî beyâni ümerâi'l-Beledi'l-Harâm*, nşr. Ebû Abdullah Muhammed Hasan, Suudi Arabistan: Arzu'l-harameyn li't-tibâ'a ve'n-neşr, ty.

De Gaury, Gerald: *Rulers Of Mecca*, çev. Muhammed Şihab, Mısır: Medbûlî, 2000.

Doğan, Esra: "16-18. Yüzyılda Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Safevi/Acem Hacılarıyla İlgili Değerlendirmeler", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21/1, (Mart 2019), 359-378.

Doğan, Esra: "Osmanlı Safevi Türk Şâireleri ve Mesnevi Hac Hatıraları", *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, 1/ 17, (2014), 155-182.

Doğan, Esra: "Râhhây-ı Hac Der Dovre-i Safevî", *Mikât-i Hac*, sayı 57, (1385/2006), 98-116.

Eskandar Beg Monshi: *History of Shah Abbas the Great (Tārīk-e 'Alamara-ye Abbasi)*, translated by Roger M. Savory, Colorado: Westview Press, 1930.

Evliya Çelebi: *er-Rihletü'l-Hicâziyye*, çev. Ahmed Mursî, Mısır: Daru'l-âfâki'l-'Arabiyye, ty.

Evliya Çelebi: *Seyâhatnâme (Osmanlıca Tıpkıbasım)*, 10 cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

Faroqhi, Suraiya: *Hacılar ve Sultanlar Osmanlı Döneminde Hac 1517-1638*, çev. Gül Çağlı Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 1995.

el-Gazzî, Necmeddîn: *Hüsnü't-tenebbüh li-mâ verede fi't-teşebbüh*, Suriye: Daru'n-nevâdir, 2011.

Gökçek, Mehmet Fatih: "IV. Murad'ın Bağdat Seferi'ne Dair Anonim Bir Eser: Feth-ı Bağdâd Kıssası", Atatürk Üniversitesi *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (Ocak 2018), s. 269-296.

Hibrî, Abdurrahman Efendi: *IV. Murad'ın Bağdad Seferi*, *Târih-i Feth-i Bağdad*, haz. Ahmet Üstüner, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021.

İlhan, Avni: "Atebât", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: (1991), 4.Cilt, 49-50.

el-İsâmî, Abdülmelik b. Hüseyin: *Samtu'n-nücûmi'l-'avâlî fî enbâi'l-evâil ve't-tevâlî*, nşr. Adil Ahmed, 4 cilt, Beyrut: Daru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1998.

İsfahânî, Şehrbânû Bîgem: *Sefernâme-i Manzum-i Hac*, neş. Resul Caferyân, Tahran, 2007.

Kadızâde Ahmed Çelebi: *Fetihnâme-i Bağdad*, *Mısırlı Bir Divan Çavuşunun Kaleminden IV. Murad'ın Bağdad Seferi*, haz. Mehmet Fatih Gökçek, İstanbul: Libra Kitap, 2021.

el-Kârî, Ali el-Herevî: *Şemmu'l-'avârız fî zemmi'r-revâfız*, Londra: Merkez el-Furkân, 2004.

Kâtip Çelebi: *Fezleketü't-Tevârîh*, nşr. Seyyid Muhammed, Mısır: Cenûbu'l-vâdî Üniversitesi, 2003.

Kırca, Ersin: "Dönemin Yazarlarının Gözünden Kemankeş Kara Mustafa Paşa (1639-1644)", *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, (2023), 33-62.

Kırca, Ersin: *Sadrazamlardan Mektuplar*, İstanbul: Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, 2020.

Küpeli, Özer, "Irak-ı Arap'ta Osmanlı–Safevi Mücadelesi (XVI-XVII. Yüzyıllar)", *History Studies International Journal of History*, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, 227-244.

Küpeli, Özer, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639)*, (Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

L. York Leach, *Paintings from India*, *The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art*, volume 8, London, 1998.

el-Murâdâbâdî, Rafî'uddin: *er-Rihletü'l-Hindiyye ile'l-Cezîreti'l-'Arabiyye*, çev. Semîr İbrahim, Kahire: el-Meclisu'l-a'lâ li's-sekâfe, 2004.

en-Nablusî, Abdulganî: *el-Hakîka ve'l-mecâz fî'r-rihle ilâ Bilâdi'ş-Şâm ve Mısr ve'l-Hicâz]*, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'âmme lil-kitâb,1986.

Naîmâ, Mustafa: *Târih-i Na'îmâ*, nşr. Mehmet İpşirli, 6. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.

Naṣirî, Ali Naqî: *Mirza Naqî Nasirî, Titles & Emoluments in Safavid Iran: A Third Manual of Safavid Administration*, Mage Publishers, 2008.

Pitts, Joseph: (*A faithful account of the religion and manners of the Mahometans*) *Rihletü Joseph Pitts ilâ Mısır ve Mekke ve'l-Medine*, çev. Abdurehman Abdullah, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'âmme lil-kitâb, 1995.

Râşid Mehmed Efendi: *Târîh-i Râşid ve Zeyli Râşid Mehmed Efendi Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi*, Haz. Abdülkadir Özcan ve diğeri, İstanbul: Klasik, 2013.

Rudi Matthee: "Between Arabs, Turks and Iranians: The Town of Basra, 1600-1700." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London vol: 69, no.1, 2006. 53-78

Savory, Roger: *Safevîler Devrinde İran*, çev. Özgür Kolçak, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2021.

Silâhdar, Fındıklılı Mehmed Ağa: *Nusretnâme İnceleme Metni (1106-1133/1695-1721)*, haz. Mehmet Topal, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018.

es-Sincârî, Ali b. Tâceddin: *Menâihü'l-kerem fî ahbâri Mekke ve'l-beyt ve vülati'l-harem*, nşr. Cemil Abdullah el-Mısrî, 6 cilt, Mekke: Câmi'atü Ümmü'l-kurâ, 1998.

Taberî, Muhammed b. Ali: *İthâfü fuzalâi'z-zemân bi-târihi vilâyeti Benî'l-Hasan*, tah. Muhsin Muhammed, 2 cilt, Kahire: Daru'l-kitabi'l-câmi'î, ty.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.

ez-Ziriklî, Hayrüddîn b. Mahmud: *el-A'lâm*, 8 cilt, Beyrut: Darü'l-ilm lil-melayîn, 2002.

EKLER

Ek 1*: Topkapı Sarayı Müzesi, Kutsal Emanetler, Millî Saraylar Koleksiyonu (Kâbe Anahtarı ve Kesesi): No: 21/16*

Ek 2: ***1677'de Mekke'de İran hac kafilesi.***

(L. York Leach, Paintings from India, The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art, (London: 1998, cat. 34), 8: s. 124-9.)

Galata Para Vakıflarında Kredi Çeşitlendirmesi: Zimem Kayıtları Üzerinden Bir İnceleme (1680-1690)*

Credit Diversification in Galata Cash Waqfs: An Analysis Based on Zimem Records (1680-1690)

SADULLAH YILDIRIM**
MUHAMMET YENİYURT***
ÖMER FARUK METE****

öz

Nakit bir mal ile kurulan vakıflar Osmanlı vakıf sistemi içinde para vakıfları olarak nitelendirilmiştir. Sermayesi nakitten oluşan bu vakıflar ihtiyacı olan kişilere belirli oranlarda ribh ile kredi kullandırarak vakfın devamlılığını amaçlamıştır. Bu yönüyle Osmanlı ekonomisinde para vakıfları, bir tür finansal kuruluş işlevi görmüştür. Diğer finansal kurumlar gibi, para vakıfları da sağladıkları kredinin geri dönüp dönmeyeceği konusunda bir riskle karşı karşıya kalmışlardır. Kredi portföyünü çeşitlendirmenin kredilerden doğan riskleri indirgemede etkin bir yöntem olduğu finans literatüründe genel kabul görmektedir. Bu çerçevede para vakıflarının faaliyetlerini irdeleyen çalışmalar hâlâ yapılmamıştır. Bu çalışmada para vakıflarının kullandırdıkları kredileri temerrüt riski farklılaşan sosyal gruplar arasında nasıl çeşitlendirdiği çeşitlilik endeksi (1-Herfindahl endeksi) yardımıyla incelenmiştir. Çeşitlilik endeksi, para vakfının müşteri portföyünde rastgele iki kişi seçildiğinde bunların farklı sosyal gruplardan olma ihtimalini göstermektedir. Bu endeks hesaplanırken 1680-1690 yılları arasında Galata'da bulunan 64 adet para vakfına ait 1.050 adet zimem kaydı kullanılmıştır. İncelenen vakıflar için ortalama çeşitlilik endeksi

* Makale geliş tarihi: 8 Ekim 2024, kabul tarihi: 7 Kasım 2024, araştırma makalesi.

** Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Tarihi ABD, sadullah.yildirim@marmara.edu.tr, ORCID

*** Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Tarihi ABD, muhammetyeniyurt@sakarya.edu.tr, ORCID

**** Arş. Gör., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi ABD, omerfarukmete@hotmail.com, ORCID

0,53, medyan çeşitlilik endeksi ise 0,6 olarak hesaplanmıştır. Bu rakamlar günümüz bankalarının çeşitlilik endeksleri ile karşılaştırılabilir düzeyi ifade etmektedir. Bununla birlikte para vakfı sermaye büyüklükleriyle çeşitlilik endeksi arasındaki ilişki ortaya konmuştur. Sermaye miktarı ile çeşitlilik endeksi arasında aynı yönlü bir ilişki bulunmuş ama bu pozitif ilişkinin, belirli bir sermaye seviyesinden sonra ortadan kalktığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Galata, Para Vakıfları, Herfindahl Endeksi, Çeşitlilik Endeksi, Zimem Kayıtları, Şer'iyye Sicilleri.

ABSTRACT

In the Ottoman waqf system, endowments based on cash were referred to as cash waqfs. These waqfs, with cash as their capital, aimed to sustain their operations by offering loans with a set profit margin (ribh) to those in need. Therefore, cash waqfs played a role similar to financial institutions within the Ottoman economy. Like other financial institutions, they faced the challenge of whether the loans they provided would be repaid. It has been argued in in finance literature that diversifying a loan portfolio is a key strategy for minimizing the risks associated with lending. However, there has been limited research on how cash waqfs managed default risks. This study examines how cash waqfs diversified the loans they offered across different social groups, each with varying levels of default risk, using the fractionalization index (1-Herfindahl index). This index shows the likelihood that two randomly chosen individuals from a waqf's portfolio would belong to different social groups. The analysis uses 1050 zimem records from 64 cash waqfs in Galata, for the period 1680-1690. The results show that the average fractionalization index is 0.53, and the median is 0.6, suggesting that the diversification level of these waqfs was comparable to that of modern banks. Furthermore, the relationship between the capital sizes of the cash waqfs and the diversity index is examined. Although a positive relationship exists between the capital amount and the diversity index, this relationship disappears after reaching a certain level of capital.

Keywords: Galata, Cash Waqf, Herfindahl Index, Fractionalization Index, Zimem Records, Court Registers.

Giriş

Para vakıfları, sermayelerinin tamamı veya bir kısmı nakit olan ve Osmanlı iktisadi yapısında önemli bir yer tutan kurumlar olarak hem toplumsal yardımlaşmayı teşvik eden hem de ekonomik yapıyı destekleyen işlevlere sahiptir. İşlevlerini yerine getirebilmeleri için bu vakıfların gelir üretmesi gerekmektedir. Bu nedenle para vakıfları asl-ı mallarını veya sermayelerini kredi olarak kullandırmış ve bu yolla elde ettikleri gelirleri kuruluş amaçlarına uygun faaliyetleri yerine getirmek için çalışmışlardır. Bu yönüyle Osmanlı ekonomisinde para vakıfları bir tür finans kuruluşu olarak işlev görmüştür. Her finans kuruluşu gibi para vakıfları da kredi kullandırırken verdiği kredinin geri ödenip ödenmeyeceği ile ilgili bir riskle karşı karşıya kalacaktır. Bu riskle mücadele etmek için para vakıflarının nasıl bir strateji geliştirdiği ilgi çekici bir husus olagelmiştir.

Tahsin Özcan, Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) dönemi Üsküdar para vakıfları üzerine yaptığı incelemede para vakıflarının riskli işlemlerden kaçındıklarını ifade etmektedir. Özcan'a göre para vakıflarının gerek sabit bir getiriyi kabul eden usuller ile (muamele-i şer'iyye ve bey' işlemleri gibi) kredi kullandırmaları, gerekse riski yüksek olan üretim ve ticari faaliyetler yerine kişisel ihtiyaçların finansmanına yönelik borç vermeleri para vakıfların riskten kaçındıklarını göstermektedir.[1] Bu uygulamaların kredi riskini azaltıcı etkilerine rağmen, örneğin kişisel ihtiyaç için kullandırılan kredilerde olduğu gibi, kredilerin hâlâ dönmeme ihtimalinden bahsedilebilir. Dolayısıyla, bir kısım borçluların temerrüde düşmesi halinde vakfın varlığını sürdürebilmesi için söz konusu mekanizmaların ötesinde bir riskle mücadele yönteminin benimsemesi gerektiği tartışılabilir.

Para vakıflarının bir finans kurumu olduğu düşünüldüğünde, böyle bir tartışmaya başlarken günümüz finans kurumlarının temerrüt riskini minimize etmek için kullandığı yöntemlerle ilgili tartışmalara bakmak konunun anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Finansman sağlayan kurumların nasıl kredi kullandırmaları gerektiğine dair birbirinin zıddı önermelere sahip iki teoriden bahsedilebilir. Bunlardan birisi olan geleneksel bankacılık teorisi finans kurumlarının kredi portföylerini çeşitlendirmeleri gerektiğini savunmaktadır. Kredilerin farklı ve birbirinden bağımsız risklere sahip sektörlere verilmesi finans kurumunun temerrüde düşme olasılığını azaltacaktır, çünkü bir kredi kötü performans gösterdiğinde diğerleri bu kaybı dengeleyebilecektir.[2] Kurumsal finans teorisi, finansal kurumların faaliyetlerini belirli bir sektör veya sektör grubu üzerine odaklayarak o alanlarda uzmanlaşmalarının önemini vurgular. Bu uzmanlık, sektörlerin işleyişini daha iyi anlamalarını sağlar ve kredilerin doğru bir şekilde kullandırılmasına yardımcı olur. Böylece, geri ödeme olasılığı düşük olan kredilerin verilmesi hatasından kaçınılmış olur.[3]

Bu tartışmalardan kredi çeşitlendirmesinin temerrüt riskine karşı mücadelede önemli bir unsur olduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışmada da bir finans kurumu olan para vakıflarının kredi portföyünü müşteriler bazında ne kadar çeşitlendirdikleri incelenecektir.

Para vakıflarında kredi çeşitlendirmesini incelemek için Galata'da bulunan 64 adet para vakfının zimem kayıtlarından elde edilen 1.050 adet kredi kaydı bilgisi kullanılmıştır. Zimem kayıtlarında verilen kredinin miktarı ve kime verildiğine ait bilgiler kullanılarak para vakıflarının sosyal gruplar arasında nasıl bir çeşitlendirme yaptığı çeşitlilik endeksi yardımı ile ortaya konulmuştur. Bu bağlamda çeşitlilik

1 Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları: Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, Türk Tarih Kurumu Yayınları. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003), s. 302.

2 Douglas W. Diamond, "Financial Intermediation and Delegated Monitoring", *The Review of Economic Studies*, C. 51, S. 3 (01 Temmuz 1984): s. 393-414; BIS, "Measuring and Controlling Large Credit Exposures", 28 Ocak 1991.

3 Viral V. Acharya, Iftekhar Hasan, ve Anthony Saunders, "Should Banks Be Diversified? Evidence from Individual Bank Loan Portfolios", *The Journal of Business* C. 79, S. 3 (2006): s. 1355-1412; Michael C. Jensen, "Agency Costs of Free Cash Flow, Corporate Finance, and Takeovers", *The American Economic Review*, C. 76, S. 2 (1986): s. 323-29.

endeksi, para vakfının müşteri portföyünden rastgele iki kişi çekilirse bu kişilerin farklı toplum kesimlerinden olma ihtimalini göstermektedir. Endeksin değeri 1'e yaklaştıkça çeşitlilik artmakta 0'a yaklaştıkça ise çeşitlilik azalmaktadır. Bu veriler kullanılarak yapılan hesaplamalar 64 vakıf için ortalama çeşitlilik endeksi değerinin 0,53 olduğunu göstermektedir. Yani para vakıflarının portföyünden rastgele iki müşteri çekilse bunların farklı sosyal gruplardan olma olasılığı yüzde 53'tür. Çeşitlilik endeksinin dağılımına bakıldığında ise 6 vakfın hiç çeşitlendirmeye gitmediği, 64 vakfın yüzde 75'nin çeşitlilik endeksinin 0,5'ten yüksek olduğu yüzde 25'nin ise 0,68'den büyük olduğu görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, her ne kadar düşük düzeyde kredi çeşitlendirmesine giden vakıfların olduğu göze çarpsa da vakıfların kahir ekseriyeti yüksek oranda çeşitlendirmeye gitmiştir. Bu sonuca göre para vakıflarının çoğu riskle mücadelede bankacılık teorisinin öngörüsüyle uyumlu hareket etmiştir denilebilir.

Para Vakıflarına Dair Literatür

Para vakıfları, Osmanlı İmparatorluğu'nda XV. yüzyıldan itibaren devreye girerek alt-orta gelir grubunun tasarruflarını sisteme entegre edip bu grupları da iktisadî yapıya dahil eden kurumlardır.[4] Osmanlı iktisadi yapısında önemli bir yer tutan kurumlar olarak hem toplumsal yardımlaşmayı teşvik etmiş hem de ekonomik yapıyı desteklemiştir. Para vakıfları konusunda birçok çalışma yapılmış olup bu çalışmaların kapsamlı bir analizini yapma gereği ortaya çıkmıştır. Sosyal bilimciler, para vakıflarını çeşitli bakış açılarından ele alarak çok sayıda inceleme gerçekleştirmişlerdir. Biz de bu çalışmaları dört ana kategori altında sınıflandırmayı uygun bulduk: İlk olarak, para vakıflarının hukuki ve meşruluğu üzerine ele alınan çalışmalar[5], ikinci olarak, para vakıflarını bölgesel bağlamda farklı neden ve sonuçlarla inceleyen çalışmalar[6], üçüncü olarak, para vakıflarını modern finans

4 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi II* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023), s. 72.

5 Ömer [Lütfi] Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, C. III, S. 5-6 (1966): s. 1-479.; Ömer Hilmi Efendi, *İthafü'l-Ahlaf fi Ahkami'l-Evkaf* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1977).; Ali Himmet Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Tabirler*, 2. Baskı (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, 1965).; Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Riba-Faiz Konusu, Para Vakıfları ve Bankacılık", *Vakıflar Dergisi*, C. 9 (2006): s. 39-66.; Mehmet Şimşek, "Osmanlı Cemiyetinde Para Vakıfları Üzerinde Münakaşalar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Dergisi*, C. XXVII (1985): s. 207-20.; Kaşif Hamdi Okur, "Para Vakıfları Bağlamında Osmanlı Hukuk Düzeni ve Ebussuud Efendinin Hukuk Anlayışı Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 7-8 (30 Aralık 2005): s. 33-58.; Emrullah Dumlu, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Uleması Arasında Para Vakıfları Etrafında Cereyan Eden Tartışmalar (Ebussuûd, İbn Kemal - Çivizâde, Birgivî)", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, S. 44 (30 Aralık 2015): s. 303-37.; Necmeddin Güney, "Osmanlı'da Para Vakfı Uygulamasına Güçlü Bir İtiraz: İmam Birgivî'nin Para Vakfı Aleyhindeki Görüşleri", *Mütefekkir*, C. 6, S. 11 (30 Haziran 2019): s. 13-32.

6 Yakup Ahbab, "Kalkandelen Para Vakıfları", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 5 (25 Temmuz 2017): s. 49-71.; Çiğdem Gürsoy, "Para Vakıfları Kapsamında Sosyo-Ekonomik Bir Analiz: Davudpaşa Mahkemesi Kayıtları (1634-1911)", *Belleten*, C. 81, S. 290 (01 Nisan 2017): s. 159-90.; Mustafa Alkan, "Uşak Para Vakıfları (1890-1923)", *Belleten*, C. 70, S. 258 (20 Ağustos 2006): s. 743-74.; Abdülkadir Atar, "Osmanlı Döneminde Safranbolu Para Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, S. 52 (31 Aralık 2019): s. 93-122.; İsmail Kıvrım, "Osmanlı Döneminde Rize ve Çevresinde Kurulan Para Vakıfları (1859-1913)", *Vakıflar Dergisi*, S. 46 (30 Aralık 2016): s. 97-116.; İlker Mümin Çağlar ve Abdullah Doğtekin, "Manisa Para Vakıfları [1867-1912]", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S. 14 (15 Nisan 2022): s. 1-28.; Arzu Baykara Taşkaya, "Rodos Adası'nda Para Vakıfları", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S. 14 (15 Nisan 2022): s. 61-94.; Oktay Karaman, "Osmanlı Döneminde Trabzon ve Çevresinde Kurulan Para Vakıfları (1858-1920)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C. 15, S. 30

sistemleri ile karşılaştıran çalışmalar[7] ve son olarak, para vakıflarını kredi ve finansman açısından ele alan çalışmalar.

Çalışmamız bir literatür değerlendirme makalesi olmadığı için ilk üç kategoride yapılan çalışmalarla ilgili detaylı bilgi ve bulgulara dipnotlar üzerinden erişilebilir. Aynı zamanda kategorileştirmemizin tüm çalışmaları kapsama iddiasında olmadığını belirtmek isteriz. Ancak, literatürde geniş yer bulan ve bu çalışmanın odaklandığı başlık, para vakıflarının kredi ve finansman açısından incelendiği dördüncü kategoridir. Buna göre mevcut literatürde para vakıflarını kredi ve finansman yönünden değerlendiren kıymetli çalışmalar yer almaktadır. Örneğin, Mehmet Bulut ve Cem Korkut'un çalışmasında[8], üç farklı vakfiye kaydına dayanılarak 360 para vakfının özel sektörün finansmanında kritik bir rol oynadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu vakıflar, tüccar ve esnafı piyasalardaki tefecilerin baskısından koruyan bir finansman aracı olarak öne çıkmıştır. Yazarlar ayrıca, para vakıflarının fon ve kredi işletim oranlarının vakfiyelerde önceden belirlenmesinin piyasa dengesi için önemli bir unsur olduğunu vurgulamaktadırlar. Osmanlı İmparatorluğu'nda borçlanma maliyetlerinin XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar küçük değişiklikler göstermesi bu görüşü destekleyen bir kanıt olarak sunulmuştur. Ancak, Osmanlı'daki borçlanma maliyetlerinin İngiltere, Fransa, Hollanda, İtalya ve Almanya'dan daha yüksek olduğu da ifade edilmiştir. Hacı Veli Aydın'ın çalışmasında,[9] 1696-1766 yılları arasında Selanik Kadı Sicillerinden hareketle 233 para vakfının muhasebe kayıtları detaylı şekilde incelenmiştir. Çalışmada vakıfların uyguladığı faiz oranları (%9-%15), verdikleri ortalama kredi sayıları (vakıflardan alınan kredilerin %15'i yalnızca bir kişi veya köy tarafından alınmıştır) ortaya konulmuştur. Para vakıflarından kredi kullanan kişiler askerî, reaya ve tüccar/esnaf olarak sınıflandırılmıştır. Kredilerin %70'inin reaya, %21'inin askerî sınıf ve %8'inin tüccar ve esnafa verildiği

(29 Nisan 2021): s. 451-72.; Ömer Sait Türkmen, "Amasya ve Çevresinde Kurulan Para Vakıfları Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, S. 20 (15 Aralık 2023): s. 1-21.; Mehtap Özdeğer ve Çiğdem Gürsoy, "Tarihle Diyalog Kurmada Osmanlı Vakıflarının Yeri ve Önemi: Mahmut Paşa Mahkemesi Para Vakıfları (1834-1914)", *Vakıflar Dergisi*, S. 61-Haziran 2024 (30 Haziran 2024): s. 27-50.; Mustafa Nuri Türkmen, "Halep Para Vakıfları Muhasebelerinin Kısa Bir Değerlendirmesi", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi*, C. 1, S. 9 (01 Haziran 2012): s. 121-31.; Mehmet Bulut, "Waqf, Economy and Finance in the Ottoman Civilization of the Balkans", *Adam Academy Journal of Social Sciences*, C. 7, S. 2 (31 Aralık 2017): s. 129-48.; Baha Mücahid Şahin, "Osmanlı İstanbul'u Eyüp Bölgesindeki Vakıfların Faiz ve Kira Gelirlerinin Nakit Sermayeleri Üzerindeki Etkisi: Panel Veri Analizi (1769-1773)", *İstanbul İktisat Dergisi*, C. 70, S. 1 (30 Haziran 2020): s. 183-203.; Erol Özvar- Sadullah Yıldırım, "Long-Term Changes in the Creation of New Cash Waqfs in Istanbul", *Bilig*, S. 102 (27 Temmuz 2022): s. 27-51.

7 Mehmet Bulut ve Cem Korkut, "Osmanlı Para Vakıfları ve Çağdaş Faizsiz Finans Kurumlarının Karşılaştırılması", *Vakıflar Dergisi*, S. 46 (30 Aralık 2016): s. 23-46.; Serpil Sumer ve Turan Öndeş, "Para Vakıfları ile Katılım Bankalarının Fon Kullandırma Yöntemleri", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 24 (20 Ocak 2023): s. 111-17.; Abdullah Durmuş, "Para Vakıfları İle Faizsiz Bankacılık İşlemleri Arasında Bir Mukayese", *Uluslararası Finansal Ekonomi ve Bankacılık Uygulamaları Dergisi*, C. 3, S. 2 (31 Aralık 2022): s. 1-18.; Mehmet Fatih Güner, "Osmanlı Döneminde Para Vakıfları ve Günümüz Finansal Piyasalarında Para Vakıflarının Yeri", *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 23, S. 2 (30 Aralık 2019): s. 249-69.; Cantürk Kayahan, İrfan Görkaş, ve Halime Önk, "Osmanlı Dönemi Para Vakıflarıyla Günümüz Katılım Bankalarının Karşılaştırılması", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 28 Aralık 2016, s. 70-90.

8 Mehmet Bulut- Cem Korkut, "Finansal istikrar ve para vakıfları etkisi: Rumeli para vakıfları örnekleri", *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi (İEFD)*, S. 2/1 (2016): s. 55-76.

9 Hacı Veli Aydın, "Selanik'te 18. Yüzyılın İlk Yarısında Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 29, S. 1 (01 Haziran 2014): s. 87-106.

belirtilmiştir. Afyonkarahisar Bolvadin'deki Cılkzade Mehmed Ağa Odası para vakfı üzerine yapılan bir başka çalışmada[10] ise vakfın %15 muamele-i şer'iyye yöntemi ile kredi sağladığı ve bu kredi dağılımının bölgesel kalkınmaya olan etkisi incelenmiştir. Ancak, bölgesel kalkınmaya dair somut sonuçlara bu çalışmada detaylı şekilde yer verilmemiştir. Bir diğer önemli çalışmada[11] Hamdi Döndüren, Osmanlı İmparatorluğu'nda para vakıflarının temel kredi kaynağı olduğuna dikkat çekmiştir. Döndüren, vakıfların kâr sınırlaması getirerek tüccar ve esnafa finansman sağladığını vurgulamıştır. Ayrıca, risk sermayesi sektörünün gelişimine değinerek bunun, Osmanlı'daki emek-sermaye ortaklığı (mudarebe) modelinden farklı olmadığını ifade etmiş ve Amerika ile diğer ülkelerdeki benzer örnekleri incelemiştir. Ali Şenyurt, para vakıflarının fon sağlarken sıklıkla kullandığı "*bey' bi'l-istiğlâl*" yöntemini, günümüz finansal kiralama şirketlerinin kredi sağladıkları "*sell and lease back*" yöntemiyle hemen hemen aynı özellikleri taşıdığı hususuna vurgu yaparak ufak farklılıklar da olsa piyasada kullanıldığına değinmiştir.

Konuya önemli katkılardan biri, alanın öncülerinden Murat Çizakça'nın "Risk Sermayesi, Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları" adlı çalışmasıdır. Bu çalışma[12] model bazlı bir tartışma çerçevesinde gelişmiş olup 1990 yılında yapılan bir tebliğ ve sonuçlarına dayanmaktadır. Bu tebliğde birçok değerli isim[13] model üzerinde fikirlerini paylaşmış ve para vakıfları ile modern faizsiz finans kurumları arasındaki benzerlikler ve farklılıklar tartışılmıştır. Tebliğdeki konuşmalar daha sonra kitap olarak basılmış olup para vakıflarının modern faizsiz finans kurumlarıyla olan benzerlikleri ve farkları üzerinde durulmuştur. Çizakça ayrıca, mudarebe ve murabaha gibi İslami finans tekniklerinin para vakıfları tarafından nasıl kullanıldığını ve bu vakıfların ekonomideki rolünü kapsamlı bir şekilde incelemiştir. Eserin ekler kısmında ise, 1667-1805 yılları arasında Bursa'daki para vakıflarına ait kâr/sermaye oranlarının tabloları yer almaktadır. Bu tablo, para vakıflarının nasıl işlediğine dair önemli ekonomik veriler sunmaktadır.

Tahsin Özcan, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Üsküdar'da kurulan 150 para vakfını ayrıntılı bir şekilde inceleyerek bu vakıfların kredi verme süreçlerini ve ekonomiye olan katkılarını incelemiştir. Üsküdar'daki para vakıflarının kredi sağlama yöntemlerine odaklanarak vakıfların belirli bir bölge halkının ortak ihtiyaçlarını karşılamak, yardımlaşma ve dayanışma sağlamak işlevlerine vurgu yapmıştır. Özcan'a göre para vakıfları, kredi verirken riski az olan sabit bir getiriyi kabul eden usuller (muamele-i şer'iyye ve bey' işlemleri) tercih etmiştir. Ve para

10 Cantürk Kayahan- İrfan Görkaş, "Osmanlı Dönemi Bölgesel Kalkınmanın Finansman Aracı Olarak Para Vakıflarının Kullanımı", *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, S. 44 (01 Ekim 2009): s. 212-227.

11 Hamdi Döndüren, "Osmanlı Tarihinde Bazı Faizsiz Kredi Uygulamaları ve Modern Türkiye'de Faizsiz Bankacılık Tecrübesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 17, S. 1 (01 Ocak 2008): s. 1-24.

12 Murat Çizakça, *Risk Sermayesi, Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları* (İslami İlimler Araştırma Vakfı Araştırma Vakfı, 1993).

13 Prof. Dr. Sabahattin Zaim, Prof. Dr. Ahmed en-Neccar, Prof. Dr. Özer Ertuna, Prof. Dr. Hamdi Döndüren, Prof. Dr. Salih Tuğ, Prof. Dr. Ali Özek, Doç. Dr. Ahmet Tabakoğlu, Doç. Dr. Abdülaziz Bayındır, Doç. Dr. Ömer Dinçer, Dr. Celal Yeniçeri, Dr. Nazif Gürdoğan, Arş. Gör. İbrahim Uslu, Ferid Cemaleddin, Demir İnal.

vakıfları, finansman sağlarken önceliği zanaat sahibi kişiler ile hizmet sektöründe çalışan kişilere akabinde ise sırayla ziraat ve ticaret erbabına vermiştir. Bu durum vakıf kredilerinin ticari ya da üretim odaklı olmaktan çok kişisel ihtiyaçlara yönelik olduğunu göstermektedir.[14]

Vakıfla ilgili önemli ıstılahlar, Kur'an'daki şer'i deliller, vakfedilen paraların işletilmesi, hangi orandan kimlere finansman sağlandığı konularına şer'iyye sicillerindeki vesikalardan hareketle değinen bir diğer çalışma[15] İsmail Kurt'a aittir. İlgili çalışma aynı zamanda İstanbul Müftülüğü Şer'i Siciller Arşivindeki para vakıfları kayıtlarını bir liste halinde ortaya koymaktadır. Fakat çalışma her ne kadar hicri 953 yılına ait İstanbul Vakıf Tahrir Defterlerindeki nakit vakıflara odaklansa da para vakıfları bir bütün olarak iktisadi açıdan yeteri kadar değerlendirilmemiştir. Bununla beraber çalışma, konuyla alakalı arşiv belgelerinin tanıtılması açısından önemlidir.

Vakıflar/para vakıfları konusunda analitik fikirleriyle alanın etkin kişilerinden olan Timur Kuran, para vakıflarının kısa vadede sosyal refaha katkı sağladığını fakat uzun vadede finansal gelişimin yolunda bir engel teşkil ettiği hipotezini ileri sürmektedir. Kuran, çalışmasında[16] para vakıflarını esnek ve yenilikçi olmadığını ve bu sebeple imparatorluğun finansman sisteminde ciddi reformlar yapılmasını engelleyen bir kurum[17] olarak görmektedir. Ona göre para vakıfları faizsiz finansman sağlasa da sistem, faiz yasağının etrafından dolanarak "*muamele-i şer'iyye*" yöntemiyle işlemiştir. Dolayısıyla Kuran'a göre faizsiz finansman sistemi de Osmanlı'da etkin bir şekilde işlememiştir. Halil İnalcık, para vakıflarının sermaye birikimi açısından özel bir öneme sahip olduğunu vurgulamaktadır. İnalcık'a göre vakıflar, bir yandan sosyal refahın sağlanmasında önemli bir rol oynarken diğer yandan sermaye birikim sürecinde de özel bir öneme sahiptir. Örneğin, Edirne'deki Mercan Hoca Vakfı 200.000 akçe, Süleyman Ağa Aile Vakfı ise 1.000.000 akçe vakfetmiş ve 1561 yılında yalnızca Bursa'da toplumun yaptığı bağışların toplamı 3.250.000 akçeye ulaşmıştır. Bu veriler, vakıfların sermeye birikimi açısından önemli olduğunu göstermektedir[18]. Ancak, vakıfların sermaye işletim oranının %15 olması ve bu oranla kredi vermeleri, sermaye birikimi sürecine engel teşkil eden bir faktör olarak değerlendirilebilecek bir diğer önemli husustur[19].

14 Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları*, s. 302.

15 İsmail Kurt, *Para Vakıfları: Nazariyat ve Tatbikat*, 2. Baskı (İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Araştırma ve-İnceleme Dizisi, 2015).

16 Timur Kuran, "The provision of public goods under Islamic law: Origins, impact, and limitations of the waqf system", *Law & Society Review* C. 35, S. 4 (2001): s. 841-97.

17 Timur Kuran'ın kurum kavramına eleştirel bir bakışı için bk: Adem Levent, "Kurumlar ve İktisadi Gelişme: Timur Kuran'ın İslam Ekonomisi Yaklaşımının Metodolojik Analizi", *İnsan ve Toplum*, C. 9, S. 1 (10 Mart 2019): s. 29-50.

18 Halil İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The Journal of Economic History*, C. 29, S. 1 (1969): s. 132-35.

19 Cem Korkut ve Mehmet Bulut, "XV. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Para Vakıfları ve Modern Finans Kurumlarının Karşılaştırılması", *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, S. 2 (2017): s. 167-94.

Para vakıflarının kimlere kredi kullandırdığı konusunda yapılan diğer bir çalışma ise alanın öncülerinden Cafer Çiftçi'ye aittir. Çiftçi çalışmasında[20] XVIII. yüzyıl Bursa para vakıflarının muhasebe defterlerini incelemiş ve vakıfların toplumun hangi kesimlerine ne kadar kredi kullandırdığını tespit etmiştir. Çiftçi her ne kadar vakıfların ayrımcılık yapmadan toplumun her kesimine kredi verdiğini ve verilen kredilerin birkaç girişimcide birikmediğine değinse de konuya risk ve kredi çeşitlendirmesi açısından bakmamıştır.

Yukarıda zikredilen çalışmalar, para vakıflarının Osmanlı iktisadi ve sosyal yapısında vazgeçilmez bir unsur olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu vakıflar, hem sosyal dayanışmayı teşvik eden önemli kurumlar olarak hem de yerel ve merkezî düzeyde finansman sağlayan etkili araçlar olarak işlev görmüştür. Bizim çalışmamız ise, bu araştırmalardan farklı olarak risk perspektifinden yaklaşmakta ve "*çeşitlilik endeksi*" kullanarak elde edilen verileri analiz etmektedir. Daha önce yapılan çalışmaların ortak özelliği, para vakıflarının riskten kaçınma eğiliminde oldukları yönündeki genel kabulüdür. Para vakıfları, özellikle *muamele-i şer'iyye ve bey'* gibi güvenli finansal yöntemlere başvurarak vakfiyelerinde belirtilen amaçları gerçekleştirme zorunluluğuyla hareket etmişlerdir. Bu nedenle riskli işlemlerden kaçınma eğilimleri belirgindir. Uzun dönemli gelir ve gider kayıtları da bu vakıfların gelirlerinde önemli dalgalanmalar olmadığını göstererek bu durumu desteklemektedir. Bu makaledeki bulgular, önceki literatürün bulgularını doğrular niteliktedir. *Çeşitlilik endeksi* sonuçları, para vakıflarının kredi çeşitlendirmesi yoluyla riskten kaçınma stratejilerini güçlendirdiklerini ortaya koymaktadır. Özellikle XVII. yüzyılın sonlarına doğru henüz kapitalist sistemin mevcut olmadığı bir ekonomik düzlemde Galata para vakıfları, kredi çeşitlendirme stratejisiyle riskleri minimize etme çabası içine girmiştir. Bu yaklaşım, günümüz modern finans literatüründe de oldukça önem taşıyan bir risk yönetim stratejisinin erken bir örneği olarak değerlendirilebilir. Bu vakıfların kapitalist sisteme geçişteki yerini düşünürken vakıfların risk yönetiminde oynadığı rol, modern bankacılık ve finans sistemlerinin temel taşlarından biri olan portföy çeşitlendirmesini öngörmektedir. O dönemde kapitalist kurumların yokluğu, Galata para vakıflarının piyasadaki önemli aktörler olarak finansman sağlamalarına ve borçlanma maliyetlerini kontrol etmelerine olanak tanımıştır. Bu durum, para vakıflarının kapitalist sistemin temel prensiplerinden biri olan risk yönetimini doğal olarak uyguladıklarını göstermektedir ve bu sebeple Osmanlı finans sistemindeki yenilikçi rollerini gözler önüne sermektedir.

20 Cafer Çiftçi, "18. Yüzyılda Bursa'da Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 23, S. 36 (01 Ekim 2004): s. 79-102. Daha ayrıntılı bilgi için bk: Cafer Çiftçi, *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri: Avârız Vakıfları*, *Hirfet Vakıfları*, *Para Vakıfları*, *Selâtin Vakıfları*, 1. Baskı (Bursa: Gaye Kitabevi, 2004).

Veriler

Bu çalışma, muhasebe defterleri[21] kapsamında XVII. yüzyılın sonlarında imparatorluğun önemli ticari merkezlerinden biri olan Galata'daki para vakıflarının muhasebe kayıtlarında yer alan zimem bölümüne odaklanmaktadır. Çalışmanın veri kaynağını İstanbul Müftülüğü bünyesinde yer alan şer'iyye sicillerinden Galata Mahkemesi 144 Numaralı Muhasebe Defteri oluşturmaktadır[22]. Söz konusu veriler 1680-1690 yıllarını kapsamakta olup 64 para vakfının zimem bölümünden elde edilmiştir. Defterdeki kayıtlardan vakıfların asl-ı malları (yani kuruluş sermayeleri), kim tarafından kuruldukları, mütevellileri, vakfın bulunduğu mahalle, işlem yapılan yıllar ve zimem kayıtlarına yani bu yıllar içinde borç kullandırılan kişiler ve aldıkları borçların miktarlarına ulaşmak mümkündür. Zimem kayıtları üzerinden her kayıt için olmasa da çoğu kayıt için kişilerin meslek grupları, hangi dine mensup oldukları, cinsiyetleri ve yaşadıkları mahaller tespit edilebilmektedir.

Çeşitlilik Endeksi

Vakıfların sosyal gruplar arasında yaptığı çeşitlendirme birçok yolla ölçülebilir. Örneğin bunlardan en basiti vakfın kaç farklı gruba kredi verdiğini saymaktır. Vakıf literatüründe bu tür yaklaşımın izlerini bulmak mümkündür. Fakat böyle bir yaklaşım kullandırılan kredilerin miktarlarını hesaba katmadığı için yanlış çıkarsamalar yapmaya yol açabilir. Bu makalede kredi çeşitlendirmesi, *çeşitlilik endeksi* yardımıyla ortaya konulacaktır. Bu endeksi kullanmanın en önemli avantajlarından biri, kullandırılan kredilerin miktarının çeşitlilik hesabına dâhil edilmesidir. Bununla birlikte diğer bir avantaj endeksin yorumlanmasındaki basitliktir. Çeşitlilik endeksin matematiksel ifadesi aşağıdaki gibidir:

$$ç_i = 1 - \sum s_i^2$$

Formülde s_i sosyal grup s'nin i vakfından kullandığı kredi miktarının i vakfının toplam kullandırdığı krediye oranını göstermektedir. Formüldeki $\sum s_i^2$ toplamı Herfindahl endeksidir ve bu bağlamda kredi yoğunlaşmasının bir ölçütüdür. $ç_i$ ise i vakfının çeşitlilik endeksini göstermektedir ki bu Herfindahl endeksinin matematiksel olarak tersidir. $ç_i$ endeks 0 ila 1 arasında bir değer almaktadır. Sıfıra yaklaştıkça çeşitlilik azalırken 1'e yaklaştıkça çeşitlilik artmaktadır. Endeksin yorumu ise gayet basittir. Endeks, vakfın müşteri portföyünden rastgele herhangi iki kişi seçilse bunların farklı sosyal gruplardan olma olasılığını göstermektedir.[23]

21 Vakıf muhasebe kayıtları okuma kılavuzu hakkında detaylı bilgi için bk.: Muhammed Emin Durmuş ve İsmail Bektaş, "Osmanlı'da Muhasebe Usulü ve Vakıf Muhasebe Kayıtları Okuma Kılavuzu", *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S. 2 (01 Haziran 2017): s. 196-209.; Selâtin ve vüzerâ vakıflarının ayrıntılı muhasebe kaydı okuma kılavuzu için bk.: Kayhan Orbay, "Vakıf Muhasebesi ve Kurumsal Etkinlik; Kayıt Sistemi, Defterler ve Denetim" (XVII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 2018), s. 1719-30.

22 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul Müftülüğü, (BOA, İSTM.ŞSC.14.d Şer'iyye Sicil Defterleri_14 Galata Mahk.) no. 144.

23 Çeşitlilik ya da Herfindahl endeksinin finans literatüründeki kullanımına örnek için bk.: Allen N. Berger, Iftekhar Hasan, ve Mingming Zhou, "The Effects of Focus Versus Diversification on Bank Performance: Evidence from Chinese Banks", *Journal of Banking & Finance*, Performance Measurement in the Financial

Endeksin daha iyi anlaşılması için aşağıdaki örnek tabloda farazi durumlar için çeşitlilik endeksi hesaplanmıştır. Diyelim ki toplum askerî, ilmiye, esnaf ve kadın gruplardan oluşmuş olsun ve para vakfı 100 akçelik asl-ı malını bu farklı gruplar arasında tablodaki gibi dört farklı senaryoda kredi olarak dağıtsın.

	Askerî	İlmiye	Esnaf	Kadın	Toplam kredi	Kaç farklı grup	$\sum s^2$	$ç = 1 - \sum s^2$
1. durum	100	0	0	0	100	1	1	0
2. durum	50	0	0	50	100	2	0,5	0,5
3. durum	97	1	1	1	100	4	0,941	0,058
4. durum	25	25	25	25	100	4	0,25	0,75

Tablo 1: *Örnek Çeşitlilik Endeksi Hesaplaması*

Örneğin 3. durum için endeksin değerini hesaplayalım. Bu durumda 100 akçenin 97 akçesi askerî gruba ve 1'er akçesi ise diğer sosyal gruplara verilmiştir. Buna göre toplam verilen kredi içerisindeki her bir sosyal grubun aldığı pay (formülde s ile ifade edilen değer) sırasıyla 0,97, 0,01, 0,01 ve 0,01'dir. Bu değerleri kullanarak $\sum s^2$ ifadesini hesaplayalım. $\sum s^2 = 0{,}97^2 + 0{,}01^2 + 0{,}01^2 + 0{,}01^2 = 0{,}941$. Çeşitlilik endeksini bulmak için bu değeri 1'den çıkaralım. Bulduğumuz değer 0,058 olacaktır.

Örnek tablodaki 1. durumda bütün kredi askerîlere kullandırılmış ve buna bağlı olarak çeşitlilik endeksi sıfır değerini almıştır. 2. durumda ise 100 akçenin 50 akçesi askerlere 50 akçesi ise kadınlara kullandırılmıştır. Bu durumda endeksin aldığı değer 0,5'tir. 3. Durumda ise bütün sosyal gruplara kredi verilirken askerîlerin kullandığı kredi miktarı görece çok yüksektir. Eğer sadece kredi verilen grup sayısını çeşitliliğin bir ölçütü olarak kullansaydı 3. durumda vakfın 2. duruma kıyasla daha fazla çeşitlendirmeye gittiği sonucuna ulaşılacaktır. Fakat 3. durum için indeksin aldığı değer sadece 0,058'dir. Yine bütün gruplara kredi kullandırılan diğer bir durum ise 4. durumdur ve kredinin bütün sosyal gruplara eşit dağıtıldığı görülmektedir. Bu durumda endeks 0,75 gibi yüksek bir değer almaktadır. 3 ve 4. durumlar kredi verilen grup sayısı bakımından eşit olmasına rağmen 4. durumda çeşitlilik daha fazladır çünkü çeşitlilik endeksi kullandırılan kredi miktarlarını da hesaba dâhil etmektedir.

Services Sector, C. 34, S. 7 (01 Temmuz 2010): s. 1417-35. ; Acharya, Hasan, ve Saunders, "Should Banks Be Diversified?"; Sibel Yılmaz Türkmen ve İhsan Yiğit, "Diversification in Banking and its Effect on Banks' Performance: Evidence From Turkey", *American International Journal of Contemporary Research*, S. 2 (01 Aralık 2012): s. 111-19.

Sosyal Gruplar:

Zimem kayıtlarından para vakıflarının toplumun birçok kesimine kredi kullandırdığı anlaşılmaktadır. Para vakıflarının sosyal gruplar arasında nasıl bir çeşitlendirmeye gittiklerini ölçebilmek için öncelikle zimem kayıtlarındaki borçluların hangi sosyal gruplara ait olduğunun tespit edilmesi gerekmektedir. Bunun nasıl bir sosyal tabakalaşma modeli çerçevesinde yapılması gerektiği önem arz etmektedir. Kullanılan sosyal tabakalaşma modelinde, grupların riskten etkilenme durumlarının birbirinden bağımsız olması ya da en azından düşük korelasyon göstermesi gereklidir. Yani, eğer iki sosyal grup aynı risklerden benzer biçimde etkileniyorsa, bu gruplar aynı kategoriye dâhil edilmelidir. Buna dayanarak, zimem kayıtlarındaki isim ve unvan bilgileri kullanılarak para vakıflarından kredi kullanan kişiler yedi gruba ayrılmıştır: Askerîler, ilmiye mensupları, kadınlar, tüccar ve esnaflar, asker esnaflar, vakıf çalışanları ve son olarak unvana sahip olmayan kişiler.

Bu grupların bir ölçüde farklı risk profillerine sahip olduğu düşünülebilir. Osmanlı toplumunda askerî zümre mensupları maddi imkânlar bakımından ortalama olarak toplumun diğer kesimlerine göre daha iyi durumdadır. Buna karşın bu grubun kul statüsünde olması ve mali ve siyasi konjonktüre göre servetlerini ve yaşamlarını kaybetme ihtimallerinin temayüz etmesi söz konusu olabilmektedir. Geleneksel olarak askerî zümre içerisinde düşünülen ilmiye mensupları müsadere ve siyaseten katlden diğer askerî zümre mensuplarına göre ayrılmaktadır. Bu bakımdan farklı bir risk profiline sahip oldukları düşünülebilir. Yine tüccar ve esnafların karşı karşıya kaldığı risklerin askerîler gibi toplumun diğer kesimlerinden farklı olacağı aşikârdır. Hem askerî hem de ticari yönü kimliklerinde birleştirmeleri dolayısıyla asker-esnaf kişiler ayrı bir kategoride düşünülmüştür. Cinsiyet sadece modern toplumlarda değil geleneksel toplumlarda da toplumsal statünün bir belirleyicisi olduğu için kadınlar ayrı bir kategori olarak ele alınmıştır.[24] Para vakıflarının kendi çalışanı olan mütevelli, nazır ve kâtip gibi kişilere para kullandırması vakıf imkânlarının kötüye kullanımını akla getirebileceği için bu grup ayrı bir kategori olarak değerlendirilmiştir. Bu grupların dışında bulunan ve herhangi bir unvanı olmayan kişilerse unvansızlar olarak ayrı bir grubu oluşturmuştur.

24 Osmanlı toplumunda kadınların gelirleri babalarının ya da kocalarının gelirlerinin bir uzantısı olarak düşünülebilir ve bu yönüyle babalarının ya da kocalarının bulunduğu kategori içerisinde değerlendirilmesi gerektiği iddia edilebilir. Fakat kadınların erkeklere karşı mahkemede haklarını ararken bazı dezavantajlara sahip olduğu düşünüldüğünde ayrı bir kategori içerisinde düşünülmesi makul görülebilir. Osmanlı mahkemelerinde kadınların durumu için bk.: Metin M. Coşgel vd., "Gender and Justice: The Status of Women in Ottoman Courts", *The Economic History Review*, C. 77, S. 4 (2024): s. 1251-81.women have confronted discrimination in matters of inheritance, property ownership, and various other legal rights. We examine the consequences of legal discrimination for women's differential engagement and success within legal conflicts, using data from Ottoman courts in the early nineteenth century. The results show that women were parties to approximately 30 per cent of cases, with a modest gender gap of around eight to ten percentage points in terms of plaintiff win rates. The gap varied across courts and types of cases, consistent with gender disparities in legal knowledge and trial stakes in patriarchal societies. Notably, when litigating against male defendants, the disparity was more pronounced in provincial courts (Konya and Kütahya Diğer taraftan veri setimiz kadınların kocaları ve babaları hakkında fazla detay vermemektedir.

Tablo 2 sosyal gruplara kullandırılan kredinin akçe cinsinden ortalama büyüklüklerini vermektedir. Buna göre kadınlara verilen kredilerin ortalaması 2.016 akçe ile en düşüktür. Vakıf çalışanlarına verilen kredilerin ortalaması ise 16.006 akçe ile en yüksektir. Vakıf çalışanlarının kullandığı kredilerin diğer sosyal gruplarla karşılaştırıldığınca çok yüksek olduğu görülmektedir. Bu durum vakıf çalışanlarının para vakfının imkânlarını kendi çıkarları için kullandıkları yönünde bir şüphe doğurabilir. Osmanlı ekonomisinde mukataa deruhte etmek gibi büyük sermaye gerektiren yatırımların finansmanını sarrafların yaptığı bilinmektedir. Bu sarrafların uyguladığı faiz oranı vakıfların uyguladığı ribh oranından yüksektir[25]. Bu aradaki fark üzerinden kâr elde etmek isteyen vakıf çalışanlarının para vakfından aldıkları kredileri sarraflara borç olarak vermiş olabileceği düşünülebilir.[26]

Sosyal Grup	Ortalama	Std, Sapma	Frekans
Askerî	7.510,43	10.413,75	138
İlmiye	6.635,38	10.143,95	52
Kadın	2.016,28	2.532,95	323
Meslek Erbabı	5.651,38	8.280,69	167
Unvansız	4.752,04	6.348,20	298
Vakıf Çalışanı	16.006,67	20.890,94	72
Genel	**5.281,06**	**9.229,18**	**1.050**

Tablo 2. *Sosyal Grupların Kullandığı Kredi Miktarları*

Diğer sosyal gruplara bakılırsa ortalama kredi miktarını askerîler için 7.510 akçe, ilmiye için 6.635 akçe, meslek erbabı için 5.651 akçe ve unvansızlar için 4.752 akçe olduğu görülmektedir.

Bulgular: Çeşitlilik Endeksi

Tablo 3'de çeşitlilik endeksinin özet istatistikleri verilmiştir. Buna göre 64 adet vakıf için ortalama çeşitlilik endeksi 0,53 olarak hesaplanmıştır. Bu, vakıfların müşteri portföyünden rastgele seçilen iki kişinin farklı sosyal gruplara ait olma olasılığının %53 olduğunu ifade etmektedir. Endeksin en küçük değeri 0 en yüksek

25 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, 15. Baskı (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018), s. 72.; Galata vakıflarının %6-15 arasında uyguladıkları ribh oranları için bk.: Muhammet Yeniyurt, "Vakıf Muhasebe Defterinden Hareketle Galata Vakıfları ve Mali Yapıları (1686-1688)", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 54 (13 Ekim 2023): s. 193-226.

26 Mehmet Genç, para vakıflarının vergi iltizam sistemini kredilendiren sarraflara ihtiyaç duydukları fonları sağladığını belirtmektedir. Sarraflar-vakıf ilişkisi ile Klasik Osmanlı sosyal-iktisadi sistemi ve vakıflar hakkında detaylı bilgi için bk.: Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi II*, s. 71-84.; Ayrıca, Murat Çizakça mütevellilerin vakıf fonlarını İstanbul'daki büyük sarraflara yüksek faiz oranlarıyla devrederek kişisel kazanç sağladığını belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk.: Murat Çizakça, "Ottoman Cash Waqfs Revisited: The Case of the Bursa 1555–1823.", *Foundation for Science Technology and Civilization*, 2004.

değeri ise 0,79'dur. Endeksin 0 değerini alması vakfın bütün krediyi bahsi geçen sosyal gruplardan sadece bir tanesine kullandırdığı manasına gelmektedir.

Değişken	Gözlem Sayısı	Ortalama	Std. Sapma	Minimum	Maksimum
Çeşitlilik Endeksi	64	0.53	0.23	0	0.79

Tablo 3. *Çeşitlilik Endeksi*

Örneklemde bulunan 64 vakıf için hesaplanan çeşitlilik endeksinin dağılımı Şekil 1'de verilmiştir. Şekil 1'de görüldüğü üzere vakıfların %25'inin çeşitlilik endeksi 0,48'in altında kalırken, geriye kalan %75'inin endeks değeri 0,48'in üzerindedir. Bu durum, vakıfların çoğunun kredi çeşitlendirmesine yöneldiğini göstermektedir. Dağılımın ortanca değeri 0,60 iken yüzde 75'lik dilimin değeri 0,67 olmuştur. Bu veriler para vakıflarının çoğunluğunun önemli ölçüde kredi çeşitlendirmesine gittiğini açıkça göstermektedir. Vakıfların büyük bir kısmının kredi çeşitlendirmesine gitmesi, bankacılık teorisindeki kredi çeşitlendirme stratejileriyle örtüşmektedir. Buna göre, kredi çeşitlendirmesi, riskin farklı müşteri gruplarına dağıtılması yoluyla minimize edilmesini öngörmektedir. Bu bağlamda, para vakıflarının sosyal gruplar arasında farklı krediler vererek risklerini yönetmeye çalıştıkları söylenebilir. Her bir vakfın hangi sosyal gruba oransal olarak ne kadar kredi verdiği ve her bir vakıf için hesaplanan çeşitlilik endeksleri Ek Tablo 1'de verilmiştir.

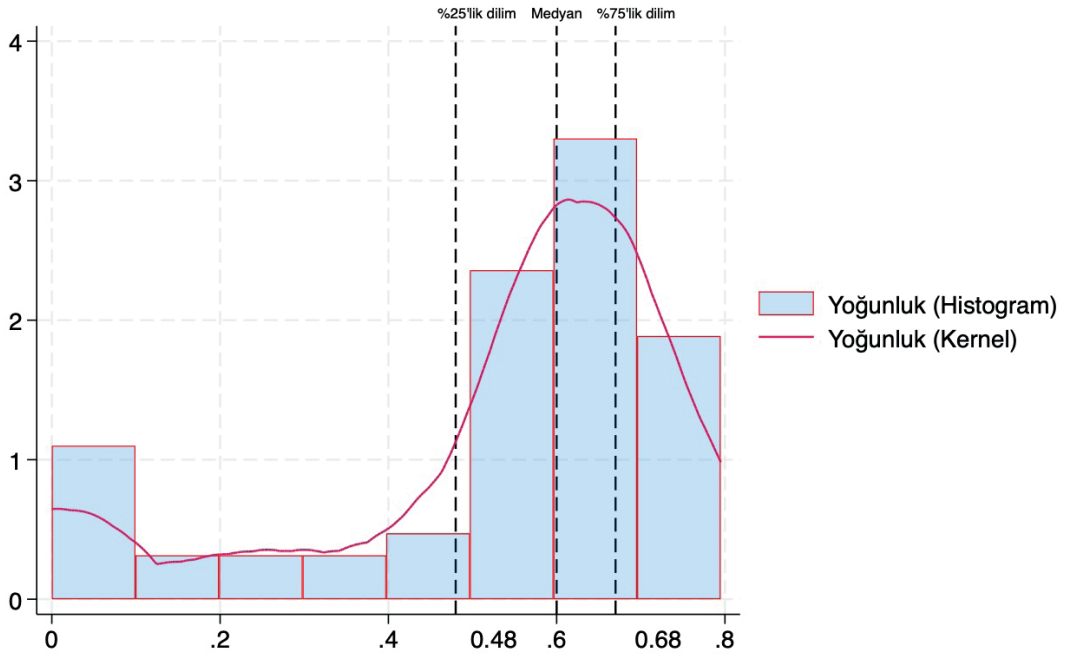

Şekil 1. *Çeşitlilik Endeksinin Dağılım Grafiği*

Kapitalist sistemin dinamiklerine göre geliştirilmiş bir yöntemin/endeksin (Herfindahl-Hirschman) Osmanlı dönemi para vakıflarına uygulanması, bünyesinde birtakım eleştiriler ya da katkılar içerebilir. Modern finans yöntemini/endeksini farklı sosyo-iktisadî ve kültürel koşullarda faaliyet gösteren Osmanlı dönemi vakıflarına uygulamak tarihsel anakronizm bağlamında değerlendirilebilir. Diğer taraftan, vakıf kredileri ve kullandırıldığı sosyal grupları analiz etmek için bu yöntem geçmiş ile günümüz arasında özellikle kredilerin dağılımı hususunda önemli karşılaştırmalar sağlayabilir. Bu bağlamda bu çalışmada para vakıflarının kredileri, toplumun farklı kesimlerine yönlendirdiği ve bu kredi dağılımının modern çeşitlendirme kavramıyla nasıl ilişkilendirilebileceği üzerinde durulmuştur. Bu karşılaştırma, vakıfların kredi dağılımındaki çeşitliliğin modern bankacılık uygulamalarıyla olan benzerlikleri ve farklılıklarını daha iyi anlamamıza yardımcı olabilir.

Türkiye'deki kamu, özel ve yabancı sermayeli bankaların kredi çeşitlendirmesine yönelik hazırlanmış bir çalışmada, çeşitlendirme ile kredi riski arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. 2002-2018 yılları arasında toplam 23 bankanın kredi portföylerini çeşitlendirerek kredi risklerini azalttığı belirlenmiştir[27]. Bu sonuç, bankaların kredi çeşitlendirmesine verdiği önemi göstermektedir. Bir diğer çalışma ise kredi çeşitlendirmesini konvansiyonel ve İslami bankalar perspektifinden ele almış ve konvansiyonel bankaların kredi riskini azaltmak amacıyla çeşitlendirmeye başvurduğunu ortaya koymuştur. Buna karşın, İslami bankaların uzun vadede çeşitlendirme stratejisini benimsemediği tespit edilmiştir[28]. Bu sonuç, İslami bankaların kredi çeşitlendirmesinde farklı bir yaklaşım izlediğini ve uzun vadede çeşitlendirmeye daha az önem verdiğini göstermektedir. Günümüz bankaları için hesaplanan çeşitlilik endeksine bakıldığında ise, Türk bankaları için bu endeksin ortalama değeri 0,65; Amerikan bankaları için ise 0,63 olarak hesaplanmıştır.[29] Bu verilerden hareketle Osmanlı döneminde faaliyet gösteren para vakıflarının günümüz bankalarına yakın bir kredi çeşitlendirmesine gittiği söylenebilir. Ulaşılan sonuç günümüz bankacılık sistemi ile para vakıfları arasında kredi çeşitlendirmesi açısından benzerlikler olduğunu göstermektedir.

İncelenen 64 adet vakıf, tür bakımından kendi içerisinde farklılıklar göstermektedir. Vakıfların isimleri üzerinden bir kategorileştirmeye gidilerek veri setindeki vakıflar dört ana gruba ayrılmıştır. İsminde avarız geçenler avarız vakfı, mektephane geçenler mektephane vakfı, mescid-i şerif geçenler mescid-i şerif vakfı ve son olarak sadece kişi adı geçenler ise şahıs vakfı olarak gruplandırılmıştır. Buna ek olarak vakıf kuran kişinin cinsiyetine göre kadınlar tarafından ve erkekler tarafından kurulan vakıflar olarak ayrı bir gruplamaya da gidilmiştir.

27 Devrim Yalçın ve K. Batu Tunay, "Kredi Portföylerinde Sektörel Yoğunlaşma ve Risk İlişkisi: Türkiye Örneği", *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, C. 12, S. 22 (2020): s. 344-58.

28 Oğuzhan Ece ve Bülent Diclehan Çadırcı, "Kredi Portföy Yoğunlaşma Düzeyinin Finansal İstikrar ve Performans Üzerine Etkisi: İkili Bankacılık Sisteminde Karşılaştırmalı Bir Analiz", *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, C. 9, S. 2 (2022): s. 523-56.

29 Türk bankaları için bk.: Yılmaz Türkmen ve Yiğit, "Diversification in Banking and its Effect on Banks' Performance". Amerikan bankaları için bk.: Jeungbo Shim, "Loan portfolio diversification, market structure and bank stability", *Journal of Banking & Finance*, S. 104 (01 Temmuz 2019): s. 103-15.

Kategori	Ortalama	Std. sapma	Frekans
Vakıf Türüne Göre			
Avarız	0.567	0.156	15
Mektephane	0.362	0.335	5
Mescid-i Şerif	0.561	0.184	16
Şahıs	0.511	0.260	28
Vakfı Kuranın Cinsiyetine Göre			
Erkek	0.528	0.229	56
Kadın	0.505	0.241	8

Tablo 4. *Vakıf Türlerine Göre Çeşitlilik Endeksi*

Bu vakıf türlerine göre ortalama çeşitlilik endeksi değerleri Tablo 4'te verilmiştir. Buna göre avarız vakıflarının ortalama çeşitlilik endeksi 0,56, mektephane vakıflarının 0,36, mescid-i şerif vakıflarının 0,56 ve şahıs vakıflarınınki ise 0,51'dir. Mektephane vakıfları en düşük çeşitlendirmeye sahipken diğerlerinin çeşitlilik endeksi değerleri benzerdir. Mektephane vakıfları için örneklemin çok küçük olması (5 adet) bu neticeyi ortaya çıkarmış olabilir. Vakıf kurucularının cinsiyetleri açısından bakılacak olursa erkekler tarafından kurulan vakıfların ortalama çeşitlilik endeksi 0,52 iken kadınlar tarafından kurulan vakıfların ortalama çeşitlilik endeksi 0,50'dir. Mektephane vakıfları gözlem sayısındaki kısıttan dolayı dışarıda tutulacak olursa, genel olarak çeşitlilik endeksinin vakıf türlerine göre pek farklılaşmadığı söylenebilir.

Para vakıfları asl-ı malları bakımından da birbirinden farklılaşmaktadır. Bazı para vakıflarının ölçeği büyükken bazılarınınki küçüktür. Para vakıflarının ölçeğinin kredi çeşitlendirmesini etkilemesi beklenebilir, çünkü büyük ölçekli bir vakfın risk duyarlılığı ve kredi portföyünün yapısı küçük bir vakıftan farklılaşacaktır. Böyle bir durumda bütün vakıfların aynı derecede çeşitlendirmeye gitmeleri söz konusu olmayabilir ve her vakfın ölçeğine göre bir çeşitlendirme yapması gerektiği düşünülebilir.

Şekil 2'de incelenen para vakıfları özelinde asl-ı mal ile çeşitlilik endeksi arasındaki ilişki gösterilmiştir. Buna göre sermayesi (asl-ı mal) düşük olan vakıfların çeşitlilik endeksi değerlerinin düşük olduğu görülmektedir. Sermaye miktarı ile çeşitlilik endeksi arasındaki aynı yönlü ilişkinin ise belli bir sermaye büyüklüğünden sonra kaybolduğu (grafiğin yatay bir seyir alması) anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte vakıflar tarafından yapılan kredi işlemi sayısına da bakılmıştır. En az işlem yapan vakıf 1 işlem, en çok işlem yapan vakıf ise 95 işlem yapmıştır. 64 adet vakıf için ortalama işlem sayısı 16,04 olmuştur. Her bir vakfın kaç adet kredi işlemi yaptığı bilgisi Ek Tablo 1'de verilmiştir.

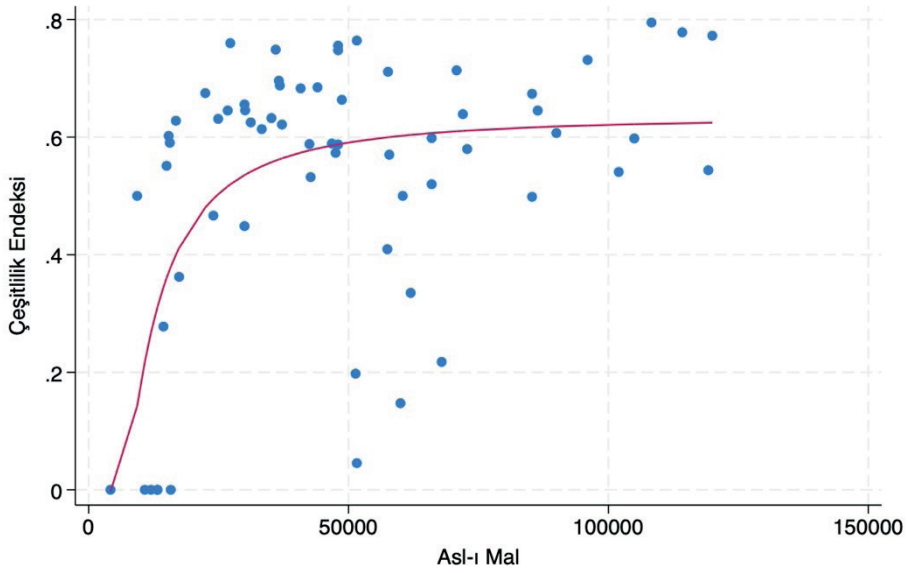

Şekil 2. *Asl-ı Mal ile Çeşitlilik Arasındaki İlişki*

Sonuç

Bu makalede bir finansman kuruluşu olarak para vakıflarının sosyal gruplar arasında yaptığı kredi çeşitlendirmesi vakıf muhasebe defterlerinin zimem kısmındaki veriler kullanılarak incelenmiştir. Kredi çeşitlendirmesi çeşitlilik endeksi yardımıyla ölçülmüştür. Bu endeks vakıfların müşteri portföyünden rastgele iki kişi seçilmesi durumunda bunların farklı sosyal gruplara ait olma ihtimalini göstermektedir. 1680-1690 yıllarını kapsayan dönemde Galata bölgesindeki 64 adet para vakfına ait 1.050 adet zimem kaydı kullanılarak yapılan analizde ortalama çeşitlilik endeksi 0,53 olarak hesaplanmıştır. Bu değer, para vakıflarının kredi kullandırırken sosyal gruplar arasında büyük ölçüde çeşitlendirmeye gittiğine işaret etmektedir. Ayrıca, vakıfların %75'inin çeşitlilik endeksinin 0,50'nin üzerinde olması bu stratejinin vakıflar arasında yaygın olarak benimsendiğini ortaya koymaktadır. Bankacılık teorisi ışığında, incelenen para vakıflarının çoğunluğunun riskten kaçınmak için sosyal gruplar arasında kredi çeşitlendirmesi yaparak finansal sürdürülebilirliği sağladıkları söylenebilir. Bununla birlikte çeşitlilik endeksi ile para vakıflarının sermaye büyüklüğü arasında aynı yönlü bir ilişki bulunmuş fakat bu ilişkinin belli bir sermaye düzeyinden sonra kaybolduğu görülmüştür.

Çalışma, Osmanlı para vakıflarının sadece toplumsal ve ekonomik bir destek sağlamadığını, aynı zamanda finansal risk yönetimi konularında gelişmiş stratejiler uyguladığını ortaya koymaktadır. Para vakıflarının, modern finans teorilerinde oldukça fazla tartışılan kredi portföyü çeşitlendirme stratejilerine benzer stratejiler uygulaması, Osmanlı finans sisteminin bilinçli bir düzeyde risk yönetim bilincine sahip olduğunu yönünde ipuçları vermektedir.

Şunu unutmamak gerekir ki burada yapılan hesaplamalar Galata bölgesinde bulunan para vakıflarının XVII. yüzyılın sonlarında kullandırdığı krediler üzerinden

yapılmıştır. Dolayısıyla hesaplanan rakamlar zaman ve mekâna mahsus olabilir. Bu tür hesaplamaların Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bölge ve zamanlarında yapılması konunun daha iyi anlaşılması adına faydalı olacaktır.

EXTENDED ABSTRACT:

Waqfs were significant institutions within the Ottoman Empire, central to its social and economic structure throughout most of its history. They, often considered charitable entities, were established by individuals to support public goods. While the funding for these institutions came typically from income generated from real estate such as houses, shops or farm lands, there were also foundations for which income generating assets were cash capital. These cash-based endowments, referred to as cash waqfs in the Ottoman system, aimed to sustain themselves by offering loans with a profit margin (ribh) to those in need for credit. To generate income, they lent out capital and used the profits for charitable purposes, but like any financial institution, they faced the risk of loan default. It is an interesting issue how cash waqfs developed a strategy to mitigate such risks.

Given that cash waqfs function as financial institutions, it is useful to draw parallels with modern financial practices in managing default risks. Contemporary discussions highlight two opposing theories regarding how financial institutions should approach lending. The first, traditional banking theory, advocates for diversification of loan portfolios. By spreading loans across sectors with independent risks, financial institutions can reduce the chances of default. If one sector underperforms, others may balance the losses. On the other hand, corporate finance theory underscores the value of specialization. It suggests that financial institutions should concentrate on specific sectors or industries. This focus allows them to gain deeper insights into the sectors' operations, making it easier to allocate loans effectively and avoid lending to high-risk borrowers.

In this study, loan diversification over different social groups is analyzed using data from Ottoman Galata for the period 1680-1690. It analyzes 1,050 loan records from the zimem (debt) section of accounting books belonging to 64 cash waqfs. Specifically, the data source for the study is the accounting book numbered 144 from the Galata Court, which is part of the court registers (şer'iyye sicilleri) maintained by the Istanbul Mufti's Office. Loan records contain information about loan amounts and the names and titles, if any, of the borrowers. Based on this information, borrowers are categorized into social groups that include military-administrative officials (askeri), members of learned hierarchy (ilmiye), women, professionals such as tradesmen and artisans, waqf employees, and those without titles. We calculate a fractionalization index across these groups to measure credit diversification. This index represents the probability that two randomly selected individuals from the waqf's portfolio belong to different social groups. The findings reveal an average fractionalization index of 0.53. Namely, if two people were randomly drawn from the portfolio of borrowers of these waqfs the probability that these individuals belong to different social groups would be 53 percent. Examining the distribution of fractionalization index of 64 waqfs in the sample reveals that 25% of the waqfs have a fractionalization index below 0.48, hence 75% have an index value exceeding 0.48. The median of the distribution is 0.60, and the value for the 75th percentile is 0.67. How do cash waqfs relate to modern banks in terms of credit diversification? Investigating the diversity index for contemporary

banks reveals that the average value for Turkish banks is 0.65, while American banks have an average of 0.63. This data suggests that the cash waqfs operating in Ottoman Galata at the end of the XVII century exhibited a degree of credit diversification comparable to that of modern banks. Therefore, we can argue that there are parallels in credit diversification between the current banking system and the cash waqfs. This also recommends that diversification was instrumental in risk management and underscores the effective strategies employed by these foundations. Furthermore, the link between the capital sizes of the cash waqfs and the diversity index is examined. Results show that although there is a positive relationship between the capital amount and the diversity index, this relationship weakens after certain capital level.

This study indicates that, besides offering social and economic support for the public and those who were in need, Ottoman cash waqfs employed sophisticated financial risk management strategies. Their use of credit portfolio diversification techniques may hint that they had a conscious awareness of risk management within the Ottoman financial system.

It is important to emphasize that the calculations presented here are based on the loans issued by cash waqfs in the Galata region during the late XVII century. Therefore, the figures calculated may be specific to that particular time and location. Conducting similar analyses across different regions and time periods within the Ottoman Empire would be critical for achieving a more comprehensive understanding of credit diversification and the financial practices of cash waqfs.

Kaynakça

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA):

İstanbul Müftülüğü, (İSTM.ŞSC.14.d. Şer'iyye Sicil Defterleri_14 Galata Mahk.) no. 144.

Kitaplar, Tezler ve Makaleler:

Acharya, Viral V., Iftekhar Hasan, ve Anthony Saunders: "Should Banks Be Diversified? Evidence from Individual Bank Loan Portfolios", *The Journal of Business*, C. 79, S. 3 (2006), s. 1355-1412.

Ahbab, Yakup: "Kalkandelen Para Vakıfları", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 5 (25 Temmuz 2017), s. 49-71.

Alkan, Mustafa: "Uşak Para Vakıfları (1890-1923)", *Belleten*, C. 70, S. 258 (20 Ağustos 2006): s. 743-74.

Atar, Abdülkadir: "Osmanlı Döneminde Safranbolu Para Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, S. 52 (31 Aralık 2019), s. 93-122.

Aydın, Hacı Veli: "Selanik'te 18. Yüzyılın İlk Yarısında Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 29, S. 1 (01 Haziran 2014), s. 87-106.

Barkan, Ömer [Lütfi]: "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, C. III, S. 5-6 (1966): s. 1-479.

Berger, Allen N.: Iftekhar Hasan, ve Mingming Zhou. "The Effects of Focus Versus Diversification on Bank Performance: Evidence from Chinese Banks". *Journal of Banking & Finance*, Performance Measurement in the Financial Services Sector, C. 34, S. 7 (01 Temmuz 2010), s. 1417-35.

Berki, Ali Himmet: *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Tabirler*, 2. Baskı, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, 1965.

BIS: "Measuring and Controlling Large Credit Exposures", 28 Ocak 1991. https://www.bis.org/publ/bcbsc121.htm.

Bulut, Mehmet: "Waqf, Economy and Finance in the Ottoman Civilization of the Balkans", *Adam Academy Journal of Social Sciences*, C. 7, S. 2 (31 Aralık 2017), s. 129-48.

Bulut, Mehmet ve Cem Korkut: "Finansal İstikrar ve Para Vakıfları Etkisi: Rumeli Para Vakıfları Örnekleri", *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi (İEFD)*, C. 2, S. 1 (2016), s. 55-76.

Bulut, Mehmet ve Cem Korkut: "Osmanlı Para Vakıfları ve Çağdaş Faizsiz Finans Kurumlarının Karşılaştırılması", *Vakıflar Dergisi*, S. 46 (30 Aralık 2016), s. 23-46.

Coşgel, Metin M., Hamdi Genç, Emre Özer, ve Sadullah Yıldırım: "Gender and Justice: The Status of Women in Ottoman Courts", *The Economic History Review*, C. 77, S. 4 (2024), s. 1251-81.

Çağatay, Neşet: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Riba-Faiz Konusu, Para Vakıfları ve Bankacılık", *Vakıflar Dergisi*, S. 9 (2006), s. 39-66.

Çağlar, İlker Mümin, ve Abdullah Doğtekin: "Manisa Para Vakıfları [1867-1912]", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S. 14 (15 Nisan 2022), s. 1-28.

Çiftçi, Cafer: "18. Yüzyılda Bursa'da Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 23, S. 36 (01 Ekim 2004), s. 79-102.

Çiftçi, Cafer: *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri: Avârız Vakıfları*, *Hirfet Vakıfları*, *Para Vakıfları*, *Selâtin Vakıfları*, 1. Baskı, Bursa: Gaye Kitabevi, 2004.

Çizakça, Murat: "Ottoman Cash Waqfs Revisited: The Case of the Bursa 1555–1823", *Foundation for Science Technology and Civilization*, 2004.

Çizakça, Murat: *Risk Sermayesi*, *Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları*, İslami İlimler Araştırma Vakfı Araştırma Vakfı, 1993.

Devrim Yalçın ve K. Batu Tunay, "Kredi Portföylerinde Sektörel Yoğunlaşma ve Risk İlişkisi: Türkiye Örneği", *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, C. 12, S. 22 (2020): s. 344-58.

Diamond, Douglas W.: "Financial Intermediation and Delegated Monitoring", *The Review of Economic Studies*, C. 51, S. 3 (01 Temmuz 1984), s. 393-414.

Döndüren, Hamdi: "Osmanlı Tarihinde Bazı Faizsiz Kredi Uygulamaları ve Modern Türkiye'de Faizsiz Bankacılık Tecrübesi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 17, S. 1 (01 Ocak 2008), s. 1-24.

Dumlu, Emrullah: "XVI. Yüzyıl Osmanlı Uleması Arasında Para Vakıfları Etrafında Cereyan Eden Tartışmalar (Ebussuûd, İbn Kemal - Çivizâde, Birgivî)", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, S. 44 (30 Aralık 2015), s. 303-37.

Durmuş, Abdullah: "Para Vakıfları İle Faizsiz Bankacılık İşlemleri Arasında Bir Mukayese", *Uluslararası Finansal Ekonomi ve Bankacılık Uygulamaları Dergisi*, C. 3, S. 2 (31 Aralık 2022), s. 1-18.

Durmuş, Muhammed Emin, ve İsmail Bektaş: "Osmanlı'da Muhasebe Usulü ve Vakıf Muhasebe Kayıtları Okuma Kılavuzu", *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S. 2 (01 Haziran 2017), s. 196-209.

Genç, Mehmet: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi II*, Ötüken Neşriyat, 2023.

Genç, Mehmet: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, 15. Baskı, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.

Güner, Mehmet Fatih: "Osmanlı Döneminde Para Vakıfları ve Günümüz Finansal Piyasalarında Para Vakıflarının Yeri", *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 23, S. 2 (30 Aralık 2019), s. 249-69.

Güney, Necmeddin: "Osmanlı'da Para Vakfı Uygulamasına Güçlü Bir İtiraz: İmam Birgivî'nin Para Vakfı Aleyhindeki Görüşleri", *Mütefekkir*, C. 6, S. 11 (30 Haziran 2019), s. 13-32.

Gürsoy, Çiğdem: "Para Vakıfları Kapsamında Sosyo-Ekonomik Bir Analiz: Davudpaşa Mahkemesi Kayıtları (1634-1911)", *Belleten*, C. 81, S. 290 (01 Nisan 2017), s. 159-90.

Hilmi Efendi, Ömer: *İthafü'l-Ahlaf fi Ahkami'l-Evkaf*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1977.

İnalcık, Halil: "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The Journal of Economic History*, C. 29, S. 1 (1969), s. 97-140.

Jensen, Michael C.: "Agency Costs of Free Cash Flow, Corporate Finance, and Takeovers", *The American Economic Review*, C. 76, S. 2 (1986), s. 323-29.

Karaman, Oktay: "Osmanlı Döneminde Trabzon ve Çevresinde Kurulan Para Vakıfları (1858-1920)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C. 15, S. 30 (29 Nisan 2021), s. 451-72.

Kayahan, Cantürk, ve İrfan Görkaş: "Osmanlı Dönemi Bölgesel Kalkınmanın Finansman Aracı Olarak Para Vakıflarının Kullanımı", *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, S. 44 (01 Ekim 2009), s. 212-27.

Kayahan, Cantürk, İrfan Görkaş, ve Halime Önk: "Osmanlı Dönemi Para Vakıflarıyla Günümüz Katılım Bankalarının Karşılaştırılması", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28 Aralık 2016, s. 70-90.

Kıvrım, İsmail: "Osmanlı Dönemi'nde Rize ve Çevresinde Kurulan Para Vakıfları (1859-1913)", *Vakıflar Dergisi*, S. 46 (30 Aralık 2016), s. 97-116.

Korkut, Cem ve Mehmet Bulut, "XV. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Para Vakıfları ve Modern Finans Kurumlarının Karşılaştırılması", *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, S. 2 (2017): s. 167-94.

Kuran, Timur: "The Provision of Public Goods Under Islamic Law: Origins, Impact, and Limitations of The Waqf System", *Law & Society Review*, C. 35, S. 4 (2001), s. 841-97.

Kurt, Ismail: *Para Vakıfları: Nazariyat ve Tatbikat*, 2. Baskı, İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Araştırma ve-İnceleme Dizisi, 2015.

Levent, Adem: "Kurumlar ve İktisadi Gelişme: Timur Kuran'ın İslam Ekonomisi Yaklaşımının Metodolojik Analizi", *İnsan ve Toplum*, C. 9, S. 1 (10 Mart 2019), s. 29-50.

Oğuzhan Ece ve Bülent Diclehan Çadırcı, "Kredi Portföy Yoğunlaşma Düzeyinin Finansal İstikrar ve Performans Üzerine Etkisi: İkili Bankacılık Sisteminde Karşılaştırmalı Bir Analiz", *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, C. 9, S. 2 (2022): s. 523-56.

Okur, Kaşif Hamdi: "Para Vakıfları Bağlamında Osmanlı Hukuk Düzeni ve Ebussuud Efendinin Hukuk Anlayışı Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 7-8 (30 Aralık 2005), s. 33-58.

Orbay, Kayhan: "Vakıf Muhasebesi ve Kurumsal Etkinlik; Kayıt Sistemi, Defterler ve Denetim", 1719-30. Ankara, 2018.

Özcan, Tahsin: *Osmanlı Para Vakıfları: Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, Türk Tarih Kurumu yayınları. VII. dizi, sayı 199. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003.

Özdeğer, Mehtap, ve Çiğdem Gürsoy: "Tarihle Diyalog Kurmada Osmanlı Vakıflarının Yeri Ve Önemi: Mahmut Paşa Mahkemesi Para Vakıfları (1834-1914)", *Vakıflar Dergisi*, S. 61, (30 Haziran 2024), s. 27-50.

Özvar, Erol, ve Sadullah Yıldırım: "Long-Term Changes in the Creation of New Cash Waqfs in İstanbul", *Bilig*, S. 102 (27 Temmuz 2022), s. 27-51.

Shim, Jeungbo: "Loan Portfolio Diversification, Market Structure and Bank Stability", *Journal of Banking & Finance*, S. 104 (01 Temmuz 2019), s. 103-15.

Sumer, Serpil, ve Turan Öndeş: "Para Vakıfları ile Katılım Bankalarının Fon Kullandırma Yöntemleri", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 24 (20 Ocak 2023), s. 111-17.

Şahin, Baha Mücahid: "Osmanlı İstanbul'u Eyüp Bölgesindeki Vakıfların Faiz ve Kira Gelirlerinin Nakit Sermayeleri Üzerindeki Etkisi: Panel Veri Analizi (1769-1773)", *İstanbul İktisat Dergisi*, C. 70, S. 1 (30 Haziran 2020), s. 183-203.

Şimşek, Mehmet: "Osmanlı Cemiyetinde Para Vakıfları Üzerinde Münakaşalar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Dergisi*, S. XXVII (1985), s. 207-20.

Taşkaya, Arzu Baykara: "Rodos Adası'nda Para Vakıfları", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S. 14 (15 Nisan 2022), s. 61-94.

Türkmen, Mustafa Nuri: "Halep Para Vakıfları Muhasebelerinin Kısa Bir Değerlendirmesi", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi*, C. 1, S. 9 (01 Haziran 2012), s. 121-31.

Türkmen, Ömer Sait: "Amasya ve Çevresinde Kurulan Para Vakıfları Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, S. 20 (15 Aralık 2023), s. 1-21.

Yeniyurt, Muhammet: "Vakıf Muhasebe Defterinden Hareketle Galata Vakıfları ve Mali Yapıları (1686-1688)", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 54 (13 Ekim 2023), s. 193-226.

Yılmaz Türkmen, Sibel, ve İhsan Yiğit: "Diversification in Banking and its Effect on Banks' Performance: Evidence From Turkey", *American International Journal of Contemporary Research*, C. 2 (01 Aralık 2012), s. 111-19.

Ekler

Tablo 1. *Vakıf Bazında Oransal Olarak Sosyal Gruplara Verilen Kredi Miktarı ve Çeşitlilik Endeksi*

Vakıf Adı	Askerî	İlmiye	Kadın	Meslek Erbabı	Unvansız	Vakıf Çalışanı	Çeşitlilik Endeksi	İşlem Sayısı
Hanım Hatun Mescid-i Şerif Vakfı	0	0	0	0	1	0	0	3
Memi Kethüda Vakfı	0	0	0	0	1	0	0	2
Hüseyin Ağa Mektephane Vakfı	0	0	1	0	0	0	0	2
Şah Huban Mektephane Vakfı	0	0	0	1	0	0	0	1
Sirkeci Hacı Mustafa	0	0	0	0	0	1	0	1
Hacı Mustafa Vakfı	0	0	0	0	0	1	0	1
Hacı Mehmed Vakfı	0.977	0	0	0	0	0.023	0.045	2
Mahmud Ağa Vakfı	0.920	0	0.080	0	0	0	0.147	6
Kara Ahmed Çelebi Vakfı	0	0	0	0	0.889	0.111	0.198	6
Arpa Emini Mahallesi Avarız Vakfı	0.009	0	0.094	0.018	0.879	0	0.218	32
Mustafa Bey, Raziye Hatun ve Hasibe Hatun Vakıfları	0.833	0	0	0	0	0.167	0.278	2
Hacı Ama Mescid-i Şerif Vakfı	0.800	0.050	0	0	0.150	0	0.335	6
Kuloğlu Mahallesi Avarız Vakfı	0.156	0	0.781	0.055	0.008	0	0.362	6
Sefer Kethüda Mahallesi Avarız Vakfı	0.014	0	0.236	0.019	0.731	0	0.409	17
Okçu Musa Mahallesi Avarız Vakfı	0.660	0	0	0	0.340	0	0.449	5
Yunus Ağa Mahallesi Avarız Vakfı	0	0.370	0	0	0.630	0	0.466	4

Vakıf Adı	Askerî	İlmiye	Kadın	Meslek Erbabı	Unvansız	Vakıf Çalışanı	Çeşitlilik Endeksi	İşlem Sayısı
Kurt Kaptan Mescid-i Şerif Vakfı	0	0	0	0.473	0	0.527	0.498	4
Hasan bin Abdullah Vakfı	0.500	0	0	0	0.500	0	0.500	4
Seyyid Ali Çelebi Mescid-i Şerif Vakfı	0	0	0.500	0	0	0.500	0.500	9
Okçu Musa Mescid-i Şerif Vakfı	0.644	0	0	0.147	0.209	0	0.520	17
Firuz Ağa Mescid-i Şerif Vakfı	0.285	0	0.102	0	0.614	0	0.532	8
Sahaf Muslihiddin Vakfı	0.064	0.050	0.063	0.045	0.121	0.657	0.541	21
Kâtip Mehmet Efendi Mektephane Vakfı	0.595	0	0	0.018	0.309	0.077	0.544	12
Hacı Ramazan Vakfı	0.600	0	0.267	0.133	0	0	0.551	5
Vani Ali Efendi Mektephane Vakfı	0.468	0	0	0.452	0.080	0	0.570	9
Emekyemez Mahallesi Avarız Vakfı	0.240	0.008	0	0	0.169	0.584	0.573	7
Zevce-i Ali Ağa Meryem Hatun Vakfı	0	0	0	0.352	0.532	0.116	0.580	19
Nefise Hatun Vakfı	0	0.161	0	0.551	0	0.287	0.587	10
Ali Çelebi Mescid-i Şerif Vakfı	0.085	0.006	0	0.121	0.195	0.593	0.588	16
Tahta Kadı Mescid-i Şerif Vakfı	0	0.021	0.126	0.303	0.550	0	0.589	17
Rıdvan Kethüda Vakfı	0	0	0	0.549	0.169	0.282	0.590	9
Çukur Camii Mahallesi Avarız Vakfı	0.051	0.045	0.236	0.578	0.090	0	0.598	15
Havva Hatun Vakfı	0.547	0	0	0.233	0.221	0	0.598	9
Baba Ali Avarız Vakfı	0	0	0	0.143	0.500	0.357	0.602	9
Müeyyedzade Mahallesi Avarız Vakfı	0.072	0	0.145	0	0.565	0.217	0.607	10

Vakıf Adı	Askerî	İlmiye	Kadın	Meslek Erbabı	Unvansız	Vakıf Çalışanı	Çeşitlilik Endeksi	İşlem Sayısı
Nebi Çorbacı Vakfı	0.036	0	0.108	0.072	0.217	0.567	0.614	6
Ahmed Halife Vakfı	0.401	0	0.037	0	0.110	0.452	0.621	7
Şehsuvar Ağa Mescid-i Şerif Vakfı	0	0.238	0	0	0.499	0.263	0.625	7
Ayşe Hatun Vakfı	0.175	0	0.316	0.491	0.018	0	0.628	16
Muharrem Kaptan Mescid-i Şerif Vakfı	0.273	0	0	0	0.241	0.486	0.631	7
Yel Değirmeni Mahallesi Avarız Vakfı	0	0.283	0.210	0.014	0.493	0	0.632	11
Kâtip Mustafa Çelebi Mescid-i Şerif Vakfı	0.018	0.005	0.453	0.381	0.072	0.071	0.639	95
Sururi Efendi Mescid-i Şerif Vakfı	0.296	0	0.083	0.048	0.069	0.503	0.645	16
Sirkecibaşı Mustafa Ağa Vakfı	0	0.044	0.440	0	0.372	0.144	0.645	17
Hacı Süleyman Vakfı	0.306	0	0.490	0.102	0.102	0	0.646	6
Debbağ Hacı Yusuf Vakfı	0.043	0	0.161	0	0.390	0.406	0.656	23
Sarı Lütfi Mahallesi Avarız Vakfı	0.256	0	0.013	0.244	0.459	0.028	0.663	23
Acem Ömer Ağa Vakfı	0.316	0	0.333	0.011	0.340	0	0.674	23
Meryem Hatun Vakfı	0.048	0.164	0.019	0.193	0.503	0.072	0.675	16
Bereketzade Mescid-i Şerif Vakfı	0.360	0	0.029	0	0.296	0.315	0.683	10
Hacı Bayezid Mescid-i Şerif Vakfı	0.107	0.164	0.499	0.159	0.055	0.017	0.685	37
Camii Kebir Mahallesi Avarız Vakfı	0	0.388	0.048	0.068	0.374	0.122	0.688	10
Belkıs Hanım Mektephane Vakfı	0.469	0.190	0.051	0.034	0.204	0.053	0.696	29
Sahaf Muhyiddin Mahallesi Vakfı	0.118	0.093	0.316	0.402	0.071	0	0.711	46

Vakıf Adı	Askerî	İlmiye	Kadın	Meslek Erbabı	Unvansız	Vakıf Çalışanı	Çeşitlilik Endeksi	İşlem Sayısı
Hacı Hüsrev Mahallesi Avarız Vakfı	0.109	0	0.363	0.223	0.305	0	0.714	54
Sururi Efendi Mescid-i Şerif Vakfı	0.082	0.013	0.334	0.054	0.341	0.176	0.731	38
Ali Çelebi Vakfı	0.305	0.255	0.020	0	0.262	0.157	0.748	13
Ebulfazl Mahallesi Avarız Vakfı	0.076	0.027	0.211	0.189	0.392	0.105	0.749	20
Hacı Ahmed Vakfı	0.138	0	0.213	0.063	0.250	0.338	0.756	16
Demirci Hacı Mahmud Vakfı	0.107	0.143	0.036	0.212	0.117	0.385	0.760	60
Abacı Hacı Yusuf Vakfı	0.058	0.360	0.226	0.198	0.077	0.081	0.764	13
Tomtom Mahallesi Avarız Vakfı	0.237	0.017	0.250	0.201	0.258	0.037	0.773	83
Gedik Abdi Kaptan Mescid-i Şerif Vakfı	0.147	0	0.276	0.165	0.129	0.283	0.778	11
Ali Kethüda Camii Vakfı	0.211	0.074	0.277	0.100	0.244	0.095	0.795	31

Osmanlı'da Eyalet Askerlerinin Kale Tamirinde İstihdamı: Vidin Kalesi Örneği (1719-1723)*

The Employment of Provincial Soldiers in Fortress Repair in the Ottoman Empire: The Example of Vidin Fortress

BEKİR GÖKPINAR**

öz

Osmanlı askerî teşkilatı içinde önemli yere sahip olan eyalet askerlerinin en kalabalık sınıfı timarlı sipahilerdi. Devlete ait topraklar timarlı sipahiye tevcih edilir, sipahi vergisini toplar ve karşılığında savaş için tam teçhizatlı atlı asker beslerdi, böylelikle merkezî hazineye yük olmadan büyük miktarda asker savaşa hazır olurdu. XVI. yüzyıl sonuna kadar imparatorluğun yeni fetihlerle genişlemesine paralel timar askerinin mevcudu sürekli artmıştı. Ancak bu yüzyıl sonlarından itibaren fetihlerin yavaşlaması, askerî alanda yaşanan dönüşümler ve kurumların bozulmaya başlaması timarlı süvari teşkilatını da etkilemiştir. XVII. yüzyıl ortalarından itibaren timarlı sipahiler siper kazma, yol ve köprü yapımı, kale inşası ve tamiri, tabya yapımı, sipere girme, toprak taşıma ve hendek temizleme gibi geri hizmet işlerinde istihdam edilmeye başlanmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Karlofça Antlaşması (1699) ile başlayan Orta Avrupa'dan geri çekilme süreci Pasarofça Antlaşması (1718) ile devam etmiş, söz konusu antlaşma ile Tuna ötesindeki topraklar kaybedildiği gibi Belgrad dahi Habsburgların eline geçmişti. Osmanlı için Balkanlar'da yeni serhat artık Niş ve Vidin olmuştu. İşte Osmanlılar, Habsburglara karşı sınır hattında yer alan bu kaleleri yeniden tahkim etmişti. 1719-1723 yıllarında yapılan bu tahkimat sürecinde Rumeli ve Anadolu'dan çok sayıda eyalet askeri istihdam edilmişti. Çalışmamızda Vidin Kalesi'nde bu tarih aralığında yapılan inşaat ve tamir işlerinde eyalet askerinin rolü ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, Habsburg, Vidin Kalesi, eyalet askeri, tamirat.

* Makale geliş tarihi: 30 Ağustos 2024, kabul tarihi: 9 Ekim 2024, araştırma makalesi.
Bu çalışma Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmiştir. Proje Numarası: BAP-22-1004-001

** Doç. Dr., Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, bgokpinar@gmail.com, ORCID

ABSTRACT

The most populous class of provincial soldiers, which had an important place in the Ottoman military organisation, were the sipahi cavalry with fiefs (timars), known also as timariots. The lands belonging to the state were assigned to the timariots, the timariot collected the tax and in return fed fully equipped mounted soldiers for warfare, thus a large number of soldiers were ready for war without burdening the central treasury. Until the end of the XVI century, in parallel with the expansion of the empire through new conquests, the number of fief soldiers increased continuously. However, as of the end of this century, the slowdown in conquests, the transformations in the military field and the deterioration of institutions also affected the organisation of the fief cavalry. From the mid-XVII century onwards, timariots began to be employed in back service jobs such as trench digging, road and bridge construction, castle construction and repair, bastion construction, entering trenches, carrying soil and clearing ditches. The withdrawal process of the Ottoman Empire from Central Europe, which started with the Treaty of Karlowitz (1699), continued with the Treaty of Passarowitz (1718), and with the said treaty, the lands beyond the Danube were lost and even Belgrade fell into the hands of the Habsburgs. The new frontier for the Ottomans in the Balkans was now Niš and Vidin. The Ottomans had fortified these fortresses on the border line against the Habsburgs. During these fortifications between 1719-1723, a large number of provincial soldiers from Rumelia and Anatolia were employed. In this study, the role of the provincial troops in the construction and repair works carried out in Vidin Castle during this period will be discussed.

Keywords: Ottoman, Habsburg, Vidin fortress, provincial military, repairs.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun Orta Avrupa içlerine doğru fetihler yoluyla ilerlemesi Karlofça Antlaşması ile son bulmuştu. Her ne kadar Karlofça'da kaybedilen toprakları geri almak için XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Prut ve Mora gibi başarılı seferler gerçekleştirilmiş ise de Habsburglar'la yapılan savaşlar (1716-1718) sonucunda Osmanlı, yeni kayıplarla Pasarofça Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştı. Bundan sonra devlet için yeni sınırlarını korumak adına savunma hatlarının güçlendirilmesi temel strateji hâline gelmişti. Özellikle tehdit riskinin yüksek olduğu Kafkasya'dan başlayarak Karadeniz kıyılarından Tuna Nehri'ne, Bosna serhat boylarından Adriyatik sahillerine kadar çok geniş bir coğrafyada mevcut kalelerin tahkimatı yoluna gidilmişti. Bu minvalde Açu, Yenikale, Temrek, Kızıltaş, Kerç, Özi, Bender, Hotin, Vidin, Niş ve çok sayıda Bosna kalesi büyük masraflar yapılarak tamir edilirken, mühimmat ve asker sayısının da arttırıldığı dikkat çekmektedir. Yine bir başka husus kalelerin yapımı kadar savunma amacıyla -geçmişe nispetle- sayısı ciddi bir şekilde arttırılan muhafız askerin iaşesi, mühimmat takviyesi, bakım ve onarım maliyetleri devlet bütçesinde önemli bir kalem teşkil eder.

Osmanlı İmparatorluğu, Pasarofça Antlaşması ile Orta Avrupa'nın kilidi addettiği Belgrad'ı kaybetmiş ve Balkanlar'da yeni sınır hattı olarak Niş ve Vidin ön plana çıkmıştı. Bu yeni statü neticesinde burada bulunan mevcut kaleleri tamir ettirmiş ve ihtiyaçlar çerçevesinde yeni ilaveler yaptırmıştı. Osmanlı yeni savunma

hatları üzerinde mevcut kaleler zincirinin bir halkasını teşkil eden Vidin Kalesi 1719-1723 yıllarında baştan sona yenilenmiş ve Tuna Nehri üzerindeki her türlü seyr ü sefainin yanında Eflak taraflarının da emniyet ve asayişini temin görevini ifa etmeye başlamıştı. Söz konusu yıllarda kalede yapılan tamirat ve inşaat için devletin harcadığı masraf kadar istihdam ettiği insan gücü de çok önemliydi. Kalede hizmet eden ustaların çoğunluğu Arnavutluk, Ege adaları ve İstanbul gibi uzak yerlerden temin edilmişti. Diğer taraftan nakliye işi için Tuna donanması, hendek kazma ve toprak nakli için ise savaş gücünden çok artık geri hizmet kıtaları hâline dönüşen Anadolu ve Rumeli'den çok sayıda eyalet askerinden istifade edilmişti.

Bu çalışmada Pasarofça Antlaşması ile Osmanlı'nın yeni serhaddi hâline gelen Vidin Kalesi'nin 1719-1723 yılları arasında tamir ve inşaatı sırasında görev alan eyalet askerinin rolü ele alınacaktır. Özellikle eyalet askerinin kale tamirinde görevlendirilmesi, bu vazifeleri sırasında ortaya çıkan problemler ve ihmalleri durumunda karşılaştıkları cezalar, incelenen belgeler çerçevesinde değerlendirilecektir. Yine bazı yıllar göreve gitmeyerek bulundukları eyaletin bütün askerinin bedel ödediği vakidir. Zira XVI. yüzyıl sonundan itibaren devletin nakit paraya olan ihtiyacından dolayı bazı hizmetleri bizzat ifa etme yerine bedelinin ödenmesi uygulaması da iyice yaygınlaşmıştı. Bu durum Vidin Kalesi tamiratı sırasında da açıkça görülmektedir. Nitekim bu kalenin inşaatına görevli eyalet askerinden devlet bedelini alarak yakın civardan ücretle amele temini yoluna gitmişti. Bütün bunlar için Osmanlı Arşivinde bulunan defter ve belgeler birincil kaynak olarak kullanılacak, konunun daha da anlaşılır hâle gelmesi için döneme ait kroniklerden, araştırma ve inceleme eserlerinden istifade edilecektir.

Eyalet Askerleri (Timarlı Sipahiler)

Öncelikle timar ve timarlı sipahilerin kökeni, Osmanlı'da ortaya çıkışı, gelişimi ve askerî bir güç olarak rolü ve nihayet zaman içindeki değişim ve dönüşümünden kısaca bahsetmek uygun olacaktır. Türkçe'de dirlik ile eş anlamlı olarak kullanılan timar kelimesi "*bakım*, *ilgi*" anlamına karşılık gelir. Terim olarak ise Osmanlı'nın merkez vilayetlerinde bir süvari birliğini ve askerî-idarî sistemi desteklemek için yapılmış ve miras yoluyla intikal etmeyen bir tahsisatı ifade eder. Böylelikle tanımı verilen timar sistemi askerî-idarî teşkilatlanmanın yanında mirî arazi sisteminin işleyişinde, köylü-çiftçi sınıflarının statüleri ve bunların ödeyecekleri verginin tayininde ve en genel anlamda imparatorluğun klasik çağında ziraî ekonominin yönetiminde esas belirleyici faktördü.[1] Başka bir ifade ile timar; Osmanlı İmparatorluğu'nda geçimlerini veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara belirli bölgelerden kendi nâm ve hesaplarına tahsil yetkisi ile birlikte tahsis edilmiş olan vergi kaynakları ve özellikle yıllık geliri 20.000 akçeye kadar olan askerî dirliklerdir.[2]

1 Halil İnalcık, "Timar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2012, XLI, s. 168.

2 Ömer Lütfi Barkan, "Timar", *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, 1979, XII/1, 2.bs., s. 286.

Osmanlı'nın devletleşme sürecinde bulunduğu coğrafyadaki devletlerden bazı müesseseleri miras aldığı, kendine uygun şekilde teşekkül ettirdiği ve geliştirdiği bilinmektedir. İşte bu müesseselerden biri timar sistemi olup, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda esaslı değişime uğramış, onların vârisi olan Türk devletlerinde olduğu gibi Anadolu Selçukluları'nda da geliştirilerek uygulaması sürdürülmüştür. Osmanlı'da toprak sistemi teşekkül ettirilirken uzun süredir kullanılan mevcut ikta sisteminin emsal alındığı genel kabul gören bir durumdur. İkta sisteminde toprağın mülkiyeti değil yalnız gelirini toplama hakkı devredilirken vergileri öşür olarak ödenirdi. Sistemin teşekkülünde Vezir Nizamülmülk'ün (ö. 1092) önemli rolü olup, böylelikle yakın coğrafyada kurulan müslüman Türk devletlerinde var olan toprağa bağlı ordu sisteminin kurulmasına zemin hazırlamıştı. Osmanlılar da kurulduğu coğrafyada daha önce mevcut Selçuklu iktası ve Bizans *pronoia*sından da bazı unsurları alarak kendine özgü timar sistemini geliştirmişti.[3]

İkta sisteminin devamı mahiyetinde olan timar sistemi, Osmanlı'da ilk defa I. Murad (1362-1389) zamanında teşkilatlandırılmıştı. Timar sistemi bir taraftan toprağın işlenmesini sağlarken diğer taraftan devletin atlı asker (süvari) ihtiyacını temin ederdi. Osmanlı eyalet kuvvetlerinin de en kalabalık sınıfını işte bu timarlı sipahi denilen topraklı süvariler oluşturuyordu. Devlete ait toprakları tasarruf eden ve kendilerine "*sahib-i arz*" denilen timar sahipleri, tasarruf ettikleri toprağın yıllık gelirine göre iaşe, silah ve at gibi her türlü ihtiyaçları kendilerine ait olmak üzere "*cebelü*" denilen atlı asker yetiştirmek zorunda idi. Yani devlet reaya denilen köylülerden her sene alacağı öşür ve vergileri bizzat kendisi tahsil etmeyerek onu askerî hizmete karşılık timarlı sipahiye tahsis etmişti. Timarlı sipahilerin yıllık gelirleri 1.000-19.999 akçe arasındaydı. Timarlı sipahiler yıllık gelirinin her 3.000 akçesi için bir cebelü yetiştirirdi. Yıllık geliri 20.000-99.999 akçe arasında olan dirliğe de zeamet denilirdi ki zeamet sahiplerinin de bunun her 5.000 akçesi için bir cebelü beslemek mükellefiyeti vardı. Devlete asker yetiştirmekle mükellef olan dirlik sahipleri bu hizmetlerinin karşılığı vergilerden muaf olurlardı. Özürsüz sefere katılmayan sipahinin dirliği elinden alınır ve savaşlarda yararlılık gösterenlerin dirliklerine ise zam (terakki) yapılırdı. Her sancağın timarlı sipahileri bölüklere ayrılırdı. Her bölüğün başında alaybeyi, subaşı, çeribaşı, bayraktar ve çavuş denilen zabitleri mevcuttu.[4]

Osmanlı timar sistemi aynı zamanda imparatorluğun eyalet sisteminin temelidir. Osmanlı İmparatorluğu, dünya siyasetine yön veren bir devlet olarak büyük ordularla savaşmak zorunda olduğu için kaynaklarının tamamını mükemmel ve azami bir verimle kullanılabilecek şekilde teşkilatlandırmıştı. XIV. yüzyıl sonlarına

3 M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1981), s. 126-130; Leyla Aksu Kılıç, *Tarihi Süreç İçinde Timar Sistemi: Ordu Yöresi (1455-1839)*, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, s. 18-21; Fatma Acun, "Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Timar Sistemi ve Uygulaması", *Türkler*, 9, ed. Hasan Celal Güzel vd., (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s. 899-890.

4 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), s. 516-517; Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Devleti'nin Askerî Yapısı", *Genel Türk Tarihi*, 6, ed. Hasan Celal Güzel-Ali Birinci, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s. 261.

kadar Anadolu, Rumeli ve Rum eyaleti mevcut iken XV. ve XVI. yüzyılda devletin genişlemesine parelel olarak eyalet sayısı hızlı bir şekilde arttırılmıştı.[5] İmparatorluğun teşkilatlanmasını tamamladığı XVII. yüzyıl ortalarında 34 eyalet olup bunun 25'i hasla ve 9'u salyaneli sistem ile yönetiliyordu. Yani 25 eyalette timar sistemi uygulanmakta ve toprağı işleme karşılığında savaşlar için atlı asker yetiştiriliyordu.[6] Osmanlı İmparatorluğu'nda teşekkül ettirilen timar sisteminin en büyük özelliği, merkezi bütçeden masraf yapmadan bazen sayıları yüz binlere ulaşan bir askerî gücü daima hazır bulundurma imkânının mevcudiyetidir. Osmanlı'da timar sisteminin uygulandığı eyaletlerde timarlı sipahilerin sayısının Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566) saltanatının ilk yıllarından IV. Murad (1623-1640) dönemine kadar 50.000-80.000 civarında olduğu tahmin ve hesap edilmektedir.[7]

Osmanlı fetihlerinde ve genişlemesinde uzun müddet mühim rolü olan timarlı sipahi askerleri XVI. asır sonlarına kadar devamlı inkişaf hâlinde olmuştu. Osmanlı ülkesinde görülen genel bir refah ve nüfus artışının bir sonucu olarak vergi gelirlerinin mütemadiyen arttığı bölgelerde yeni timarlar ihdas edildiği gibi fetihlerle ilhak edilen toprakların da timar sistemine dahil edilmesi timarlı sipahi ordusunun teşkilat ve kadrolarının devamlı şekilde gelişmesine sebep olmuştu. XVI. asır sonlarına kadar fasılalarla yapılan arazi tahrirleri sistemin sıhhatli bir şekilde sürdürülmesi açısından önemli rol oynamıştı.[8]

XVI. yüzyıl ortalarından itibaren dünyadaki ekonomik ve askerî değişimler yavaş yavaş Osmanlı İmparatorluğu'nu da etkilemeye başlamıştı. Buna ilave olarak yüzyıl sonlarına doğru doğu ve batıda yapılan uzun seferler devletin malî, askerî ve sosyal düzenini derinden etkilediği bilinen bir durumdur. Bu arada aynı tarihlerde başlayan kıtlıklar, isyanlar ve yönetimdeki suistimaller devlet yönetiminde büyük aksaklıklara ve sistemin temelden sarsılmasına yol açmıştı. Osmanlı toprak sistemi de bunlardan nasibini almış, reaya çiftliklerini terk etmiş, şehirlere doğru göç artmış, sancakbeyi ve beylerbeyilerin kapılarında kalabalık sınıflar oluşurken, timar toprakları da paşaların, beylerin ve ileri gelenlerin eline geçmeye başlamıştı.[9] Böylelikle Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren XVI. asır sonlarına kadar hem üretimde hem de savaşlarda etkin rol alan timarlı sipahi sınıfının bozulduğu, eski etkinliğini ve işlevini kaybetmeye başladığı kabul edilir. Konuyla ilgili XVII. yüzyılda yazılan eserlerin çoğunun genel kanaati timar sisteminin kanun ve kuralların ihlal edilmesi sonucu sipahi askerlerinin de görevlerini yapamaz hâle geldiği yönündedir. Timarlı sipahilerin oğulları yerine ocaktan olmayan kimselere verilmesi, yüksek rütbeli memurlar ve saraya yakın kimselere timar beratı verilmesi vb. sebeplerle sistem aslî görevinden uzaklaşmıştı. Hatta timarlı sipahilerin

5 Halil İnalcık, "Osmanlı Timar Rejimi ve Sipahi Ordusu", *Türk Kültürü*, 118 (Ağustos 1972), s. 144-145.

6 *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*, haz. Midhat Sertoğlu, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1992), s. 6-7.

7 Rhoads Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş (1500-1700)*, çev. M. Tanju Akad, (İstanbul: Homer Kitabevi, 2007), s. 59-66.

8 Barkan, "Timar", s. 289; Özcan, "Osmanlı Devleti'nin Askerî Yapısı", *Genel Türk Tarihi*, VI, s. 260-261.

9 Mustafa Akdağ, "Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, IV/6-7(1966), s. 201-206.

bedelini ödeyerek sefere gitmemeye başlaması sistemin kuruluş amacından uzaklaştığını gösteren bir başka olgudur.[10] XVII. yüzyıldan itibaren timarlı sipahilerin yukarıda sayılan birçok sebepten ötürü her türlü cezayı göze alarak yoklamalarda mevcut olmaması, seferlerden kaçması veya katılmaması ve gidenlerin yollarda eğlenerek zamanında savaş alanında bulunmamaları sık görülen durumlardı.[11]

Devlet her şeye rağmen XVII. yüzyılda yoklamalar yoluyla bozulan düzeni yeniden tesis etmeye çalışıyordu. Bu yoklamalardan biri IV. Murad (1623-1640) döneminde Anadolu ve Rumeli'de teftişler yoluyla yapılmış ve timar kanunlarının noksansız uygulanması hususunda talimatnameler gönderilmişti. Böylelikle timar sahiplerinin timarlarının olduğu yerde ikamet etmesi, bozulmuş timarların ise başkasına verilmesi istenmişti. Yoklamada yerinde ikamet etmeyenlerin tespiti hâlinde timarlarının elinden alınması emri de verilmişti. Yine bozulmuş timar hususu da önemlidir ki paşmaklık, arpalık olanlar, saray mensupları ve emeklilerine verilenler veya geliri merkezi devlet hazinesine gelir kaydedilmek üzere hassa dönüştürülenler tekrar ayrıştırılarak bulunduğu yerde ikamet ve sefere katılmak şartıyla ulufeliden talip olanlara, yarar ve savaşmaya gücü olan kimselere verilmesi tembih edilmişti. Keza nizalı timarların sahiplerinin de dinlenerek gerekli kararların verilmesi emredilmişti.[12] Bütün bu gayretlere rağmen artık timar sisteminin eski şekline döndürülmesinin mümkün olmadığı XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yapılan savaşlarda görülmektedir. Belgelerde sefere katılan askerî sınıfların sayılarının her zaman net bir şekilde tespiti mümkün olmamakla birlikte dönemin bazı eserlerinde yer alan kayıtlar bize bazı ipuçları sunmaktadır. Gerçi öteden beri seferlerde Anadolu ve Rumeli'deki eyaletlerde mevcut bütün timar ve zeamet askerinin savaşa katılması için fermanlar gönderilirdi. Ancak çok sayıda eyalet askerinin varlığı bilinmekle birlikte gerçekte katılım durumu nedir? Bununla ilgili kesin bir sayı vermek mümkün olmamaktadır. Nitekim 1663-64 Uyvar Seferi'ne 5.000 civarında timarlı sipahi katıldığı zikredilmektedir.[13] Yine yüzyılın sonlarına doğru yapılan 1695 yılı Avusturya seferine 11.000 timarlı sipahi katılmıştı.[14]

Seferlerde timarlı sipahi sayısının azalmasının nedenlerinden biri, zaman içinde bunların sefer maliyetlerinin hayli artması ve sefere gitmek yerine bedel ödemelerinin devlet için tercih edilen bir durum hâline gelmesidir.[15] Nitekim XVII. yüzyıl ortalarından itibaren timarlı sipahilerin ellerindeki timar gelirlerinin yarısı

10 Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Osmanlı Ordusu (1530-1699)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), s. 250-254.

11 Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılın Sonlarında Timar ve Zeametlerin Düzeni Konusunda Alınan Tedbirler ve Sonuçları", *Tarih Dergisi*, 32(1979), s. 219.

12 Mehmet Doğan, "IV. Murad Zamanında Timar Sisteminde Reform ve İhya Çabaları", *Mavi Atlas*, 9(2021), s. 205-206.

13 Kadir Purde, *Uyvar Seferinin Lojistiği: İaşe, İkmal ve Finans(1663-64)*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023, s. 276.

14 Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, s. 129.

15 Timar sisteminin süreç içinde dönüşümü ile ilgili yapılan yeni bir doktora tezinde karşılaştırmalı analiz yapılmış ve sonuçlar değerlendirilmiştir. Bk. Bünyamin Punar, *Askerî Dönüşüm Çağında Osmanlı Timar Sistemi (1645-1739)*, (Doktora Tezi), İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2024, s. 257-276.

"*bedel-i timar*" veya "*cebelü bedeliyyesi*" adıyla vergi olarak alınmaya başlanmıştı.[16] Bunun sonucunda zamanla önemi ve sefere katılanların sayısının azalmaya başlaması ile birlikte timarlı sipahiler XVII. yüzyıl ortalarından itibaren geri hizmetlerde kullanılmışlardır.[17] Bu tarihlerden itibaren timarlı sipahilerin daha çok metris kazmak, tabya yapmak, kale tamir etmek, muharebe zamanlarında siperler için sepet örmek, toprak taşımak, hendek temizlemek, gerektiğinde sipere girmek ve köprü yapmak gibi devlet işlerinde istihdam olundukları görülmektedir.[18]

1.8. Vidin Kalesi'nin İnşaat ve Tamirinde Eyalet Askerlerinin İstihdamı

Vidin Kalesi'nin yeniden inşaatı ve tamiratı ile ilgili ilk ferman 11 Mart 1719 (19 R.1131) tarihinde gönderilmişti. Söz konusu fermanda kalenin geçen sene topraktan dolma ahşaptan yapıldığı, kale hendeği ve duvarlarının kargir olarak sağlam bir şekilde yeniden yapılması, ahşap olarak yapılan bazı yerlerinin de yeniden kontrol edilmesi ve mimarlar tarafından ölçümlerin yapılması ve keşfin çıkarılması istenmişti. Bu emir üzerine çıkarılan keşif defterine göre kale, hendek duvarı vesair onarımlar için toplam 695.761 zira (542.693,5 m^2) inşaat ve tamirat miktarı olduğu hesaplanmış ve bunun 800.000 kuruş maliyeti olacağı tespit edilmişti. Kalenin inşaatında amele, mühimmat, araba, gemi tedarik ve istihdamı yanında hafriyat işleri de yapılacak olup, yılda 120 gün çalışılarak tamiratın üç yılda tamamlanması öngörülmüştü. İnşaatta istihdam edilmek üzere neccar, taş kırıcı, kireç yakıcı, rençber ve diğer amele sınıfları sayılırken ayrıca eyalet askeri ve görevleri de zikredilmişti. Bu fermanda züama (büyük timar ya da zeamet sahipleri) ve timar erbabının öteden beri kale tamir işlerinde bedenen yardım ederek hendek kazma ve toprak nakli işlerini yapageldikleri hatırlatılmıştı. Bu durum "*bu makûle binâda sancak askeri dahi bedenen i'ânet idegelüp ancak anlar hendek hafrı ve toprak nakli misilllü hizmette istihdâm olunagelmeleriyle...*" ifadesinden anlaşılmaktadır.[19]

Buradan hareketle timarlı sipahilerin XVI. yüzyıl sonlarından itibaren eski rolünü kaybederek mütemadiyen geri hizmet kıtaları şekline dönüşmeleri belgelerle sabittir. Bunu çok sayıda örnekle teyit etmek mümkündür. Örneğin IV. Murad döneminde Rakka eyaletinde mevcut züama ve timar erbabının tamamı Anadolu Valisi Mehmed Paşa'nın maiyyetinde Ahıska Kalesi'nin muhafaza ve tamiri için görevlendirilmişti.[20] Yine bunun benzeri bir örneği de 1663-64 Uyvar Seferi'nde görmek mümkündür. Bu seferde timarlı sipahilere savaşa katılmaları için ferman gönderilmiş ve katılım oldukça düşük olmuştu. Sefere katılan timarlı sipahiler ise top, tophane, zahire nakli, metris yapımı, köprü tamiri, kale savunması ve

16 Özcan, "Osmanlı Devleti'nin Askerî Yapısı", s. 115.

17 Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Askerî Teşkilatı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, C.I, (İstanbul: IRCICA, 1994), s. 352.

18 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, V, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), s. 623; Özkaya, "XVIII. Yüzyılın Sonlarında Timar ve Zeametlerin Düzeni...", s. 220-221.

19 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD. d), 5340/12-13.

20 Hülya Yüksel, *86 Numaralı Mühimme Defteri (Transkripsiyon-Özet ve Değerlendirme)*, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 112-113.

toprak sürmede istihdam edilmişlerdi.[21] 1668-69 yıllarında Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın (ö. 1676) Girit kuşatması sırasında timarlı sipahiler metrislerde toprak sürme görevini ifa etmişlerdi.[22] XVIII. yüzyıl başında Diyab Nehri'ne set çekilmesi için Anadolu'daki züama ve timar erbabı görevlendirilmişti.[23] Konuyla ilgili son bir örneğimiz ise Karlofça Antlaşması'ndan sonra serhat kalelerinin tahkimi çerçevesinde 1702 yılında Niş Kalesi'nin Belgrad Kalesi gibi sağlam bir şekilde yapılması hususunda karşımıza çıkmaktadır. Bu sırada Rumeli'de birçok sancakta olduğu gibi Köstendil sancağı züama ve timar erbabı da Niş Kalesi'nin hendeklerinin kazılması ve temizlenmesi, tabya ve istihkamların düzenlenmesi işinde istihdam edilmişti.[24] Vidin sancağında mevcut züama ve timar erbabı Varad Kalesi muhafazasına tayin edilmiş ancak ekserisi firar ettiğinden bu defa Niğbolu ve Vidin züama ve timar erbabı Varad Kalesi muhafazasına gönderilmişti.[25] Bütün bu örneklere paralel olarak 1719 yılında da Vidin Kalesi tamirinde züama ve timar erbabının "*hendek hafrı ve toprak nakline zü'amâ ve erbâb-ı tımâr me'mûr olmak hasebiyle...*" [26] şeklinde yer alan ifadede görüldüğü gibi hendek kazma ve toprak nakli işiyle memur oldukları açıkça beyan edilmişti

İşte yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere öteden beri kale tamirlerinde toprak taşıma ve hendek kazma işlerinde istihdam edilen Anadolu ve Rumeli sancaklarında mevcut züama ve timar erbabı bu defa Vidin Kalesi'nde görevlendirilmişlerdi. Bu hususta ilk ferman kalenin keşfinin yapıldığı sıralarda Rumeli sağ ve sol kolunda bulunan alaybeyleri, çeribaşıları vesair zabitana gönderilmiş, Niş ve Vidin kalelerinde tamire başlanacağından sancaklarda bulunan timar erbabının bir an önce görev yerlerine gitmeleri hususunu ihtiva ediyordu. Söz konusu fermana göre sağ kolda bulunan Selanik, İlbasan, Yanya sancaklarının alaybeyleri züama ve timar erbabı ile birlikte Niş Kalesi'nde, buna mukabil sağ ve sol kolda bulunan Köstendil, Tırhala, Ohri, İskenderiye, Üsküp, Vulçıtrın, Dukakin, Prizren, Silistre, Çirmen, Niğbolu, Vize ve Kırkilise alaybeylerinin timar erbabı ise Vidin Kalesi'nin tamir ve inşaatında görevlendirilmişti. Burada dikkat çeken bir husus Niş Kalesi için üç sancağın züama ve timar erbabı görevlendirilirken; Vidin Kalesi'ne ise 13 sancağın züama ve timar erbabının sevkedilmesiydi. Bu durum Vidin Kalesi'nde yapılacak inşaatın hacminin Niş Kalesi'ne nispetle hayli büyük olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Fermanda sayılan sancaklarda mevcut askerlerden hiç birinin mahallerinde kalmamak üzere ruz-ı Hızır'dan (6 Mayıs) önce Vidin'de olmaları ve kale muhafızı Mustafa Paşa'nın uygun göreceği işlerde istihdam

21 Purde, *Uyvar Seferinin Lojistiği*, s. 276.

22 Veysel Göger, "Taş Yasdanup Toprak Döşenenler: Kandiye Kuşatması Örneğinde Osmanlı Askerlerinin Metristeki Mücadele ve Yaşamı(1667-1669)", *Osmanlı Araştırmaları*, 52(2018), s. 57.

23 Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyûn Sicillâtı Mühimme Defterleri (BOA, A.DVNS. MHM.d.), 111/ 619.

24 BOA, A.DVNS. MHM. d, 112/148.

25 Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Ali Emiri Mehmed IV (BOA, AE. SMMD. IV), 62/7267.

26 Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Maliyeden Müdevver Defterler (BOA, MAD. d), 5340/12-13; Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid,(1115-1134/1703-1722)*, II, haz. Abdülkadir Özcan vd. (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), s. 1154.

olunmaları istenmişti. Eyalet askerlerinden görev mahallerine gitmeyenler olması ihtimaline karşı mutlaka yoklama yapılması, bunların timarlarının hiç bekletmeden başkasına verileceği ilan edilmişti. Hatta bununla yetinilmeyerek sancakların alaybeyleri ile askeri Vidin Kalesi'ne sevk etmekle görevli zabitanların da ihmalleri olması durumunda şiddetle cezalandırılacakları bildirilmişti.[27] Kaleye eyalet askerleri peyderpey gönderilirken bu arada Vidin muhafızı olan Mustafa Paşa'ya ise kale binasının sevk ve idaresi verilmişti.[28]

1720 yılı başlarında imparatorluğun muhtelif yerlerinde mevcut kalelerin hendek kazma ve toprak nakli için yeniden eyalet askerine ihtiyaç duyulduğu belirtilmişti. Geçmişte kale tamirlerinde eyalet askerleri istihdam olunduğundan bahisle Anadolu, Adana, Karaman ve Sivas eyaletlerinin askeri 1718 yılındaki seferden sonra başka bir göreve gitmedikleri, kendi hanelerinde oldukları, 1720 yılı için hâlen tamiri devam eden Azak, Vidin ve Niş kalelerinin tekmilinin devletin önemli güvenlik meselelerinden birini teşkil ettiği hatırlatılmıştı. Bu minvalde daha 1719 yılının Aralık ayından itibaren mütemadiyen ertesi yıl kalelerde yapılacak işler için eyaletlere peyderpey fermanlar gönderilmeye başlanmıştı. Nitekim hendek kazma ve toprak nakli için Anadolu ve Adana eyalet askerinin Niş Kalesi'ne, Sivas eyalet askerinin Azak Kalesi'ne, Karaman eyaleti züama ve timar askerinin ise Vidin Kalesi'ne gönderilmesi emredilmişti. Eyalet askerine bu kadar erken tarihte ferman gönderilmesinin nedeni onların şimdiden gerekli hazırlıklarını yapmalarını temin etmekti. Bahar geldiğinde hizmetin aksamaması için bunların evlerinden ve yurtlarından çıkarılarak ruz-ı Hızır'dan önce hizmet mahallerine varmaları elzem bir durumdu.[29] Benzer muhtevaya sahip fermanların 1720 yılı ilkbahar aylarında da gönderilmeye devam edildiği belgelerde görülmektedir. 1720 yılında Vidin Kalesi'ne Anadolu'dan Karaman eyaletine bağlı Konya, Aksaray, Kırşehir, Beyşehir, Kayseri, Niğde ve Akşehir sancakları züama ve timarları görevlendirilmişti. Her defasında olduğu gibi geride kalan veya görev mahalline gitmeyenlerin timarlarının başkalarına verileceği tehdidi tekrarlanmıştı. [30] Hatta Köstendil ve Tırhala sancaklarında mevcut züama ve timar erbabı önce Niş Kalesi'nin tamiratı için görevlendirilmiş iken Vidin Kalesi'nin sınır hattında olması ve kalan kısımlarının ikmali için yardıma ihtiyaç duyulmasından ötürü söz konusu sancaklarda olan eyalet askerinin görev mahalli değiştirilerek Vidin Kalesi'ne sevkedilmişlerdi. Benzer bir görev değişikliği İskenderiye sancağında olan eyalet askeri için de gerçekleşmişti. İskenderiye sancağının züama ve timarının ilk önce Ülgün ve Bar kaleleri tamirine gitmeleri için ferman gönderilmişti. Ancak Ülgün ve Bar kalelerinde toprak nakli işi olmadığından burada olan züama ve timar erbabının ekserisi İskenderiye Sancağı kazalarında sakin olup evlerinde istirahat ettikleri ve kendi hâllerinde oldukları bilgisi ulaşmıştı. Buna ilave olarak Ülgün ve Bar kaleleri tamiri için hazineden bütçe de ayrılmadığı rapor edilmişti. Vidin

27 BOA, A.DVNS. MHM. d, 127/338.
28 BOA, A.DVNS. MHM. d, 127/339.
29 BOA, A.DVNS. MHM. d, 129/162, 210.
30 BOA, A.DVNS. MHM. d, 129/215-216, 240, 241.

Kalesi'nin tamiri ise stratejik durumundan dolayı çok mühim ve elzem olduğu ve toprak nakli ve hendek kazmak için ziyadesiyle eyalet askerine ihtiyaç duyulduğu ifade edilmişti. Bütün bu gerekçelere istinaden İskenderiye sancağının züama ve timar erbabının mümkün olan en kısa sürede evlerinden ve yerlerinden hareket ederek Vidin Kalesi'ne gitmeleri ve orada kale muhafızı Mehmed Paşa'nın emrinde istihdam edilmeleri istenmişti. Bu arada her zaman olduğu gibi eyalet askerinin yollarda kesinlikle bekleme yapmaması hususunda ikaz edilmişti.[31]

Gördüğümüz kadarıyla 1720 yılında Rumeli sancaklarından gönderilen züama ve timar erbabının görev yerine ulaştığı ancak Anadolu sancaklarından gidenlerin ise görev yerlerine gitmediği, bu nedenle kendilerinden bedellerinin tahsil yoluna gidildiği, yerlerine Vidin'den amele çalıştırıldığı anlaşılmaktadır. Zira yıllık çalışma mevsiminin sonuna doğru kale tamirinde görev yapan züama ve timar erbabından gelen arzda hendek kazma işinde, bina yapımı ve istihkamı hususunda geçen yıldan daha fazla hizmet yaptıklarını ve ruz-ı kasımdan birkaç gün önce ise memleketlerine dönüş izni talep etmişlerdi. Bu arza cevaben kale muhafızına gönderilen hükümde Rumeli eyaletinin züama ve timar erbabının öteden beri başta seferlerde olmak üzere sair hizmetlerde devlet için "*can ve başla*" çalışan sadakatı ile ön plana çıkan askerler olduğu vurgulanmıştı. 1720 yılında Vidin Kalesi tamirinde her birinin uyku ve rahatlarını terk ederek hiçbir fedâkarlıktan kaçınmadıkları belirtilmiş ve bundan dolayı aile ve memleketlerine ruz-ı kasımdan 20 gün önce dönmelerine izin verilmişti.[32]

Vidin Kalesi tamirinde görevli olmakla birlikte özellikle Anadolu eyaletlerinin züama ve timar erbabı 1720 yılında çeşitli nedenlerle gelememişti. Devlet buna pratik çözüm olarak XVI. yüzyıldan itibaren maliyenin nakit sıkıntısını çözmek için uygulamaya konulan belirli hizmetlerin nakde çevrilmesi usulü olan bedel tahsili yoluna gitmişti. Hatta Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. yüzyıldan itibaren yerine getirilmeyen her türlü mükellefiyetin yaygın olarak bedeli alınmaya başlanmıştı. Bunlardan biri de seferlere katılmayan timar erbabından da "*bedel-i timar*" adıyla bedelinin alınmasıdır.[33] Örneğin 1672 yılında Maraş eyaletinde bulunan züama ve timar erbabının sefer mahallinin hayli uzak olmasının zorluk ve meşakkate sebep olacağı için önceki senede olduğu gibi bedelleri tahsil edilmişti.[34] Rakka tarafında iskân edilenlerin tekrar Maraş'a dönmelerine mani olmak için burada bulunan züama ve timar erbabı görevlendirilmiş ve bunun karşılığında bedel ödeyerek seferlerden muaf olmuşlardı.[35] Ancak bedel tahsilinin asker ihtiyacının elzem olduğu durumlarda iptal edildiği, bizzat züama ve timar erbabının sefere katılması istendiği de vakidir. Halep alaybeyine gönderilen hükümde eyalette olan

31 "*Vidin Kal'ası'nın bakiyye-i ta'mîri ehemm-i mehâmm-ı lâzımü'l-ihtimâmdan olmağla toprak nakli ve hendek hafrı için eyâlet askerinin ziyâde iktizâsı olmağla...*", BOA, A.DVNS. MHM .d, 129/262, 284.

32 "*me'mûr oldukları hidemât-i aliyyede Devlet-i Aliyye'nin can ve başla bezl-i iktidâr eden muğber ve sadakât şi'âr askeri olup...*", BOA, A.DVNS. MHM. d, 129/340.

33 Feridun Emecen, "Bedel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1992, V, 301.

34 BOA, AE. SMMD. IV, 42/4763.

35 BOA, A.DVNS. MHM. d, 119/ 387-388.

züama ve timar erbabının bedellerinin kaldırıldığı ve eyalet askerinin yola çıkarak memur oldukları mahalde orduya dâhil olmaları istenmişti.[36]

Benzer şekilde 1719 yılının Aralık ayından itibaren Karaman eyaletine bağlı sancakların Vidin Kalesi'nde hendek kazma ve toprak nakli ile görevlendirildiği ve bu nedenle şimdiden tedariklerini görüp ruz-ı Hızır'dan önce Vidin'de olmaları hususunda defalarca ferman gönderilmişti. Bütün bunlara rağmen Karaman eyaletine bağlı sancaklarda mevcut züama ve timar erbabı davarları ota başlamadıkça bir yere hareket edemeyeceklerini bildirdiğinden Vidin Kalesi'ndeki görevlerine zamanında ulaşamayacakları ortaya çıkmıştı. Nitekim ruz-ı Hızır'dan 30-40 gün geçtiği hâlde hâlâyola çıkamadıkları, kaldı ki bu tarihte çıkmış olsalar bile Vidin'e ulaşmaları 40-50 günden daha aşağı olamayacağı da aşikârdı. Neticede bu tarihten sonra Vidin'e gitmiş olsalar bile kalede çalışma mevsiminin sonu olan ruz-ı kasıma kadar ancak bir ay kadar çalışma imkânları olacaktı ve bu sürede hizmete katkıları olmayacaktı. Bu şartlar altında Tuna Kaptanı Süleyman Paşa'nın emrinde olan 6 çekdiride mevcut esirlerin çalıştırılmasından başka Vidin'de başıboş amele de bol miktarda olduğundan, ücretleri bedel olarak tahsil olunacak meblağdan ödenerek istihdamı durumunda daha fazla iş yapılması mümkündü. Ayrıca böylelikle eyalet askeri sevkiyatının meşakkati yaşanmamış olacağı düşünülmüştü.[37] Nitekim Karaman eyaletinden Vidin Kalesi inşaatına gidemeyen eyalet askerinin kale hizmetinin affedilerek yerine bedellerinin tahsil edilmesi ve onların yerlerine çalışma mevsimi geçmeden amele tutulması ve kalede istihdamı kararlaştırılmıştı. Karaman eyaleti sancaklarında mevcut züama ve timardan bedel olarak her 1.000 akçe gelire karşılık üç kuruş bedelleri alınarak 21.779,5 kuruş tahsili öngörülmüştü. Bu arada züama ve timar erbabı yerine istihdam edilmek üzere Vidin'de bol miktarda amele olduğundan, bunlara ödenmek üzere bedeliyye akçesinden 10.000 kuruş mübaşir ile gönderilmişti. Vidin muhafızı Mehmed Paşa'ya ve bina eminine gönderilen hükümde eyalet askeri yerine istihdam olunacak amelelerle ilgili yapılması gereken hususlar da belirtilmişti. Söz konusu amelenin çalıştıkları sürede her gün yoklama yapılması, mevcut olanların ücretlerinin bina emini tarafından nakden ödenmesi ve hizmet sonunda eyalet askeri yerine istihdam olunan amelelerin ödemesi ikmal edilip İstanbul'a bildirilmesi istenmişti.[38]

1720 yılında da Karaman eyaleti züama ve timar erbabının Vidin Kalesi tamiri görevinden affedilerek yerine bedelleri tahsil olunacaktı. Bu tarihlerde Karaman eyaletine bağlı Konya (Paşa sancağı), Niğde, Kayseri, Kırşehir, Beyşehir, Aksaray ve Akşehir olmak üzere 7 sancak bulunmaktaydı.[39] Karaman valisi, kadısı ve tahsil memurlarına gönderilen hükümde söz konusu sancaklardan tahsil edilecek miktarlar çeribaşıları, züama ve timar erbabı bir araya gelerek imkânlarına göre belirlenmişti. Buna göre Konya sancağından 4.907 kuruş, Niğde sancağından 4.907

36 BOA, A.DVNS. MHM. d, 104/ 36.

37 BOA, MAD. d, 5430/46-47; 9906/462-463.

38 BOA, MAD. d, 5430/46-47; 9906/462-463.

39 Orhan Kılıç, *18.Yüzyıl İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı*, (Elazığ: Ceren Matbaacılık, 1997), s. 52-53.

kuruş, Beyşehir sancağından 3.261,5 kuruş, Kayseri sancağından 3.261,5 kuruş, Kırşehir sancağından 2.402 kuruş, Akşehir sancağından 1.238 kuruş ve Aksaray sancağından 2.162 kuruş olmak üzere toplamda 22.139 kuruş bedel tahsil edilecekti. Tahsil edilen paralar karşılığında mutlaka senet alınacak, bunların aksine ödeme konusunda ihmali olanlar olursa kesinlikle taviz verilmemesi hususunda tembih edilmişti.[40]

Karaman eyaleti geniş bir coğrafya olması hasebiyle kale hizmeti karşılığında bedel tahsili sırasında her şeyin yolunda gitmediği görülmektedir. Nitekim bazı tahsilat problemleri olduğunu Ürgüp kadısının arzında görmek mümkündür. Ürgüp kadısı özetle Karaman eyaleti askeri Vidin Kalesi tamiri için İstanbul'a geldiklerinde vakit darlığından dolayı hizmetleri karşılığında takdir edilen bedeli ödeme konusunda mutabık kaldıklarını, ancak bazı sancakların ahalisi su pınarlarının harabe olmasından dolayı hasılata göre aralarında taksim yapılmasını ve böylelikle bir miktar ilave meblağın Niğde sancağı üzerine yüklemek istendiğini ifade etmişti. Bunun üzerine gerek Karaman valisine ve gerek Konya kadısına gönderilen hükümde Niğde sancağının züama ve timar erbabının 732.253 akçe geliri olup, her 1.000 akçeden 3 kuruşunun tahsil olunacağını, bunun üzerine ilave herhangi bir miktar talep edilemeyeceği ve ahaliye zulm edilmemesi gerektiği hatırlatılmıştı.[41]

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Vidin Kalesi tamiri için 1721 yılında sancaklardan eyalet askeri talebi olmazken 1722 yılı için ise öncelikle Anadolu'dan çok sayıda eyaletten asker talebi olduğu görülmektedir. İlk önce Anadolu, Karaman ve Adana eyaletlerinden züama ve timar erbabı ile diğer senelere göre daha fazla iş yapılması, kale tamiratının ikmali için gayret edilmesi istenmişti. Böylelikle kale tamiri hususunda 1722 yılı beklentileri ile ilgili genel çerçeve çizilmişti.[42] Hemen akabinden Saruhan, Aydın, Menteşe, Hamid, Teke, Karahisar-ı sahib, Kastamonu, Hüdavendigar, Ankara, Kangırı, Karesi, Sultanönü, Bolu, Konya, Akşehir, Aksaray, Kırşehir, Kayseri, Niğde, Beyşehir, Adana, Alanya, İçil, Tarsus ve Sis sancaklarının aleybeylerine züama ve timar erbabının Vidin Kalesi'nin tamirinde istihdamı için fermanlar gönderilmişti. Burada dikkat çeken en önemli husus Anadolu'daki eyalet askerinin neredeyse tamamının Vidin Kalesi tamirine görevlendirilmesidir. Söz konusu fermanlarda öncelikle Vidin Kalesi'nin İslam nüfuz alanının sınırı olduğu, kalenin sağlam bir şekilde yeniden yapılması için inşaatının devletin mühim işlerinden olduğundan bahsedilmişti. Fermanın devamında serhat kalelerinin tamirinin tamamlanmasına kadar eyalet askerinin hizmette bulunmasının "*kavânin-i kadîm*"den olmasının yanı sıra timar erbabının devletin hatırlı askerinden olduğu ve 1721 yılında "*hâllerine merhameten*" evlerinde ve yurtlarında istirahat ettikleri ifade edilmişti. Bu yıl ise başta Anadolu ve Karaman eyaletlerinin sancakları züama ve timar erbabının tamamı Vidin Kalesi tamirinde, diğer bazı eyaletlerin askeri ise Niş, Hotin ve Azak kalelerinde görevlendirilmişlerdi. Eyalet askerinin ferman

40 BOA, MAD. d, 9908/132.
41 BOA, MAD. d, 9908/221.
42 BOA, MAD. d, 5340/84.

mucebince hazırlıklarını yaparak ruz-ı Hızır'dan önce görev mahalleri olan Vidin'de olmaları hususunda özen göstermeleri, gelmeyenlerin veya firar edenlerin timarlarının bina hizmetlerinde yarar, genç, kılıç kullanabilen ve müstehak olanlara verileceği ilan edilmişti.[43]

Anadolu'daki eyalet askerine benzer fermanlar mütemadiyen gönderilmiş ve her defasında önceki hususlar tekrar tekrar hatırlatılmış ve Vidin Kalesi'nin tamirinin bir an önce ikmal edilmesinin önemi vurgulanmıştı. Yine bahar mevsiminin yaklaşmakta olduğu, eyalet askerinin vaktinde hazırlıklarını yapması, bir neferinin dahi geride kalmaması, hizmetten af ümidi ile ağırdan almaktan kaçınılması gerektiği yapılan tenbihat arasında yer almaktadır. Bunlarla iktifa edilmeyip züama ve timar erbanının hazırlanması, evlerinden ve yurtlarından çıkarılması ve görev mahalline intikalleri alaybeylerinin uhdesinde olduğundan, şayet bunların noksanları olması durumunda alaybeyiliklerin başkasına verilmekle birlikte ceza da tahakkuk ettirileceği tehdidi açıkça yer almaktadır.[44]

1722 yılında Vidin Kalesi'nin ikmali için Anadolu'dan çok sayıda eyalet askeri görevlendirilmesi devletin konuya büyük önem vermesinden kaynaklanan bir durumdu. Buna karşılık söz konusu askerlerin yollarda bekleme yaparak vakit kaybetmeleri devleti meşgul eden ayrı bir problem olmuştu. Nitekim daha önce gönderilen fermanlarda Anadolu, Karaman ve Adana eyaletlerinin askerinin Vidin Kalesi'nin kalan tamirini tamamlamak üzere 1722 yılında ruz-ı Hızır'dan önce hizmet mahallinde olmaları emredilmişti. Ancak bunlar Vidin'e doğru hareket etmesine rağmen yollarda özellikle Üsküdar-Edirne güzergâhında gereğinden fazla vakit geçirdikleri ve bekleme yaptıkları haber alınmıştı. Bu durumun kaledeki işlerin gecikmesine sebep olacağı açıktı. Bu nedenle ilk önce eyalet askerinin bulunduğu kazaların mütesellim, kethüdayeri, yeniçeri serdarı, cizyedar, havas, evkaf voyvodaları, subaşılar ve vilayet âyanının iş erlerine tembihat yapılarak mahallerinde bekleme yapılmasına mani olunması konusunda emirler gönderilmişti. Eyalet askerlerinin yollarda beklemesine mani olmak için Dergâh-ı mualla gediklilerinden mübaşir tayin olunan Yusuf, Üsküdar'da bulunanları bekletmeyip hemen karşı tarafa geçirip Edirne istikametine göndermekle görevlendirilmişti. Edirne'de ise eyalet askerini Edirne bostancıbaşı ve bostancı ustalarının Vidin Kalesi'ne sevketmeleri istenmişti. Yani Üsküdar-Edirne arasında eyalet askerinin beklemesini önlemek için gerekli tedbirler mümkün olduğunca temin edilmeye çalışılmıştı.[45] Güzergâh olarak eyalet askerlerinden bazılarının Anadolu'dan gelip Üsküdar'dan İstanbul yakasına, bazılarının ise Gelibolu'ya geçtikleri ve sonra Edirne üzerinden Vidin'e ulaştıkları anlaşılmaktadır. Ancak tüm uyarılara rağmen eyalet askerinin bir kısmının zamanında Vidin'e varmadıkları, yollarda *"ayak sürüyüp"* kaza ve köylerde vakit geçirdikleri ve hatta ihmal ve tembellik içinde bulundukları haberi

43 *"serhâdd-ı mensûre kıl'a ta'mîri hitâm-pezîr oluncaya dek eyâlet askerî hizmette bulunmak kavânin-i kadîm-i saltanat-ı seniyyeden idiğü..."*, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Ali Emiri Ahmed III (BOA. AE. SAMD. III), 42/4102; BOA, A.DVNS. MHM. d, 130/240-241.

44 BOA, A.DVNS. MHM. d, 130/271-272, 274; 130/303, 306.

45 BOA, A.DVNS. MHM. d, 130/349.

alınmıştı. Hâlbuki ruz-ı Hızır'dan önce Vidin Kalesi'nde mevcut olmayanların başta aleybeyileri olmak üzere cezaya müstahak olacakları daha önce bildirilmişti. Bu nedenle İstanbul ve Gelibolu'dan Vidin'e kadar yol üzerinde bulunan kadılara emirler gönderilerek bekleme yapanlara Vidin Muhafızı İpşir Hüseyin Paşa tarafından gerekli cezanın verilmesi emredilmişti. Ceza olarak dirliklerini başka birine vermek en yaygın uygulama olduğu bilinmektedir.[46] Nitekim Vidin Kalesi tamirinde olması gereken bazı züama ve timar erbabının Çatalca ve havalisinde serseri gibi gezdikleri tespit edilmişti. Bunun üzerine bunları bekledikleri veya oyalandıkları mahalden çıkarıp derhâl Edirne bostancıbaşına teslim ederek bostancı ustaları maiyetinde görev yerlerine gönderilmeleri hususunda ihtimam gösterilmesi istenmişti.[47]

Anadolu'dan Vidin Kalesi'ne görevlendirilen züama ve timar erbabının yol üzerindeki tüm kaza kadılarına gönderilen fermanlarla yollarda bekleme yapmalarının önüne geçilmeye çalışılmıştı. Bu hususta öncelikle Vidin'e gönderilen askerler uyarılmakta, akabinden her kazaya ayrı ayrı mübaşirler tayin edilerek kazaların âyan-ı vilayet ve zabıtalarına tembih edilmekteydi. Söz konusu kazalar Silivri, Akçakızanlık, Plevne, Lofça, Hezargrad ve Alakilise'dir. İstanbul'dan gönderilen emirler mübaşirler vasıtasıyla kazalara ulaştığında âyan-ı vilayet ve zabıtaları huzurunda okunduğunda hepsi *"sem'an ve ta'aten(baş üstüne, emredersiniz)"* diye söz vererek mahallerinde geçen askerleri bekletmeyeceklerine dair söz alınmaktaydı.[48]

1722 yılı Haziran ayında Vidin Muhafızı İpşir Hüseyin Paşa'ya kale tamirinin ikmal edilmesinin ehemmiyeti ihtiva eden yeni bir ferman daha gönderilmişti. Söz konusu fermanda Vidin Kalesi'nin sağlamlık yönüyle Belgrad Kalesi sağlamlığında bir müstahkem bina yapılması için bu sene dört taraftaki duvarlarının tekmilinin mühim olduğu, malzeme, amele ve eyalet askeri temininde kusur olmadığı ve bu nedenle mümkün mertebe kalenin tamamlanması için gayret sarfedilmesinin önemi izah edilmişti. Bunlara ilave olarak gerek eyalet askeri ve Vidin Kalesi muhafazasında olan yeniçeri, topçu, cebeci ve yerli neferlerle hep birlikte kale inşaatının sağlam bir şekilde ikmalinde yardımcı olmaları istenmişti.[49]

Devletin hassasiyetle takibi sonucu olmalıdır ki Anadolu, Karaman ve Adana'dan gelen eyalet askeri 1722 yılı ruz-ı Hızır'dan itibaren Ruz-ı Kasım'a kadar Vidin Kalesi'nde hendek kazma ve toprak naklinde istihdam edilmişti. Vidin Muhafızı İpşir Hüseyin Paşa, kalede istihdam olunan züama ve timar erbabının devlete birer miktar akçe vererek ruz-ı kasımdan 50-55 gün önce vilayetlerine dönmeleri için izin talebinde bulunmuştu. Paşa'nın bu talebi üzerine züama ve timar erbabının devletin muteber askerlerinden olduğu, seferlerde vesair memur oldukları görevlerde can ü gönülden çalıştıkları, hâlihazırda memur oldukları kale tamiri hizmetinde ruz-ı Hızır'dan önce vilayetlerinden ayrılarak bu kadar müddet evlat

46 BOA, A.DVNS. MHM. d, 130/355-356.

47 BOA. A.DVNS. MHM. d, 130/389.

48 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi İbnülemin Dahiliye (BOA. İE. DH.), 35/3060.

49 BOA. A.DVNS. MHM. d, 130/391.

ve ailelerinden uzakta Vidin Kalesi'ne giderek ve arkalarıyla (sırtlarında) toprak çektikleri, bu kadar zaman vatan için her türlü zorluklara katlanarak "*taş yasdanup toprak döşenüp*" (taşı yasdık toprağı döşek edip) uyku ve rahattan uzak, vatanlarına hasret şekilde çalıştıkları belirtilmişti.[50]

Vidin Kalesi tamirinde eyalet askerinin istihdamında olduğu gibi bunun dışında da Osmanlı askerî teşkilatı mensuplarının (kapıkulu-eyalet askeri) bilhassa seferlerde ve kale kuşatmalarında da memleket için yaptıkları fedakârlıkları anlatmak için kimi zaman "*taş yasdanup toprak döşenip*" deyimi kullanıldığı görülmektedir. Hatta bu durum askerlik mesleğinin zorluklarını ifade için kullanıldığı da söylenebilir. Nitekim Vidin Kalesi tamirinde bu deyim ile kastedilen eyalet askerinin zor şartlar altında "*taşın yasdık ve toprağın döşek*" olarak kullanılmasıdır. [51] Gerçi bu deyimin sadece tarihi belgelerde ve olaylarda değil edebî metinlerde de kullanımı mevcuttur. Her iki durumda anlamı "perişan olmak, hor hakir görülmek, zelil olmak",[52] "muhtaç, aciz, çaresiz, mâtem, üzüntü" anlamına gelmektedir. Nitekim insan bazı olaylar ve şartlar karşısında çaresiz, aciz, evsiz ve barksız kalarak kendisine taşı yastık ve toprağı döşek yapmak zorunda kalır. İşte insanın bu gibi hâllere düşmesi "taş yasdanmak, toprak döşenmek" deyimi ile ifadesini bulmuştur.[53] Savaşlar tarih boyunca çoğu zaman zor şartlar altında fedakârca yapılan bir mücadeledir. Nitekim bu deyimin XVI. yüzyıl ortalarından itibaren tarihî belge ve kaynaklarda kullanıldığını görmek mümkündür. Mesela Rüstem Paşa'ya (ö. 1561) 1555 yılında yeniçerilerin gönderdikleri mektuplarda yeniçeri ağasının yeniçerilere kötü muamelede bulunduğu, yaptıkları zulümden bunaldıkları, suçlu olanların geçmişte Rumeli'ye gönderildiği ancak şimdilerde ise Erzurum'a gönderilerek Kızılbaşlara katılımlarını kolaylaştırdıklarını ifade etmişlerdir. Hâlbuki yeniçeri askeri öteden beri büyük fedakârlıklara katlanarak memlekete hizmet ettikleri ve ağanın yaptığı zulmü hak etmediklerini Rüstem Paşa'ya bildirmişlerdi.[54] Benzer şekilde Girit kuşatmasında görevli askerler için de aynı anlama gelen ifadenin kullanıldığı görülür. Padişah uzun süre muhasarada bulunan askere gönderdiği hatt-ı hümâyunda bir taraftan zor şartlar altında mücadele eden askerin motivasyonunu arttırmak diğer taraftan çektikleri sıkıntıların farkında olduğunu işaret için "taş yasdanmak" ve "toprak döşenmek" tabirini kullanmaktadır.[55] Hakeza Karlofça Antlaşması'nı

50 "*bu kadar müddetten berü taş yasdanup toprak döşenüp hâb ve rahattan dûr ve vatan ve meskenlerinden mehcûr olup...*", BOA, A.DVNS. MHM. d, 130/429-430.

51 Ayşe Yıldız, "Klasik Türk Şiirinde "Taş Yasdanmak" Deyiminden Hz. Yakup'un Beytel'ine", *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, *Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan Özel Sayısı*, Yıl 4 (Aralık 2018), s. 250.

52 Bünyamin Ayçiçeği, "Bağdat'lı Rûhî'nin (ö.1014/1605-1606) Gazellerinde Deyimler", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 38(İstanbul 2018), s. 195.

53 Ozan Yılmaz, "Gelenekten Deyişe" Klasik Türk ve Fars Edebiyatlarının Ortak İfade Biçimlerinden "Başa Toprak Saçmak", *TÜRÜK, Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 2,(2013), s. 345.

54 "*Bunca kulların var ki kimi atan ve deden kuludur. Ol zamandan berü taş yasdanup toprak döşenüp hizmette dururlar.*", İ.Hakkı Uzunçarşılı, "Şehzade Mustafa'nın Ölümünde Medhali Olan Vezir-i âzam Rüstem Paşa'nın İkinci Sadaretinde Yeniçerilerin Ağalarından Şikâyeti Havi Kanunî Sultan Süleyman ile Rüstem Paşa'ya Pek Ağır Mektupları ", *Belleten*, XXXI/122(Nisan 1967), s. 197.

55 "*Dîn ü devletim uğruna taş yasdanup toprak döşenen gâzî ve mücâhid kullarım...*", Bk. Göger, "Taş Yasdanup Toprak Döşenenler", s. 51-52.

müteakip Anadolu'da dirlik sahiplerini tespit için yapılan yoklama sırasında timar askerinin seferlerde çok zahmetler çeken gruplardan biri olduğunu ifade için kullanılmıştır. Bunun için "*uğur-ı dîn ü devlette yara bere çekmiş taş yasdanup toprak döşenmiş, sahîhü'l-esâmî dört bin iki yüz elli dört nefer sâkin oldukları...*" şeklinde hem dirlik sahibi hem de yoklama defterinde ismi olan ve devlet için fedakârlıklar yaparak dirlik sahibi olan asker mensupları kastedilmiştir.[56]

Nihayet Vidin Kalesi inşaatını ikmal için 1722 yılında yukarıdaki örneklere benzer şekilde eyalet askeri uzun süre imkânsızlıklar içinde rahatlarını ve uykularını terk ederek âdeta taşı yastık toprağı döşek ederek zor şartlarda çalışmışlardır. İşte bu yoğun çalışmalarına karşılık birkaç gün önce memleketlerine gidebilmek için izin istediklerinde kendilerinden "*izin ve ruhsat zımnında*" akçe almanın münasib olmadığı, yine gelecek sene ruz-ı Hızır'da Vidin'e gelip hizmete başlamak şartıyla hâllerine merhameten verecekleri akçenin affedileceği ifade edilmişti. Söz konusu askere ruz-ı kasımdan 31 gün önce alaybeyleri ile birlikte memleketlerine dönmelerine izin verilmişti. Bu arada her kim olursa olsun eyalet askerinden kesinlikle bir akçe dahi alınmaması konusunda tenbihat yapılmıştı.[57] Vidin Muhafızı İpşir Hüseyin Paşa'dan 1722 yılında eyalet askerinin Vidin Kalesi'nde yaptıkları işlerin miktarı, toprak doldurdukları alan ve çalışma süreleri hakkında sıhhatli bir şekilde rapor hazırlanarak İstanbul'a gönderilmesi istenmiş ve bundan da devletin işi sıkı takip ettiği anlaşılmaktadır.[58]

Öteden beri eyalet askeri kale tamirinde istihdam olunduğu gibi 1723 yılında da Rumeli ve Anadolu eyalet askerleri Niş, Vidin ve Azak kalelerinin tamiri için görevlendirilmişti. Bu minvalde Anadolu eyaletine bağlı sancakların züama ve timar erbabının ilkbaharda hareket ederek ruz-ı Hızır'dan önce Vidin Kalesi'nin kalan kısımlarının inşa ve tamirini ikmal için görevlendirildikleri bildirilmişti. Ancak masraflarının hayli fazla olması yanında çeşitli zahmete sebebiyet vereceği, zeamet ve timarlarının bozulup perişan olacağı aşikârolduğundan yerlerine ücret ile amele tutulmak için 1720 senesinde olduğu gibi affedilmeleri karşılığında bedellerini vermelerinin daha uygun olacağı düşünülmüştü. Bu arada kendileri de yerlerinde ve yurtlarında kalarak zeamet ve timarlarının imarı ile meşgul olacaklardı. Eyalet askeri hizmetten muaf olduğu takdirde 1000 akçe karşılığında 2 kuruş bedel ödemekteydi. Bu doğrultuda Anadolu askerinin zeamet ve timar mutasarrıflarının kayıtları incelendiğinde gönüllü, mütekaid ve sıbyan hariç sefer mükellefiyeti olan züama ve timar erbabının geliri 28.126.047 akçe olduğu ve buna karşılık 56.252,5 kuruş bedel ödemeleri gerektiği bildirilmişti. Ancak Anadolu eyaleti askeri vaki olan bütün seferlerde güzel hizmetler yaptıkları ve devletin hatırlı askerinden olduğundan tahakkuk eden bedelin 6.252,5 kuruşu tenzil edilerek 50.000 kuruş ödemeleri uygun görülmüştü. Söz konusu 50.000 kuruşun kimseyi zulm ve hamaye etmeden adaletli bir şekilde ve ahalinin gelirini dikkate alarak paylaştırılması ve

56 Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, s. 703.

57 BOA, A.DVNS. MHM. d, 130/429-430.

58 BOA, A.DVNS. MHM. d, 130/432.

tahsil edilmesi, züama ve timar erbabından bundan başka ilave hiçbir ücret talep etmemeleri hususunda tembihat yapılmıştı.[59]

Benzer şekilde Karaman eyaletine bağlı Konya, Kayseri, Niğde, Akşehir, Beyşehir, Aksaray ve Kırşehir sancaklardaki mevcut züama ve timar erbabının Vidin'de istihdamı 1723 yılında benzer gerekçelerle affedilmiş ve karşılığında daha önce olduğu gibi bedel ödemeleri kararlaştırılmıştı. Söz konusu sancaklarda mevcut sabi, mütekaid ve gönüllüler hariç sefer mükellefiyeti olan züama ve timar erbabının 6.686.219 akçe geliri olup ve her 1.000 akçe gelire karşılık 3 kuruştan 20.058 kuruş bedel ödemeleri gerekiyordu. Bu meblağdan herhangi bir tenzil yapılmamıştı. Yine ahalinin gelirine göre paylaştırılması ve kimseyi zulüm ve himaye etmeden tahsil edilmesi ve ilave herhangi bir ücret istenmemesi hususunda titizlik gösterilmesi istenmişti.[60] Vidin Kalesi'nde ifa edecekleri hizmetlerinin affı karşılığında Adana eyaletine bağlı İçil, Trablus, Sis ve Alaiye sancaklarında sabi, mütekaid ve gediklilerden başka sefere mükellef zeamet ve timar sahiplerinin 5.164.307 akçe gelirleri olduğu ve yine her 1.000 akçeye karşılık 3 kuruştan 15.492 kuruş bedel ödeyecekleri belirtilmişti.[61]

Vidin Kalesi tamiri için görevlendirilen eyalet askerinden görev yerlerine gitmeyenlerin fermanlarda hatırlatılan yaptırımların uygulandığı, zeamet ve timarlarının başkasına verildiği çok sayıda belgede görülmektedir. Bunlardan biri Vidin Kalesi inşaatı esnasında yoklamada bulunmayanların timarlarının başkasına verilmesi ile cezalandırılması hadisesidir. Nitekim 1719 yılında Silistre sancağında Prevadi nahiyesinde 8.356 akçe timara mutasarrıf olan Ahmed, bir taraftan timarı ile ilgilenmeyip üç dört seneden beri sahipsiz kalması diğer taraftan Vidin Kalesi tamiri hizmetine gitmediğinden söz konusu timarın Hüseyin oğlu Ahmed'e tevcih edilmesi emredilmişti.[62] Yine İçil sancağının Gülnar nahiyesi Barani köyü ve gayrisinde 12.000 akçe timara mutasarrıf olan Ömer'in bu sene memur olduğu Vidin Kalesi tamirine gitmediği ve hizmette bayrağı altında mevcut bulunmadığından timarının oğluna verilmeyip Seyyid İbrahim'e tevcih edilmişti.[63] Hamid sancağında Keçiborlu'ya tabi Karagözöyüğü köyü ve civarında, Keçiborlu ve Eğirdir nahiyesinde Kulsarı köylerinin tamamında 50.000 akçe timara mutasarrıf olan Hasan oğlu Abdullah memur olduğu Vidin Kalesi tamirine gelmediği ve bu nedenle timarı mülazımlardan Mehmed'e verilmişti.[64] Kimi zaman görevlilerin ihmali veya mal hırsı dolayısıyla Vidin Kalesi'nde hizmette bulundukları hâlde timarlarının ellerinden alınmaya çalışıldığı görülmektedir. Nitekim Hüdavendigar sancağı Sivrihisar nahiyesinin Teküdar köyünde 7.000 akçe timara mutasarrıf olan Ahmed, Vidin Kalesi tamiri ve sair hizmetlerde mevcut olduğu ve timarına müdahale gerekmediği hâlde eski miralay Osman'ın mal hırsından dolayı zaim Mahmud'a sepet

59 BOA, A.DVNS. MHM. d, 131/71.
60 BOA, A.DVNS. MHM. d, 131/72.
61 BOA, A.DVNS. MHM. d, 131/72.
62 BOA, AE. SAMD. III, 4/268.
63 BOA, AE. SAMD. III, 205/19819.
64 BOA, AE. SAMD. III, 181/17610.

timarı olmak üzere Mustafa oğlu Ali'ye tevcih olunması, haksızlık ve zulmedilmesi nedeniyle timarın yeniden ilk sahibi üzerine iade edilmişti.[65]

Sonuç

Eyalet askeri, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren gerek fetihlerde ve gerek zirai üretimde mühim rol oynamıştı. Devlet merkezi hazineden masraf yapmadan çok büyük bir orduyu daima savaşa hazır olarak tutabiliyordu. XVI. yüzyılda Osmanlı vilayet sistemi teşekkül ettirilirken de timar sistemi göz önünde bulundurulmuş ve devletin topraklarının büyük kısmının bu sistem içinde kalmasına özen gösterilmişti. Bu sistem XVI. yüzyıl sonlarına kadar gayet mükemmel bir şekilde işlemişti. Ancak gerek iç bozulma ve gerek fetihlerin yavaşlaması ile timar sistemi eski özelliğini kaybetmeye başlamış, savaşlara katılan eyalet kuvvetlerinin sayısı giderek azalmış, sadece savaş zamanı istihdam edilen paralı askerler ile kapıkulu askerlerinin ise sayısı artmıştı. Bu durum aslında dünyada ortaya çıkan ekonomik durum ve devletin nakit paraya olan ihtiyacı ile de alakalıdır. Devlet uzak noktalardan süvari birliklerininin sevkiyatı yerine daha ucuza mal olacak paralı asker tedariki yoluna gitmiş ve savaşa katılmayan timarlı sipahiden ise bedelini tahsil etmeye başlamıştı.

İşte bu sebeplerle eyaletlerdeki askerler daha çok geri hizmet denilen yol açma, köprü yapma, kale muhafızlığı, kale tamiratı, toprak çekme, hendek kazma gibi işlerde istihdam edilmeye başlanmıştır. Pasarofça Antlaşması ile önemli toprak kayıplarına uğrayan Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'da Vidin ve Niş yeni serhat kaleleri hâline gelmiştir. Bunun üzerine Vidin ve Niş kalelerinin tahkim edilmesi gündeme gelmiştir. Bu minvalde Vidin Kalesi 1719-1723 yılları arasında çok büyük bir tamirat ve inşaata konu olmuş, kale âdeta yeniden yapılmış, Osmanlı serhaddinin en güçlü kalelerinden biri hâline gelmiştir. Bu tamirat sırasında Rumeli ve Anadolu'daki eyalet askeri toprak nakli ve hendek kazma işinde istihdam edilmiştir. 1719 yılında Rumeli ve Anadolu askeri Vidin Kalesi tamirinde yer alırken 1720 yılında sadece Rumeli askeri görev mahalline ulaşmıştır. Anadolu askerinin görev mahalline gitmemesi veya büyük kısmının geç kalması üzerine bedelleri tahsil edilerek onların yerine Vidin'den ücretli amele istihdam yoluna gidilmiştir. 1721 yılında Vidin Kalesi tamiratı için eyalet askeri istihdam edilmezken 1722 yılında ise Anadolu'nun birçok eyaletinden züama ve timar erbabı kale tamiratı için görevlendirilmiştir. Anadolu'nun hemen her tarafından eyalet askeri talep edildiği, bunların çok defa yollarda bekleme yaptığı ve işin gecikmesine sebep olduğu belgelere yansımıştır. Bu nedenle devlet sürekli bunları takip etmek durumunda kalmıştır. En nihayetinde 1722 yılında çok kalabalık eyalet askeri istihdamı söz konusu olmuştur. 1723 yılında ise Vidin Kalesi'nin uzak olması ve masraflı olacağı hesap edilerek bedelleri tahsil edilmiştir.

65 BOA, AE. SAMD. III, 10/934.

Vidin Kalesi tamiratı için görevlendirilen züama ve timar erbabından yapılan yoklama sonucunda hizmet mahalline gitmeyenlerin tespiti durumunda dirlikleri ellerinden alınmış ve başkasına verilmiştir.

EXPENDET ABSTRACT

The Ottoman Empire suffered great territorial losses in the long war with the Holy League states between 1683-1699. In the early XVIII century, it organized a series of campaigns in order to regain the lost territories. Among these campaigns, the Pruth campaign in 1711 and the Peloponnese campaign in 1715 were successful. However, in 1716, Damad Ali Pasha's campaign against the Habsburgs resulted in a major defeat of the Ottoman armies at Petrovaradin. In addition to the defeat, the Ottomans lost the Fortress of Temesvar. In 1717, Belgrade was lost and the Ottoman Empire was forced to retreat further.

Against the Habsburgs in the Balkans, the Ottomans repaired the castles of Niš and Vidin at great expense and increased the number of ammunition and soldiers in the castle. Vidin Castle played an important role in ensuring the security of military and commercial ships on the Danube and preventing bandit attacks from Wallachia. On the other hand, ships coming from the Black Sea could only reach Vidin, where they would transfer their cargo to smaller tonnage ships. Because only small ships could pass through the whirlpools in the Demirkapılar (Iron Gates) region, which started after Vidin. Situated at such a strategic point, Vidin became a target for the Ottomans from the very beginning. After being conquered by the Ottomans, it remained as a sanjak for a long time. With the Ottoman conquest of Central Europe, it served as a logistic base. After the Treaty of Passarowitz, it became a border city with the Habsburgs.

After becoming a frontier city of the Ottoman Empire, Vidin Castle was modernized and rebuilt according to the needs of the time between 1719-1723. During this construction, the employment of manpower, the supply of ammunition, the supply of wagons and ships for transportation were very important. Craftsmen were recruited from Rumelia and the Aegean islands for specialized works in castle construction. In the meantime, one of the most important jobs was trench digging and soil transportation. In the construction of the Vidin Castle, these works were carried out by the provincial soldiers themselves or sometimes they were paid and hired as laborers. The origins of the Ottoman provincial military, the sipahi with fiefs (timariots) are a continuation of the Anatolian Seljuk state. Basically, the land belonged to the state and its use consisted of giving it to the sipahi in exchange for training mounted soldiers. Thanks to this system, the state could keep hundreds of thousands of soldiers ready for war without spending money from the central treasury.

Timariots were established during the reign of Murad I and took its most perfect form in the XVI century. They constituted the main battle forces of the state. The lands of the empire did not remain empty. New conquests meant new fief soldiers. However, towards the end of the XVI century, the deterioration that started in all institutions of the state also affected the provincial soldiers. The provincial military became not a fighting force, but back service troops. They started to be employed

mostly in bridge repair, castle construction, logistics and road building. In many cases, they even began not to go to war because it was too costly to go to war. In the XVII century, the participation of provincial soldiers in warfare declined further.

Accordingly, Anatolian and Rumeli provincial soldiers were assigned to the repair of Vidin Castle between 1719-1723. The provincial soldiers were to work in the construction of the castle during the summer months for 120 days a year. At the end of the work, they were to return to their hometowns. In 1719, zeamet and fief holders of the regiments of Constendil, Tarhala, Ohrid, Alexandria, Skopje, Viçitrina, Dukagjini, Prizren, Silistra, Cirmen, Nicopolis, Vize and Kırkilise were assigned to the repair and construction of Vidin Castle. They were engaged in trench digging and soil transportation in the castle of Vidin. In 1720, more provincial soldiers were requested from Anatolia. Konya, Aksaray, Kırşehir, Beyşehir, Kayseri, Niğde and Akşehir sanjaks of Karaman province were assigned from Anatolia. The provincial troops of the sanjaks of Constendil and Tarhala were first assigned to the Fortress of Niš and then sent to the Castle of Vidin.

In 1720, the soldiers of the Rumelian province went to work in the Castle of Vidin, while the Anatolian soldiers did not. The soldiers from Rumelia had completed their work for 120 days and requested permission to return to their hometowns. As the Anatolian soldiers did not go to their duty stations, it was brought to the agenda to hire laborers from Vidin by collecting their salaries from them. In the Ottoman Empire, the prices had increased in XVII century due to the need for cash. The soldiers from the sanjaks of the province of Karaman were paid.

In 1721, no provincial soldiers were requested from Anatolia and Rumelia, while in 1722 soldiers were requested from all provinces and sanjaks of Anatolia. For this purpose, edicts were sent to Saruhan, Aydın, Menteşe, Hamid, Teke, Karahisar-ı sahib, Kastamonu, Hüdavendigar, Ankara, Kangırı, Karesi, Sultanönü, Bolu, Konya, Akşehir, Aksaray, Kırşehir, Kayseri, Niğde, Beyşehir, Adana, Alanya, İçili, Tarsus and Sis sanjaks for the employment of züama and fief holders in the repair of Vidin Castle. The main objective here was to finish the Castle of Vidin as soon as possible. However, in 1722, some of the Anatolian troops did not reach Vidin on time and lingered on the roads and in some places. Upon this, the kadis on the road were warned and asked to prevent the Anatolian troops from waiting. In 1723, Rumeli and Anatolian provincial soldiers were assigned to repair the fortresses of Niš, Vidin and Azov. However, the provincial soldiers assigned to the Vidin Castle were again charged for their expenses on the grounds that their costs would be too high. In addition, the lands of the fief holders who did not show up for duty were taken away from them.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı(BOA)

Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyûn Sicillâtı Mühimme Defterleri (A.DVNS. MHM.d.), 104, 111, 112, 119, 127,129, 130, 131.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.), 5340, 9906, 9908.

Ali Emiri Mehmed IV (AE. SMMD. IV), 62/7267; 42/4763.

Ali Emiri Ahmed III (AE. SAMD. III), 4/268; 10/934; 42/4102; 181/17610; 205/19819.

İbnülemin Dahiliye (İE. DH.), 35/3060.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Acun, Fatma: "Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Timar Sistemi ve Uygulaması", *Türkler*, 9, Ed. Hasan Celal Güzel vd., Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 899-908.

Akdağ, Mustafa: "Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, IV/6-7(1966), s. 201-247.

Aksu Kılıç, Leyla: *Tarihi Süreç İçinde Timar Sistemi: Ordu Yöresi (1455-1839)*, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

Ayçiçeği, Bünyamin, "Bağdat'lı Rûhî'nin (ö.1014/1605-1606) Gazellerinde Deyimler", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 38(2018), s. 163-202.

Barkan, Ömer Lütfi: "Timar", *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, 1979, XII/1, 2.bs., s. 286-333.

Doğan, Mehmet: "IV. Murad Zamanında Timar Sisteminde Reform ve İhya Çabaları", *Mavi Atlas*, 9(2021), s. 198-2014.

Emecen, Feridun M.: "Bedel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1992, V, s. 301.

Göger, Veysel: "Taş Yasdanup Toprak Döşenenler: Kandiye Kuşatması Örneğinde Osmanlı Askerlerinin Metristeki Mücadele ve Yaşamı (1667-1669)", *Osmanlı Araştırmaları*, 52(2018), s. 41-78.

İnalcık, Halil: "Osmanlı Timar Rejimi ve Sipahi Ordusu", *Türk Kültürü*, 118 (Ağustos 1972), s. 139-146.

İnalcık, Halil: "Timar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2012, XLI, s. 168-173.

Kılıç, Orhan: *18.Yüzyıl İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı*, Elazığ: Ceren Matbaacılık, 1997.

Köprülü, M. Fuad: *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1981.

Murphey, Rhoads: *Osmanlı'da Ordu ve Savaş (1500-1700)*, çev. M. Tanju Akad, İstanbul: Homer Kitabevi, 2007.

Özcan, Abdülkadir: "Osmanlı Askerî Teşkilatı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul: IRCICA, 1994, I, s. 337-374.

Özcan, Abdülkadir: "Osmanlı Devleti'nin Askerî Yapısı", *Genel Türk Tarihi*, 6, Ed. Hasan Celal Güzel-Ali Birinci, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 249-273.

Özcan, Abdülkadir: "Osmanlı Devleti'nin Askerî Yapısı", *Türkler*, Ed. Hasan Celal Güzel vd., Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, X, s. 107-121.

Özkaya, Yücel: "XVIII. Yüzyılın Sonlarında Timar ve Zeametlerin Düzeni Konusunda Alınan Tedbirler ve Sonuçları", *Tarih Dergisi*, 32 (1979), s. 219-254.

Punar, Bünyamin: *Askerî Dönüşüm Çağında Osmanlı Timar Sistemi (1645-1739)*, (Doktora Tezi), İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2024.

Purde, Kadir: *Uyvar Seferinin Lojistiği: İaşe, İkmal ve Finans (1663-64)*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.

Râşid Mehmed Efendi: *Târîh-i Râşid (1115-1134/1703-1722)*, II, haz. Abdülkadir Özcan vd., İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.

Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa: *Nusretnâme*, İnceleme-Metin (1106-1133/1695-1721), haz. Mehmet Topal, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018.

Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi, haz. Midhat Sertoğlu, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1992.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Tarihi*, I, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Tarihi*, V, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: "Şehzade Mustafa'nın Ölümünde Medhali Olan Vezir-i âzam Rüstem Paşa'nın İkinci Sadaretinde Yeniçerilerin Ağalarından Şikâyeti Havi Kanunî Sultan Süleyman ile Rüstem Paşa'ya Pek Ağır Mektupları", *Belleten*, XXXI/122 (Nisan 1967), s. 191-200.

Üçel-Aybet, Gülgün: *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Osmanlı Ordusu (1530-1699)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

Yıldız, Ayşe, "Klasik Türk Şiirinde "Taş Yasdanmak" Deyiminden Hz. Yakup'un Beytel'ine", *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, *Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan Özel Sayısı*, Yıl 4 (Aralık 2018), s. 244-263.

Yılmaz, Ozan, "Gelenekten Deyişe" Klasik Türk ve Fars Edebiyatlarının Ortak İfade Biçimlerinden "Başa Toprak Saçmak", *TÜRÜK*, *Dil*, *Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 2, (2013), s. 336-350.

Yüksel, Hülya, *86 Numaralı Mühimme Defteri (Transkripsiyon-Özet ve Değerlendirme)*, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Ağrı'daki (Karakilise) Asayiş ve Hudut Olayları*

Border Incidents and Banditry Activities in Ağrı (Karakilise) in the Last Quarter of the XIX Century

ENES MERT DEMİR**

öz

Ağrı (Karakilise), Erzurum vilayetinin Bayezid (Beyazıt) sancağına bağlı bir kaza olup 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (*93 Harbi*) sonrasında Osmanlı-Rus ve Osmanlı-İran hududunun kesişim noktasındaki bir serhat şehri hâline gelmişti. Bu stratejik önemi ve özelliğinden kaynaklı Ağrı'da sıklıkla asayiş ve hudut olayları meydana gelmeye başlamıştı. Bu süreçte Ağrı dâhilinde meskûn veya sınırın Rusya ve İran tarafından kaçak geçiş yapan Ermeni çeteleri ve bazı Kürt aşiretlerinin sebep olduğu asayiş olayları ve/veya hudut ihlalleri zirveye çıkmıştır. Nitekim Rusya sınırlarında teşkilatlanan ve faaliyet gösteren Ermeni örgütleri Taşnaksutyun (Ermeni Devrimci Federasyonu) ve Hınçak komitalarının, Ağrı'yı Rusya ve İran'dan geçiş rotası olarak kullandıkları ve fedailerini eylem yapmak üzere Osmanlı topraklarına yolladıkları görülmektedir. Komitaların giriştikleri silahlı çete faaliyetlerinin yanı sıra çevrede konuşlu Hamidiye Alaylarına mensup bazı aşiretler de Ağrı'daki Hristiyanlara ve Müslümanlara karşı baskınlar gerçekleştirmiş, gasp ve yağmada bulunmuşlardır. Sonuç itibarıyla XIX. yüzyılın son çeyreğinde Ağrı'da, Ermeni komitaları/çeteleri ile Kürt aşiretlerinden kaynaklı hadiseler artış göstermiştir. Bu çalışmada, söz konusu dönemde Ağrı'da meydana gelen asayiş ve hudut olayları incelenerek bu hadiselere etki eden faktörlerin ortaya konulması hedeflenmiştir. Böylece bölgenin yerleşik unsurlarından biri olan Ermeni ve Kürtlerin, hangi amaçlarla bu eylemlere giriştikleri ve eylemlerinin sonuca ulaşıp ulaşmadığı, Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirler izah edilmeye çalışılmıştır. Araştırmanın kaynaklarını başta Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi belgeleri ile konuya ilişkin literatür oluşturmaktadır. Elde edilen bulgular nitel analiz yöntemiyle değerlendirilmiştir.

* Makale geliş tarihi: 3 Ekim 2024, kabul tarihi: 22 Kasım 2024, araştırma makalesi.

** Dr., Gazi Üniversitesi, Ankara/Türkiye, enesmertdemir@gazi.edu.tr, ORCID

Anahtar Sözcükler: Ağrı (Karakilise), Ermeni Komitaları, Kürt Aşiretleri, Asayiş Olayları, Hudut Olayları.

ABSTRACT

Ağrı (Karakilise) was a district of Bayezid (Beyazıt) Sanjak of Erzurum Province, and after the Ottoman-Russian War of 1877-1878 (War of '93), it became a frontier city at the intersection of the Ottoman-Russian and Ottoman-Iranian frontiers. Due to this strategic importance and characteristic, public order and border incidents started to occur frequently in Ağrı. In this process, public order incidents and/or border violations caused by Armenian gangs and some Kurdish tribesmen who resided in Ağrı or crossed illegally from the Russian and Iranian sides of the border reached a peak. As a matter of fact, it is observed that the Armenian organisations Dashnaksutyun (Armenian Revolutionary Federation) and Hunchak committees, which were organised and operating on the Russian borders, used Agri as a transit route from Russia and Iran and sent their goons to the Ottoman lands to carry out actions. In addition to the armed gang activities of the committees, some tribes belonging to the Hamidiye Regiments stationed in the neighbourhood carried out raids against Christians and Muslims in Ararat and engaged in extortion and looting. As a result, in the last quarter of the XIX century, incidents caused by Armenian committees/gangs and Kurdish tribes increased in Ağrı. In this study, it is aimed to analyse the public order and border incidents that took place in Ağrı during this period and to reveal the factors affecting these incidents. Thus, it is tried to explain for what purposes the Armenians and Kurds, one of the settled elements of the region, undertook these actions, whether their actions were successful or not, and the measures taken by the Ottoman Empire. The sources of the research are primarily the documents of the Presidential Ottoman Archive and the literature on the subject. The findings obtained were evaluated by qualitative analysis method.

Keywords: Ağrı (Karakilise), Armenian Committees, Kurdish Tribes, Banditry Activities, Border Incidents.

1. Giriş

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devleti toprak kayıpları yaşamış, bu bağlamda doğu sınırını da yeniden belirlemek zorunda kalmıştı. Arazi tespiti, Osmanlı-Rus-İngiliz üyelerden oluşan bir askerî komisyon tarafından yapılmış; bunun sonucunda Osmanlı-Rus sınırını tespit eden *Karakilise* ve *Oltu Protokolleri* imzalanmıştı.[1] Buna göre Osmanlı Devleti; Kars, Ardahan, Artvin ve Batum'u, Çarlık Rusya'ya terk etmiş; Eleşkird, Ağrı ve Bayezid hattı yeni Osmanlı-Rus sınırını oluşturmuştu.[2] Kotur ise İran'a

1 Tevfik Bıyıklıoğlu, *Osmanlı-Türk Doğu Hudut Politikası*, (Basılmamış daktilo eser ATASE Kütüphanesi), (İstanbul: Millî Savunma Akademisi, 1958), s. 12; Haydar Efe, "Osmanlı'nın Kuzey ve Doğu Politikası ve Rusya'nın "Sıcak Denizlere İnme Politikası" Kapsamında Şekillenen Doğu Sınırları", *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi (KAÜİİBFD)*, 9/17, (2018), s. 319-321.

2 Ali İhsan Gencer, "Berlin Antlaşması", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1992, 5, s. 516-517.

bırakılacaktı. Belirlenen yeni sınıra bakıldığında Ağrı'nın (Karakilise)[3] kuzeyinde Rusya,[4] doğusunda İran bulunmaktaydı.[5]

Şüphesiz bu dönemde sınırın yeniden belirlenmesi kadar bölgenin sahip olduğu nüfus çeşitliliği de sınır hattındaki dinamikleri etkilemesi bakımından önemliydi. Nitekim Ağrı'nın nüfusu 1892-1893 tarihli *Erzurum Vilayet Salnamesi'ne* göre 6.138 Müslüman, 2.081 Ermeni, 172 yabancı ve 50 ecnebi olmak üzere 8.441 idi.[6]

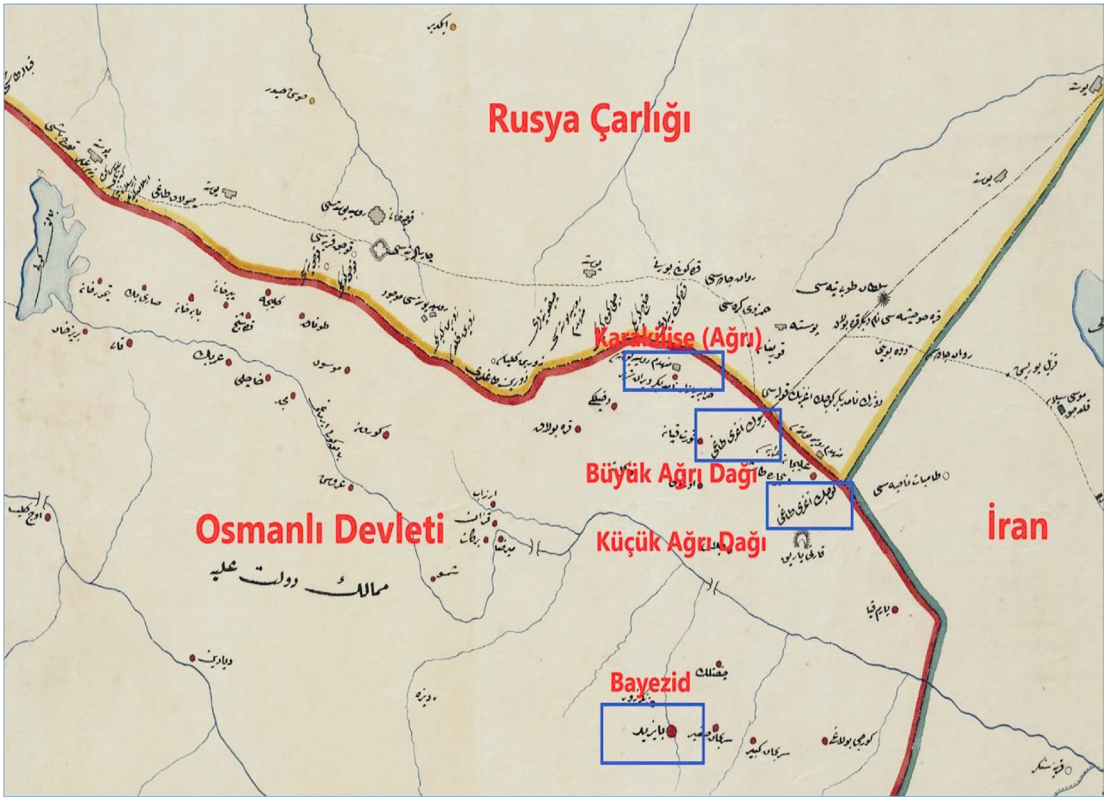

Harita: *Berlin Antlaşması sonrası Ağrı ve civarındaki Osmanlı-Rus ve Osmanlı-İran Hududu*
BOA, Haritalar, (HRT.h), 0413.

Ermeni kaynaklarına göre ise 1880 yılında Ağrı kazasındaki 53 köyün 27'si Kürt, 5'i Yezidi, 7'si Fars (İranlı), 10'u Ermeni, 4'ü ise Müslüman ve gayrimüslim unsurlardan oluşmaktaydı. Buna göre; 639 hane Kürt, 96 hane Yezidi, 352 hane

3 Karakilise'nin adı, 1924 yılında Karaköse olmuştur. Bk. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, 2. bs., (İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2017), s. 422.

4 Bugünkü Iğdır, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan önce ve sonra Osmanlı mülkiye teşkilatı içinde değildir. Bu Türk bölgesi ancak Millî Mücadele sonrası 2 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması ile Elviye-i Selase ile birlikte Anavatan'a katılmıştır. Bıyıklıoğlu, *Osmanlı-Türk Doğu Hudut Politikası*, s. 6.

5 Bugün Doğubayazıt olarak bilinen ilçe, Ağrı'nın bir ilçesiydi. XIX. yüzyılda ise Bayezid, Erzurum vilayetine bağlı bir sancaktı. Karakilise de bu sancağa bağlı bir kaza idi. Dönemin haritalarında da görüldüğü üzere "Bayezid" sancak merkezinin kuzeyinde "Ağrı" adında bir yer de bulunmaktaydı.

6 Davut Kılıç, *Salnamelere Göre Vilâyât-ı Sitte'de Dinî ve Etnik Dağılım (1870-1908)*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2017), s. 137; Orhan Sakin, *Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu*, (İstanbul: Ekim Yayınları, 2008).

Fars, 243 hane de Ermeni'ydi. Nüfus mevcudu ise, 10.866 Kürt, 4.856 Yezidi, 2.708 Fars, 2.622 de Ermeni şeklindeydi.[7] Ayrıca belirtmek gerekir ki bölgede bulunan Yezidilerin büyük bir kısmı, 1883 yılından sonra burayı terk ederek Rusya'ya göç etmişlerdi.[8] Görüldüğü üzere Müslüman nüfus Ağrı'da ekseriyeti oluşturmaktaydı. Osmanlı kaynaklarının yanı sıra Ermeni kaynakları da bunu doğruluyordu. Sadece Ermeni kaynakları, Müslümanları etnik olarak ayrı sınıflandırmıştı.

Bunlardan hareketle ifade etmek gerekir ki bu süreçte bir serhat şehri olan Ağrı'nın konumu ve nüfus yapısı, dönemin siyasi koşulları içerisinde stratejik bir önemi haizdi. Esasında Rusya, gayrimüslim (Ermeni) nüfusun hamiliğini yaparak yeni bir alan elde etme politikası güdüyordu. Berlin Antlaşması'ndan sonra da Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarını kendi nüfuzuna almak ve diğer stratejik hedeflerine ulaşabilmek için bir fırsat yakalamıştı. Bu nedenle Ruslar, ele geçirdikleri yerlerle yetinmeyerek kendi nüfuzlarına alabileceklerini düşündükleri Ağrı'daki Ermeni unsurlarını, söz konusu politikaları için bir vasıta olarak görüyorlardı. Dolayısıyla Rusya'nın söz konusu politikası, bölgede meydana gelen birçok asayiş ve hudut olayları üzerinde etkili olacak ve Rusya, sınır hattındaki olayların birçoğunu yönlendirmeye çalışacaktı.[9]

Ermeniler ise Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde yer alan -yaşadıkları bölgelerde ıslahat yapılmasına ilişkin- hükümle kendileri açısından bir kazanım elde etmişlerdi. Bu madde, Batılı devletlerin Ermenilerin hamiliğini yapmak suretiyle Osmanlı iç işlerine müdahale etmelerine ve "Ermeni Sorunu"nun ortaya çıkmasına sebebiyet vermişti.[10] Bundan cesaret bulan Ermeniler, Doğu Anadolu'da bir devlet kurma hayaline kapılarak örgütlenmeye başlamışlardı. Özellikle Rusya topraklarında örgütlenen Taşnaksutyun ve Hınçak komitaları, silahlandıktan sonra Ağrı ve Bayezid yolunu kullanarak başta Ağrı ve Van olmak üzere Muş, Bitlis ve Sason gibi mahallere geçerek çete faaliyetleri yürütmeye başlamışlardı.[11]

Ermenilerin, Rusların hamiliğindeki bu eylemlerine karşı bölgedeki Kürt aşiretleri, oldukça rahatsızdı. Diğer yandan bu coğrafyada aşiret yapısının egemen olması ve şeyhlik-ağalık anlayışı, devletin merkezî otoritesini tehdit ediyordu. Bunlarla birlikte Rusya'nın bahsedilen politikası ve Ermeniler üzerinden geliştirmeye

7 Հովհաննես Չաւիկյան, *Կարինի Նահանգը 19 Դարի Երկրորդ Կեսին* (19. yüzyılın İkinci Yarısında Erzurum Tarihi). Երևան: "Նորավանք" ԳԿՀ, 2013, s. 313.

8 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezâreti Petersburg Sefareti (HR. SFR.1), 73/50.

9 Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997), s. 569-572; Nejla Günay, "Rusya'nın Doğu Anadolu Bölgesini Ele Geçirme Planları ve Bölgede İzlediği Politikalar", *Azerbaycan ve Şarki Anadolu'da Türk-Müslüman Ahaliye Karşı Soykırımları (1914-1920) Uluslararası Kongresi*, 8-12 Nisan 2015, Azerbaycan, Atatürk Araştırma Merkezi, s. 62-69.

10 İlgili madde şöyleydi: "Bâb-ı Âlî, ahâlîsi Ermeni bulunan eyalatta ihtiyâcât-ı mahalliyenin icâb ettiği ıslahatı bilâ te'hîr icrâ ve Ermenilerin Çerkes ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini temin etmeyi taahhüt eder. Ve ara sıra bu bâbda ittihâz olunacak tedâbiri, devletlere tebliğ edeceğinden düvel-i müşarün ileyhim tedâbir-i mezkûrenin icrâsına nezâret eyleyeceklerdir." BOA, Hâriciye Nezâreti Siyasi (HR. SYS), 1245/4; Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1984), s. 6-40.

11 Muammer Demirel, "Ağrı ve Doğubayazıt'ta Ermeni Olayları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7/1, (2006), s. 193.

çalıştığı girişimler karşısında Osmanlı Devleti de tedbir almaktan geri kalmamıştı. Bu çerçevede Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) tarafından, mevzubahis tehlikelere yönelik tedbir almak maksadıyla, Hamidiye Alayları'nın kurulması kararlaştırılmıştı. Böylece Kürt aşiretlerinin devlete bağlılığı temin edilecek ve Doğu Anadolu'da merkezî otorite sağlanacaktı. Aynı zamanda Ermenilerin çete faaliyetlerini bertaraf edecek ve muhtemel bir Rus taarruzuna karşı durabilecek bir güç oluşturulacaktı. Bir bakıma zaten çoğunluğu silahlı olan aşiretlerden, devletin kontrolü altına alınması suretiyle disiplinli bir askerî güç olarak da istifade edilecekti.[12]

Bu kapsamda 1891-1892 yılından itibaren Hamidiye Alaylarının teşkiline başlanmıştı. Kuruluşuna dair -bir süre devam eden- hazırlıklardan sonra 1897 yılında bu birliklerin teşkilat yapısı oluşturulmuştu. Buna göre Doğu Anadolu ve çevresinde olduğu gibi Bayezid ve havalisinde de Hamidiye Süvari Alayları Kumandanlığı oluşturulmuştu.[13] Alaylar, aşiretlerin nüfus sayısına göre bir veya iki süvari alayı şeklinde kurulmuştu. 1896 tarihli teşkilata göre Ağrı'da 2. Tugaya bağlı 5. Alay bulunuyordu.[14] Diğer alayların (6. 11. ve 12. Alaylar) da kurulmasıyla bu alayların bir kısmı Rusya ve İran sınır hattı boyunca konuşlandırılmıştı. Daha sonraki süreçte 11 alay ve 45 bölükten müteşekkil 1. Livanın (Tugay) merkezi Ağrı olmuştu.[15]

Bu önemli adıma rağmen, Doğu Anadolu'nun sosyolojik yapısının da etkisiyle projenin uygulanmasında bazı problemler ortaya çıkmıştı. Zira Hamidiye Alayları, bir taraftan Rusya ve İran'a karşı Osmanlı sınırlarını korurken diğer taraftan da devletin nüfuzunu kullanarak bölge halkına karşı gasp, yağma, kaçırma, cinayet gibi asayişi bozan eylemlere karışılabiliyorlardı.[16] Dolayısıyla Ağrı'daki güvenlik ortamını korumaya yönelik katkılarının yanı sıra asayişe olumsuz etki eden olgulardan biri de Hamidiye Alayları olmuştu.

Öte yandan Osmanlı-Rus hududunda meydana gelen bu gibi hadiselerin benzeri Osmanlı-İran hududunda da yaşanıyordu. Bu bağlamda birtakım Kürt aşiretleri ile silahlı Ermeni çeteleri, hududu ihlal ettikleri gibi kendi aralarındaki çatışmalar sebebiyle de hudut güvenliğini tehdit ediyorlardı.[17] Özellikle Berlin Antlaşması gereği Kotur'un İran'a bırakılmış olması,[18] Osmanlı Devleti açısından sonraki süreçlerde büyük sıkıntılara neden olmuştu. Zira Kotur, İran'da meskûn Simko

12 Bayram Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamid ve Doğu-Anadolu Aşiretleri)", *Tarih Dergisi*, 32, (1979), s. 434-443; Mehmet Rezan Ekinci, "1897 Tarihli Hamidiye Hafif Süvari Alayları Taksimatı", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 9/2, (2017), s. 705-709.

13 Yahya Bağçeci, "19. Yüzyılın Sonlarında Anadolu'da Çıkan Ermeni İsyanlarına Karşı Osmanlı Devleti'nin Aldığı Askeri Tedbirler", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, (2008/1), s. 327.

14 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III'ncü Cilt 5'nci Kısım (1793 - 1908)*, (Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları, 1978), s. 223-225.

15 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908-1920) III'ncü Cilt 6'ncı Kısım (1908 - 1920)*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1996), s. 132-133; Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları", s. 466-467; Yakup Karataş, "XX. Sonlarında Bayezid Sancağının Demografik Yapısına Dair Tespitler", *Tarih Dergisi*, 52, (2010/2), s. 109; Ekinci, "1897 Tarihli Hamidiye Hafif Süvari Alayları Taksimatı", s. 710-719.

16 BOA, Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH. MKT), 111/27; (10 Ağustos 1893); 110/16; (14 Ağustos 1893); Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları", s. 444-476; Cezmi Eraslan, "Hamidiye Alayları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1997, 15, s. 462-464.

17 BOA, Y. PRK. ASK, 152/100. (2 Temmuz 1899).

18 Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, s. 527.

aşireti başta olmak üzere diğer Kürt aşiretleri ile Ermeni çetelerinin Osmanlı hududundan içeri sızmak için kullandıkları bir koridor hâline gelmişti.[19]

Bunların yanı sıra bölgede meskûn Kürtlerin göçebe veya yarı göçebe bir yaşam tarzına sahip olması da asayiş durumuna etki eden önemli bir faktördü.[20] Nitekim sınırın iki tarafındaki bazı aşiretlerin (Celali aşireti gibi) yaylak-kışlak hareketleri, asayiş hadiselerine neden olmaktaydı. Öyle ki bu aşiretler, devletin gösterdiği güzergâhları kullanmak yerine istedikleri yerlerden sınırı geçerek yerleşik unsurların bağ ve bahçelerine zarar veriyorlar, zaman zaman asayişsizliğe yol açıyorlardı.[21] Bu bakımdan Bayezid'den İran'a ve İran'dan Bayezid'e geçiş yapan birçok göçebe Kürt aşireti bulunmaktaydı.

Görüldüğü üzere Ağrı kazası; bahsedilen siyasi ve askerî gelişmelerin etkisi ile dönemin siyasi koşulları çerçevesinde ve bulunduğu coğrafi konumdan dolayı çeşitli asayiş hadiseleri ve hudut ihlallerinin sıklıkla yaşandığı bir bölge hâline gelmişti. Rusya'nın da arka planda destek verdiği Ermeni çeteleri, İran sınır hattındaki Kürt aşiretlerinin faaliyetleri, bunda başlıca etkendi. Bunlara mukabil Osmanlı Devleti ise başta askerî olmak üzere birtakım tedbirlerle hududun güvenliğini sağlamaya ve asayişi temin etmeye çalışmıştı. Zira huduttan gelebilecek tehlikeler, kaza dâhilinde asayişin bozulmasına neden olmaktaydı. Aynı şekilde Rusların, Ermenilerin hamiliği bahanesiyle yeni müdahalelerine kapı aralanmasına imkân verilmemek isteniyordu. Sonuç itibarıyla bu çalışmada; Berlin Antlaşması sonrasında Ağrı'da meydana gelen asayiş olayları ve hudut ihlalleri arşiv belgelerine yansıyan örnekler üzerinden ortaya konulmuştur. Hadiseler, bu bölgeye sınırdaş olmaları hasebiyle Rusya ve İran sınırları üzerinden iki ayrı kategoride incelenmiştir. Belgeler üzerinden elde edilen bulgular, nitel analiz yöntemiyle ve karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

2. Osmanlı-Rus Hududunun Ağrı Bölgesinde Meydana Gelen Asayiş Olayları

2.1. Ermeni Çetelerinin Sebep Olduğu Asayiş Olayları

Berlin Antlaşması sonrası tespit edilen yeni Osmanlı-Rus hududunun pek çok cihetinde olduğu gibi Ağrı ve çevresinde de hassas bir durum ortaya çıkmıştı. Zira Rusya'nın bölgede nüfuzunu artırmaya yönelik girişimleri ile Ermeni komitacıları ve bazı Kürt aşiretlerinin hareketleri, sınır hattında ciddi güvenlik riskleri doğurmuştu. Hâliyle Ağrı'da asayişin sağlanması kolay olmamıştı. Bu kapsamda sınır hattında vuku bulan olaylarla ilgili mülki olarak en başta Erzurum Valiliği alakadardı. Valilik, Bayezid Mutasarrıflığı ve buraya bağlı Ağrı (Karakilise) Kaymakamlığı

19 Bununla birlikte Kotur'un İran'a terk edilmesi için bir süre geçmişti. Nitekim 1879 yılından itibaren Kotur'un İran'a bırakılması ve belirlenecek yeni sınıra ilişkin İran tarafı ile görüşmeler başlatılmıştı. BOA, Mabeyn-i Hümâyûn Evrakı İradeleri (MB. İ), 49/176. (28 Ocak 1879); Bu görüşmeler birkaç yıl daha sürmüştü ki konuya ilişkin Temmuz 1881'de dahi Osmanlı Devleti, İran'a terk edilecek Kotur'daki yeni sınırların belirlenmesine dair yeni memur görevlendirecekti. BOA, İrade Dâhiliye, (İ. DH), 835/67141 (26-27 Temmuz 1881).

20 Doktor Friç, *Kürtler: Tarihi ve İçtimai Tedkikat*, çev. Tuba Akekmekçi, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), s. 31-32; Güzin Çaykıran, *Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1920)*, Hece Yayınları, Ankara, 2021, s. 65-66.

21 Sakin, *Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu*, s. 77.

vasıtasıyla bilgi sahibi olurken, gelişmeleri Dâhiliye Nezâretine iletiyordu. Askerî bakımdan ise bu bölge -karargâhı Erzurum'da olan ve 1882'de Erzincan'a nakledilen- 4. Ordu Müşirliğinin sorumluluk sahasındaydı. 4. Orduya bağlı olup Ağrı-Bayezid hattında konuşlu nizami birlikler (7. ve 8. Tümen [fırka] emrindeki birlikler) ile Ağrı Hudut Kumandanlığı gelişmeleri takip ediyor, askerî tedbirler alıyor ve gerektiğinde operasyonlar icra ediyorlardı. 4. Ordu ise gelişmeleri arz etmek ve gerekli emirleri almak üzere Bâb-ı Seraskeriye (Seraskerlik) ile Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyaseti (Genelkurmay Başkanlığı) ile muhabere hâlindeydi.[22] Ayrıca Hamidiye Alayları bünyesindeki Süvari Alayları da Ağrı'da konuşlanmıştı.[23] Tüm bunların yanı sıra Hariciye Nezâreti de Rusya ve İran'daki başşehbenderlik ve şehbenderlik (elçilik-başkonsolosluk) vasıtasıyla bölgedeki gelişmeleri takip ederek Sadaret'e, Dâhiliye Nezâretine ve Seraskeriye'ye malumat aktarıyordu. İzah edildiği üzere Ağrı hududundaki vaziyet zaman zaman hassas bir durum arz etmişti. Bu bağlamda, Ağrı'da meydana gelen ve arşiv belgelerinden takip edilen hadiseler üzerinden bölgedeki asayiş ve güvenlik ortamını izah etmek yerinde olacaktır.

Bu dönemde hudut hattında en çok yaşanan olaylar, Rusya tarafındaki Ermenilerin çeşitli amaçlarla kaçak bir şekilde Ağrı sınırlarına girmeleriydi. Bunun bir sebebi de Rusya'nın politikasıydı. Zira Rusya, Osmanlı hududunda gerçekleştirdiği tahkimatla birlikte buradaki Ermenilerin örgütlenmesine destek vermişti. Özelikle hudutta Ermeni çetelerini himaye ederek, onlara silah ve cephane dağıtarak Osmanlı hududundan içeri sokmaya çalışmıştı. Bu dönemde Ağrı, Ermenilerin Rusya'ya firarlarında kullandıkları başlıca güzergâh hâline gelmişti. Nitekim 1890 yılında bir Ermeni papazı, gizli bir şekilde kurulan bir komita için para toplamak amacıyla Rus sınırından, Ağrı dâhilindeki Ermeni köylerine gönderilmişti. Bu girişim Osmanlı makamları tarafından haber alınmıştı. Yapılan takibat neticesinde, Mayri Efendi adlı bu papaz, Karakilise köyünde yakalanmıştı. Mayri Efendi'nin bölgedeki üç kilisenin de papazı olduğu anlaşılmıştı. Olayın ayrıntılarına dair Erzurum Valiliği, hükûmeti bilgilendirmişti. Vilayet ayrıca, papazın bölgede kalmasının uygun olmadığını belirterek ya İstanbul'a ya da uzak bir mahale gönderilmesini talep etmişti. Bunun üzerine Dâhiliye Nezâreti de durumu Adliye ve Mezahib Nezâretine iletmişti.[24] Görüldüğü gibi sınır hattındaki bir olayla ilgili Osmanlı makamları yekvücut hâlinde reaksiyon almakta ve esas itibarıyla güvenliği korumaya önem vermekteydi.

Bu kapsamda Ermenilerin Rusya sınır hattındaki hareketleri yakından takip edilmekteydi. Örneğin 1890 yılında Tuz köyünde bulunan kiliseyi ziyaret maksadıyla Ermenilerin bölgede toplandıkları, bunların sayısının oldukça çok olduğu ve herhangi bir asayişsizliğe imkân tanımamak üzere sınır hattındaki birlik mevcudiyetinin artırılması gerektiği 4. Ordu Müşirliği tarafından Seraskerlik makamına

22 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1793-1908)*, (Ankara: Genelkurmay ATASE Harp Tarihi Yayınları, 1978), s. 210-216.

23 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908-1920)*, s. 225; Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları", s. 466-467; Karataş, "XX. Sonlarında Bayezid Sancağının", s. 109; Ekinci, "1897 Tarihli Hamidiye Hafif Süvari Alayları Taksimatı", s. 710-719.

24 BOA, DH. MKT, 1723/28. (11 Mayıs 1890).

bildirilmişti. Bu bağlamda 19. Süvari ve 21. Süvari Alaylarından bölükler, sınıra yakın mevkilere sevk edilmişti.[25] Dolayısıyla muhtemel olaylara karşı proaktif bir tedbir anlayışı benimsendiği takip edilmektedir.

Gerçekten de sınır hattında ve Ağrı içerisinde Ermenilerin olay çıkartabilme potansiyeli yüksekti. 1890 yılı yaz aylarında bölgedeki Ermeni komitalarının kışkırtmaları sonucu Ermeniler şehirde toplanarak olay çıkarmışlardı. Erzurum valisinin raporuna göre Ağrı'daki Ermeniler, hiçbir sebep yokken kendi girişimleriyle güya kasabaya baskın yapılıyormuş gibi bir hadise çıkartmak amacıyla gece saat 04.00 sıralarında çarşıda tüfek atışlarına başlamışlardı. Bunun üzerine Ağrı Kaymakamı İbrahim Bey, bölgedeki askerî birlikleri, hızlı bir şekilde şehrin içinde devriyeye çıkartmış; böylece bir hadiseye meydan vermeksizin Ermeniler dağılmıştı. Vakanın sebebi, yapılacak tahkikat neticesinde anlaşılacaktı. Şu anda asayiş temin edilmişti. Ancak aslen Erzincanlı olup Ağrı'da Düyûn-ı Umûmiye memurluğunda bulunan Kapril Natık Efendi'nin Hristiyanları tahrik eden biri olduğu haber alınmıştı ki eylemleri de bu durumu teyit etmişti. Bu kapsamda Bayezid Mutasarrıflığına gereken tedbirlerin alınması ile asayişe zarar verecek işlere izin verilmemesi hususları emredilmişti. Ağrı ile birlikte çevre mahallerde de belli ölçüde Hristiyan ahalinin bulunması ve buna benzer hadiselerin yaşanması ihtimaline binaen Eleşkird ve Hınıs'a iki tabur, Kiğı kazasına da bir bölük süvari sevk edilmesi için 8. Tümen Kumandanlığına yazı gönderilmişti. Ancak bu konuda henüz bir cevap alınamamıştı. Bu birliklerin bölgede olması, Ermenilerin muhtemel girişimlerine mâni olacaktı. Bir an önce adı geçen yerlere birlik gönderilmesi için lazım gelenler nezdinde girişim yapılması gerekiyordu.[26] Bu bağlamda Erzurum Valisi, Ermenilerin Ağrı'da bir sebep olmaksızın giriştikleri asayişsizlik çıkarma girişiminin engellendiğini belirtirken; bölgedeki Hristiyan ahalinin varlığından hareketle Ağrı çevresine takviye birlikler göndermenin önemine de dikkat çekmişti. Dâhiliye Nezâretinden talebi de bu konuda askerî makamlara başvurarak gerekenin yapılmasına dair ilgili birliklere emir verilmesini sağlamasıydı.

1890 yılının Eylül ayında ise Balık Gölü civarındaki Kızılkaya köyünde bir köylünün verdiği malumata göre Rusya sınırından 30 kadar silahlı Ermeni, Ağrı'daki bir köye gitmişti. Bunun üzerine bir süvari müfrezesi bölgeye gönderilerek durum kontrol altına alınmıştı. Gelişmeler Hudut Kumandanlığı tarafından rapor edilmiş ve Erzurum Valiliği de gelişmeyi Dâhiliye Nezâretine iletmişti.[27]

Elbette Ermeni komitalarının bu hareketliliğinde Rusya'nın hudut makamlarının yönlendirici etkisi vardı. Bu bağlamda Rusya'nın komitalara dağıttığı silahlar, özellikle Rus hududuna yakın Ermeni köylerinde depolanmaktaydı. Örneğin Mengeser (Yazılı) köyünde depolanan silahlar, Ağrı dâhilinde bulunan Ermeni köylerine dağıtılıyor ve bu köylerde depolanan silahlar, diğer Ermeni köylerine ulaştırılıyordu. Buna benzer bir başka olayda ise Ağrı'ya bağlı Tavya köyünde saklanan

25 BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV), 143/91. (8 Temmuz 1890).
26 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Umûmi (Y. PRK. UM), 18/2. (17 Ağustos 1890).
27 BOA, Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi (DH. ŞFR), 146/118. (5 Eylül 1890).

silahların Eleşkirdli Molla Süleyman tarafından Ermenilerin yaşadıkları köylerde dağıtıldığı, Bayezid Mutasarrıflığınca haber alınmıştı. İlk tahkikatta somut bir delile ulaşılmasa da yeni bir tahkikata başlanmıştı. Araştırmalar devam etse de henüz Ağrı Kaymakamlığından cevap alınamamıştı. Erzurum Valisi Hasan Hayri Bey, 13 Haziran 1891 tarihli Dâhiliye Nezâretine gönderdiği raporda vaziyetin araştırıldığını ve bir neticeye ulaşılınca bildirileceğini ifade etmişti.[28]

1891 yılı içerisinde de Rus hududunda yuvalanan Ermeni çeteleri, Bayezid ve diğer cihetlerden Osmanlı sınırlarına saldırı hazırlığına girişmişlerdi. Erzurum Valiliğinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen raporda; Ermeni çetelerinin hareketliliğine ilişkin Tiflis Başşehbenderliğinden istihbarat alındığına temas edilmişti. Osmanlı topraklarında fesat çıkartmaya çalışacak bu çetelerin eylemlerine izin verilmemeliydi. Bununla birlikte Ermeni çeteleri, Rusya ve İran hükûmetleri tarafından da desteklenmekte ve bunlara hareket serbestliği verilmekteydi. Hududa tecavüz durumunda gerekli tedbirlerin alınabilmesi için Bayezid'de bulunan piyade ve süvari taburlarının takviye edilmesi uygun olacaktı. Ayrıca bölgeye cebel (dağ) topçuları ve cephanesi de sevk edilmeliydi. Bu sayede Bayezid hattında güvenlik ve asayiş temin edilebilirdi. Zira çetelerin eylemleri Van sınırına kadar uzanıyordu. Nitekim çeteler, Ağrı sınırında bulunan Üçkilise köyüne saldırmış, 80 kişi katledilmişti. Olayın sorumlusunun Bayezid Ermeni murahhası olduğu aynı şekilde hadisede Eleşkird Ermeni mektebi öğretmenleri, reji memurları ve ismi sayılan başka kişilerin de dahlinin bulunduğu tespit edilmişti. Bunların görevden alınması için gerekli girişimler yapılmalıydı. Öte yandan sınırda hem Ermeni çeteleri hem Kürt aşiretlerinin geçişleri nedeniyle asayişsizlik artmaktaydı. Dolayısıyla İran ve Rusya sınırlarında bulunan 5 adet hudut kapısında pasaport işlemleri düzenlenmeli ve kanun dışı geçişler engellenmeliydi. Bunun için de hudut geçişlerinde pasaport memurları görevlendirilmeliydi.[29] Bu belgeden de anlaşılacağı üzere Ermeni çeteleri, -Rusya ve İran'ın da göz yummasıyla- Ağrı ve civardaki sınır hattını ihlal ederek ahaliye saldırmakta hatta cinayet işlemekteydi. Bunlara karşı bölgede askerî birliklerin mevcudunun ve cephanesinin artırılması talep edilmişti.

Bölgede siyasi ve askerî gelişmelerin yanı sıra sosyal ve demografik hareketlilik de yaşanmaktaydı. Zira Ağrı, sınırın iki tarafındaki meskûn ahali için bir geçiş güzergâhıydı. Diğer yandan Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin kaybettiği topraklardan milyonlarca Müslüman Anadolu'ya akın etmişti. Kafkasya'dan iltica eden Müslüman muhacirlerin bir kısmı, Ağrı üzerinden Osmanlı hududuna giriş yapmış ve boş arazilere yerleştirilmişlerdi. Örneğin 1880'li yılların başında Dağıstanlı muhacirler Rusya'dan Osmanlı topraklarına göç etmiş ve bunların bir kısmı Ağrı'ya yerleştirilmişti.[30] Aynı şekilde 1893'te Zilanlı aşireti, 174 hanede 993 nüfusla Ağrı'ya gelmişti.[31]

28 BOA, DH. ŞFR, 150/28. (13 Haziran 1891).

29 BOA, Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı (A, MKT. MHM), 502/25. (3 Temmuz 1891).

30 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Arzuhâl Jurnal, (Y. PRK. AZJ), 10/83. (Ekim 1885).

31 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Dâhiliye Nezâreti Maruzatı (Y. PRK. DH), 6/92. (29 Ağustos 1893).

Bu dönemde Ağrı'da bulunan Ermenilerin bir kısmı da çeşitli sebeplerle Rusya'ya göç etmişti.[32] Fakat bir süre sonra Rusya'ya göç etmiş olan Ermeniler, Ağrı'ya dönerek kendi hanelerine yerleştirilmişlerdi.[33] Dönüş yapanlardan bir kısmı, Rusya'da barınamadığı için bir kısmı da bölgedeki Ermenileri kışkırtmak maksadıyla gelmişti.[34]

Şüphesiz Rusya'nın kışkırtmasıyla Ermeni çetelerinin faaliyetleri devam ediyordu. 25 Ocak 1894 tarihli belgeye göre, Rusya tarafından Kaleboğazı ve Ağrı'nın karşısında yer alan Senk Yaylası ile Kordon karşısındaki Hristiyanlara silah dağıtıldığı haber alınmıştı. Bunun üzerine hükûmet, Erzurum valiliğinden konunun araştırılmasını ve sonucun bildirilmesini istemişti.[35]

Nitekim Ermeni çetelerinin sınır ihlallerine yönelik girişimleri kapsamında Temmuz 1894'te yine Rus hududunda silahlanan 12 kişilik bir diğer Ermeni çetesi, Ağrı civarından Osmanlı hududuna girmiş ve Osmanlı devriyesine saldırmıştı. Çıkan çatışmada iki Ermeni çeteci yakalanmış ve geri kalan çete üyeleri de Rusya tarafına kaçmıştı. Yakalanan eşkıyanın üzerinde bir Rus yapımı tüfek ve bol miktarda mermi ele geçirilmişti.[36] Anlaşılacağı gibi, Ermeni çetelerinin Ağrı'ya yönelik eylemlerinde Rusya sınırı, üs işlevi görüyor; Rusya'nın sınırdaki makamları da buna göz yumuyor ve hatta çeteleri destekliyordu.

1895 yılında da eşkıyanın, Ağrı ve İran sınırının kesişimindeki Ağrı Dağı'ndan Rusya sınırına uzanan faaliyetleri görülmüştü. Bayezid Mutasarrıflığı Kumandanı Miralay Celal Bey'den gelen rapora göre mutasarrıflık, vaziyeti Erzurum Valiliğine iletmişti. Buna göre Ağrı Dağı eteklerinde faaliyet gösteren eşkıyalar, Rusya'dan İran'a gitmiş, sınır hattında bazı katliamlara karıştıktan sonra tekrar Rusya tarafına kaçmışlardı. Burada bir araya gelmek suretiyle Bayezid'e geçerek isyan çıkartacakları haber alınmıştı. Bunların yakalanması ve tedbir alınması için ilgililere emir verilmiş, ancak eşkıyanın yakalanmasına çalışılırken Rusya'nın şikâyetine mahal verilmemesi istenmişti. Bu kapsamda 30 kişilik eşkıyaya baskın yapılarak tutuklanmaları maksadıyla Bayezid'deki piyade taburundan 200 asker ile bölgedeki jandarma birliğinin sevk edilmesi için Erzurum Valiliği, Dâhiliye Nezâretinden 4. Ordu Müşirliğine emir verilmesinin sağlanmasını istemişti.[37]

Neticede Ermeni çetelerinin faaliyetleri artarak devam ediyordu. 1895 yılında Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinde eş zamanlı olarak ayaklanan Ermeniler, Ağrı'da da harekete geçmişlerdi. Nitekim 100 kadar Ermeni fedaisi, Ağrı'da bir

32 Ermeni komitaları, bunların Osmanlı Devleti'nin tazyiki sonucu göç ettiğine dair Avrupa'da propaganda yapmışlardı. Fakat yapılan tahkikatta, Ermenilerin kendi istekleriyle Rusya'ya göç ettikleri anlaşılmıştı. BOA, Y. PRK. DH, 6/92. (29 Ağustos 1893).

33 BOA, Bâb-ı Âlî Evrak Odası Evrakı, (BEO), 314/23544. (16 Kasım 1893); Hariciye Nezâreti İdare Evrakı, (HR. İD), 6/83 (20 Kasım 1893).

34 BOA, Hariciye Nezâreti Tahrirat (HR. TH), 135/52. (20 Kasım 1893).

35 BOA, BEO, 348/26084. (25 Ocak 1894).

36 Demirel, "Ağrı ve Doğubayazıt'ta Ermeni Olayları", s. 195.

37 BOA, DH. ŞFR, 174/69. (2 Haziran 1895).

ormanda eylem yapmak üzere talime başlamışlardı.[38] Yine Rusya'dan gelen birkaç Ermeni çetesi, Ağrı üzerinden Osmanlı hududunu ihlal etmişti. Bunun üzerine askerî birlikler ve çeteler arasında meydana gelen çatışmada bir Ermeni öldürülmüş, geri kalanlar ise kaçmıştı.[39]

Erzurum Valisi Rauf Bey'in, Dâhiliye Nezâretine gönderdiği 5 Kasım 1895 tarihli belgeye göre ise Rusya'dan gelen üç-dört Ermeni çetesi, Karakilise fırını civarında Kuzuboran cihetine silahlı saldırı düzenlemişti. Bu eyleme bölgedeki askerî birlikler karşılık vermiş ve bu sırada çetecilerden biri öldürülmüştü. Diğerlerinin takip edildiği sırada hava şartlarının bozulması yüzünden çeteciler, dereye kaçabilmişti. Bu olay Kötek Kumandanlığından Pasinler Kaymakamlığına oradan da Erzurum Valiliğine bildirilmişti.[40]

1896 yılının ilk yarısında ise Rusya hududunda toplanan ve 500 kişiden oluşan Ermeni çetesinin, Ağrı'nın Ahtalar ve Sağırtaş bölgeleri üzerinden sınırı aşıp Müslüman köylerine saldırmaya hazırlandıkları Hudut Kumandanlığınca haber alınmıştı. Bunun üzerine Kars Şehbenderliği ve Ağrı Kaymakamlığı ile sınır hattındaki diğer kaza kaymakamlıkları uyarılmıştı. Son gelişmeleri ve alınan tedbirleri Erzurum valisi, Dâhiliye Nezâretine raporlamıştı.[41] Bu hususta Erzurum Valiliğinin raporuna göre; Ağrı kaymakamı, beraberindeki bir müfreze ile tahkikat amaçlı Rusya hududunda bulunan Senk Yaylasına gitmiş; burada Rusya'nın hudut rüsumat (gümrük idaresi) memuru ve bölük kol vekili Mösyö Remni ile görüşmüştü. Aldığı bilgilere göre 500 kişiden oluşan üç Ermeni çetesi, Rusya sınırı üzerinde bulunan Ağrı, Mergemir, Sağırtaş ve Oltu taraflarından Osmanlı sınırlarına saldırı niyetindeydi. Ancak bu çetelere mensup 6 kişilik silahlı bir grup, Kop kazasında tutuklanmıştı. Bununla beraber Erzurum Valiliğince, Bayezid Mutasarrıflığı ile hudut kumandanlıklarından bilgi alınmış ve sınırdaki 7. Tümen Kumandanlığından da icap eden önlemlerin uygulanması istenmişti.[42] Görüldüğü üzere Ermeni çetelerinin belli aralıklarla Rusya üzerinden Ağrı yoluyla sınır ihlalleri ve silahlı eylem girişimleri meydana geliyordu.

Aynı şekilde, 29 Kasım 1896 tarihinde, 22 kişiden oluşan silahlı Ermeni çetesi Ağrı yakınında sınırı ihlal etmişti. Osmanlı hudut birliklerinin bunu engellemeye çalışması karşısında çatışma çıkmış, bir Ermeni ölü olarak ele geçirilmişti. Diğer çeteciler dağlara doğru kaçmıştı. Ancak bunların yeniden saldırıya geçmesi muhtemeldi. Nihayetinde Ermeni çetelerinin hudut ihlalleri, zaman zaman azalıp belli dönemlerde ise artış gösteriyordu. Bu arada hudut ihlalleri sadece Rusya'dan Osmanlı sınırlarına doğru olmuyor; aynı şekilde Osmanlı topraklarından Rusya'ya doğru da oluyordu. Nitekim Haziran 1899'da Eleşkird - Ağrı arasında 100 civarında çeteciden oluşan silahlı Ermeni grubunun, Osmanlı sınırından Rusya tarafına

38 BOA, DH. ŞFR, 176/38. (18 Temmuz 1895).

39 BOA, DH. ŞFR, 183/65. (5 Kasım 1895).

40 BOA, DH. MKT, 2072/8. (5 Kasım 1895).

41 BOA, Dâhiliye Nezâreti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Evrakı, (DH. TMIK. M), 10/79. (21 Temmuz 1896); Demirel, "Ağrı ve Doğubayazıt'ta Ermeni Olayları", s. 195-196.

42 BOA, Yıldız Sadaret Hususi Evrakı, (Y. A. HUS), 357/114-2. (22 Ağustos 1896).

geçecekleri Osmanlı Devleti'nin Kars Şehbenderliği tarafından haber alınmıştı. Vaziyetin mülki makamlara bildirilmesi üzerine sınır hattındaki tedbirler artırılmıştı. Aralık 1899'da ise bu defa 20 kişilik bir Ermeni çetesi, Rusya'dan Ağrı'ya geçmeye çalışırken Osmanlı devriyeleri tarafından tespit edilmişti. Dur uyarısına, çetecilerin ateşle karşılık vermesi üzerine çatışma çıkmış ve bir çeteci ölü, biri ise sağ olarak ele geçirilmişti.[43] Ermenilerin bu girişimlerinin arkasındaki temel etkenin, Ağrı ve civar bölgelerdeki Ermenileri harekete geçirmek ve kendilerine destek bulmak olduğu ifade edilmelidir.

Nitekim Ermeni komitaları, kendi teşkilatlarına Osmanlı Ermenilerinden fedai sağlamak amacıyla yine kaçak bir şekilde huduttan geçerek propaganda faaliyetlerine girişmekteydiler. Bu bağlamda Ağrı'da amelelik yapmak üzere Rusya'ya gideceği tespit edilen Ermenilerin asıl maksatlarının gönüllü olarak komitalara yazılmak ve Osmanlı'ya karşı mücadele etmek olduğu tespit edilmişti.[44]

Hudutta meydana gelen bu gibi olaylar ve artan sınır ihlalleri karşısında Osmanlı Devleti, Ermenilerin hudut tecavüzlerini engellemek için daha sıkı tedbirler almaya başlamıştı. Özellikle askerî ve mülki makamlar, yaşanabilecek sınır ihlalleri ve asayiş olaylarına karşı sürekli teyakkuz hâlindeydi.[45] Bu bağlamda Rusya tarafında örgütlenen ve Osmanlı sınırlarına geleceği -Erzurum Valiliği vasıtasıyla- haber alınan Ermenilerin her ne sebeple olursa olsun sınırdan kabul edilmemesi, keza Rusya tarafına geçecek olanların da çıkışını yasaklamıştı. Bu konuda Dâhiliye Nezâreti tarafından Erzurum Valiliğine gerekli emir gönderilmişti. Erzurum Valiliği de Bayezid Mutasarrıflığı ve Hudut Kumandanlıklarına bu durumu bildirmişti.[46]

Sonuç olarak Ağrı, Ermeni çetelerinin muhtelif şekillerde sınırı ihlal ederek eylem yapmaya çalıştıkları ve zaman zaman hadiseler çıkartarak bölgede güvenlik sorunu meydana getirdikleri bir yerdi.

2.2. Hamidiye Alayları ve Kürt Aşiretlerinden Kaynakları Hadiseler

Ağrı'da, Ermeni çetelerinin faaliyetlerine bağlı olarak Kürt aşiretlerinin eşkıyalık faaliyetlerinde de artış olmuştu. Özellikle 1893 yılından itibaren bazı Kürt aşiretlerinin Ermeni köylerine saldırıları gerçekleşmişti. Bunlar, saldırdıkları köylerde ahalinin mallarını gasp ediyor ve cinayetler işliyorlardı.[47]

Ağrı'da meydana gelen güvenlik sorununun bir diğer ayağını ise Hamidiye Alaylarına mensup bazı aşiretlerin eylemleri oluşturuyordu. Nitekim Hamidiye Alayları erkânından Eyüp Paşa ve adamları, 20 seneden beri meskûn oldukları Malazgirt'ten Ağrı'ya göç etmiş; Rusya sınırına yakın köylere yerleşmişlerdi. Ancak Ağrı'daki bazı kişileri katledip mallarını yağma ve gasp etmeye başlayınca, köylerdeki Ermeni halkı Rusya'ya göç etmeye yönelmişti. Konuyla ilgili mülki makamlar ve Ermeni

43 Demirel, "Ağrı ve Doğubayazıt'ta Ermeni Olayları", s. 196.
44 BOA, DH. TMIK. M, 82/20. (19 Mart 1900).
45 BOA, DH. ŞFR, 194/47. (8 Temmuz 1896).
46 BOA, DH. TMIK. M, 70/23-3. (6 Mayıs 1899).
47 BOA, Y. A. HUS, 353/52. (13 Ağustos 1893).

patrikhanesinden durumu bildiren raporlar yazılmıştı. Bunun üzerine Dâhiliye Nezâreti, Eyüp Paşa'nın eski yerine iade edilmesi veya başka bir çözüm yolunun hızlıca bulunması ile göç eden Ermenilerin yerlerine dönmelerinin sağlanmalarına dair 4. Ordu Müşirliğine emir verilmesi için Seraskerlik'ten talepte bulunmuştu.[48]

1896 yılında meydana gelen olaya bakıldığında ise Ağrı, Erzurum, Van ve Erciş'teki Kürt aşiretleri bir araya gelerek ayaklanma başlatmış; bu bağlamda çevredeki köyleri basarak ahalinin mallarını gasp etmişlerdi. Yapılan tahkikatta 1.000 civarındaki Kürt'ten oluşan eşkıya grubu, görünüşte Haydaran aşireti reisi Patnoslu Kör Hüseyin Paşa'yı karşılamak üzere toplanmış ve akabinde Ağrı'daki bazı Ermeni köylerine saldırarak ahalinin mallarına el koymuşlardı. Olayın duyulması üzerine bu defa da Kürt aşiretleri Bayezid ve çevresindeki Ermeni kiliselerinde yağma hareketine girişmişlerdi. Bir kısım aşiret mensubunun da Bayezid'e gelmekte olduğu haber alınınca hükûmet, askerî birlikleri ve jandarma unsurlarını harekete geçirmiş ve kapsamlı tedbirlere başvurmuştu. Neticede çalınan mallar geri alınarak sahiplerine teslim edilmişti. Ağrı'daki Kürtlerin saldırıları sonrası telaşa kapılan Ermenilere de asayişin sağlandığı bildirilmişti.[49]

Bölgedeki bir başka olayda ise, Mustigo ve kardeşi Hüseyin'in başını çektiği Kürt eşkıyalar, Ermenilerin koyunlarını gasp etmiş, kızlarını kaçırmış, 9 köyü ateşe vermiş ve 10 kişiyi de öldürmüşlerdi. Neticede Kürtlerin bu saldırılarından dolayı bazı Ermeniler de yaşam alanlarını terk etmişlerdi.[50] Görüldüğü üzere Kürt eşkıyaların giriştikleri eylemler nedeniyle de Ağrı'da asayiş bozuluyor ve bu eşkıyanın üzerine asker sevk etmek mecburiyet arz ediyordu.

Yine Kürt eşkıya tarafından köylere ve kervanlara da saldırılar düzenleniyordu. Meydana gelen bir olayla ilgili Erzurum valisinin Dâhiliye Nezâretine gönderdiği rapora göre; Ağrı'da Silo bin Suyiş, Maksud Bin Ali, Hasan Bin Şemdin, Hamit Bin Muhyi adlı şahıslar yanlarına topladıkları adamlarıyla bölgedeki Hristiyan köylerine saldırarak zalimce davranışlarda bulunmuş ve ahalinin mallarını gasp etmişlerdi. Bunlar ayrıca, Hristiyan eşkıyanın Rusya'ya gidip gelmesine de kılavuzluk yapıyordu. Hamidiye Alaylarından 4. Alay Kaymakamı Selim Paşa bu durumu rapor etmiş; aynı zamanda hudut üzerinde emniyet ve asayişi bozan bu çetelere karşı tedbir alma yoluna gitmişti. Bu bağlamda Ağrı'daki Süvari Alayı 1. Bölük'te görevli Teğmen Sıtkı Efendi'nin gayretiyle adı geçenlerden Silo hariç diğerleri yakalanmış ve mahallî idareye teslim edilmişlerdi. Kaçan eşkıyanın yakalanması için takibata başlanmıştı. Bunun dışında şimdilik vukuat yoktu.[51] Takip edildiği gibi, bu gibi hadiseler duyulur duyulmaz Osmanlı makamları, başta askerî tedbirleri uygulayarak Hristiyan halkın can ve mal güvenliğinin korunmasına dair gerekli hassasiyeti gösteriyordu.

48 BOA, DH. MKT, 110/16. (14 Ağustos 1893).

49 BOA, DH. TMIK. M, 8/16. (25 Haziran 1896).

50 Հովհաննես Չաուիկյան, Կարինի Նահանգը 19 Դարի Երկրորդ Կեսին (19. Yy. İkinci Yarısında Erzurum Tarihi). Երևան: "Նորավանք" ԳԿՀ, 2013, s. 35.

51 BOA, DH. ŞFR, 230/120. (5 Şubat 1899).

Nitekim zaman zaman bu aşiret grupları ile Osmanlı hudut birlikleri arasında sınır hattında çatışmalar yaşanmaktaydı. Örneğin Rusya hududunda bulunan Kazlıka köyünde, Kürt Haso ile Ligor köyünden Agopoğlu Siyak isimli şahıslar, Rusya'dan kaçıp Ağrı hududundan geçmeye çalışırlarken yakalanmıştı.[52] Başka bir olayda ise eşkıyalar, Ağrı mevkiinde Rus kervanına saldırarak kervandaki malları gasp etmişlerdi. Saldırı esnasında bir kişi de silahla yaralanmıştı.[53] Bunun üzerine tahkikat yapılmış ve olayı burada bulunan Kürt eşkıyalarının yaptığı anlaşılmıştı.[54]

Sonuç olarak Kürt eşkıyanın faaliyetleri, Ermeni çetelerine nazaran daha çok yağma amaçlıydı. Elbette ki Ermeni köylerine yaptıkları baskınların, Ermeni çetelerinin silahlı eylemlerine karşı bir misilleme amacı taşıdığı hususu göz ardı edilmemelidir.

2.3. Rusya'nın Ağrı Sınırındaki Askerî Faaliyetleri

Berlin Antlaşması sonrası elde ettiği topraklarla Doğu Anadolu'da alan kazanan Rus Çarlığı, sadece Ermenileri teşvik etmekle kalmayıp aynı zamanda sınır hattında askerî tahkimat da yapmaktaydı. Nitekim Rusların, 1894 yılı ortalarında Ağrı'nın karşı tarafında bulunan Senk Yaylasına doğru iki askerî yol inşa etmeye başladığı Bayezid Mutasarrıflığının raporu sonrası Erzurum Valiliği tarafından hükûmete bildirilmişti. Bunun üzerine Bâb-ı Âlî, vaziyeti Hariciye Nezâretine ileterek durumun tahkik edilmesini istemişti.[55] Konuya ilişkin ne gibi tedbirler almak lazım geldiği, Hariciye ve Dâhiliye Nezâretleri ile Erzurum Valiliği ve Kars Şehbenderliği arasındaki yazışmalardan sonra Sadaret'e arz edilmişti.[56]

Bununla birlikte Ruslar, askerî faaliyetlerini artırarak devam ettirmişlerdi. Tiflis Başşehbenderliğinden alınan malumata göre Ruslar, Ağrı'nın karşı tarafında bir top bataryası ve 200 beygirden oluşan bir birlik konuşlandırmıştı. İlaveten Ardahan'da bir yol ile Ahılkale'de bir kale ve kışla inşa etmekteydiler.[57]

İlerleyen süreçte, sınır hattına asker takviyesi de yapan Rus ordusunun Sarıkamış'ta 16.000 askerle 8 bataryadan ibaret bir tümeni bulunduğu tespit edilmişti. Bu birlikler, Ardahan ve Aziziye çevresinde manevraya çıkacaklardı. Sınır hattına peyderpey asker gelmekteyse de miktarı kesin olarak belirlenememişti. Fakat 30.000 kadar olduğu, Kötek Kumandanlığı ve 22. Süvari Alayı Kumandanlığından alınan raporlara göre tahmin edilmekteydi.[58]

1899 yılına gelindiğinde ise Ruslar; Ağrı Dağı silsilesinden İran'a, Kağızman'dan Pasinler'e ve Sarıkamış'a kadar uzanan bir kara yolu inşasına yönelmişlerdi. Van taraflarındaki askerî birliklerini de takviye etmek suretiyle sınır hattının her tarafını ulaşım ve askerî sevkiyata elverişli hâle getirmeye çalışıyorlardı. Bu gelişmeler

52 BOA, DH. ŞFR, 243/80. (13 Aralık 1899).
53 BOA, BEO, 1581/118549. (14 Kasım 1900).
54 BOA, BEO, 1579/118411. (8 Kasım 1900).
55 BOA, BEO, 460/34428. (21 Ağustos 1894).
56 BOA, BEO, 480/35970-3-4. (3 Eylül 1894).
57 BOA, BEO, 697/52255. (26 Ekim 1895).
58 BOA, Y. A. HUS, 357/114-3. (22 Ağustos 1896).

Bayezid Mutasarrıflığının raporuna göre Erzurum Valiliğinden, Dâhiliye Nezâretine iletilmiş; Dâhiliye de bu bilgileri Seraskerliğe göndermişti.[59]

Görüldüğü üzere hudut hattında askerî tahkimatını güçlendiren Rus birlikleri zaman zaman hudutta çeşitli olaylara da karışmışlardı. Nitekim 1900 yılı ortalarında sınırdaki Rus askerleri Ağrı'nın merkez nahiyesine bağlı Dökmeli köyünden bir miktar koyunu gasp etmişlerdi. Bu sırada Kenkez kordonunda karşılaştıkları, devriye atan Osmanlı askerlerine de ateş etmişlerdi. Devriyelerin karşılık vermesi üzerine akşama kadar devam eden çatışma meydana gelmişti. Neticede iki Rus Kazak askeri ele geçirilmişti. Sonrasında Rus Sefareti ile yapılan müzakereler sonucunda esir askerler Ruslara iade edilirken, Ruslar da ele geçirdikleri koyunları ve malzemeleri geri vermişlerdi. Sürece ilişkin Erzurum Valiliği, Dâhiliye Nezâretini bilgilendirmişti.[60]

Ağustos ayında ise Ağrı sınırında iki köylü koyunlarını otlatırken, hayvanlarıyla birlikte Rusya tarafına geçmişlerdi. Bu sırada Rus askerleri ateş açarak köylüleri yaralamış, 20 hayvanı da telef etmişlerdi. Ayrıca 500 koyuna da el koymuşlardı. Konuyla ilgili tahkikat yapan Erzurum Valiliği, hudut hattında bu tarz hadiselerin meydana gelmesinin doğal olduğunu hükûmete bildirmişti. Zira hayvanların otlama sırasında bu tarz geçişleri normal karşılanmalıydı. Nitekim bu süreçte Rus tebaasına ait olup Osmanlı sınırlarına giren hayvanlar, Osmanlı askerleri tarafından nezâret edilerek kordon bölgesinde otlamaya alınmıştı. Bir süre sonra da 296 koyundan oluşan bu sürü, karşı tarafa iade edilmişti. Dolayısıyla Rus askerlerinin ateş açmak yerine bu yolu tercih edebileceklerine de dikkat çekilmişti.[61] Görüldüğü üzere Rusya hududunda sadece Kürtler ve Ermenilerden kaynaklı olaylar değil, Rus askerlerinden kaynaklı çatışmalar da yaşanmaktaydı.

3. Osmanlı-İran Hududunun Ağrı Bölgesinde Meydana Gelen Asayiş Olayları

3.1. Ermeni Çetelerinin Sınır Hattındaki Girişimleri

Ağrı, Rusya ile olduğu gibi, Ağrı Dağı silsilesiyle İran ile de sınırdaştı. Bundan ötürü Osmanlı-İran sınırında da benzer hudut ihlalleri yaşanmaktaydı. Her ne kadar Ağrı'nın merkezi, İran ile doğrudan sınır değilse de Ağrı Dağı ve Bayezid sancağının merkez kazası ile sınırdı. Dolayısıyla İran'dan Osmanlı ülkesine giriş-çıkışlar daha çok Kotur, Ağrı Dağı, Salmas ve Hoy üzerinden yapılmaktaydı. Özellikle Kotur, 1878 Berlin Antlaşması'nın akabinde İran'a terk edildikten sonra burası eşkıya yuvası hâline gelmişti.[62]

59 BOA, DH. MKT, 2183/100. (29 Mart 1899).

60 BOA, BEO, 1523/114216. (25-26 Temmuz 1900); Hadiseyle ilgili askerî makamlarca tahkikat yürütülmüş, Osmanlı ve Rus makamları arasında görüşmeler gerçekleştirilmişti. BOA, HR. SYS, 1359/41. (12 Ekim 1900); BOA, BEO, 1569/117660. (24 Ekim 1900); Bir başka belgede ise köylerin adı İbat ve Keçili olarak geçmektedir. BOA, DH. MKT, 2380/84. (26 Temmuz 1900).

61 BOA, BEO, 1542/115578. (21-22 Ağustos 1900).

62 Konum itibariyle günümüzde Van şehrinin doğusunda Türkiye-İran sınırını geçtikten sonra batı İran topraklarında bir yerleşim yeridir. Sıtkı Uluerler, "Osmanlı-İran Sınır Tespiti Tartışmalarında Kotur'un Yeri (1849-1852)", *Turkish Studies*, 10/5, (2015), s. 332.

Kotur'un yanı sıra esas itibarıyla Ağrı Dağı silsilesi, coğrafi şartları ve konumuna binaen Kürt eşkıyalar ve Ermeni çetelerinin saklanma alanlarının başında geliyordu. Bilhassa burada toplanan Ermeni çeteleri, Bayezid üzerinden Osmanlı hududuna girerek Ağrı ve çevresinde karışıklıklar çıkarmaktaydı. Nitekim 1893 yılında bir Ermeni çetesi bu bölge üzerinden Osmanlı hududuna sızma girişiminde bulunmuştu. Ermeni fedailerinden oluşan 5 kişilik bu çetedeki üç kişi öldürülmüş, ikisi de İran tarafından yakalanmıştı.[63]

Erzurum Valisi Rauf Bey'in, Dâhiliye Nezâretine gönderdiği 30 Eylül 1896 tarihli raporda da İran üzerinden gelen eşkıyanın sebep olduğu olaylara temas edilmişti. Buna göre İran'dan önceki gün sabah saatlerinde iki çetenin, Tendür ve Geçitli'den sınırı geçerek Diyadin ve Ağrı havalisinde fesat çıkarmaya çalıştıkları haber alınmıştı. Yapılan araştırma ve takibat sonucunda söz konusu çeteler üzerine harekete geçilmiş ve eşkıyalar yakalanmıştı. Bölgeye yeterli miktarda piyade ve süvari sevk edildiği Ağrı ve Diyadin kaymakamlıklarından aşiret reislerine de mallarına sahip çıkmalarına dair tebligat yapılmıştı.[64]

Ermeni çetelerinin İran üzerinden giriştikleri bir başka eylem ise 1897 yılı Ağustos ayında meydana gelmişti. İçlerinde 400 kadar fedai bulunan ve toplamda 12 bin civarında oldukları tahmin edilen Ermeni eşkıyasının Ağrı Dağı'nda toplandığı, sınırı geçerek Bayezid ve Van'a saldıracakları haber alınmıştı. Ancak buna muvaffak olamayan çetelerin şimdilik İran'a ait Salmas ve Makü dâhilindeki kiliselerde ikamet edecekleri Hoy ve Salmas Şehbenderliğinin raporuna binaen Hariciye Nezâretinden bildirilmişti. Bunun üzerine Sadaret tarafından Seraskerliğe gönderilen yazıda, söz konusu ihbar dolayısıyla tahkikatın yapılıp gerekli tedbirlerin alınması emredilmişti. Bu kapsamda eşkıyanın saldırısına imkân verilmemesi hususu 4. Orduya tebliğ edilmişti. Aynı şekilde Van ve Erzurum Vilayetlerine de bildirim yapılmıştı. İlaveten bu çetelerin İran hükûmetince dağıtılması için mezkûr hükûmet nezdinde de girişimde bulunulmuştu.[65] Anlaşılacağı gibi, Osmanlı hükûmeti, Ermenilerin ciddi bir tehlike oluşturacak muhtemel eylemlerine karşı teyakkuzdaydı, gerek askerî gerek diplomatik her türlü tedbiri almaya çalışıyordu.

Neticede kısa bir süre sonra Ermeni çetelerinin Ağrı Dağı'nda bulundukları yerlere 4. Ordu birlikleri tarafından harekât icra edilerek çetelerin buradan atılması sağlanmıştı. Konuyla ilgili 4. Ordu Kumandanı Müşir Mehmed Zeki Paşa tarafından Seraskerlik bilgilendirilmiş ve Ağrı Dağı'nda hiçbir Ermeni fedaisinin kalmadığı müjdesi verilmişti.[66] Buradan da anlaşılacağı üzere Osmanlı ordusu, gerektiğinde kapsamlı operasyon yapmaktan geri durmuyor ve sınır güvenliğini tesis etmeyi öncelik kabul ediyordu.

Bu arada İran dâhilinde bulunan Hoy ve Salmas bölgeleri de özellikle Ermeni fedailerinin toplanma merkezleri arasındaydı. Nitekim 1897 yılında Hoy ve Salmas'ta

63 BOA, BEO, 169/12669. (12 Mart 1893).

64 BOA, DH. ŞFR, 198/112. (30 Eylül 1896).

65 BOA, A. MKT. MHM. 671/11. (22 Ağustos 1897).

66 BOA, Y. PRK. ASK, 134/59. (17 Kasım 1897).

bulunan Ermeni çetelerinin bir kısmının Bayezid üzerinden, bir kısmının Ağrı'dan Başkale'ye kadar olan hattaki Osmanlı sınırı üzerindeki aşiretlerin üzerine baskın yapma fikrinde oldukları haber alınmıştı. Erzurum valisi, icap eden makamlara önlemlerin alınmasına dair gerekli tebligatın yapıldığını hükûmete bildirmişti.[67]

Tüm bunlardan da anlaşılacağı şekliyle Ermeni çeteleri Rusya sınırında olduğu kadar kudretli bir İran sınır idaresinin bulunmaması ve coğrafyanın avantajı ile Kotur, Ağrı Dağı, Hoy ve Salmas cihetlerinden Ağrı ve Bayezid sınırlarına yönelik saldırı girişimlerinde bulunmaktaydılar.

3.2. Kürt Aşiretlerin Meydana Getirdikleri Sınır ve Asayiş Olayları

Ermeni çetelerinin yanı sıra İran topraklarında yaşayan Kürt aşiretleri de Osmanlı hududundan Ağrı içlerine geçerek saldırılar gerçekleştirmekteydi. Kürt aşiretlerinin göçebe yapısından kaynaklı olarak Osmanlı Devleti ile İran arasında kesin bir hudut belirlenememişti. Dolayısıyla 1.066 metre mesafe tarafsız bir haldeydi ve aşiretler bu durumu kullanıyordu.[68]

Örneğin 1888'de haydutluk ve eşkıyalık yapmak üzere İran'dan Eleşkird ve Ağrı bölgesine Kürt eşkıyaların girdiği tespit edilmişti. Seraskerlik tarafından hazırlanan rapora göre; İran eşkıyasından 8 atlı, Ağrı'ya bağlı Meliksan köyüne hücum ederek ahali ile bir çatışmaya girmiş ve 13 kişiyi esir alıp kaçmışlardı. Bu esnada Taşlıçay mevkiindeki nöbetçi Osmanlı askerleri tarafından fark edilmişlerdi. Oradaki süvari efradı harekete geçerek derhal eşkıyaya ateş açmışsa da bir netice alınamamıştı. Eşkıyanın yakalanmasının aciliyeti sebebiyle Bayezid'deki süvari bölüğü hemen Diyadin'e sevk edilmişti. Gelişmeler 8. Tümen Kumandanlığının raporuna binaen 4. Ordu tarafından bildirilmişti. Tüm bu hususlar, Serasker Ali Saib Paşa tarafından hükûmete raporlanmıştı.[69]

İran'daki eşkıyalar da sınır hattını gasp ve yağmacılık eylemleri nedeniyle ihlal etmekteydi. Nitekim Ağrı ve Diyadin'e 6 saatlik mesafede ve kervanların konak mevkii olan Taşlıçay'da nizamiye süvarisi bulunmaktaydı ve iki kazanın yolları bu şekilde muhafaza edilmekteydi. Ancak bu süvari birliği evvelki sene geri çekilince, eşkıya tarafından gerçekleştirilen gasp ve hırsızlık olaylarının çoğu burada meydana gelmeye başlamıştı. Hatta İran eşkıyası bu mevkiyi boş bularak kervanları soymakta, suçu ise Osmanlı aşiretlerine yıkmaktaydı. Bu yüzden bölgeye asker gönderilmesi lüzumluydu. Konuya ilişkin Erzurum Valiliği talepte bulununca bu husus, 4. Ordu'ya havale edilmişti. 4. Ordu ise verdiği cevapta, süvari birliğinin söz konusu yerde daimî olarak konuşlandırılmadığına ve kış mevsiminin gelmesiyle bağlı bulunduğu kıtaya geri döndüğüne vurgu yapmıştı. Zaten bu hususta Erzurum Valiliği de daha önceden talep etmişse de mevsim şartlarına göre Taşlıçay'a asker

67 BOA, DH. TMIK. M, 31/55. (12 Nisan 1897).

68 Bayram Bayraktar, *20. Yüzyıl Dönemecinde Rus General Mayevsky'nin Türkiye Gözlemleri Van-Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki*, (Ankara: İnkılap Yayınları, 2007), s. 29.

69 BOA, Y. PRK. ASK, 50/88. (29 Eylül 1888).

gönderilip gönderilemeyeceği, Bayezid Kumandanlığına sorulmuştu. Alınacak cevaba göre hareket edileceği Serasker Rıza Paşa imzasıyla Sadaret'e arz edilmişti.[70]

İran eşkıyası gibi Ağrı ve Bayezid'deki Kürt eşkıyalar da İran kervanlarına saldırarak Osmanlı hükûmetini ekonomik zarara uğratmaktaydı. Onlar da Ağrı'ya bağlı Taşlıçay köyü civarındaki bir kervana saldırmışlardı. Erzurum Valisi Rauf Bey'in Dâhiliye Nezâretine gönderdiği rapora göre; 31 Temmuz gecesi, miktarı bilinmeyen eşkıya İran kervanına saldırmış; Taşlıçay kordonundaki jandarma süvarisinin harekete geçmesi üzerine çıkan çatışmada bir jandarma hayatını kaybederken, 3 kişi de yaralanmıştı. Olay duyulunca Ağrı kaymakamı, yanına yeterli miktarda süvari alarak eşkıyaları bizzat takibe çıkmıştı. İcap eden noktaların tutulması için Hudut Kumandanlığına da yazı gönderilmişti. Bu kapsamda askerî birlikler ve jandarma süvari hâkim noktalara sevk edilmişti.[71] Hadisenin aydınlatılması çerçevesinde Erzurum Valiliğinden Dâhiliye Nezâretine gönderilen rapora bakıldığında ise Taşlıçay'daki Kürt eşkıya, İran kervanına hücum etmiş ve Ağrı'da Hamidiye Yüzbaşısı Karapapak Oruç Bey'i öldürmüştü. Bu eşkıyalar, akabinde İran'ın Karali kıtası hâkimi Seyyid Manda Bey ve Tahir Bey'e sığınmışlardı. Bunların beraberinde Ağrı ve Diyadin'den topladıkları avaneleri de vardı. Vaziyetin Hudut Kumandanlığı ile Ağrı Kaymakamlığından bildirilmesi üzerine Ağrı ve Diyadin'den müfrezeler takip için görevlendirilmiş ve Gördos köyündeki eşkıya yakalanarak Bayezid Mutasarrıflığına teslim edilmişti. Mutasarrıflık da konuya dair gelişmeleri Erzurum Valiliğine iletmişti.[72] Görüldüğü üzere Kürt eşkıyanın, Osmanlı-İran sınırında bilhassa kervanlara ve bazı meskûn mahallere yönelik asayişi ihlal eden isyankâr hareketleri vuku bulmaktaydı. Bunlara karşı mütemadiyen Osmanlı ordu birlikleri ve jandarma unsurları tedbir alarak asayiş operasyonları gerçekleştiriyordu.

Bu süreçte Osmanlı-İran hattında yaşayan aşiretlerin sınırın her iki tarafına yaptıkları düzenli ve düzensiz göç hareketleri de çeşitli asayiş olaylarına neden olmaktaydı. Erzurum vilayetinde özellikle Bayezid'den İran'a ve İran'dan Bayezid'e sınır geçişleri yapan göçebe Kürt aşiretlerine rastlanıyordu. Özellikle, İran hududunda yaşayan Celali aşireti; sınır boylarınca yağma, gasp ve talan gibi asayişi bozucu faaliyetlerde bulunmaktaydı.

Nitekim 4. Ordudan gelen rapora binaen hazırlanan ve Serasker Rıza Paşa imzalı yazıya göre Celali aşiretinin büyük bir bölümünden Hamidiye Süvari Alayları bünyesinde iki alay teşkil edilmişti. Böylece aşiretin sükûnetleri temin edilmeye çalışılmıştı. Zira aşiretin bulunduğu mevkii, üç devletin (Osmanlı, Rusya ve İran) sınırında bulunan Ağrı Dağı gibi mühim bir noktaydı. Hâliyle burada asayişin sürdürülmesi bakımından bu alayların sınır hattında görevlendirilmesi önemli kabul edilmişti. Ancak bu aşiret mensupları arasında hâlâ uygunsuz davranışlar ve isyan emareleri görülmekteydi. Bu bağlamda bölgedeki Zorova, Gereptan ve Timurkapı köyleri reisleri, Eyüp Ağa'nın teşvikiyle nüfuslarını tahrir ettirmemişlerdi.

70 BOA, BEO, 404/30261. (7 Mayıs 1894).

71 BOA, A. MKT. MHM, 640/23. (2 Ağustos 1896); DH. TMIK. M, 12/34. (3 Ağustos 1896).

72 BOA, DH. TMIK. M, 13/65. (4 Eylül 1896).

Mezkûr kişilerin ilkbaharda vergi toplanmasında sorun çıkartacakları ve köy halkının da İran'a gitmelerine yönelik girişimlerinin haber alınması üzerine bunların engellenmesine dair Bayezid Mutasarrıflığı ve Erzurum Valiliği arasında tedbirler görüşülmüştü. Neticede bu köydeki aşiretlerin muhtemel bir eyleme kalkışmalarına mâni olmak için Bayezid'de bulunan piyade taburları ile birkaç süvari bölüğü ve jandarma birliklerinin adı geçen köylere sevk edilmesi için Sadaretten izin istenmişti.[73]

Aynı şekilde bir başka olayda da Celali Aşireti ana aktördü. 4. Ordu Müşirliği tarafından hükûmete gönderilen raporda; ilk etapta onların eylemleri, İran'daki Ermeni çeteleri tarafından Bayezid hattına yönelik saldırılar gerçekleştirildiği şekilde algılanmıştı. Üstelik bu hususta Ermeni çetelerinin saldırısına bölgedeki askerî birliklerin karşılık verdiği ve vuku bulan çarpışmalarda iki askerin yaralandığına dair haberler çıkmışsa da 4. Ordu Müşirliği bunun doğru olmadığını bildirmişti. Olayın aslına göre eşkıya Ermeniler değil, her sene yaylak zamanı Osmanlı sınırına doğru geçen Celali Aşireti'ydi. Bu aşiret, yaz mevsiminde Van vilayetine bağlı Ağrıçay civarına geliyor, kışın ise İran'a geri dönüyordu. Yine bir göç sırasında yaptıkları eylemlerden ötürü, Osmanlı birliklerince yapılan takip harekâtı neticesinde, bu aşiretten 5 kişi yakalanıp mahallî idareye teslim edilmişti. Bunun dışında hudutlarda sükûnet ve asayiş bulunmaktaydı. Rapora göre ayrıca Rusya ve İran sınırlarından Ermeni fesadı ve eşkıyasının girişimlerine de meydan verilmediği vurgulanmıştı. Bundan sonra da dikkat ve basiretle sınırların taciz edilmesine imkân verilmeyeceği, bölgedeki askeriyenin bunun için var olduğu ifade edilmişti.[74]

Neticede alınan tedbirlere rağmen Kürt eşkıyanın Osmanlı-İran sınır hattındaki kervanlara saldırıları zaman zaman meydana gelmeye devam etmişti. Örneğin 1900 yılında Kadı köyündeki Kürt eşkıyası, İran kervanına saldırmıştı. Bir hayli mal ele geçiren eşkıyaya karşı Ağrı Kaymakamlığı harekete geçmiş ve eşkıyalar, gasp ettikleri mallarla birlikte yakalanmıştı. Erzurum valisi de Bayezid Mutasarrıflığından aldığı rapora atfen gelişmeyi Dâhiliye Nezâretine bildirmişti.[75]

Sonuç olarak İran hükûmeti tarafından hududun ciddi anlamda korunmaması, Ermeni çetelerinin ve Kürt aşiretlerinin kolay bir şekilde Osmanlı topraklarına girip çıkmasına neden olmuştu. Buna mukabil Osmanlı Hükümeti ve mahallî birimler, İran sınırında meydana gelen hudut ihlalleri ve asayiş olaylarına karşı çeşitli önlemler almaya çalışmıştı.

4. Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler

Osmanlı hükûmeti, Rus ve İran hududundan Ağrı istikametine yönelik Ermeni çeteleri başta olmak üzere Kürt eşkıyalarının tecavüzleriyle meydana gelen hudut ihlallerine karşı merkezdeki ve bölgedeki askerî ve idari makamları aracılığıyla tedbirler alarak ilgili makamları teyakkuzda tutmuştu. Bakıldığında tüm bu

73 BOA, Y. MTV, 60/56. (20 Mart 1892).

74 BOA, Y. PRK. ASK, 129/110. (27 Temmuz 1897).

75 BOA, DH. TMIK. M, 90/67. (18 Temmuz 1900).

güvenlik ve asayiş olaylarına ilişkin, en başta Erzurum Valiliği tedbir alma yoluna gidiyordu. Keza valiliğe bağlı Bayezid Mutasarrıflığı Ağrı kazasında mülkî makam olan kaymakam da hudut ihlalleri ile meydana gelen asayiş olayları karşısında önlem alarak tahkikat yapabilme yetkisine sahipti. Bu kapsamda zaman zaman emrindeki askerlerle Rusya sınırına giderek bilhassa Ermeni çetelerinin Ağrı sınırına yönelik tecavüzleriyle ilgili teftiş ve denetlemelerde bulunuyor ve ilgili makamları bilgilendiriyordu.[76]

Hudut güvenliğinin tesis edilmesi için en başta askerî birliklerin tahkimatına önem verilmişti. Bu hususta Dâhiliye Nezâretinden Sadarete gönderilen 5 Nisan 1890 tarihli yazıda; sınır hattında bulunan Bayezid sancağının hem Rusya hem İran'a sınır olduğu, aynı şekilde bölgede Kürt eşkıyası ile Ermeni komitalarının faaliyet gösterip hudut ihlalleri meydana getirebildiği belirtilmiş; bunlara hazırlıklı olmak için Bayezid'e takviye süvari bölükleri gönderilmesinin uygun olacağı ifade edilmişti.[77]

Bu çerçevede Seraskerlik de sınırdaki askerî birlikleri vasıtasıyla çetelerin sınır tecavüzlerini engelleme yoluna gitmiş ve tedbirlerini artırarak gerektiğinde hudut hattına takviye askerî birlikler yollamıştı. Sınır kumandanlarına gönderilen muhtelif emirlerde de, Ermeni çetelerinin sızma faaliyetlerine engel olunması, Kürt eşkıyanın taarruz, baskın ve saldırılarının engellenmesi, halkın can ve mal güvenliğinin temini ile hudutta ve bölgede asayişin sağlanması gibi hususlar üzerinde durulmuştu.[78] Tüm bunların yanı sıra -Ağrı'nın da dâhil olduğu- 4. Ordu mıntıkasındaki Ağrı-Erzurum arasında ve çevresindeki yolların tamir edilmesine dair Ticaret ve Nafia Nezâretine de emir yazılmıştı. Dolayısıyla Osmanlı hududunun karşısında lojistik/ulaşım açısından faaliyet gösteren Rus birliklerine karşı, herhangi bir müdahale durumu veya taraflar arasındaki muhtemel çatışma hâlinde Osmanlı askerlerinin hızlı ve etkin bir şekilde hareket etmesi amaçlanmıştı.[79] Bölgede telgraf hatlarının tesis edilmesiyle de muhabere hizmetlerinin hızlandırılması ve güçlendirilmesi sağlanmıştı.[80] Ayrıca meydana gelen asayiş olaylarında askerî birlikler valilerin emrine girebilmekteydi. Böylece Seraskerlik ile koordineli olarak Erzurum Valiliği, Ağrı garnizonu vasıtasıyla hudut güvenliğini ve sınır hattındaki yerleşim yerlerinin asayişini sağlamaktaydı.[81]

Adliye Nezâreti ise hudut hattında kanunsuz geçişler ve hudutta meydana gelen ihlaller ile meydana gelen gasp, yağma ve suç eylemlerine ilişkin gerekli hukuki muameleleri uygulamaktaydı. Bu kapsamda sınır hattında bulunması ve çok

76 BOA, HR. TH, 180/98.

77 BOA, DH. MKT, 1714/81.

78 Örneğin Ruslar, Osmanlı hududundaki Kürtlerin taarruzlarına karşı savunma bahanesiyle Tiflis'ten 3 taburu sınır hattına sevk etmişlerdi. Bunun üzerine Seraskerlik, sınır hattının güçlendirilmesi ve aşiretlerin asayişsizliğe yönelik hareketlerine engel olmak için Erzurum'dan bir tabur piyade ve iki bölük süvarinin Ağrı'ya sevk edilmesine kumandanlığa tebliğ edilmişti. 17 Mayıs 1898. BOA, BEO, 1125/84341.

79 BOA, BEO, 953/71421. (21 Mayıs 1897).

80 BOA, İrade Posta ve Telgraf (İ. PT), 4/12.

81 Bağçeci, "19. Yüzyılın Sonlarında Anadolu'da Çıkan Ermeni İsyanları", s. 324-325.

sayıda hudut ihlali ve asayiş hadiseleri meydana gelmesi sebebiyle padişah iradesiyle Ağrı'da Olağanüstü Mahkeme kurulmuştu.[82]

Hariciye Nezâreti de Osmanlı-Rus ve Osmanlı-İran hududunda vuku bulan olayları yakından takip etmişti.[83] Nezâret, gerekli önlemlerin alınması noktasında Seraskerlik ve Dâhiliye Nezâreti ile koordineli çalışmaktaydı. Bu kapsamda 1898'de Osmanlı hududunda bulunan Ağrı yakınlarındaki Velibaba tepelerinin tahkim edilmesi ve burada yeterli miktarda askerî kuvvet bulundurulmasıyla ilgili Hariciye Nezâretinden Seraskerliğe bir tezkere gönderilmişti.[84] Bunların yanı sıra Hariciye Nezâreti, hem Rusya hem de İran nezdinde girişimlerde bulunarak Rus ve İran toprakları üzerinden Ermeni çeteleri veya Kürt eşkıyanın herhangi bir eylemde bulunmalarının engellenmesini istemişti.[85]

Bölgede gerçekleştirilen ihlallerin giderilmesi için Rusya'da bulunan Osmanlı sefareti ile Tiflis Başşehbenderliği ile Kars, Salmas ve Hoy şehbenderlikleri de Rusya ve İran nezdinde girişimlerde bulunmuştu. Nezâret, Rus ve İran hükûmetlerinden alınan yanıtlar doğrultusunda gerekli tedbirlerin hayata geçirilmesi için ilgili makamları bilgilendirmişti.[86] Örneğin 1899'da yaklaşık 100 kadar silahlı Ermeni çetesinin Ağrı ve Eleşkird taraflarından Osmanlı hududuna geçecekleri ihbarı alınmış ve bunun üzerine Hariciye Nezâreti, çetecilerin hududu geçmeleri ve olası saldırılarının engellenmesi için Rusya hükûmeti nezdinde girişimlerde bulunmuştu.[87] Fakat çetelerin kaçması üzerine Osmanlı hükûmeti, Rusya hükûmetine nota vermiş ve iki devlet arasında büyük bir kriz yaşanmaması için çaba göstermişti.[88] Aynı zamanda Hariciye Nezâreti, Ağrı'da muhtelif suçlara karışıp Rusya'ya kaçan Osmanlı tebaasının iadesi için girişimlerde de bulunmaktaydı.[89] Rusya hükûmeti de zaman zaman Kürt eşkıyalarının yakalanması için aynı girişimler içerisindeydi ve bu hususta Osmanlı hükûmetine başvurmaktaydı.[90]

Öte yandan Osmanlı makamlarının huzuru sağlamak maksadıyla aşiretlerin arasını bulmak için çeşitli girişimleri olmaktaydı. Örneğin 1896'da hudut hattında yaşayan ve aralarında husumet olan Celali ve İdmanlı aşireti, hudut kumandanı tarafından barıştırılmıştı.[91]

Sonuç olarak Ağrı ve civarında Osmanlı-Rus ve Osmanlı-İran hududunda meydana gelen ve gelebilecek muhtemel olaylardan dolayı Seraskerlik, Dâhiliye, Hariciye ve Adliye Nezâreti sınırdaki gelişmeleri yakından takip etmiş; aldığı çok yönlü tedbirlerle asayiş olaylarını ve hudut ihlallerini engellemeye çalışmıştı.

82 BOA, BEO, 1384/103773.
83 Bu konuda örnekler için bk. BOA, BEO, 1182/88631; 1125/84341; 1342/100610.
84 BOA, BEO, 1182/88631.
85 BOA, BEO, 1523/114216; HR. SYS, 2773/44.
86 BOA, BEO, 1616/121183.
87 BOA, DH. TMIK. M, 71/85.
88 BOA, HR. SFR, 1., 95/16.
89 BOA, HR. SFR, 1. 108/14.
90 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK), 22/41.
91 BOA, DH. TMIK. M, 2/92.

Sonuç

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın (93 Harbi) ardından imzalanan Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devleti, doğu sınırlarında önemli miktarda toprak kaybına uğramıştır. Özellikle Kars, Ardahan ve Batum gibi stratejik yerlerin Rusya'ya bırakılmak zorunda kalınmasının, Rusya'nın bölgede aktif bir politika takip etmesine imkân tanıdığı, aynı şekilde bölgedeki siyasi ve sosyal dengeleri etkilediği anlaşılmaktadır. Antlaşmanın, Ermeniler için reform yapılmasını şart koşan maddesi ise Ermeni komitalarının faaliyetlerinin artmasına zemin hazırladığı, Rusya'nın da bölgede daha fazla etkinlik bulmasına olanak tanıdığı görülmektedir.

Neticede belirlenen yeni Osmanlı-Rus sınırı ile bir serhat şehri olan Ağrı'nın (Karakilise) de bu süreçteki önemi artmıştır. Bu önem, Osmanlı Devleti açısından hudut güvenliğini sağlama ve asayişi temin etme politikası çerçevesinde değerlendirilmelidir. Rusya ve Ermeniler açısından ise bu bölgede Ermenilerin yaşaması nedeniyle istismara açık görülen ve bu bağlamda sınır ihlalleri yapılarak söz konusu hedeflere araç edilmeye çalışılan bir yer olarak nitelendirilmelidir. Keza sınırın İran tarafında da güvenlik ve asayiş noktasında aynı hassasiyetin olduğu tespit edilmiştir. Bilhassa Berlin Antlaşması sonrası Kotur'un kaybedilmesi ile sınırın hemen karşısında Ağrı Dağı gibi zorlu bir coğrafi yapının bulunması, Ağrı sınırlarını bu hat üzerinden de Ermeni çeteleri ve Kürt eşkıyaların faaliyetlerine açık hâle getirmiştir. Haddizatında Rusya ve İran'ın, Osmanlı hududuna yönelen Ermeni ve Kürt eşkıyaların saldırılarını engellemedikleri, bilhassa Rusya'nın buna göz yumduğu, böylece Ağrı'da asayiş olaylarının meydana gelmesiyle bölgede sükûnetin sağlanmasının zorlaştığı ifade edilmelidir.

Özellikle 1890 yılından itibaren Ermeni komitalarının teşkilatlanması ve Ağrı çevresindeki eylemleri ile buna mukabil bölgede Hamidiye Alaylarının kurulmasının hem güvenliği artırıcı hem de yeni asayiş olaylarına sebebiyet veren paradoksal bir durumu ortaya çıkardığı takip edilmektedir. Şöyle ki Ermeni çeteleri, komitanın stratejik ve taktik hedefleri doğrultusunda Ağrı'daki sınır ihlalleri yaparken veya eylemler gerçekleştirmeye çalışırken; Hamidiye Alaylarının kurulması, güvenlik politikalarında önemli bir adım olarak değerlendirilmelidir. Ancak bu alayların zaman zaman halk üzerinde baskı kurması ise istikrarı bozucu bir etki yaratmıştır. Böylece Ağrı'daki istikrar ortamının tesis edilmesi zorlaşırken, bu hadiselerden en başta yöre sakini Kürt ve Ermeni ahalinin olumsuz etkilendiği vurgulanmalıdır. Nitekim malları yağmalanan, hatta zaman zaman öldürülme ve yaralanma durumlarına maruz kalan yerel sakinlerin göç etmeye yönelmeleri de bu mağduriyeti ortaya koymaktadır.

Ermenilerin bu sınır ihlallerinin temel nedeninin; Ağrı'da yaşayan Ermenilerden komitaları için adam devşirmek, bu civarda karışıklık çıkartmak ve daha büyük isyanlarla Rusya başta olmak üzere büyük devletlerinin desteğini alabilmek olduğu anlaşılmaktadır. Şüphesiz bunu en çok isteyen devletin, Doğu Anadolu'da toprak ve nüfuz kazanma politikasını güden Rusya olduğu belirtilmelidir. Kürtlerin eylemlerinin ise çoğunlukla aşiretler özelinde yağmacılık amacını taşıdığı; fakat yer yer Ermeni çetelerine karşı misilleme eylemleri olduğu takip edilmektedir.

Elbette ki Rusya hududunda sadece Kürtler ve Ermenilerden kaynaklı olaylar değil, Rus askerlerinden kaynaklı çatışmalar da yaşanmıştır. Bu hadiseler, küçük çaplı olsa da sınır hattında iki taraf arasındaki gerilimi artıracak bir potansiyele sahipti. Rusların sınır hattını tahkim etmesi ise gerginliği yükselten bir olgu olmuştur. İran hükûmeti ise eşkıyayı engelleyebilecek iradede olmadığı gibi bu güçten de yoksundu.

Tüm bu girişimlere karşı Osmanlı Devleti, hudut güvenliğini temin ederek sınır ihlallerini önlemek, Ermeni çetelerinin hudut hattında ve diğer bölgelerde eylem yapmalarına mâni olmak, Hamidiyeli Kürt aşiretlerinin gasp, yağma ve cinayet gibi girişimlerini bertaraf ederek halkının can ve mal güvenliğini sağlamak için çeşitli tedbirler almıştı. Hükûmet makamları tarafından alınan tedbirlere bakıldığında, özellikle Dâhiliye Nezâretinin, Erzurum Valiliği aracılığıyla olayları takip edip hükûmet nezdinde diğer nezâretler ile koordinasyonu sağlama noktasında en etkili makam olduğu; Seraskerlik de 4. Ordu Müşirliği vasıtasıyla komita, çete ve eşkıyaya karşı gerekli askerî tedbirleri alıp muhtelif takip operasyonları icra ettiği görülmektedir.

Netice itibarıyla Ağrı'nın Rusya ve İran sınırları ile kaza sınırları dâhilinde Ermeni çeteleri ile Kürt eşkıyaların meydana getirdikleri olaylar, Osmanlı makamları tarafından engellenmeye çalışılmıştı. Bu kapsamda gerek önceden alınan istihbaratlar gerekse eylemlerin gerçekleşme aşaması ve sonrasında çeşitli idari/mülkî, askerî, diplomatik ve adli uygulamalar hayata geçirilmişti. Kalıcı olarak hadiseler sonlandırılamasa da alından tedbirlerin; olayların büyümesine mâni olduğu, Ermeni çetelerinin alan kazanıp büyük ayaklanmalar çıkartmasını bertaraf ettiği, keza Kürt aşiretlerinin sebep olabileceği daha büyük güvenlik ve asayiş krizlerine geçit verilmediği ve iki taraf arasındaki muhtemel çatışmalarını engellediği sonucuna ulaşılmıştır.

EXTENDED ABSTRACT

The Ottoman Empire had lost a significant amount of territory on its eastern borders with the Treaty of Berlin signed after the Ottoman-Russian War of 1877-1878 (93 War). As a result of this treaty, the Russian Tsardom had taken some regions on the eastern frontier of the Ottoman Empire under its control. Thus, Ağrı (Karakilise), a district of Bayezid (Beyazıt) Sanjak of Erzurum Province, became a frontier region located at the intersection of the Ottoman-Russian and Ottoman-Iranian frontiers. In addition, according to Article 61 of the Treaty, Armenians gained European protection against other Ottoman elements and started to organize themselves. In response, the Ottoman Empire tried to ensure the security of the frontier with a number of measures, primarily military. This was because the dangers that could come from the frontier led to the deterioration of public order within the kaza. Likewise, the Russians did not want to open the door to new interventions under the pretext of protecting the Armenians. In addition to Armenian gangs, some Kurdish tribes in the region were also violating public order by committing acts of extortion and looting. Likewise, the Hamidiye Regiments, which were established in the region against the attacks of the Armenian gangs and were composed of Kurdish tribesmen, occasionally carried out attacks against

Armenian neighborhoods instead of maintaining order. Thus, there were problems of public order along the border line and in the residential areas along the border.

As a matter of fact, during this period, public order incidents and/or border violations caused by Armenian gangs and some Kurdish tribesmen residing in Ağrı or crossing illegally from the Russian and Iranian sides of the border peaked. The Armenian organizations operating in the region, the Dashnaksutyun (Armenian Revolutionary Federation) and Hunchak committees, used Ararat as a transit route to Russia and Iran, organized themselves on the other side of the border and sent their goons into Ottoman territory to carry out attacks. Ostensibly, their aim was to create space for themselves in the field based on the provision of reforms for Armenians, to gain support from the settled Ottoman Armenians and to attract the attention of the great powers on the grounds that there was no law and order in the region. In this context, they made armed preparations mostly in Russia and some in Iran and organized attacks on the Ottoman borders from regions such as Karakilise, Bayezid and Van.

In this process, it is observed from the documents that the Ottoman Empire tried to ensure the security of the border with a number of measures, primarily military. In fact, as mentioned, Armenian or Kurdish gangs coming from the other side of the border would violate the border and commit crimes such as killing, wounding, kidnapping, and looting the property of the inhabitants by attacking villages. In this way, they also caused a deterioration of public order in the Ağrı region.

As mentioned, in this sensitive environment, the importance of Ağrı, which has a border with two states, has increased in this process. For the Ottoman Empire, this importance should be evaluated within the framework of the policy of ensuring border security in Ağrı and ensuring public order throughout the region. From the point of view of Russia and the Armenians, it should be noted that they saw this region as open to exploitation due to the fact that it was an area where Armenians also lived, and in this context, they tried to achieve their goals by violating the border. Likewise, it has been determined that the Iranian side of the border had the same sensitivity in terms of security and public order. In particular, the loss of Kotur after the Treaty of Berlin and the presence of a difficult geographical structure such as Mount Ararat opposite Karakilise made the borders of Ağrı vulnerable to the activities of Armenian gangs and Kurdish bandits through this line. In fact, it is seen that Russia and Iran did not prevent the attacks of Armenian and Kurdish bandits on the Ottoman frontier; in fact, Russia and sometimes Iran supported these gangs by turning a blind eye to their activities, and the Russians even increased the tension by fortifying the border line.

As a result, the Ottoman authorities tried to prevent the incidents caused by the Armenian gangs and Kurdish bandits, who mobilized from the Russian and Iranian borders and infiltrated the Ottoman borders via Ağrı. In this context, various administrative, military, diplomatic and judicial measures were taken in response to the intelligence received in advance, as well as during and after the events. Although the incidents could not be permanently ended, it has been determined that the measures taken prevented the escalation of the incidents, prevented the Armenian gangs from gaining space and organizing major uprisings, and prevented the Kurdish tribes from causing greater security and public order crises.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)[92]

Bâb-ı Âlî Evrak Odası Evrakı (BEO)

Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH. MKT)

Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi (DH. ŞFR)

Dâhiliye Nezâreti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Evrakı (DH. TMIK. M)

Hariciye Nezâreti İdare Evrakı (HR. İD)

Hariciye Nezâreti Petersburg Sefareti (HR. SFR. 1.)

Hariciye Nezâreti Siyasi (HR. SYS)

Hariciye Nezâreti Tahrirat (HR. TH)

Haritalar (HRT. h)

İrade Dâhiliye (İ. DH)

İrade Posta ve Telgraf (İ. PT)

Mabeyn-i Hümâyûn Evrakı İradeleri (MB. İ)

Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı (A. MKT. MHM)

Yıldız Sadaret Hususi Evrakı (Y. A. HUS)

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV)

Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat (Y. PRK. ASK)

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhâl Jurnal (Y. PRK. AZJ)

Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK)

Yıldız Perakende Evrakı Dâhiliye Nezâreti Maruzatı (Y. PRK. DH)

Yıldız Perakende Evrakı Umûmi (Y. PRK. UM)

2. Araştırma ve Telif Eserler

A. Kitaplar

Armaoğlu, Fahir: *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.

Bayraktar, Bayram: *20. Yüzyıl Dönemecinde Rus General Mayevsky'nin Türkiye Gözlemleri Van-Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki*, Ankara: İnkılap Yayınları, 2007.

Bıyıklıoğlu, Tevfik: *Osmanlı-Türk Doğu Hudut Politikası*, (Basılmamış daktilo eser ATASE Kütüphanesi), İstanbul: Millî Savunma Akademisi, 1958.

Çaykıran, Güzin: *Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1920)*, Ankara: Hece Yayınları, 2021.

Doktor Friç: *Kürtler: Tarihi ve İçtimai Tedkikat*, çev. Tuba Akekmekçi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.

Kılıç, Davut: *Salnamelere Göre Vilâyât-ı Sitte'de Dinî ve Etnik Dağılım (1870-1908)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2017.

Küçük, Cevdet: *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1984.

Sakin, Orhan: *Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu*, İstanbul: Ekim Yayınları, 2008.

92 İlgili arşiv numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

Tahir Sezen: *Osmanlı Yer Adları*, 2. bs., İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2017.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III'ncü Cilt 5'nci Kısım (1793 - 1908), Ankara: Genelkurmay ATASE Harp Tarihi Yayınları, 1978.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908-1920) III'ncü Cilt 6'ncı Kısım (1908 - 1920), Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1996.

B. Makaleler-Ansiklopedi Maddeleri

Bağçeci, Yahya: "19. Yüzyılın Sonlarında Anadolu'da Çıkan Ermeni İsyanlarına Karşı Osmanlı Devleti'nin Aldığı Askerî Tedbirler", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, (2008/1), 317-332.

Demirel, Muammer: "Ağrı ve Doğubayazıt'ta Ermeni Olayları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7/1, (2006), 193-203.

Efe, Haydar: "Osmanlı'nın Kuzey ve Doğu Politikası ve Rusya'nın "Sıcak Denizlere İnme Politikası" Kapsamında Şekillenen Doğu Sınırları", *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi (KAÜİİBFD)*, 9/17, (2018), 297-334.

Ekinci, Mehmet Rezan: "1897 Tarihli Hamidiye Hafif Süvari Alayları Taksimatı", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 9/2, (Kasım 2017), 703-724.

Eraslan, Cezmi: "Hamidiye Alayları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1997, 15, 462-464.

Gencer, Ali İhsan: "Berlin Antlaşması", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1992, 5, 516-517.

Günay, Nejla: "Rusya'nın Doğu Anadolu Bölgesini Ele Geçirme Planları ve Bölgede İzlediği Politikalar", *Azerbaycan ve Şarki Anadolu'da Türk-Müslüman Ahaliye Karşı Soykırımları (1914-1920), Uluslararası Kongresi*, 8-12 Nisan 2015, Azerbaycan, Atatürk Araştırma Merkezi, 60-71.

Karataş, Yakup: "XX. Sonlarında Bayezid Sancağı'nın Demografik Yapısına Dair Tespitler", *Tarih Dergisi*, 52, (2010/2), 103-122.

Uluerler, Sıtkı: "Osmanlı-İran Sınır Tespiti Tartışmalarında Kotur'un Yeri (1849-1852)", *Turkish Studies*, 10/5, (2015), 329-356.

Kodaman, Bayram: "Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamid ve Doğu-Anadolu Aşiretleri)", *Tarih Dergisi*, 32, (1979), 427-481.

3. Ermenice Kaynaklar

Հովհաննես Զատիկյան, *Կարինի Նահանգը 19 Դարի Երկրորդ Կեսին* (19. yy. İkinci Yarısında Erzurum Tarihi). Երևան: "Նորավանք" ԳԿՀ, 2013.

EKLER

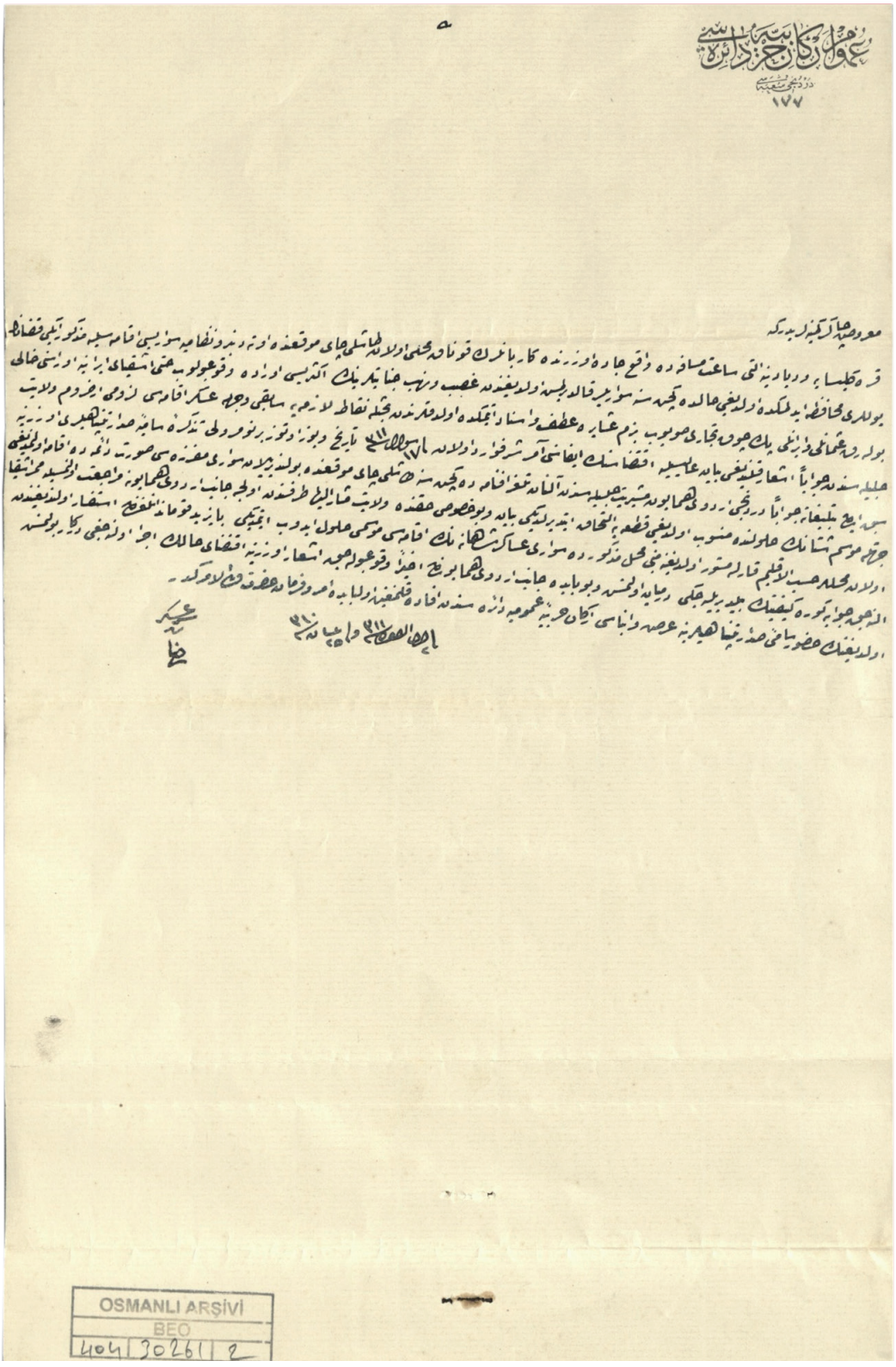
OSMANLI ARŞİVİ
BEO
404 30261 2

Ek 1: ***İran eşkıyasının sınır hattındaki faaliyetleri ve alınan tedbirlere ilişkin Serasker Rıza Paşa'nın Sadarete gönderdiği 7 Mayıs 1894 tarihli yazısı - BOA, BEO, 404/30261.***

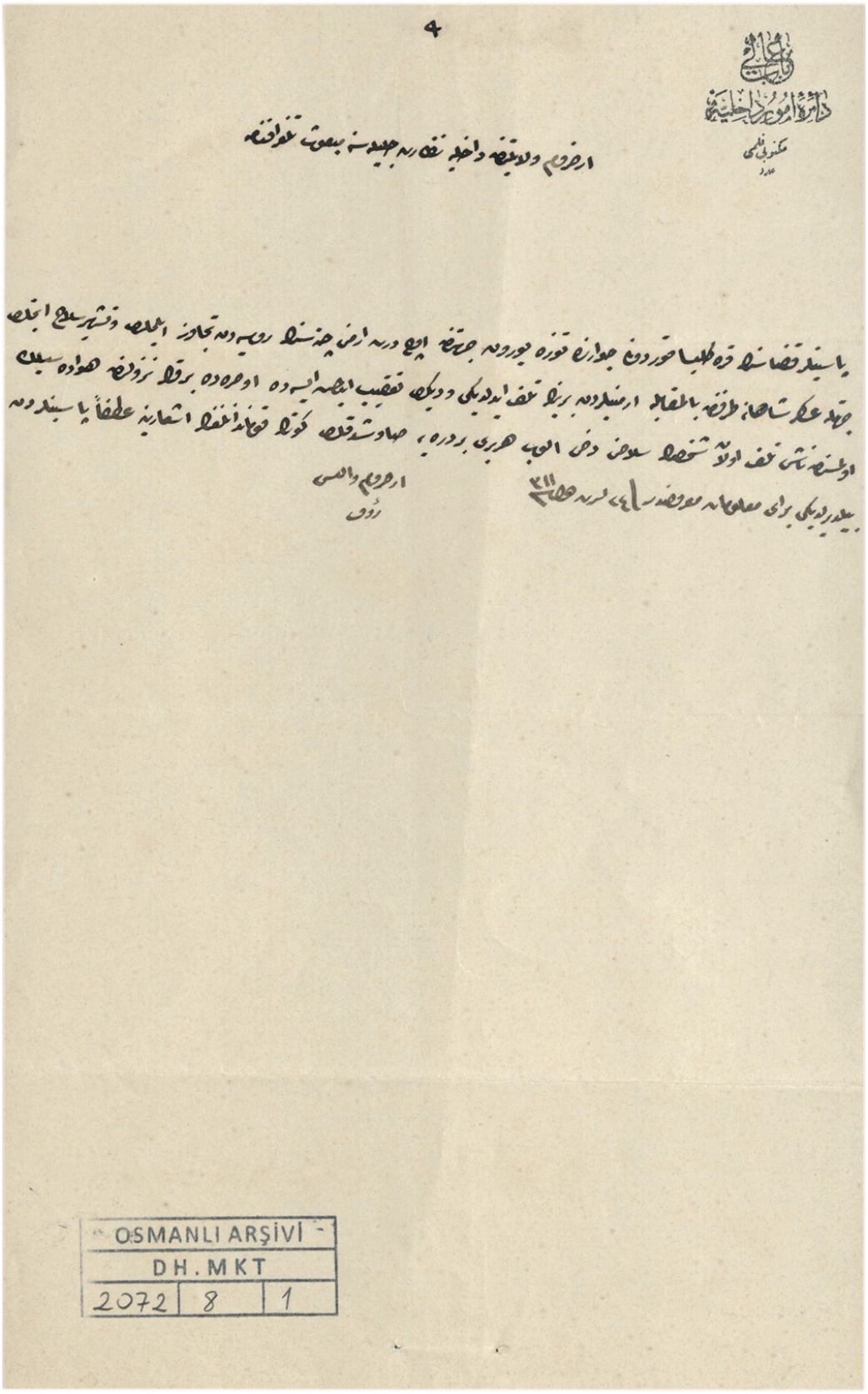

Ek 2: ***Birkaç Ermeni çetesinin Rusya sınırından Ağrı'ya (Karakilise) sızarak silahlı eylemde bulundukları ve buna mukabil askerî birliklerin tedbir aldığına dair Erzurum Valiliğinden Dâhiliye Nezâretine gönderilen 5 Kasım 1895 tarihli telgraf - BOA, DH. MKT, 2072/8.***

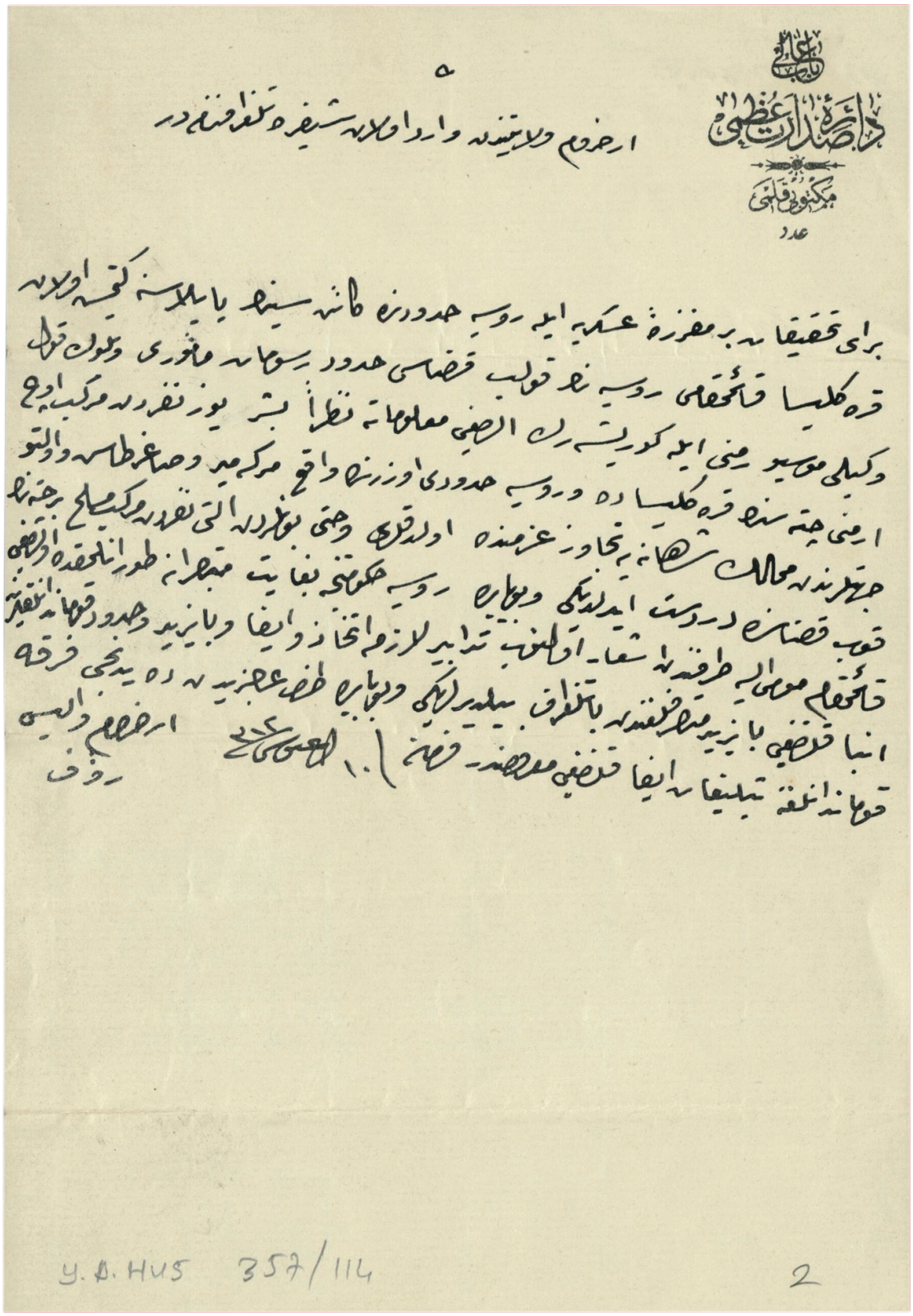

Y. A. HUS 357/114

2

Ek 3: ***Ağrı Kaymakamının Rus ordusunun sınırdaki faaliyetleri ve Ermeni çetelerin Ağrı'ya yönelik saldırılarına dair raporu kapsamında Erzurum valisinin 22 Ağustos 1896 tarihli şifre telgrafı - BOA, Y. A. HUS, 357/114-2.***

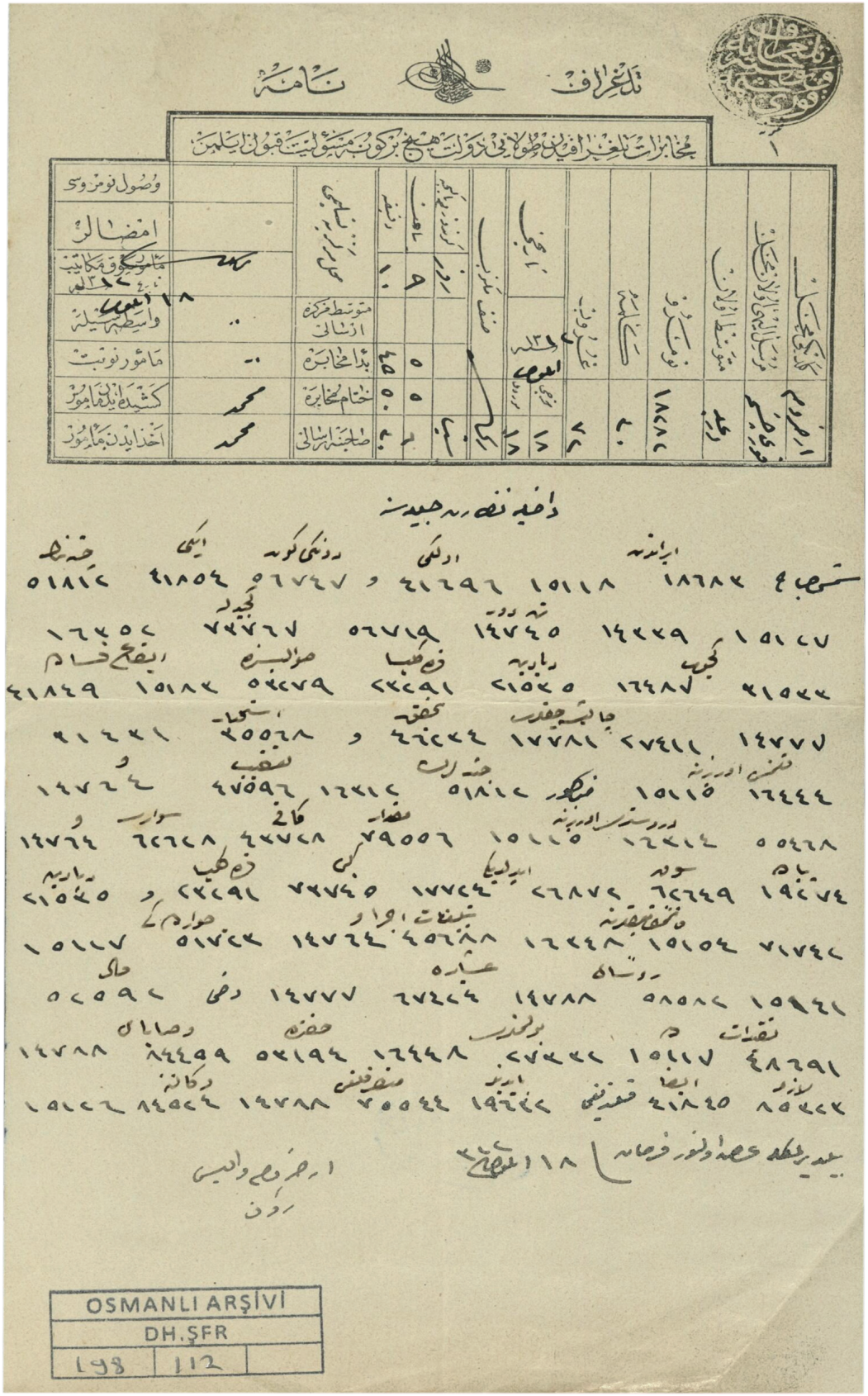

Ek 4: ***Erzurum Valisi Rauf Bey'in, Dâhiliye Nezâretine gönderdiği ve Ağrı'da fesat çıkartma niyetiyle İran'dan sınıra gelen iki çetenin yakalandığına dair 30 Eylül 1896 tarihli şifreli telgrafı- BOA, DH. ŞFR, 198/112.***

Gennadius Kütüphanesi Arşivindeki Osmanlı Dönemi Belge Koleksiyonları Üzerine Bir Değerlendirme: Tepedelenli Ali Paşa ve Konstantinos Musurus Koleksiyonları*

A Review of Ottoman-era Collections in the Gennadius Library: Ali Pasha Tepelena and Konstantinos Mousouros Collections

NURAY OCAKLI**

öz

Yunanistan'ın önde gelen araştırma kütüphanelerinden biri olan Gennadius Kütüphanesi aynı zamanda önemli arşiv koleksiyonlarına da ev sahipliği yapmaktadır. Bu koleksiyonlardan (Tepedelenli) Ali Paşa ve Konstantinos Musurus koleksiyonları Osmanlıca belgeler ya da farklı dillerdeki belgelerin üzerine düşülmüş Osmanlıca notlar içermeleri sebebiyle Osmanlı Arşivi ile karşılaştırmalı çalışmaların yürütülmesine elverişli kaynaklar sunmaktadır. Bu çalışma Gennadius Kütüphanesi'ndeki bu iki önemli koleksiyonunu tanıtmayı ve bu koleksiyonlardan alınan belgelerle Osmanlı Arşivi'nde yapılabilecek çalışmalara örnekler vermeyi amaçlamaktadır. Bu koleksiyonlar arasında, içinde sekiz yüze yakın Osmanlıca resmî devlet belgesi barındıran Musurus Koleksiyonu bu konuda büyük bir potansiyele sahiptir fakat bu koleksiyondaki Osmanlıca belgelerin bir kataloğunun yapılmamış olması bu belgeler üzerinde yürütülecek çalışmaları güçleştirmektedir. 2023 yılında Gennadius Kütüphanesi'nde yürüttüğümüz araştırmalarımız sırasında Musurus Koleksiyonu'ndaki Osmanlıca belgeleri inceledik ve çalışma konularımızla ilgili belgelerin fotoğraflarını aldık. Yürüttüğümüz bu çalışma göstermektedir ki, bu koleksiyondaki Osmanlıca belgeler Avrupa tarihi, Balkan tarihi, Osmanlı modernleşme tarihi, Modern Yunanistan tarihi, kadın çalışmaları, eğitim tarihi, nüfus hareketleri ve göç, bölgesel adli vakalar, askerî sistemin dönüşümü ve daha pek çok konuda yürütülebilecek çalışmaların başlıklarını içinde barındırmaktadır. Bu sebeple makalemizde, Musurus Koleksiyonu'nundaki Osmanlıca belgeler üzerinde edindiğimiz araştırma tecrübeleri ışığında; bu evraklar için nasıl bir katalog hazırlanabileceği, katalogdaki konu başlıklarının neler olabileceği, anahtar kelimeler ve belgelerin

* Makale geliş tarihi: 17 Eylül 2024, kabul tarihi: 20 Kasım 2024, araştırma makalesi.

** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul/Türkiye, nuray.ocakli@izu.edu.tr, ORCID

tarihlerini belirleme konularında karşılaşılabilecek sorunlarla ilgili değerlendirmelere yer verdik. Çalışmamızın sonuçları göstermektedir ki, Ali Paşa ve Musurus koleksiyonlarındaki Osmanlıca belgeler üzerinde çalışmalar yapılması hem bu koleksiyonlardaki Rumca, İngilizce, Fransızca vb. dillerdeki belgelerin daha iyi anlaşılması hem de Gennadius Kütüphanesi'ndeki kaynaklardan yola çıkarak Osmanlı Arşivi'nde devam edecek daha geniş araştırmaların yapılabilmesi için büyük önem arz etmektedir.

Anahtar kelimeler: Tepedelenli Ali Paşa, Gennadius Kütüphanesi, Konstantinos Musurus, Osmanlı İmparatorluğu, Yunanistan Arşivleri

ABSTRACT

The Gennadius Library is a specialized research library in Greece, and among the archival collections in the library, Ali Pasha (Tepelena) and Konstantinos Mousouros archives include documents in Ottoman Turkish. This paper will introduce these documents in Ali Pasha and Mousouros collections respectively. Specifically, Mousouros Collection consists of approximately eight hundred documents in Ottoman Turkish but their contents are not described in the catalogue of the library. Although the personal papers and the documents in Ottoman Turkish are complementary sections of the Mousouros Collection, it is difficult to assess these papers in Section 8 without a catalogue to guide the researcher. In 2023, while carrying out research in the Gennadius Library, I examined the documents in Ottoman Turkish that provide a glance into the diplomatic and socio-economic history in the 19th century from Ottoman perspectives. A systematic catalogue prepared for these documents would allow researchers to conduct comparative studies with the other sections of Mousouros Collection and the sources in the Ottoman Archive. This study suggests titles to categorize these documents in a separate catalogue, in which each document is described with key words and the Islamic/Rumi dates in the documents are provided in the Gregorian calendar. This study indicates that these sources in Ottoman Turkish in Ali Pasha and Mousouros collections would help to better understand the contents of documents in the other sections of these archives, and also that these documents are crucially important for broader studies by historians that would begin in the Gennadious Library and end in the Ottoman Archive.

Keywords: Ali Pasha Tepelena, Gennadius Library, Konstantinos Mousouros, Ottoman Empire, Archives in Greece

Giriş

Yunanistan'ın özel girişimle kurulmuş en büyük kütüphanesi olan Gennadius Kütüphanesi araştırmacılara sunduğu yazma, matbu, görsel malzeme ve sanat koleksiyonları yanında önemli arşiv koleksiyonlarına da ev sahipliği yapan bir araştırma kütüphanesidir.[1] Gennadius Kütüphanesi'nin temeli "The

[1] Bu makale ile birlikte daha pek çok araştırmamın ön çalışmalarını ASCS at Athens bünyesindeki arşiv ve kütüphanelerde yapmama olanak sağlayan Amerikan İlmi Araştırmalar Derneği- Ankara [şubesine] ve

American Peace Society" onur üyesi Yunan diplomat Joannes Gennadius'un (1844-1932) yirmi altı bin ciltlik kitap koleksiyonunu 1922'de "American School of Classical Studies at Athens'e (ASCS)" bağışlaması ile atılmıştır.[2] ASCS mütevelli heyeti bu önemli bağışı, kitapların korunabileceği bir kütüphanenin yapımı ve sonrasında bu kütüphanenin geliştirilmesi ve idamesi ile ilgili konuların çözüme kavuşturulması şartıyla kabul etme kararı almıştır. Bu konular, kütüphane binasının inşa ve idame masraflarını karşılamak amacıyla Carnegie Şirketi'nin ASCS'e iki yüz bin dolarlık bir bağış yapması ve Yunanistan hükûmetinin Marasli Caddesi'nin sonunda ağaçlandırılmak üzere ayrılmış araziyi kütüphane binasının inşası için tahsis etmesi ile çözüme kavuşturulmuştur.[3] Bu konudaki haberler Antik Yunan ve Roma kültürlerinin tanıtılması konusunda faaliyet gösteren bir dernek olan "The Classical Association of the Middle West and South"un yayın organı "*The Classical Journal*"da 1922 yılında ilgililerle paylaşılmıştır.[4] Diğer taraftan, Joannes Gennadius'un kütüphanesini ASCS'e bağışlamak için bağış senedine şerh düştüğü şartlar da bu kütüphanenin misyonunu şekillendirmiştir. Bağışladığı kitaplar ile kurulacak kütüphanenin Yunanistan'da olması, inşa edilecek ayrı bir binada hizmet vermesi ve bu kütüphanenin hiçbir ayrım gözetmeksizin dünyanın bütün milletlerinden bilim insanlarına açık olması Joannes Gennadius'un bağış senedinde şart koştuğu maddeler arasında yer almaktadır. Bu şartlar, Gennadius Kütüphanesi'ni hem Yunanistan'ın bir entelektüel değeri olarak ülke içinde tutmayı hem de dünyanın dört bir yanından gelecek bilim insanlarının çalışmalarını yürüteceği bir araştırma merkezi hâline getirmeyi amaçlıyordu.[5] İnşaatına 1923 yılının Eylül ayında başlanan kütüphane binasının yapımı 1925 yılında tamamlanmış ve böylece 1920'li yıllarda ASCS yönetim kurulunun gündemini meşgul eden ve Yunanistan hükûmeti ile müzakere edilmesini gerektiren projelerden bir tanesi gerçekleştirilmiş oldu.[6] Gennadius Kütüphanesi 23 Nisan 1926'da açıldığında, dönemin akademik dergilerinde yayımlanan yazı ve makalelerde öne çıkan ortak görüş, bu kütüphanenin Amerika ve Yunanistan arasındaki dostluk ve işbirliğinin önemli bir göstergesi, kalıcı bir sembolü olmasıydı.[7] Açıldıktan sonra da hızla gelişen ve zenginleşen bu önemli kütüphaneye sadece 1930-1937 yılları arasında dört bin beş yüze yakın

W.D.E. Coulson & Toni M. Cross Aegean Exchange Programı'na teşekkür ederim. Atina'daki araştırmalarım sırasında bana yol gösteren, derin bilgisini ve elindeki kaynakları benimle paylaşan değerli hocamız Dr. Harriet Blitzer'e, Gennadius Kütüphanesi Direktörü Sayın Dr. Maria Georgopoulou'ya ve bu önemli kütüphanenin kıdemli kütüphanecisi sayın Irini Solomonidi'ye çalışmalarıma yaptıkları değerli katkılardan dolayı teşekkür ederim. Ayrıca değerli arşiv uzmanları Eleftheria Daleziou, Alexis Malliaris ve Leda Costaki'ye Gennadius Kütüphanesi'ndeki Osmanlıca belgeler üzerinde yürüttüğüm araştırmalar sırasındaki yardımlarından dolayı müteşekkir olduğumu belirtmek isterim.

2 Edwin D. Mead, "Washington and the Peace Party," *Advocate of Peace Through Justice*, 88/6 (1926), s. 338.

3 Eleftheria Daleziou "Adjuster and Negotiator: Bert Hodge Hill and the Greek Refugee Crisis, 1918–1928", *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 82/1 (2013), s. 62.

4 "The Gennadius Library and the American School in Athens", *The Classical Journal*, 18/2 (1922), s. 71.

5 https://ascsa.edu.gr/research/gennadius-library/about-us/history [Erişim tarihi 17.06.2024]

6 Daleziou "Adjuster and Negotiator: Bert Hodge", s. 62.

7 Lucy E. Smith, "The Dedication of the Gennadius Library", *The American Magazine of Art*, 17/ 7 (1926), s. 347; "The Dedication of the Gennadeion at Athens E.P.B., *American Journal of Archaeology*, 30/ 2 (1926), s. 203.

kaynak dâhil oldu.[8] Bugün Gennadius Kütüphanesi yüz kırk beş binin üzerinde nadir eser, yazma, harita, arşiv belgesi, gravür; sanat, tarih ve kültür alanlarındaki kitaplar, dergiler ve daha pek çok önemli kaynağı araştırmacıların kullanımına sunan bir araştırma kütüphanesidir.[9] Gennadius Kütüphanesi'nin özel koleksiyonları arasındaki, Osmanlı ve Bizans tarihi, sanat ve arkeoloji, coğrafya ve gezi, Akdeniz haritaları, Modern Yunanistan tarihi gibi pek çok koleksiyon Osmanlı tarihi araştırmacıları için önemli kaynaklar sunmaktadır.[10] Bu koleksiyonların yanında dijitalleştirilerek online erişime açılmış olan fonlar da Osmanlı tarih araştırmaları için önemli kaynaklar barındırmaktadır. Bu yönüyle de Gennadius Kütüphanesi Osmanlı dönemine ait fotoğraflar, gravürler, Osmanlı ülkesinin bölgelerinin, şehirlerinin ve İstanbul'un Almanca, Fransızca ve Yunanca haritaları gibi pek çok önemli görsel malzemeye online erişim hizmeti sunmaktadır.[11] Gennadius Kütüphanesi aynı zamanda Bizans Yunancası yaz kursları, araştırma projeleri, online sergiler gibi pek çok faaliyet gerçekleştirmekte ve araştırmacılar için kısa dönemli ve yıllık araştırma bursları vermektedir. Her yıl dünyanın pek çok ülkesinden araştırmacılar Gennadius Kütüphanesi'ne gelmekte ve yürüttükleri çalışmaları zenginleştirecek kaynaklar üzerinde çalışma imkânı bulmaktadırlar.

Gennadius Kütüphanesi'nin ev sahipliği yaptığı kaynaklar, özellikle Osmanlıca resmî devlet belgeleri barındıran Tepedelenli Ali Paşa ve Musurus koleksiyonları Osmanlı tarihçileri, Avrupa tarihçileri ve XIX. yy. dünya tarihi araştırmacıları için özel bir önem taşımaktadır. Bu makale Gennadius Kütüphanesi'nin sunduğu kaynakları tanıtmayı, Ali Paşa ve Musurus koleksiyonlarda başlayacak araştırmaların Osmanlı Arşivi kaynaklarıyla nasıl geliştirilip zenginleştirilebileceğini örneklendirmeyi amaçlamaktadır. Makalenin birinci bölümü Gennadius Kütüphanesi kaynaklarını ve bu kaynakların kullanımını kolaylaştırmak için hazırlanmış özel katalogları tanıtmaktadır. İkinci bölüm Ali Paşa Koleksiyonu'nu tanıtmakta ve bu koleksiyondaki belgelerin üzerindeki Osmanlıca notların nasıl kullanılması gerektiği ile ilgili olarak Ali Paşa Koleksiyonu ve Osmanlı Arşivi belgelerinden örnekler vermektedir. Üçüncü bölüm, Gennadius Kütüphanesi arşivlerinde, içinde en fazla sayıda Osmanlıca evrak barındıran fon olan Musurus Koleksiyonu'nun belgelerini tanıtmaktadır. Ayrıca bu koleksiyondaki Osmanlıca belgelerin nasıl kataloglanması gerektiğiyle ilgili araştırma tecrübelerimiz ve görüşlerimiz üçüncü bölümde özetlenmekte, koleksiyondaki Osmanlıca belgelerin önemine dikkat çekmek için Musurus Koleksiyonu ve Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerden karşılaştırmalı örnekler verilmektedir. Makalenin dördüncü bölümünde Musurus Koleksiyonu'nunda bulunan Osmanlıca evraklardan bir tanesi detaylı bir şekilde incelenmekte ve bu belgedeki anahtar kelimeler kullanılarak Osmanlı Arşivi'nde yapılacak bir araştırmanın tarihçilere sunabileceği kaynaklar, araştırma konuları ve proje başlıkları

8 Miller William, "Additions to Modern Greek History in the "Gennadeion", *The Journal of Modern History*, 9/1(1937), s. 56.

9 https://ascsa.edu.gr/research/gennadius-library/about-us [Erişim tarihi 17.06.2024]

10 https://ascsa.edu.gr/research/gennadius-library/the-collections [Erişim tarihi 17.06.2024]

11 https://www3.ascsa.edu.gr/index-gennadius.html [Erişim tarihi 17.06.2024]

örneklendirilmektedir. Makalenin sonuç bölümünde Ali Paşa ve Musurus koleksiyonlarıyla ilgili değerlendirmelerimize yer verilmektedir.

Osmanlı Tarihine Dair Nadir Eserler ve Seyahatname Koleksiyonları

Gennadius Kütüphanesi pek çok yazma ve nadir kitap koleksiyonuna ev sahipliği yapan bir kütüphanedir ve bu koleksiyonlardan bir tanesi de altmış iki adet nadir matbu eserlerden oluşan "incunabula" koleksiyonudur. Kütüphanenin nadir matbu eserler koleksiyonu konu itibarıyla sadece Yunanistan ile ilgili olan kitaplardan oluşmaktadır. Francis R. Walton bu koleksiyon üzerine yazdığı makalede bu kitaplar ile ilgili detaylı bilgiler vermekte ve bu koleksiyon hakkında çok önemli değerlendirmeler yapmaktadır.[12] Bu koleksiyondaki altmıştan fazla kitap göstermektedir ki her ne kadar İstanbul'un fethi Batı'da bir trajedi olarak yorumlanıyor olsa da; aynı zamanda bu olayın bir sonucu olarak, bu dönemde İtalya'ya sığınan Bizans aydınları, editörler ve yayıncılar İtalyan kültürüne ve bu yolla da Batı medeniyetine çok büyük bir katkı yapmışlardır.[13] Bu küçük ve gayet dar bir konu çeşitliliğine sahip olan "incunabula" koleksiyonunun İstanbul'un fethinin Avrupa kültürü üzerindeki önemli katkısını açıkça gözler önüne seriyor olması çok dikkat çekicidir. Koleksiyondaki XVI. yy. öncesinde basılmış nadir matbu eserlerin en önemli özelliği, koleksiyondaki kitapların çok iyi durumda olmasıdır. Bu bölümdeki kitapların büyük bir çoğunluğu 1453-1500 döneminde İtalya'da basılmış olan, Antik Yunanca metinlerin versiyonları ve Yunanca metinlerin Latince çevirileriyle birlikte verildiği kitaplardır. Koleksiyondaki matbu kitaplardan on yedi ciltlik bir bölümü Osmanlı-Bizans ilişkileri ve İstanbul'un fethinin sonuçlarıyla ilgilidir. Bu sebeple Gennadius Kütüphanesi'ndeki "incunabula" koleksiyonu Osmanlı tarihçileri için önemli kaynaklar barındırmaktadır.

Gennadius Kütüphanesi'nin sunduğu değerli kaynaklar arasında Osmanlı tarihi araştırmaları için önemli olan bir başka koleksiyon da gezi yazıları ve seyahatnameler koleksiyonudur. Bu önemli koleksiyonda bulunan kaynakların araştırmacılar tarafından daha verimli kullanılabilmesi için Shirley Howard Weber tarafından hazırlanan iki katalog yayımlanmıştır. Bu kataloglar Gennadius Kütüphanesi kaynaklarının sınıflandırıldığı on yedi başlıktan biri olan "Geography and Travel in the Near East from the earliest times to the present" başlığı altındaki kaynakların XIX. yy. öncesi ve sonrası olmak üzere sınıflandırılmasıyla oluşturulmuş ve iki cilt hâlinde yayımlanmıştır.[14] Bu kataloglar kitapların basım bilgileri ve farklı edisyonları hakkında detaylı bilgi vermesi yanında, bu kaynaklarda geçen kişi ve yer isimleri,

12 Francis R. Walton, "Gennadeion Notes, II: Incunabula in the Gennadius Library", *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 32/2 (1963).

13 Walton, "Gennadeion Notes, II: Incunabula", s. 212.

14 Shirley Howard Weber, *Voyages and travels in the Near East made during the 19 century; being a part of a larger catalogue of works on geography, cartography, voyages and travels, in the Gennadius Library in Athens*, (Princeton: American School of Classical Studies at Athens, 1952); Shirley Howard Weber, *Voyages and travels in Greece, the Near East and adjacent regions, made previous to the year 1801; being a part of a larger catalogue of works on geography, cartography, voyages and travels, in the Gennadius Library in Athens*, (Princeton: American School of Classical Studies at Athens, 1953).

bu isimlerle ilgili konular ve daha pek çok ayrıntının tasnif edildiği detaylı birer indeks içermektedir. Woodward'ın bu kataloglarla ilgili kitap değerlendirmeleri araştırmacılara katalogların her iki cildi ile ilgili bilgiler ve koleksiyonun tamamını kapsayıcı yorumlar sunmaktadır.[15] Bu katalogları kullanarak en uygun anahtar kelimeleri belirleyebildiğimiz ve araştırma yapabildiğimiz bu önemli koleksiyon Osmanlı tarihçileri için çok önemli kaynaklar sunmaktadır.

1. Gennadius Kütüphanesi Arşivi'ndeki Tepedelenli Ali Paşa Koleksiyonu

Gennadius Kütüphanesi bünyesindeki arşiv, Modern Yunanistan'ın kuruluşu ve tarihine dair önemli kişisel ve aile belgelerinden oluşan koleksiyonlara ev sahipliği yapmaktadır. Bu kişisel arşivlerin bazılarında az sayıda da olsa Osmanlıca evrak bulunmaktadır. Bunlara örnek olarak, Markos A. Dragoumis'in 1770-1855 dönemini kapsayan kişisel evrakları içindeki 1833 yılına ait iki adet Osmanlıca belge ve Balkan Savaşları (1912-1913) sırasında, 1912-1915 döneminde, Osmanlıca/Rumca olarak tutulmuş bir günlük verilebilir. Bu koleksiyonlar arasında, içinde en fazla sayıda Osmanlı dönemi belgesi barındıran koleksiyonlardan biri Delvine ve Tırhala mutasarrıflığı, Tesalya-Epir dağ geçitleri bölgesinin derbentler başbuğluğu ve otuz üç yıl boyunca Yanya sancağının mutasarrıflığı görevlerini yürütmüş olan Tepedelenli Ali Paşa'ya (ö. 1822) ait olan belgelerden oluşan koleksiyondur.[16] Bu koleksiyondaki belgelerin 1952-1953 döneminde Gennadius Kütüphanesi Arşivi'nin bir parçası hâline gelmesinin ilginç bir hikâyesi vardır.[17] Atina ve Cenevre'de bankacılık faaliyetleri yürüten Yunan Banker Damianos Kyriazis 1948 yılında öldüğünde arkasında önemli bir kitap, görsel malzeme ve el yazması koleksiyonu bırakmıştır. Kyriazis'in ölümünden beş yıl sonra mirasçıları vasiyetnamesindeki şartlar gereğince bu koleksiyonun bir kısmını Benaki Müzesi'ne ve Ali Paşa belgelerinin büyük bir bölümünün de arasında olduğu diğer kısmını da Gennadius Kütüphanesi'ne bağışlamışlardır. Ali Paşa koleksiyonundaki belgeler Vassilis Panayiotopoulos'un Dimitris Dimitropoulos ve Panagiotis Michailaris ile iş birliği içinde yürüttüğü otuz yıllık bir çalışma sonucunda dört cilt hâlinde yayıma hazırlanmıştır. Bu ciltler sırasıyla A cildi 1747-1808 dönemi, B cildi 1809-1817 dönemi, C cildi 1818-1821 dönemi belgelerinin transkripsiyonlarından ve D cildi de koleksiyonla ilgili bir giriş, belgelerin indeksi ve metinlerde geçen Osmanlıca, Rumca, Arapça, Farsça, Arnavutça, Eflakça, Fransızca, İtalyanca vb. dillerdeki kelimelerin anlamlarının verildiği, bu alan için çok değerli olan bir sözlükten oluşmaktadır.[18]

15 A. M. Woodward, "Voyages and Travels in the Near East Made during the XIX Century:Being Part of a Larger Catalogue of Works on Geography, Cartography, Voyages and Travels, in the Gennadius Library, Athens by Shirley Howard Weber", *The Journal of Hellenic Studies*, 74 (1954); A. M. Woodward "Voyages and Travels in Greece, the Near East and Adjacent Regions Made Previous to the Year 1801 (Catalogues of the Gennadius Library, II) by S. H. Weber", *The Journal of Hellenic Studies*, 75 (1955).

16 Kemal Beydilli, "Tepedelenli Ali Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), XL, 2011, s. 477.

17 https://www.ascsa.edu.gr/news/newsDetails/the-ali-pasha-papers-published [Erişim tarihi: 19.06.2024]

18 Vassilis Panayiotopoulos, D. Dimitropoulos and P. Michailaris, *Αρχείο Αλή Πασά, Συλλογή Χότζη, Γενναδείου Βιβλιοθήκης. Τόμος Α'*., (Atina: Institute of Modern Greek Research of the National Research Foundation, 2007); Vassilis Panayiotopoulos, D. Dimitropoulos and P. Michailaris, *Αρχείο Αλή Πασά, Συλλογή Χότζη, Γενναδείου Βιβλιοθήκης. Τόμος Β'*., (Atina: Institute of Modern Greek Research of the National Research

Ali Paşa dönemine ait belgelerle ilgili olarak yapılan en son yayın Benaki Müzesi ve Yunanistan Millî Arşivi'ndeki iki yüz yirmi dört belgenin bir araya getirilmesi ile oluşturulmuş olan beşinci cilttir ve bu çalışma "National Research Foundation – Historical Research Institute" tarafından Atina'da 2018'de basılmıştır.[19] 1792-1820 dönemini kapsayan bu evraklar Ali Paşa döneminin Gennadius Kütüphanesi Arşivi'ndeki belgelerde bahsi geçmeyen olayları ve kişileriyle ilgili olması sebebiyle, dönemin ve bölgenin tarihine ışık tutacak önemli kaynaklardır. Ayrıca, yayımlanan beşinci cilt daha önce yayımlanmış olan üç ciltte bulunan belgeleri tamamlayıcı nitelikte olması sebebiyle de bu alandaki çalışmalar için büyük önem taşımaktadır. Benaki Müzesi'ndeki Ali Paşa belgeleri ile ilgili çalışma önceki ciltleri hazırlayan ekip tarafından yürütülmüş, transkripsiyonu yapılan belgelerin her biri için belge özeti ve araştırmacıların bu belgeleri daha etkin kullanabilmeleri için çok önemli olan kişi, yer isimleri ve terimler indekslerine yer verilmiştir. Ayrıca, bu metinlerin doğru anlaşılabilmesi için büyük öneme sahip olan bir sözlük de bu ciltte yer almaktadır. Önceki ciltlerde olduğu gibi, ilgili koleksiyondan seçilen belgelerin görüntüleri de yayımlanan bu son ciltte yer almaktadır. Yunanistan Millî Arşivi, Gennadius Kütüphanesi ve Benaki Müzesi'nde bulunan Ali Paşa dönemine ait belge koleksiyonlarının yayımlandığı beş cildi değerlendiren bir kitap eleştirisi Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nin akademik dergilerinden "*Patrimonium. MK.: spisanie za kulturnoto nasledstvo - spomenici, restavracija, muzei*"de yayımlanmıştır.[20] Ali Paşa Koleksiyonu üzerinde yürütülen güncel bir proje ise 2015 yılında Stanford Üniversitesi'nde Ali Yaycıoğlu, Antonis Hadjikyriacou, Erik Steiner ve Fatma Öncel'den oluşan bir proje ekibi tarafından başlatılan "Mapping Ottoman Epirus" başlıklı dijital tarih projesidir.[21] Bu proje yayımlanmış olan Ali Paşa Koleksiyonu belgelerini ve Osmanlı Arşivi kaynaklarını birbirlerinin tamamlayıcısı olarak kullanmayı ve Osmanlı Epirusu'ndaki değişim ve dönüşümleri analiz ederek haritalandırmayı amaçlamaktadır.[22]

Gennadius Arşivi'nde yürüttüğümüz araştırmalar sırasında Ali Paşa Koleksiyonu'ndaki orijinal belgeleri inceleme fırsatımız oldu. Çalışmalarımız sırasında bu

Foundation, 2007); Vassilis Panayiotopoulos, D. Dimitropoulos and P. Michailaris, *Αρχείο Αλή Πασά, Συλλογή Χότζη, Γενναδείου Βιβλιοθήκης. Τόμος Γ'*., (Atina: Institute of Modern Greek Research of the National Research Foundation, 2007); Vassilis Panayiotopoulos, D. Dimitropoulos and P. Michailaris, *Αρχείο Αλή Πασά, Συλλογή Χότζη, Γενναδείου Βιβλιοθήκης. Τόμος Δ'*., (Atina: Institute of Modern Greek Research of the National Research Foundation, 2007).

19 Vassilis Panayiotopoulos, D. Dimitropoulos and P. Michailaris, *Αρχείο Αλή Πασά Συλλογής Ι. Χώτζη, Γενικών Αρχείων του Κράτους και Μουσείου Μπενάκη, Τόμος Ε΄ (1792-1820), Έκδοση-Σχολιασμός-Ευρετήρια*, (Atina: National Research Foundation – Historical Research Institute, 2018).

20 Jovica Grozdanovski, "Αρχείο Αλή Πασά Συλλογής Χώτζη Γενναδείου Βιβλιοθήκης της Αμερικανικής Σχολής Αθηνών. Τόμος Δ' (Εισαγωγή-Ευρετήρια-Γλωσσάρι). Έκδοση-Σχολιασμός-Ευρετήρια: Βασίλης Παναγιωτόπουλος, με τη συνεργασία; των: Δημήτρη Δημητρόπουλου και Παναγιώτη Μιχαηλάρη. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, 2009; Αρχείο Αλή Πασά Συλλογής Ι. Χώτζη Γενικών Αρχείων του Κράτους και Μουσείου Μπενάκη. Τόμος Ε΄ (1792- 1820). Έκδοση-Σχολιασμός-Ευρετήρια: Βασίλης Παναγιωτόπουλος, με τη συνεργασία των: Δημήτρη Δημητρόπουλου, Παναγιώτη Μιχαηλάρη. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, 2018" *Patrimonium. MK: Periodical for Cultural Heritage - Monuments, Restoration*, Museums, 15/6 (2022).

21 https://mapoe.stanford.edu/sources-methods/ali-pasha-archive [Erişim tarihi: 19.06.2024].

22 Ali Yaycıoğlu ve A. Hadjikyriacou ve F. Öncel ve E. Steiner ve P. Kastrinakis "Mapping Ottoman Epirus (MapOE, https://mapoe.stanford.edu/)", *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 9/2 (2022).

belgelerin sadece bölgesel tarihe değil, Avrupa tarihinin karanlıkta kalmış pek çok yönüne ışık tutacak potansiyele sahip olması dikkatimizi çeken bir husus oldu. İncelediğimiz orijinal belgeler ve yayımlanmış ciltlerdeki transkripsiyonlarda gördüğümüz kadarıyla Rumca, İngilizce ve Fransızca olan bu belgelerin ön ve arka sayfalarında Osmanlıca olarak yazılmış kişi isimleri ve belgelerin konularıyla ilgili Osmanlıca notlar bulunmaktadır. Farklı dillerdeki belgelerin üzerindeki Osmanlıca bölümler pek çok yeni çalışma için önemli bir başlangıç noktasıdır ve bu bölümler, belgelerde bahsedilen konular ve adı geçen kişilerle ilgili Osmanlı Arşivi'nde yapılabilecek araştırmalar için en uygun anahtar kelimeleri vermektedir. Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler Ali Paşa belgelerinin Osmanlıca bölümlerinde kullanılan terminolojiye ve isimlerin Osmanlıca yazılış ve okunuşlarına göre tasnif edilmiş olduğundan bu arşivde yapılacak aramalarda kullanılacak anahtar kelimelerin de bu bölümlerdeki kelimeler arasından seçilmesi gerekmektedir. EK 1'de Gennadius Kütüphanesi Arşivi Ali Paşa Koleksiyonu'ndan aldığımız bir belgeyi Osmanlıca notların ne kadar önemli olduğunu gösteren bir örnek olarak vermek istiyoruz. Bu belge İngiltere büyükelçisi tarafından Mora, Arnavutluk ve Mısır'a atanan İngiltere elçilerinin görevlerine başlayabilmeleri için gerekli ferman ve beratların gönderilmesi için 4 Şubat 1804'te İngilizce olarak Alexander Stratton tarafından İstanbul'da yazılmış ve "Constantinople Alex Straton" şeklinde imzalanmış bir takrirdir.[23] Yayımlanan Ali Paşa evraklarının birinci cildinde İngilizce takririn metni bulunmaktadır.[24] Belgenin aslındaki Osmanlıca tercümesine "İngiltere elçisi dailerinin takriri tercümesidir" şeklinde bir başlık atılmış ve belgenin yazım tarihinden bir gün sonrasına tekabül eden 23 Şevval 1218/5 Şubat 1804 tarihi düşülmüştür. Bu belgedeki Osmanlıca metinde geçen şekilleriyle isimler ve terimler Osmanlı Arşivi'nde yapılacak bir araştırma için anahtar kelime olarak kullanıldığında, belgeyi yazan kişinin 1803 yılında İngiltere orta elçisi olarak görev yaptığı bilgisine ulaşılmaktadır.[25] Fakat Ali Paşa Koleksiyonu belgesindeki Osmanlıca anahtar kelimelerle Osmanlı Arşivi'nde ulaştığımız vesikalar, Orta Elçi Stratton'un İngiltere'nin İstanbul büyükelçiliğinde 1801-1802 döneminde kâtip olarak çalıştığını, yıllar içinde yükseldiğini ve İngiltere'nin elçi vekili sıfatıyla görev yaptığını belgelemektedir.[26] Osmanlı Arşivi fonlarında yaptığımız kısa bir araştırma ile ulaşılan belgeler kâtiplikten elçi vekilliğine giden süreçte Stratton'un adının Mısır konusundaki diplomatik yazışmalarda, Osmanlı ve İngiltere devletlerinin Mısır üzerine yaptığı pazarlıklar ve gizli görüşmelerde geçtiğini göstermektedir.[27] Bu belgeler Mısır sorununun bilinmeyen yönlerini, üzerinde pazarlık yapılan konuları, Osmanlı-İngiltere mücadelesinde İngiltere'ye sığınan Mısır beylerinden Muhammed Bey Elfî'nin bu mücadelede oynadığı rolü ve dönemin Avrupa tarihine dair başka

23 American School of Classical Studies at Athens, Arşivler, Ali Paşa Koleksiyonu, 100/29.

24 Panayiotopoulos, Αρχείο Αλή Πασά *Τόμος Α*, s. 400.

25 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Hariciye (C.HR.) 106/5267.

26 BOA, Hatt-ı Hümâyûn (HAT), 139/5780; BOA, C.HR, 106/5267; BOA, HAT, 86/3501.

27 BOA, HAT, 226/12585; BOA, HAT, 253/14383; BOA, HAT, 139/5780.

pek çok meselenin ayrıntılarını gün ışığına çıkarmaktadır.[28] Gennadius Kütüphanesi'ndeki Ali Paşa Koleksiyonu'ndan yola çıkarak Osmanlı Arşivi'nde yaptığımız bir araştırma bu ve bunun gibi konularda pek çok bilgiye Nâme-i Hümâyûn Defterleri, Cevdet Hariciye Evrakı ve Âmedî Kalemi'nin evrakı olan Hatt-ı Hümâyûn fonlarındaki belgelerden ulaşılmasına olanak vermektedir. Bu yönüyle, Ali Paşa Koleksiyonu belgelerinin üzerindeki birkaç kelimelik Osmanlıca notlar araştırmacılar için çok önemli bir terminolojiyi içinde barındırmaktadır.

Kırk yıllı aşan bir araştırma ve yayın süreci sonucunda Yunan uzmanlar tarafından yayımlanan Ali Paşa koleksiyonu belgeleri tarih ve kültür alanında yapılabilecek pek çok önemli araştırmaya kaynaklık edecek, çok değerli bir çalışmadır. Bu çalışmayla arşivlerden çıkartılıp araştırmacıların kullanımına sunulan bin yedi yüzden fazla belge, Osmanlı Arşivi gibi tasnifi hâlen süren ve yüz milyondan fazla evrak barındıran bir arşivde yapılabilecek yüzlerce çalışmanın da ana başlıklarını ve anahtar kelimelerini vermektedir. Ali Paşa Koleksiyonu'ndaki belgeler Osmanlı Arşivi'nde ve İngiltere arşivlerinde yapılacak daha büyük araştırmalar için hareket noktası olarak kullanılırsa Modern Yunanistan'ın tarihi, XIII. yy. sonu- XIX. yy. başı Avrupa tarihi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanma dönemiyle ilgili literatüre önemli katkılar sağlayacak çalışmalar yapılabilecektir.

Musurus Koleksiyonu

Gennadius Kütüphanesi'ndeki Osmanlı dönemi belge koleksiyonları arasında, içinde en fazla sayıda Osmanlıca belge barındıran koleksiyon Musurus Paşa'nın kişisel arşivinden oluşan koleksiyondur. Musurus Paşa, imparatorluğun en uzun yüzyılında yürüttüğü kritik görevler sebebiyle Avrupa tarihinde özel yeri olan bir Osmanlı diplomatı ve devlet adamıdır. Musurus Paşa XVIII. yüzyılın sonlarında İstanbul'a yerleşen Giritli tüccar Pavlaki (Pavlos) Efendi'nin üç oğlundan ikincisi olarak 1807'de İstanbul'un Fener semtinde dünyaya geldi.[29] Osmanlı bürokrasisindeki kariyeri 1834 yılında Sisam (Samos) Adası'na kaymakam olarak atanmasıyla başladı ve burada beş yıl görev yaptıktan sonra Osmanlı modernleşme döneminin dönüm noktası olan 1839'da İstanbul'a döndü.[30] Sisam'dan sonraki görev yeri Yunanistan olan Musurus Paşa 1840-1848 yılları arasında Atina'da Osmanlı sefiri olarak görev yaptı. Bu döneme ait diplomatik belgelerle ilgili olarak yapılmış en güncel çalışma Sinan Kuneralp tarafından 2024 yılında yayımlanan "*The Ottoman Empire and Its Neighbours V Official Correspondance of Constantine Musurus First Ottoman Diplomatic Representative in Athens 1840-1848*" başlıklı kitaptır.[31] Musurus Paşa 1848 yılında Atina'da

28 BOA, HAT, 151/6382; BOA, HAT, 851/38157; Selda Güner "Londra'da Bir Memlûk Beyi: Muhammed Bey Elfî (Ekim-Aralık 1803)," *Gazi Akademik Bakış*, 9/17 (2015), s. 41-69.

29 Nurdan Şafak, *Bir Tanzimat Diplomatı Kostaki Musurus Paşa (1807-1891)*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 9-12; Mihail Dimitri Sturdza, *Dictionnaire Historique et Genealogique des Grandes Familles de Grece d'Albanie et Constantinople*, (Paris, 1999), s. 362; Sinan Kuneralp, "Bir Osmanlı Diplomatı Kostaki Musurus Paşa (1807– 1891)", *Belleten* 3 (1970), s. 426.

30 Şafak, *Bir Tanzimat Diplomatı*, s. 40.

31 Sinan Kuneralp, *The Ottoman Empire and Its Neighbours V Official Correspondance of Constantine Musurus First Ottoman Diplomatic Representative in Athens 1840-1848*, (İstanbul: ISIS Yayınları, 2024).

uğradığı suikast girişiminin ardından orta elçi olarak atandığı Viyana Sefâreti´ndeki görevini iki yıl sürdürdü.[32] Musurus Paşa'nın Viyana'da görev yaptığı döneme ait diplomatik belgelerle ilgili yapılmış en güncel çalışma yine Sinan Kuneralp'ın 2024'te yayımladığı *"The Ottoman Empire and Its Neighbours VI Official Correspondance of Constantine Musurus Ottoman Diplomatic Representative in Vienna 1849-1850"* başlıklı kitaptır.[33] Musurus Paşa 1851'de son görev yeri olan İngiltere'ye, Londra sefiri olarak atandı ve görev yaptığı bu çok kritik dönemde, Osmanlı diplomasi tarihinde önemli bir yere sahip oldu.[34] Otuz dört yıl yürüttüğü Londra sefirliği görevinden 1885 yılında emekli olan Musurus Paşa'nın 1891 yılındaki vefatı ve Arnavutköy Aya Taksiarhis Kilisesi'ndeki cenaze merasimine dair haber ve ilanlar dönemin yüksek tirajlı gazeteleri olan *Sabah* ve *La Turquie*'de yayımlandı.[35] Musurus Paşa'nın Londra sefirliği dönemi, emekliliği sırasındaki diplomatik yazışmaları ve ailesiyle ilgili kapsamlı bir belge çalışması, 2015 yılında Sinan Kuneralp ve Olivier Bouquet tarafından *"Les Musurus Une Famille De Diplomates Ottomans Lettres Et Documents (1852-1910)"* başlıklı bir kitap olarak yayımlandı.[36] Musurus Paşa aynı zamanda Osmanlı Arşivi'nin farklı fonlarında kendisiyle ilgili önemli sayıda Osmanlıca belge, telgraf ve kaleme aldığı diplomatik raporlar bulunan devlet adamlarından biridir. Musurus Paşa ve ailesiyle ilgili farklı türlerdeki arşiv belgesi yayınları, Gennadius Kütüphanesi'ndeki Musurus Koleksiyonu'nda bulunan belgeler ve Osmanlı Arşivi belgeleri XIX. yy. diplomasi tarihiyle ilgili yapılacak yeni çalışmalar için önemli birincil kaynaklar sağlamaktadır.

2.1 Musurus Koleksiyonu'ndaki Rumca, Fransızca ve İngilizce Belgeler

Osmanlı Arşivi'ndeki belge koleksiyonları XIX. yy. Avrupa tarihinin çok yönlü araştırılabilmesi ve anlaşılabilmesi için önemli bilgiler ve yorumlar içeren birincil kaynaklardır fakat farklı fonlardaki binlerce belge arasında araştırma yapmak zor ve zaman isteyen bir iştir. Bu döneme dair yapılacak araştırmaların önünü açacak, hatta bu araştırmaları büyük ölçüde kolaylaştıracak bir arşiv ise Gennadius Kütüphanesi'nde bulunan ve Musurus Paşa'nın kişisel arşivindeki Rumca, Fransızca, İngilizce ve Osmanlıca belgelerden oluşan koleksiyondur. Bu koleksiyondaki Rumca, Fransızca ve İngilizce belgeler yedi bölüme ayrılarak tasnif edilmiştir.[37] Koleksiyonun birinci bölümünde (Section 1) bulunan 1-14 numaralı dosyaların içindeki belgeler 1802-1910 dönemini kapsamaktadır ve çoğunlukla Musurus ve Vogorides ailelerinin üyeleri arasındaki mektuplardan ve Avrupalı bürokrat ve diplomatlarla

32 Şafak, *Bir Tanzimat Diplomatı*, s. 42-76.

33 Sinan Kuneralp, *The Ottoman Empire and Its Neighbours V Official Correspondance of Constantine Musurus First Ottoman Diplomatic Representative in Vienna 1849-1850*, (İstanbul: ISIS Yayınları, 2024).

34 Şafak, *Bir Tanzimat Diplomatı*, s. 81-173; Kuneralp, "Bir Osmanlı Diplomatı, 431-435.

35 *La Turquie*, 12 Şubat 1891, 34/ 2; *Sabah*, 15 Şubat 1891, 529/ 2; Şafak, *Bir Tanzimat Diplomatı*, s. 35.

36 Sinan Kuneralp, *Les Musurus Une Famille De Diplomates Ottomans Lettres Et Documents (1852-1910)*, (İstanbul: ISIS Yayınları, 2015).

37 https://www.ascsa.edu.gr/index.php/archives/konstantinos-mousouros-papers [Erişim tarihi: 11.07.2024]

olan yazışmalardan oluşmaktadır. Bu bölümdeki belgeler kronolojik olarak tasnif edilmiş olup konu itibarıyla Yunanistan Krallığı ve bölgedeki gelişmelerle ilgili evraklardır. İkinci bölümde (Section 2) bulunan 15 ve 16 numaralı dosyalardaki belgeler 1815-1886 döneminde Osmanlı Devleti, Yunanistan ve diğer Avrupa devletleri arasındaki ilişkilerle ilgili haberler, diplomatik yazışmalar ve çeşitli belgelerden oluşmaktadır. Üçüncü bölümde (Section 3) bulunan 17, 18 ve 19 numaralı dosyalardaki belgeler Sisam Adası ile ilgilidir. Bu dosyadaki evraklar genel olarak 1815-1886 dönemini kapsamaktadır. Fakat bu dosyaların içinde tarihsiz belgeler de bulunmaktadır ve tasnif yapılırken bu belgeler bölümün sonuna eklenmiştir. Dördüncü bölümde (Section 4) bulunan 20-23 numaralı dosyalar Musurus Paşa ve kayınpederi İstefanaki Vogorides arasındaki yazışmalardan oluşmaktadır. 1838-1859 dönemini kapsayan bu belgeler konu itibarıyla aile ilişkileri ve genel devlet meseleleri ile ilgilidir. Bu yazışmalar içindeki tarihsiz belgeler bölümün sonunda bulunmaktadır ve bu bölümdeki bütün dosyalar dijitalleştirilerek erişime açılmıştır. Beşinci bölümdeki (Section 5) 24 ve 25. dosyalarda bulunan belgelerin çoğunluğu Musurus Paşa'nın kardeşi Pavlos Musurus ile olan ve kronolojik olarak tasnif edilmiş yazışmalarından oluşmaktadır. Çoğunlukla 1841-1879 dönemindeki yazışmalardan oluşan bu bölümde bulunan tarihsiz evraklar bölümün sonuna eklenmiş ve Rumca yazışmalardan oluşan 24. dosya dijitalleştirilerek erişime açılmıştır. Altıncı bölümde (Section 6) bulunan 26 ve 27 numaralı dosyalar tarihsiz mektuplar ve diğer kişisel resmî evraklardan oluşmaktadır. Yedinci bölümdeki (Section 7) 28 numaralı dosyada Musurus Paşa'nın kardeşi Pavlos Musurus'un çizdiği eskizlerle birlikte on dört kişinin fotoğrafı bulunmaktadır. Musurus Koleksiyonu'ndaki Rumca, Fransızca ve İngilizce belgelerin daha etkin kullanılabilmesi için evraklarda geçen kişi isimleriyle ilgili olarak hazırlanmış İngilizce ve Yunanca birer indeks bulunmaktadır ve kütüphane sayfasından bu indekslere erişilebilmektedir.

Musurus Koleksiyonu'ndaki Rumca, Fransızca ve İngilizce belgeler Modern Yunanistan tarihi, Osmanlı modernleşme tarihi, XIX. yy. Avrupa tarihi ve pek çok bölgesel tarihî konuda yürütülecek projeler için başlangıç noktası olacak niteliktedir. Bu sebeple Musurus Koleksiyonu'ndaki Rumca, Fransızca ve İngilizce belgelerin dijitalleştirilmesi ve erişime açılması araştırmacılar için büyük bir fırsat olmuştur.

2.2 Musurus Koleksiyonu'ndaki Osmanlıca Belgeler

2023 Toni M. Cross – William D. E. Coulson Aegean Exchange programı bursu ile Atina'daki ASCS ve Gennadius Kütüphanesi'nde yürüttüğümüz araştırmalar erken dönem Osmanlı tarihi, Makedonya'da ipek dokumacılığının tarihsel süreci ve daha pek çok konuda yürüttüğümüz projelerle ilgili birincil kaynaklara erişmemize ve önemli bir literatür taraması yapmamıza fırsat sağlamıştır. Araştırmalarımız sırasında Musurus Koleksiyonu'nu da inceleme ve koleksiyondaki Osmanlıca belgeleri okuma fırsatımız oldu. Musurus Koleksiyonu'ndaki Osmanlıca belgelerin depolardan çıkarılmasını ve Musurus Koleksiyonu'nun bir parçası hâline gelmesini sağlayan araştırmacı Christine Philliou'dur ve Dr. Philliou bir makalesinde bu

Osmanlıca belgelerin ilginç hikâyesini anlatmaktadır.[38] Dr. Philliou, 2000 yılının sonbaharında Gennadius Kütüphanesi'nde doktora tezi için araştırma yaparken Musurus Koleksiyonu'ndaki Rumca, Fransızca ve İngilizce belgelerle ilgili olarak araştırmacıların kullanabileceği tek bilgi kaynağı sıradan bir deftere el yazısıyla yazılmış bir katalogdur ve Dr. Philliou koleksiyondaki Osmanlıca belgelerle ilgili kayda bu defterde rastlamıştır.[39] Dr. Philliou Musurus Koleksiyonu'ndaki Osmanlıca belgelerin kütüphanenin depolarında aranıp bulunmasını ve koleksiyona eklenmesini sağlamıştır. Bugün bu Osmanlıca belgeler, Musurus Koleksiyonu'nun sekizinci bölümünde üç dosya içinde araştırmacılara sunulmaktadır.

Musurus Koleksiyonu'ndaki Osmanlıca belgeler üzerinde yürüttüğümüz çalışmalar sırasında gördük ki koleksiyondaki diğer bölümlerin aksine, kütüphanenin online kataloğunda bu bölümdeki belgeler hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu bölüm, F29a, F29b ve F29c olmak üzere, üç dosya içinde sekiz yüz civarında Osmanlıca evrak barındırmaktadır. Evraklar konu ve tarih itibarıyla belli bir sıra içinde değildir ama yine de aynı konudaki gelişmeleri anlatan bazı belgeler aynı dosya içinde bulunabilmektedir. Musurus Koleksiyonu'ndaki Osmanlıca belgeleri incelerken tek tek belgelerin tarihlerini belirlemek ve belgeleri okuyup not tutmak suretiyle araştırmalarımızda kullanabileceğimiz evrakları tespit ettik. Bu sebeple yürüttüğümüz araştırma zaman alan ve zor bir süreç oldu. Bu bölümdeki Osmanlıca belge dosyalarını incelediğimiz sırada henüz belgeler numaralandırılmamıştı. Gerekli formları doldurup belgelerin görüntülerini talep ettiğimizde, belgeleri kullanırken referans verebilmemiz için F29a, F29b ve F29c dosyalarındaki dokümanlar ilk kez 2023 yılı Eylül ayında numaralandı. Musurus Koleksiyonu'nun sekizinci bölümündeki belgelerin Osmanlı Arşivi kaynaklarıyla karşılaştırmalı olarak kullanılması konusunda verdiğimiz örnekte bu bölümdeki Osmanlıca belgelerden bir tanesi incelenecektir.

Musurus Koleksiyonu'nun sekizinci bölümünde bulunan Osmanlıca belgelerin önemli bir kısmı Avrupa devletleri ve imparatorlukları arasındaki ilişkilerle ilgili resmî evraklardır. Yürüttüğümüz araştırmalar sırasında gördük ki bu Osmanlıca belgelerin bazıları Osmanlı İmparatorluğu, Avusturya-Macaristan, İngiltere, Fransa, Yunanistan ve Rusya arasındaki diplomatik ilişkileri birkaç sayfada değerlendiren ve çok önemli anahtar kelimeler, terimler, isimler ve tarihler içeren diplomatik raporlardır. Bu kapsamlı raporlarda Yunanistan'daki siyasi gelişmeler, Makedonya Sorunu, Balkanlar ve Orta Doğu'daki gelişmeler, İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya ile ilişkiler gibi XIX. yy. Avrupa diplomasi tarihinin en kritik olayları, birkaç sayfada, farklı açılardan değerlendirilmekte ve bu konularda neler yapılması gerektiği ile ilgili yorumlar yapılmaktadır. Diplomatik raporlar dışında, Musurus Koleksiyonu'nun sekizinci bölümünde Avrupa'da okuyan Osmanlı vatandaşı gençlerin, zor durumda olan ve ülkesine dönmek için yardım isteyen kadınların ve farklı Avrupa

38 Christine Philliou "The Paradox of Perceptions: Interpreting the Ottoman Past through the National Present", *Middle Eastern Studies*, 44/5 (2013), s. 661-662.

39 Philliou "The Paradox of Perceptions", s. 661-662.

ülkelerinin vatandaşlarının çeşitli konulardaki mektup ve dilekçeleri bulunmaktadır. Bu evraklar Avrupa tarihi kadar Osmanlı modernleşme dönemindeki olaylara da ışık tutmakta, bu dönemdeki değişim ve dönüşümleri gözler önüne seren birincil kaynaklar sunmaktadır.

Modernleşme Dönemi, imparatorluk tarihinde Osmanlı bürokrasisinin en fazla sayıda belge ürettiği dönemdir ve Osmanlı Arşivi'nin Tanzimat Dönemi belge fonları içindeki yirmi milyondan fazla evrakın tasnifi hâlen devam etmektedir. 1839 sonrası evrakın bir bölümünün dijitalleştirilmesi, kataloglaması ve özetlenmesi tamamlanmış ve bu fonlar anahtar kelime ile taramaların yapılmasına olanak verecek şekilde araştırmacıların kullanımına sunulmuştur. Araştırmacıların Osmanlı Arşivi'ndeki bu fonlar içinde verimli çalışmalar yürütebilmeleri ve ilgili evraklara ulaşabilmeleri için olayların geçtiği zaman aralığını ve doğru anahtar kelimeleri belirlemiş olmaları gerekmektedir. Musurus Koleksiyonu'ndaki Osmanlıca resmî evraklar öncelikle Musurus Paşa'ya belli bir konuda ilk kez ne zaman bir belge gönderildiğini ve belli bir olayın tam olarak ne zaman başladığını belirlememizde yol gösterici olmaktadır. Bir konu ya da hikâye Musurus Koleksiyonu'nda bulunmuş ve konunun detayları Osmanlı Arşivi'nde araştırılıyorsa ve bu konu koleksiyondaki Osmanlıca resmî belgeler içinde araştırılmamış ise ilgili olayın ve konuyla ilgili yazışmaların başlangıç tarihini doğru bir şekilde tespit edemeyebiliriz. Osmanlı Arşivi'nin OAR sisteminde konu ya da olay ile ilgili araştırma yürütürken de belirlediğimiz zaman aralığını olması gerekenden daha geç bir zamandan başlatabiliriz ve bu durumda, olaylarla ilgili çok önemli detayları içeren evraklar araştırmamızın dışında kalabilir. Diğer bir sorun ise Musurus Koleksiyonu'ndaki Rumca, Fransızca ve İngilizce kişisel belgelerde geçen kişi ismi, yer ismi ve diğer anahtar kelimeleri Osmanlı Arşivi katalogları ve belge özetlerinde ararken, bu dillerde yazıldıkları şekilde bulamayacak olmamızdır. Bu sebeple Gennadius Kütüphanesi sayfasında erişime açık olan İngilizce ve Yunanca kişi isimleri indeksi de araştırmacılara Osmanlı Arşivi'nde yapacakları daha geniş bir araştırma için belli bir noktaya kadar yardımcı olabilmektedir. Fakat, Musurus Koleksiyonu'nda bulunan kişisel belgelerde geçen anahtar kelimelerin, isimlerin ve terimlerin Osmanlıca yazılışlarını koleksiyonun sekizinci bölümündeki evraklarda bulmak mümkündür. Osmanlıca evraklarda bulunan bu anahtar kelimeler araştırmacıları Osmanlı Arşivi'nde yüzlerce yeni evrak ve detaylı rapora ulaştırmaktadır. Buna birkaç örnek vermek gerekirse, Lord Granville, Musurus koleksiyonundaki 1871-72 yıllarına ait belgelerde adı geçen önemli bir şahsiyettir. Osmanlı Arşivi'nde de bu dönemde Lord Granville ile Musurus Paşa arasındaki önemli görüşmelerin ayrıntıları, Kuzey Afrika ve Şark Meselesi ile ilgili fikir alışverişlerine dair telgraflar ve "mahrem" olarak kayıtlara geçmiş çok önemli raporlar bulunmaktadır. Koleksiyondaki Rumca, İngilizce ve Fransızca belgelerde, 12. dosyada İngiltere Dışişleri Bakanının adı "Lord Granville" olarak geçmektedir fakat bu isim Osmanlıca resmî evraklarda, Resim 1'de görüldüğü gibi, yazılmaktadır ve Osmanlı Arşivi kataloglarındaki bazı belgelerde bu ismin

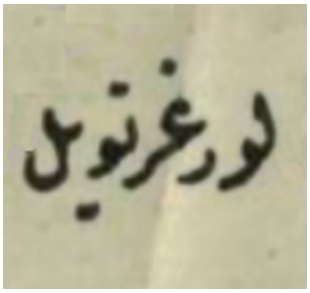

Resim 1

İngilizce okunuşu veya yakın versiyonları kullanılmışsa da Hariciye Fonu'nun pek çok alt fonundaki, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi defterlerindeki ve Yıldız Fonu'ndaki yaklaşık sekiz yüz belgede bu ismin Osmanlıca yazılışı esas alınmıştır.[40]

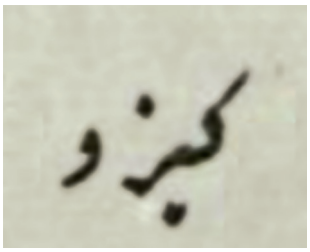

Resim 2

Musurus Koleksiyonu ve Osmanlı arşiv belgelerinde adı geçen başka bir isim de Fransız devlet adamı ve politikacı Guizot'tur. Musurus Koleksiyonu'ndaki 4 numaralı dosyada bulunan 59 numaralı belge, 5 Mayıs 1844 tarihinde Paris'ten gönderilmiştir ve belgede bu isim bilinen hâliyle, Guizot olarak yazılmıştır. Fakat, Osmanlı Arşivi'ndeki 1843 tarihli belgede bu isim, Musurus Koleksiyonu'ndakinden çok farklı bir şekilde, Resim 2'deki gibi, yazıldığından arşiv kataloğunda Osmanlıca yazılış esas alınarak bilgi girişi yapılmıştır. Osmanlı Arşivi'nde bu duruma örnek olarak gösterilebilecek evrak "Fransa Umur-i Ecnebiyye Nazırı" olarak kaydedilen Guizot'un Yunanistan devletinin kurulmasıyla ilgili görüşlerini bildiren bir tahrirattır.[41] Diğer bir örnek ise Musurus Koleksiyonu'ndaki belge dosyalarında adı sıkça geçen Titoff'tur. Koleksiyonun 7 (belge 80, 88, 120, 145), 3 (belge 8) ve 6 (203, 217. 220, 221) numaralı dosyalarında Titoff ile ilgili belgeler 1842 yılından başlamakta ve 1848-1849 döneminde yoğunlaşmaktadır. Osmanlı Arşivi'ndeki fonlar içinde 1848-1849 yılları arasında Titoff ile ilgili belgeleri incelediğimizde, Titoff'un o dönemde Rusya'nın İstanbul elçisi olduğunu, Rusya dışişleri bakanıyla olan pek çok yazışmasının Osmanlıca çevirilerine Osmanlı Arşivi'nden ulaşılabildiğini ve Bâbıali'ye diplomasi ile ilgili raporlar sunduğunu görebiliyoruz. Bununla birlikte Titoff'un dâhil olduğu Rusya, Eflak ve Boğdan, Polonya, Sırbistan, Macaristan, Tuna bölgesi, Yunanistan ve daha pek çok konuda raporlar, yazışmalar, iradeler ve daha pek çok belgeye HR.TO, İ.DUİT, C.HR, İ.MSM gibi fonlarından ulaşabiliyoruz.[42] Osmanlı Arşivi'ndeki bu belgeler dönemin tarihiyle ilgili pek çok konuda detaylı birincil kaynaklara, araştırmaları genişletecek yeni anahtar kelimelere, terimlere, kişi ve yer isimlerine erişilmesine olanak sağlamaktadır.

Arşiv belgelerinin sistematik olarak tasnif edilmiş olması ve araştırmacıları yönlendirecek anahtar kelimelerle özetlenmiş katalogların hazırlanması zahmetli, zor ve zaman alan bir iş olmasına karşın arşivlerde önemli ve daha geniş araştırmaların yapılabilmesi, tecrübeli araştırmacıların yanında yüksek lisans ve doktora öğrencilerinin de arşivlerde çalışabileceği ortamların hazırlanması için büyük önem taşımaktadır. Musurus Koleksiyonu'nun sekizinci bölümündeki Osmanlıca belgeler tasnif edilirken öncelikle belgeler Osmanlı İmparatorluğu (Anadolu, Balkanlar, Ege Adaları ve Afrika), Avusturya-Macaristan, Britanya, Fransa, Yunanistan

40 BOA, Hariciye Nezâreti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO), 52/7; BOA, Hariciye Nezâreti Siyasî Kısmı Belgeleri (HR.SYS), 887/4; BOA, Hariciye Nezâreti Mektûbî Kalemi (HR.MKT), 700/91; BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS.MA.d), 10764; BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y. EE), 138/ 1.

41 ASCS, Musurus Koleksiyonu, 4/59; BOA, Hariciye Nezâreti Londra Sefâreti (HR. SFR. 3), 6/80.

42 BOA, HR.TO, 284/81; BOA, İ. DUİT, 147/28; BOA, HR.TO, 285/14; BOA, HR.TO, 285/27; BOA, C.HR, 94/4662; BOA, İ.MSM, 26/746.

Krallığı, Rusya ve Diplomatik Raporlar olmak üzere yedi ana bölüme ayrılabilir. Araştırmacılara kolaylık sağlamak için, belgelere düşülmüş Hicri ve Rumi tarihler Miladi tarihe çevrilebilir. Böylece araştırmacılar için büyük bir sorun olan Hicri ve Rumi tarihlerin karıştırılması ve belgenin tarihini belirlemede yapılabilecek yanlışlıkların önüne geçilmiş olacaktır. Sekizinci bölümdeki Osmanlıca belgelerin bazıları birkaç satırlık dilekçeler ya da kısa yazışmalardır fakat bazıları da çok detaylı diplomatik raporlardır. Bu sebeple belgeler için hazırlanacak katalog için anahtar kelimeler belirlerken, belgelerin her biri için üç ila on arasında anahtar kelime belirlenmesi bu bölümdeki Osmanlıca belgeler üzerinde tecrübeli araştırmacılar kadar yüksek lisans ve doktora öğrencilerinin de kolaylıkla araştırma yürütmesine imkân verecek, literatüre katkı sağlayacak çalışmaların yapılabilmesi için gerekli zemini hazırlayacaktır.

3. Musurus Koleksiyonu'ndaki Osmanlıca Belgelerden Bir Örnek

Bu bölümde, Musurus Koleksiyonu'ndaki Osmanlıca belgelerden yola çıkarak Osmanlı Arşivi kaynaklarıyla yapılabilecek karşılaştırmalı ve birbirini tamamlayıcı çalışmalara bir örnek vermek istiyoruz. Bu örnekte de görüleceği gibi, koleksiyonun sekizinci bölümündeki tek bir belge bile araştırmacılara pek çok farklı araştırma konusu sunmakta ve Osmanlı Arşivi araştırmalarıyla bu konuları genişletme fırsatı vermektedir.

3.1 İrlanda'da Bir Yerel Gazete Sahibine Nişan Verilmesi

Musurus Koleksiyonu'nun sekizinci bölümünde bulunan ve geniş araştırma projelerinin başlangıç noktası olabilecek yüzlerce evraktan bir tanesi İrlanda'daki bir yerel gazetenin imtiyaz sahibine nişan verilmesi için Musurus Paşa'ya gönderilmiş bir belgedir.[43] Bu belge koleksiyonun sekizinci bölümünde 29b fonunda ikinci dosyanın içindeki 51 numaralı belgedir. Belgenin aslı ve transkripsiyonu Ek 2'de verilmiştir. Belgenin yazıldığı antetli kâğıt ilgili yazının Bâb-ı Âlî, Nezâret-i Celile-i Hariciye, Mektubi-i Hariciye Odası'ndan geldiğini göstermektedir. Belge üzerindeki evrak kayıt numarası "Aded: 115" olarak düşülmüştür. Bu numara, belgenin suretinin ya da özetinin kaydını Osmanlı Arşivi'ndeki aynen kayıt ya da hülasa defterlerinde bulmamıza olanak vermektedir. Belge, "Devletlü Musurus Paşa Hazretlerine" başlığıyla Kostaki Musurus Paşa'ya hitaben yazılmıştır. Bu dönemin belgelerinin çoğunda olduğu gibi bu belgede de hem Hicri hem de Rumi tarih, fî 12 Zilkade sene 1297 ve fî 3 Teşrin-i Evvel 1296, birlikte düşülmüştür. Bu tarihler Miladi olarak 15 Ekim 1880 tarihine denk gelmektedir. İrlanda'nın Eniskilin (Enniskillen) şehrinde basılmakta olan *Fermana Meyil (Fermanagh Mail)* gazetesinin imtiyaz sahibi Tomas Polon'u (Thomas Polson) taltif etmek amacıyla üçüncü rütbeden bir kıta Mecidiye Nişanı verilmesi için Sultan II. Abdülhamid (s. 1876-1909) tarafından bir irade çıkarılmıştır. Bu belgeyi okuduktan sonra bir araştırmacının aklına gelecek ilk soru şüphesiz ki Thomas Polson'a bu nişanın verilmesinin olumlu

43 ASCS, Musurus Koleksiyonu, F29c 2/51.

sonuçları olup olmadığıdır. Bir araştırmacının bu sorunun cevabını bulabilmesi için İrlanda'ya gidip 1880 ve sonrasındaki yerel gazete arşivlerinden *Fermanagh Mail* gazetesinde çıkan yazıları taraması gerekmektedir. Ya da bu konuda araştırma malzemesi ve güvenilir kaynaklara erişebileceğimiz diğer bir önemli adres olan Osmanlı Arşivi'nde bir araştırma yapılması gerekecektir. Musurus Koleksiyonu'ndan aldığımız Osmanlıca belgedeki anahtar kelimeler ve isimlerin bu belgedeki Osmanlıca yazılışlarını dikkate alarak yaptığımız genel bir taramada, sözü edilen İrlanda gazetesi ve sahibine verilecek nişan konusuyla doğrudan ilgili olan dört tane belgeyle karşılaşırız. Bu belgelerden ilki *Fermanagh Mail* gazetesi imtiyaz sahibi Thomas Polson'a nişan verilmesi için sudur olan iradenin yaklaşık on beş gün önce 24 Şevval 1297 tarihinde yazıldığını ve bu tarihin Miladi olarak 29 Eylül 1880 tarihine denk geldiğini gösteren evraktır.[44] Musurus Paşa'ya hitaben yazılmış evrakın tarihinden yaklaşık sekiz ay sonra, 5 Temmuz 1881 tarihli bir belgede gazetenin yayın içeriğini özetleyen bir Osmanlıca çeviri yapılmış, bundan sonra da gazetenin 12 Kanun-i Evvel (Aralık) 1881 tarihli sayısında Fransa'nın Afrika üzerindeki emellerini değerlendiren ayrıntılı makale iki sayfalık bir metin olarak Osmanlıca'ya çevrilmiştir.[45] Bu konuda Osmanlı Arşivi'nde eriştiğimiz son belge 13 Mart 1886 tarihlidir. Bu belgede *Fermanagh Mail* gazetesinde yaymlanan ve Sultan II. Abdülhamid'in (s. 1876-1909) Rumeli ve Mısır konusundaki tutumunu öven bir makalenin çevirisine yer verilmiştir.[46] Hâlen tasnifi devam eden bir arşiv olduğu göz önünde alındığında, gelecekte Osmanlı Arşivi kataloglarında *Fermanagh Mail* gazetesinin yayınları ile ilgili daha fazla belgeye, çevirisi yapılmış haber ve makaleye erişilmesi muhtemeldir. Fakat bu dört belge de işaret etmektedir ki verilen nişan İrlanda'da bir yerel gazetenin, İngiltere'nin ayrılıkçı hareketleri en çok desteklediği bölgeler olan Mısır ve Balkanlar ile ilgili olarak Sultan II. Abdülhamid'in politikalarını öven yayınlar yapılmasını sağlamıştır. Bu konuda İrlanda gazeteleri ve Osmanlı Arşivi'nde yapılacak karşılaştırmalı çalışmalar İrlanda sorununun XIX. ve XX. yüzyılda Osmanlı dış politikasındaki yerini, önemini ve bu konudaki uygulamaların sonuçlarını daha iyi anlamamıza yarayacak kaynakları, yorum ve analizleri literatüre kazandıracaktır.

Musurus Koleksiyonundaki bu birkaç satırlık Osmanlıca belgeden yola çıkarak Osmanlı-İrlanda ilişkileriyle ilgili Osmanlı Arşivi ve diğer kaynaklarda araştırma yaptığımızda çok şaşırtıcı ve büyük bir hikâyeyle karşılaşırız. Osmanlı kaynaklarında İrlanda'nın ismine ve bu ülkeyle ilgili bilgilere rastladığımız, şimdiye kadar tespit edilebilmiş, en erken kaynak XVI. yy. gezgini ve evren bilimcisi (kozmolog) Âşık Mehmed'in "*Menâzırü'l-Avâlim*" adlı eseridir.[47] XVII. yy. gelindiğinde, İrlanda ile ilgili detaylı bilgi veren Osmanlı kaynağı olarak, Gerardus Mercator'un ilk kez 1606'da basılan "*Atlas Minor*" adlı eserinin "*Levâmi u'n-Nûr Fî Zulmet-i Atlas Minor*"

44 BOA, İrade-Hariciye (İ.HR), 282/17483.

45 BOA, HR.TO, 523/65; BOA, Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK. TKM), 4/59.

46 BOA, HR.SFR.3, 321/2.

47 Âşık Mehmed, *Menazırü'l-Avalim (II)*, çev. Mahmut Ak, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007), s. 202.

adıyla yayımlanan çevirsini görüyoruz.[48] Kâtib Çelebi'nin (ö. 1657) Osmanlıca'ya kazandırdığı bu eser aynı zamanda İrlanda'da İngiltere'ye tabi olmayı reddeden ve İngiltere yönetimini tanıyan iki farklı grubun varlığını Osmanlı merkezi otoritesine tanıtan ilk kaynaktır.[49] Modernleşme döneminde Osmanlı merkezi otoritesi Fransa ve İngiltere'nin Balkanlardaki milliyetçilik propagandaları ve Rusya-İngiltere yakınlaşmalarıyla mücadele ederken, İrlanda'daki ayrılıkçı hareketi yakından izlemiş ve Musurus Paşa'nın otuz beş yıllık Londra büyükelçiliği döneminde, hatta sonrasında da, dış politikasına yön verirken İrlanda meselesinden faydalanmıştır. İrlanda'nın adı 1756 tarihli bir Osmanlı Arşivi belgesinde, Avrupa'daki gelişmelerle ilgili haberler yayımlayan Hollanda gazetelerinin Osmanlıca çevirilerinde geçmektedir. Hollanda gazetelerinde çıkan, Fransa'nın İngiltere ve İrlanda'yı işgal etmek için inşa etmeye başladığı çeşitli gemilerle ilgili haberler bölgede olması beklenen önemli askerî müdahalelere işaret etmektedir.[50] Osmanlı arşiv belgelerine göre, 1786 ve 1803 yılları arasında İrlanda ile ilgili gelişmeler Avrupa gazetelerinden yapılan çeviriler, Lord Granville'in mektupları ve dönemin sonuna doğru da İngiltere ve Avusturya'daki Osmanlı elçilerinin raporlarıyla takip edilmektedir.[51] 1803 yılından itibaren İrlanda'daki çatışmalarla Mora'daki gelişmelerin şifreli telgraflarda ve Osmanlıca belgelerde bir arada değerlendirildiği görülmektedir.[52] Fenerli voyvodaların Osmanlıca raporları da bu çok kritik dönemde İrlanda'daki gelişmeler konusunda detaylı bilgiler vermektedir. Boğdan Voyvodası İskerlet'in (Scarlat Callimachi) 11 Rebiü'l-Ahir 1232'de (28 Şubat 1817) gönderdiği detaylı bir raporda "İrlandya namında olan cezire" olarak nitelediği İrlanda'nın İngiltere ile "zaman-ı sâbıktan bu yana" olan mücadelesiyle ilgili güncel bilgiler verilmektedir.[53] Yine 1830-1831 tarihli bir belgede Avrupa'daki gelişmeleri değerlendiren Viyana maslahatgüzarı Yanko Mavroyani'nin detaylı Osmanlıca raporunda, Fransa ve İspanya ile ilgili havadislerden önce İrlanda ve İngiltere arasındaki "Katolik-Luteryan" mücadelesi ile ilgili güncel bilgiler vermesi, Osmanlı merkezî otoritesinin İrlanda'daki durumu dikkatle izlediğini işaret etmektedir.[54] 1843'e gelindiğinde İrlanda meselesi artık tek başına raporlara konu olan bir durumdur.[55] Sultan Abdülmecid (s. 1839-1861) döneminde İrlanda'da meydana gelen kıtlık sırasında yapılan yardım İrlanda-Osmanlı ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası olacaktır.[56] Osmanlı Arşivi belgeleri göstermektedir ki bu dönemde İrlanda meselesi Osmanlı İmparatorluğu

48 Kâtib Çelebi, *Levâmi'u'n-Nûr Fî Zulmet-i Atlas Minor*, çev. Ahmet Üstüner and H. Ahmet Arslantürk (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2017), s. 34b–49a.

49 Murat, R. Şiviloğlu "The Ottoman Empire and the emergence of its 'Irish Question' " *Middle Eastern Studies*, 59/1 (2022), s. 36.

50 BOA, Ali Emiri Sultan Osman III (AE.SOSM.III), 34/2417.

51 BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e), 560/6; BOA, TS.MA.e, 560/47; BOA, HAT, 230/12823; BOA, C.HR., 102/5098; BOA, C.HR., 125/6232.

52 BOA, HAT, 139/5763.

53 BOA, HAT, 1285 /49847.

54 BOA, HAT, 1182/46674.

55 BOA, HR.SFR.3, 4/84; BOA, HR.SFR.3, 5/35.

56 Doğan Kader, Merve, ve Kezban Acar Kaplan, "İrlanda Patates Kıtlığı'nın Osmanlı Basınına Yansımaları (1845-1852)", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 36/2 (2021), s. 497-526.

için sosyo-ekonomik ve kültürel boyutlar kazanmış, iki ülke arasında doğrudan bir etkileşim dönemi başlamıştır.

XIX. yüzyılın başından 1922'de saltanatın kaldırılması ve Osmanlı İmparatorluğu'nun resmen sona ermesine kadar pek çok Osmanlı Arşivi belgesinde İrlanda ve Yunanistan'daki gelişmelerin birlikte değerlendirilmiş olması, Osmanlı merkezî otoritesinin bölgedeki İngiliz politikalarını analiz ederken ve bir sonraki adımı için politikalar geliştirirken İrlanda'daki Katolik-Protestan çekişmesini dikkatle izlediğini göstermektedir. Osmanlı arşiv kaynaklarına göre, 1811-1812 döneminde İngiltere'nin Mora üzerindeki politikaları ve Rusya ile yakınlaşması Osmanlı merkezî otoritesinin gündeminde olmuş, İngiltere'nin Mora'da Osmanlı tebaası arasından paralı asker toplaması konusundaki faaliyetlerin engellenmesi için tedbirler alınmıştır.[57] 1840'lardan 1880'lere değin İngiltere'nin bölgedeki askerî politikalarıyla ilgili haber ve yorumlara yer veren arşiv belgelerinde İrlanda meselesi ve Yunanistan konusundaki gelişmeler bir arada değerlendirilmekte, özellikle bu iki bölgedeki silahlanma konusu dikkat çekmektedir.[58] 1880'ler ve 1890'lara gelindiğinde, İngiltere'nin de Yunanistan ve İrlanda konularını aynı kategoride değerlendirdiğine işaret eden Osmanlıca raporları arşivde görmekte ve bu raporlardan çok ilginç detaylar öğrenmekteyiz. Bu dönemde İngiltere'de politikacıların hem farklı ortamlarda hem de parlamentoda yaptıkları konuşmalarda Girit ve İrlanda meselelerini örnek olarak gösterdiklerini hatta İrlanda'daki Protestanlar ile Girit'teki Müslümanların durumlarını karşılaştırdıklarını işaret eden Osmanlıca belgeler araştırmacılara bu dönemdeki gelişmeler hakkında çok önemli bilgiler sunmaktadır.[59] XX. yüzyılın başına gelindiğinde ise Makedonya Sorunu konusundaki belgelerde yine İrlanda'nın adı geçmekte, bu iki önemli konuda İngiliz gazetesi *Morning Post*'ta çıkan haberler aktarılmaktadır.[60] Bu dönemde Makedonya Sorunu, Yunanistan, Balkan Savaşları ve sonrasındaki gelişmelerle ilgili İstanbul'a önemli raporlar gönderen isimlerden biri de Osman Nizami Paşa'dır. Osmanlı-Yunanistan arasındaki gerginliğin savaşa dönüştüğü bir dönemde Roma Murahhası Osman Nizami Paşa'nın, İngiliz Parlamentosu'nun İrlanda sorununu tartışmak için toplanması ile Yunanistan'ın Avrupa-Amerika ilişkilerini arka arkaya değerlendiren 1921 tarihli raporu; ya da 1922'de Yunanistan başbakanının Avrupa gezisi sırasındaki beyanlarını ve İrlanda meselesi ile ilgili haberleri yine arka arkaya veren basın bülteni Osmanlı İmparatorluğu resmen sona ererken bile Yunanistan ile ilgili konularda İngiliz politikalarına karşı İrlanda'daki ayrılıkçı hareketin hâlâ özel bir öneme sahip olduğuna işaret etmektedir.[61] Böylece, Gennadius Arşivi Musurus Koleksiyonu'ndaki İrlanda ile ilgili bir belgeden yola çıkarak; Osmanlı merkezi otoritesinin İrlanda'daki ayrılıkçı hareketten XVII. yüzyıldan beri haberdar olduğunu, bu

57 BOA, Cevdet Dahiliye (C.DH.), 134/6659; BOA, HAT, 61/41197.

58 BOA, HR.SFR.3, 5/28; BOA, Yıldız Perakende Posta Telgraf Nezâreti Maruzat (Y.PRK.PT), 1/55; BOA, HR.SYS, 48/13.

59 BOA, HR.TO, 63/122; BOA, Yıldız Perakende Evrakı Hariciye (Y.PRK.HR.), 26/26.

60 BOA, HR.SFR.3, 518/19.

61 BOA, HR.SYS, 2310/10; BOA, HR.SYS, 2727/21.

konudaki gelişmeleri dönemlere göre değişen kaynaklardan takip ettiğini ve modern Yunanistan'ın kurulması sürecinde bu meselenin Osmanlı dış politikasında önemli bir malzeme hâline geldiğini Osmanlı arşiv kaynaklarından öğreniyoruz. Musurus Koleksiyonu'ndaki Osmanlıca belgelerden yola çıkacak bir araştırmacı için, XVIII. ve XIX. yüzyılda İrlanda sorunu ve Yunanistan'ın kurulma süreci arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları karşılaştıracak bir çalışma yapmak, hatta bu çalışma için Osmanlı Arşivi, Yunanistan Arşivi ve İngiltere Arşivi'ndeki belgeleri karşılaştırıp yorumlamak, bu alana çok önemli ve orijinal katkılar sağlayacaktır. Bu konuda Musurus Koleksiyonu'ndaki Osmanlıca belgelerin her birinin önemli bir çalışmaya başlamak için büyük bir potansiyel taşıdığı aşikârdır.

Musurus Koleksiyonu'ndaki İrlanda ile ilgili birkaç satırlık Osmanlıca bir belgenin araştırmacıları yönlendirebileceği diğer araştırma konusu da İrlanda ve Osmanlı arasındaki kültürel, ticari ve askerî ilişkilerdir. Osmanlı Arşivi OAR sisteminde bu konuda doğru anahtar kelimelerle yapılacak kısa bir tarama pek çok ilginç belgeye erişmemizi sağlayacaktır. İrlanda asilleri ve halkı ile Osmanlı İmparatorluğu arasında birebir ilişkilerin başladığını gösteren en erken belgelerden bir tanesi Sultan Abdülmecid'in nakdi ve insani yardımından sonra İrlanda asillerinin ve halkının gönderdiği 5 Safer 1265 (31 Aralık 1848) tarihli teşekkürnamedir.[62] Bu tarihten sonra da arşivde Osmanlı ordusunda görev alan ve Osmanlı ülkesini ziyaret eden İrlandalılar ile ilgili pek çok belgeye ulaşmak mümkündür. 1858 yılında Erkan-ı Harb Kaymakamlığı rütbesiyle Şam'da görev yapan ve İrlanda'nın önde gelen ailelerinden birine mensup olan bir askerin terfisine dair Musurus Paşa'nın gönderdiği tahrirat ile ilgili Osmanlıca belge ve 1859-1897 yıllarında Osmanlı ülkesini ziyaret ettiklerinde cami, müze ve tarihi yerleri gezmeleri için müsaade buyrulan İrlanda asilleri ile ilgili belgeler bunlara örnek olarak gösterilebilir.[63] İrlanda ve Osmanlı devletleri arasındaki ilişkilerin gelişmesi kültürel ve sosyo-ekonomik etkileşimi de beraberinde getirmiştir ve Osmanlı Arşivi'nde bu etkileşim ile ilgili birbirinden ilginç belgeler bulunmaktadır. Bu belgelerden bir tanesi Sultan Abdülaziz'in (s. 1861-1876) 1866 yılında istediği ve içinde İrlanda müziklerinin de olduğu müzik seçkisidir.[64] Ayrıca 1892'de padişah için satın alınan bir çift İrlanda köpeğinin İstanbul'a gönderildiğine dair belge ve 1901 yılında toplamda yirmi dört çift olan keklik ve farklı türlerdeki sülünlerin İrlanda'dan satın alınması ile ilgili evraklar Osmanlı sarayında İrlanda müziği, kültürü ve doğasına karşı olan ilgiyi gözler önüne sermektedir.[65] Bunlara karşılık, İrlanda'nın da Osmanlı ülkesini ve kültürünü tanımak için adımlar attığı görülmektedir. 1906 tarihli Osmanlıca bir belge Dublin Müzesi müdürlüğünün Osmanlı Posta ve Telgraf Nezâreti'nden bir Osmanlı posta pulları koleksiyonu talep ettiğini göstermektedir.[66] Gennadius

62 BOA, Millî Emlak (MİL. E.), 1/1.

63 BOA, HR.MKT, 251/1; BOA, HR.MKT, 291/96; BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO), 1052/78850.

64 BOA, HR.SFR.3, 117/55.

65 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik (Y.PRK.EŞA), 17/34; BOA, Y.PRK. EŞA, 39/37.

66 BOA, HR.SFR.3, 570/5.

Kütüphanesi Musurus Koleksiyonu'ndaki tek bir Osmanlıca belgeden yola çıkarak Osmanlı İmparatorluğu ve İrlanda arasındaki kültürel alışveriş ve etkileşimlerin izlerini Osmanlı, İngiltere ve İrlanda arşivlerinde araştıracak bir kültür tarihçisinin ortaya çıkaracağı bilgiler şüphesiz ki bu alana büyük bir katkı sağlayacaktır.

Osmanlı-İrlanda ilişkileri üzerine çalışan bir araştırmacının Osmanlı arşiv belgelerini incelerken gün ışığına çıkaracağı diğer bir önemli konu da iki ülkenin ekonomi ve iş gücü hareketliliği alanlarındaki ilginç etkileşimdir. İrlanda ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ekonomik ilişkilerin temeli olan kurum şüphesiz ki şehbenderliklerdir. Osmanlı Arşivi'nde bulunan 1879 tarihli bir belge İngiltere ve İrlanda'daki Osmanlı konsoloslarının isimleri, meslekleri, görev yaptıkları şehirler ve daha pek çok konuda önemli bilgiler veren bir kaynaktır.[67] Ayrıca, Osmanlı Arşivi'ndeki evraklar başkent Dublin'in yanı sıra İrlanda'nın Limerick, Cork, Douglas gibi şehirlerinde 1850'lerin başından beri Osmanlı şehbenderlikleri bulunduğunu belgelemekte ve XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iki ülke arasındaki sosyo-ekonomik etkileşimin ölçeği hakkında fikir vermektedir.[68] 1880'lerde Belfast'taki bir fabrikada üretilen kumaş ile ilgili bilgiler, 1908'de İrlanda'da toplanan İrlanda sanayii hakkındaki konferansa katılacak Osmanlı delegesinin tayini ve 1911'de Londra sefaretinden gönderilen İrlanda'nın ihraç ürünleri hakkındaki bilgiler, bu konuların o dönemde devletin gündemini meşgul ettiğini göstermektedir.[69] Diğer bir ilginç evrak ise İrlanda'dan Osmanlı ülkesine doğru bir işgücü hareketliliği olduğunu göstermektedir. 1901 tarihli bu belge Eskişehir'de şimendifer makinisti olarak çalışan ve babası Dublin şehri ahalisinden olan Selanik doğumlu bir kişinin Osmanlı tabiiyetine geçmek istediğini belirten dilekçesinin işleme alınması ve İngiltere Sefareti'ne bu sebeple bir kıta nota gönderilmesi için yazılmış olan emirdir.[70]

İrlanda ile ilgili Osmanlıca bir belgenin de gösterdiği gibi Musurus Koleksiyonu'nda bulunan sınırlı sayıdaki Osmanlıca belge tecrübeli araştırmacılar kadar genç araştırmacılara da arşivlerde kaybolmadan bu alana katkı sağlayabilecek çalışmalar yapma şansı sunmaktadır.

Sonuç

Gennadius Kütüphanesi'ndeki Osmanlı dönemi belge koleksiyonları Avrupa tarihi, Balkan tarihi, Osmanlı modernleşme tarihi, kadın çalışmaları, eğitim tarihi, nüfus hareketleri ve göç, bölgesel adli vakalar, yerel ve bölgesel askerî sistemin dönüşümü ve daha pek çok konuda yürütülebilecek yüzlerce ilginç araştırmanın başlıklarını içinde barındırmaktadır. Ali Paşa Koleksiyonu ve Musurus Koleksiyonu orijinal araştırma konuları bulmak ve bu konuları geniş projelere dönüştürmek için tarihçilere önemli birincil kaynaklar sunmaktadır. Makalemizde örnek olarak verdiğimiz Ali Paşa Koleksiyonu, Musurus Koleksiyonu ve Osmanlı Arşivi belgeleri

67 BOA, HR.SFR.3, 271/14.

68 BOA, HR.MKT, 49/75; BOA, İ.HR, 237/14083; İ.HR, 353/30; BOA, BEO, 2485/186371.

69 BOA, HR.SFR.3, 285/55; BOA, Hariciye Nezâreti İdare Evrakı (HR.İD), 2115/76; BOA, HR.SFR.3, 729/70.

70 BOA, Hariciye Nezâreti, Tahrirat-ı Hariciye Odası (HR. TH) 257/72.

de bu konuya dikkat çekmekte, bu kaynakların etkin ve karşılaştırmalı olarak kullanılmasının tarih ve kültür çalışmaları literatürüne önemli katkılar yapabileceğine işaret etmektedir. Gennadius Kütüphanesi Arşivi'nde başlayan bir araştırma için, Musurus koleksiyonundaki Rumca, Fransızca, İngilizce vb. dillerdeki kişisel belgeler ve Osmanlıca evraklar birbirini tamamlayan kaynaklardır. Musurus Koleksiyonu'ndaki Osmanlıca belgeler, koleksiyonun diğer bölümlerindeki belgelerde bahsedilen olayların resmî süreçleriyle birlikte pek çok tartışma ve görüşmeler sonrasında gerçekleşen ve gerçekleşmeyen yönlerini ortaya koyan belgelerdir. Bu sebeple bu koleksiyondaki Osmanlıca belgeler, koleksiyonun diğer bölümlerindeki kişisel belgeleri açıklayacak ve daha iyi anlaşılmasını sağlayacak olan önemli kaynaklardır, fakat bu kaynaklar konusunda araştırmacıları yönlendirecek bir katalog olmaması koleksiyonun bölümleri arasında karşılaştırmalı çalışmalar yapılmasını güçleştirmektedir. Musurus Koleksiyonu'ndaki Osmanlıca belgelerin sistematik olarak tasnif edilmesi, bu koleksiyonun diğer bölümlerindeki belgelerde farklı dillerde, farklı yazılış ve okunuşlarda verilmiş olan isimleri, terimleri ve daha pek çok anahtar kelimeyi içeren belgelere Osmanlı Arşivi'nden ulaşılabilmesine imkân sağlayacaktır. Böylece, Musurus Koleksiyonu'nun diğer bölümlerindeki belgelerin içerikleri tam olarak analiz edilebilecek ve olayların hikâyeleri baştan sona tam olarak yazılabilecektir. Bu nedenle Gennadius Kütüphanesi koleksiyonlarındaki Osmanlıca belgelerin ve farklı dillerdeki evrakların üzerine düşülen Osmanlıca notların etkin olarak kullanılmasını sağlayacak çalışmalarının yapılması büyük önem arz etmektedir.

Bu makalede incelediğimiz Gennadius Kütüphanesi koleksiyonları içindeki Osmanlıca belgeler göstermektedir ki hem Ali Paşa ve Musurus Koleksiyonu'nun bölümlerindeki binlerce belgenin içinde hem de Osmanlı Arşivi gibi yüz milyon evrak barındıran bir imparatorluk arşivinde ne aradığını bilerek, olayların tarihleriyle ilgili kesin bilgi sahibi ve gerekli anahtar kelimeleri belirlemiş olarak araştırma yapabilmek bir tarihçi için büyük bir fırsattır ve Gennadius Kütüphanesi koleksiyonlarında bulunan sınırlı sayıdaki Osmanlıca belge ve belgelerin üzerindeki Osmanlıca notlar tarihçilere bu fırsatı sunmaktadır.

EXTENDED ABSTRACT

The Gennadius Library is a specialized research library in Greece and among the archival collections in the library, Ali Pasha and Konstantinos Mousouros archives include diplomatic reports, state and personal documents, reports on crimes and criminal cases, letters, petitions, and short information notes in Ottoman Turkish. This study will introduce these sources in Ali Pasha and Konstantinos Mousouros archives respectively and analyze selected documents in these collections, which are interesting examples underlining that these sources in Ottoman Turkish are truly significant to the history of Europe in the 19th century. Among these collections, the personal archive of the Ottoman diplomat and statesman Konstantinos Mousouros including almost eight hundred documents in Ottoman Turkish has an important potential for comparative analysis of the Ottoman-era collections in the Gennadius Library with the sources in the Ottoman Archive. Konstantinos Mousouros, one of the key figures of the diplomatic history of Europe, was at the center of the Ottoman

Empire's relations with Austria-Hungary, Britain, France, Greece, and Russia in the 19th century. His personal archive, including letters, correspondences, reports, working papers, photographs, sketches, and state papers is an important source for the history of the long nineteenth century in Europe and in the Ottoman Empire. There are eight sections in the Mousouros Archive of the Gennadius Library, consisting of documents in English, French, Greek, and Ottoman Turkish. The scope and content of sections 1 to section 7 are provided in the online catalog of the archive in the Gennadius Library's webpage. Section 8 (Folders 29a, 29b, and 29c) consists of approximately eight hundred state documents, described in the online catalog as "written in old Turkish", concerning aspects of diplomatic relations among the empires and states in Europe, but the contents of the documents in this section of the online catalog are not described. Some of these state documents in Ottoman Turkish are diplomatic reports outlining, in a few pages, the issues among Austria-Hungary, Britain, France, Greece, Ottoman Empire and Russia, with key words, terms, names and dates, which are good sources for the diplomatic history of Europe in the critical periods of the 19th century. The last section of Konstantinos Mousouros collection, Section 8, includes not only state documents, but also letters, petitions and personal documents of people such as university students, women, citizens of the Ottoman Empire and other states in Europe, which are thus original sources for studies of diplomatic and socio-economic history in the 19th century. Although the personal papers and the state documents are complementary sections of the Konstantinos Mousouros Archive that should be studied comparatively, it is difficult to assess these papers in Section 8 without a catalog to guide the researcher. In 2023, while carrying out research in the Gennadius Library, I examined these documents in Ottoman Turkish that provide a glance into the diplomatic and socio-economic history in the 19th century from Ottoman perspectives. A systematic catalogue prepared for these documents in Section 8 would allow researchers to conduct comparative studies with the other sections of this important collection and the sources in the Ottoman Archive in Istanbul. For this purpose, the state documents would be categorized in eight files entitled Austria-Hungary, Britain, France, Greece, Ottoman Empire (Asia Minor, the Balkans, Africa and the Aegean Islands), Russia and diplomatic reports. For ease of use, the Islamic and Rumi dates in the documents could also be provided as dates in the Gregorian calendar, and the documents in these eight files would be ordered chronologically. Lastly, from three to ten keywords describing the content of each document would be part of the catalog. In this way, content of the documents in the other sections of the Konstantinos Mousouros Collection can be thoroughly analyzed and different aspects of the stories in this important era can be written properly. These sources in Ottoman Turkish, in Ali Pasha and Konstantinos Mousouros collections, include the titles of numerous research projects on the history of the Ottoman Empire, Europe, the Balkans, women, education, demographic movements, local crimes and criminals, transformation of local and regional military systems, and more, in the 19th century. These primary sources in Ottoman Turkish would provide researchers, as well as graduate students, excellent opportunities to explore original research topics in Ali Pasha and Konstantinos Mousouros collections.

Archives are a great mass of documents and detailed information if a researcher does not know what to look for. This study indicates that the documents in Ottoman Turkish would help to better understand the contents of sources in the Ottoman-era collections of the Gennadius Library. Also, these documents are crucially important for broader studies by historians that would begin in the Gennadius Library in Athens and end in the Ottoman Archives in Istanbul.

Kaynakça

A-Arşivler

American School of Classical Studies (ASCS)

ASCS, Arşivler, Ali Paşa Koleksiyonu, 100/29.

ASCS, Arşivler, Musurus Koleksiyonu, 4/59.

ASCS, Musurus Koleksiyonu, F29c 2/51.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri Osman III (AE.SOSM.III), 34/2417.

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 1052/78850, 2485/186371.

Cevdet Dahiliye (C.DH.), 134/6659.

Cevdet Hariciye (C.HR), 94/4662, 102/5098, 106/5267, 106/5267, 125/6232.

Hatt-ı Hümâyûn (HAT), 61/41197, 86/3501, 139/5780, 151/6382, 226/12585, 230/12823, 253/14383, 851/38157, 1285 /49847.

Hariciye Nezâreti İdare Evrakı (HR.İD), 2115/76.

Hariciye Nezâreti Mektubi Kalemi (HR.MKT), 49/75.

Hariciye Nezâreti Mektûbî Kalemi (HR.MKT), 251/1, 291/96, 700/9.

Hariciye Nezâreti Sefaretler 3 (HR. SFR3), 4/84, 5/28, 5/35, 6/80, 117/55, 271/14, 285/55, 321/2, 518/19, 570/5, 729/70.

Hariciye Siyasî Kalemi Belgeleri (HR.SYS), 48/13, 887/4, 2310/10, 2727/21.

Hariciye Nezâreti, Tahrirat-ı Hariciye Odası (HR.TH), 257/72.

Hariciye Nezâreti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO), 52/7, 63/122, 63/122, 284/81, 285/14, 285/27, 523/65.

İrade-Hariciye (İ.HR), 237/1408, 282/17483, 353/30

İrade Dosya Usulü (İ.DUİT), 147/28.

İrade Mesail-i Mühimme (İ. MSM), 26/746.

Millî Emlak (MİL. E.), 1/1.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS.MA.d), 10764.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e), 560/6, 560/47.

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE), 138/ 1.

Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik (Y.PRK.EŞA), 17/34, 39/37.

Yıldız Perakende Evrakı Hariciye (Y.PRK.HR), 26/26.

Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM), 4/59.

Yıldız Perakende Posta Telgraf Nezâreti Maruzatı (Y.PRK.PT), 1/55.

B-Diğer Kaynaklar

Âşık Mehmed: *Menâzırü'l-Avâlim (I-III)*, çev. Mahmut Ak, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007

Beydilli, Kemal: "Tepedelenli Ali Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), 2011, XL, 476-479.

Daleziou, Eleftheria: "Adjuster and Negotiator": Bert Hodge Hill and the Greek Refugee Crisis, 1918–1928", *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 82/1 (2013), 49-65.

Grozdanovski, Jovica, "Αρχείο Αλή Πασά Συλλογής Χώτζη Γενναδείου Βιβλιοθήκης της Αμερικανικής Σχολής Αθηνών. Τόμος Δ' (Εισαγωγή-Ευρετήρια-Γλωσσάρι). Έκδοση-Σχολιασμός-Ευρετήρια: Βασίλης Παναγιωτόπουλος, με τη συνεργασία; των: Δημήτρη Δημητρόπουλου και Παναγιώτη Μιχαηλάρη. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, 2009; Αρχείο Αλή Πασά Συλλογής Ι. Χώτζη Γενικών Αρχείων του Κράτους και Μουσείου Μπενάκη. Τόμος Ε΄ (1792- 1820). Έκδοση-Σχολιασμός-Ευρετήρια: Βασίλης Παναγιωτόπουλος, με τη συνεργασία των: Δημήτρη Δημητρόπουλου, Παναγιώτη Μιχαηλάρη. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, 2018", *Patrimonium.MK : Periodical for Cultural Heritage - Monuments, Restoration, Museums* 15/6 (2022), 397-400.

Güner, Selda: "Londra'da Bir Memlûk Beyi: Muhammed Bey Elfî (Ekim-Aralık 1803)", *Gazi Akademik Bakış* 9/17 (2015), 41-69.

https://ascsa.edu.gr/research/gennadius-library/about-us [Erişim tarihi 17.06.2024]

https://ascsa.edu.gr/research/gennadius-library/about-us/history [Erişim tarihi 17.06.2024]

https://www.ascsa.edu.gr/news/newsDetails/the-ali-pasha-papers-published [Erişim tarihi: 19.06.2024]

https://www.ascsa.edu.gr/index.php/archives/konstantinos-mousouros-papers [Erişim tarihi: 11.07.2024]

https://mapoe.stanford.edu/sources-methods/ali-pasha-archive [Erişim tarihi: 19.06.2024]

Kader, Merve, D. ve Kezban A. Kaplan: "İrlanda Patates Kıtlığı'nın Osmanlı Basınına Yansımaları (1845-1852)", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 36/2 (2021), 497-526.

Kâtib Çelebi: *Levâmi'u'n-Nûr Fî Zulmet-i Atlas Minor*, çev. Ahmet Üstüner and H. Ahmet Arslantürk, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2017.

Kuneralp, Sinan: "Bir Osmanlı Diplomatı Kostaki Musurus Paşa (1807– 1891)", *Belleten*, 3(1970), 421–35.

Kuneralp, Sinan: *Les Musurus Une Famille De Diplomates Ottomans Lettres Et Documents (1852-1910)*, İstanbul: ISIS Yayınları, 2015.

Kuneralp, Sinan: *The Ottoman Empire and Its Neighbours V Official Correspondance of Constantine Musurus First Ottoman Diplomatic Representative in Athens 1840-1848*, İstanbul: ISIS Yayınları, 2024.

Kuneralp, Sinan: *The Ottoman Empire and Its Neighbours V Official Correspondance of Constantine Musurus First Ottoman Diplomatic Representative in Vienna 1849-1850*, İstanbul: ISIS Yayınları, 2024.

La Turquie, 12 Şubat 1891, 34/ 2.

Mead, Edwin D: "Washington and the Peace Treaty", *Advocate of Peace Through Justice*, 88/6 (1926), 336-338.

Miller William: "Additions to Modern Greek History in the "Gennadeion", *The Journal of Modern History*, 9/1 (1937) pp. 56-63.

Panayiotopoulos, Vassilis ve D. Dimitropoulos ve P. Michailaris: Αρχείο Αλή Πασά, Συλλογή Χότζη, Γενναδείου Βιβλιοθήκης. Τόμος Α'., Atina: Institute of Modern Greek Research of the National Research Foundation, 2007.

Panayiotopoulos, Vassilis, ve D. Dimitropoulos ve P. Michailaris: Αρχείο Αλή Πασά, Συλλογή Χότζη, Γενναδείου Βιβλιοθήκης. Τόμος Β'., Atina: Institute of Modern Greek Research of the National Research Foundation, 2007.

Panayiotopoulos, Vassilis ve D. Dimitropoulos ve P. Michailaris: Αρχείο Αλή Πασά, Συλλογή Χότζη, Γενναδείου Βιβλιοθήκης. Τόμος Γ'., Atina: Institute of Modern Greek Research of the National Research Foundation, 2007.

Panayiotopoulos, Vassilis ve D. Dimitropoulos ve P. Michailaris: Αρχείο Αλή Πασά, Συλλογή Χότζη, Γενναδείου Βιβλιοθήκης. Τόμος Δ'., Atina: Institute of Modern Greek Research of the National Research Foundation, 2007.

Panayiotopoulos, Vassilis ve D. Dimitropoulos ve P. Michailaris, Αρχείο Αλή Πασά Συλλογής Ι. Χώτζη, Γενικών Αρχείων του Κράτους και Μουσείου Μπενάκη, Τόμος Ε΄ (1792-1820), Έκδοση-Σχολιασμός-Ευρετήρια, Atina: National Research Foundation – Historical Research Institute, 2018.

Philliou, Cristine: "The Paradox of Perceptions: Interpreting the Ottoman Past through the National Present", *Middle Eastern Studies*, 44/5 (2013), s. 661-675.

Sabah, 15 Şubat 1891, 529/ 2.

Smith, Lucy E: "The Dedication of the Gennadius Library", *The American Magazine of Art* 17/ 7 (1926), 346-347.

Sturdza Mihail D.: *Dictionnaire Historique et Genealogique des Grandes Familles de Grece d´Albanie et Constantinople*, Paris, 1999.

Şafak, Nurdan: *Bir Tanzimat Diplomatı Kostaki Musurus Paşa (1807-1891)*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Şiviloğlu, R. Murat: "The Ottoman Empire and the emergence of its 'Irish Question' " *Middle Eastern Studies*, 59/1 (2022), 35-53.

The Classical Association of the Middle West and South, Inc. (CAMWS), "The Gennadius Library and the American School in Athens", *The Classical Journal* 18/2 (1922), 71-72.

The University of Chicago Press "The Dedication of the Gennadeion at Athens", *American Journal of Archaeology* 30/ 2 (1926), 203-204.

Walton, Francis R: "Gennadeion Notes, II: Incunabula in the Gennadius Library", *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 32/2 (1963), 209-212.

Weber, Shirley H.: *Voyages and travels in the Near East made during the 19 century; being a part of a larger catalogue of works on geography, cartography, voyages and travels, in the Gennadius Library in Athens*, Princeton: American School of Classical Studies at Athens, 1952.

Weber, Shirley H.: *Voyages and travels in Greece, the Near East and adjacent regions, made previous to the year 1801; being a part of a larger catalogue of works on geography, cartography, voyages and travels, in the Gennadius Library in Athens*, Princeton: American School of Classical Studies at Athens, 1953.

Woodward, A. M: "Voyages and Travels in the Near East Made during the XIX Century: Being Part of a Larger Catalogue of Works on Geography, Cartography, Voyages and Travels, in the Gennadius Library, Athens by Shirley Howard Weber", *The Journal of Hellenic Studies*, 74 (1954), 235-236.

Woodward, A. M: "Voyages and Travels in Greece, the Near East and Adjacent Regions Made Previous to the Year 1801 (Catalogues of the Gennadius Library, II) by S. H. Weber", *The Journal of Hellenic Studies*, 75 (1955), 205-206.

Yaycıoğlu, Ali ve Antonis Hadjikyriacou ve Fatma Öncel ve Erik Steiner ve Petros Kastrinakis: "Mapping Ottoman Epirus (MapOE, https://mapoe.stanford.edu/)", *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 9/2 (2022), 145-152

EKLER

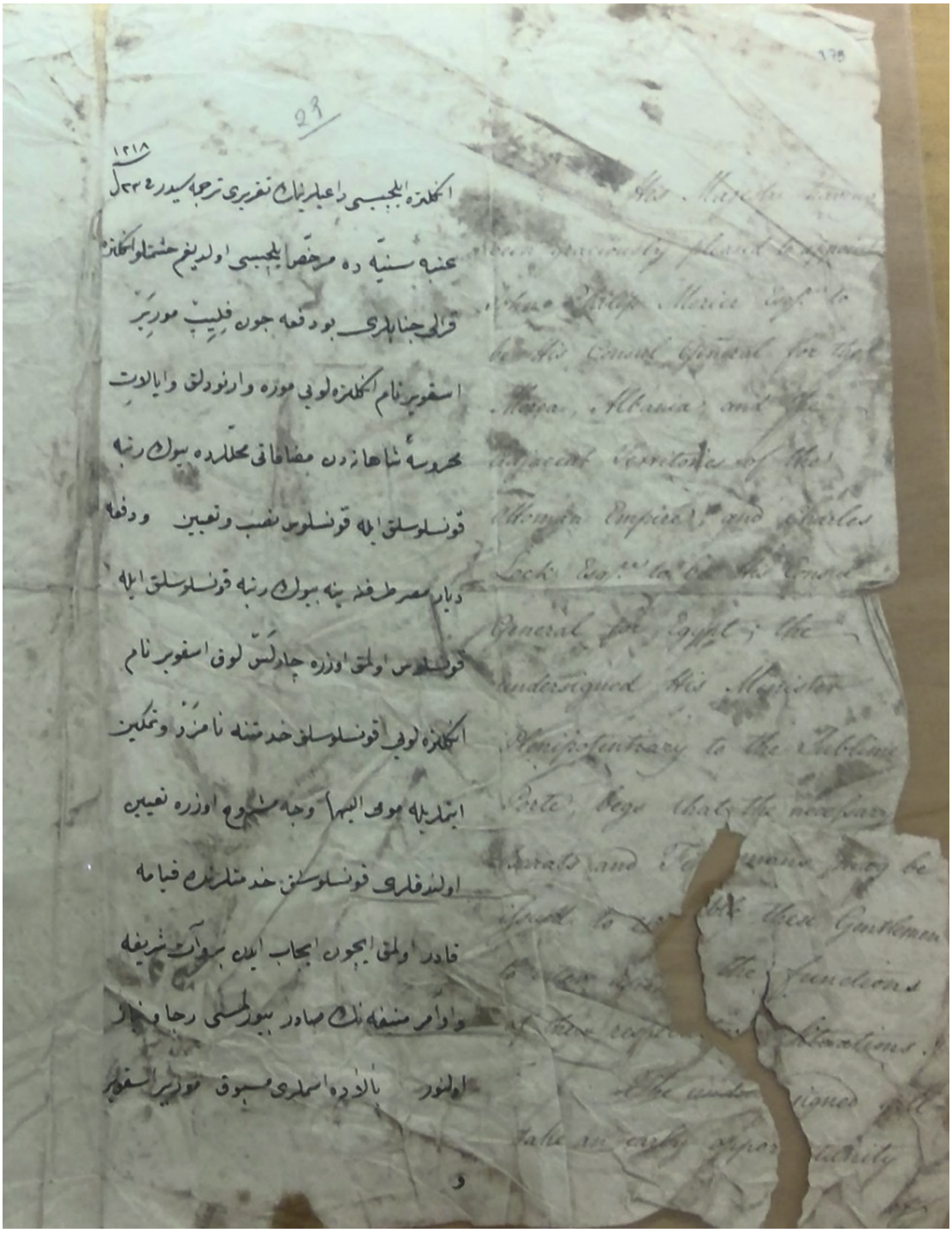

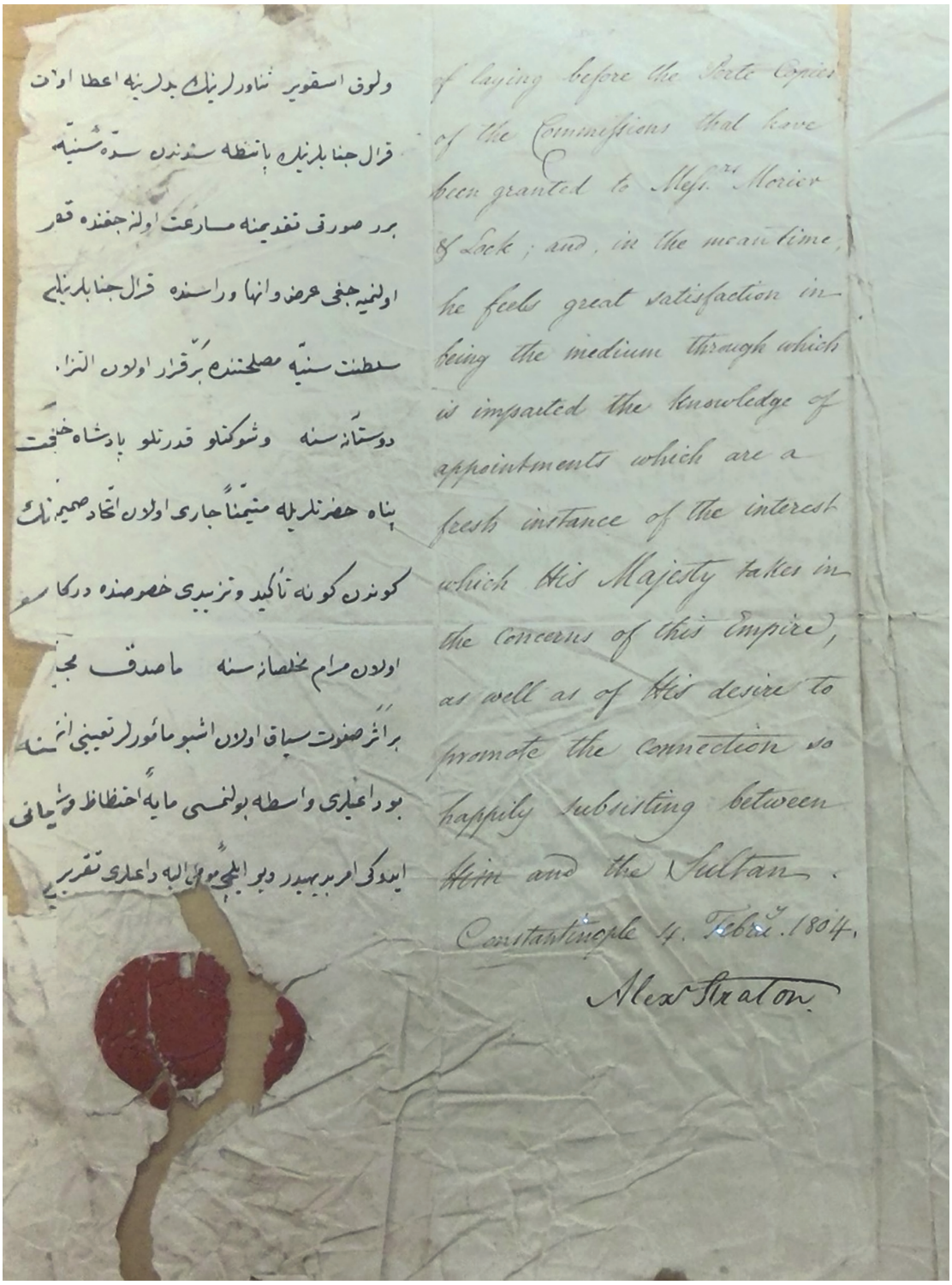

of laying before the Porte Copies of the Commissions that have been granted to Messrs. Morier & Lock; and, in the meantime, he feels great satisfaction in being the medium through which is imparted the knowledge of appointments which are a fresh instance of the interest which His Majesty takes in the concerns of this Empire, as well as of His desire to promote the connection so happily subsisting between Him and the Sultan.

Constantinople 4. Febr.y 1804.

Alex.r Straton

Ek 1: ***Gennadius Kütüphanesi Ali Paşa Koleksiyonu'ndaki 100/29 numaralı belge***

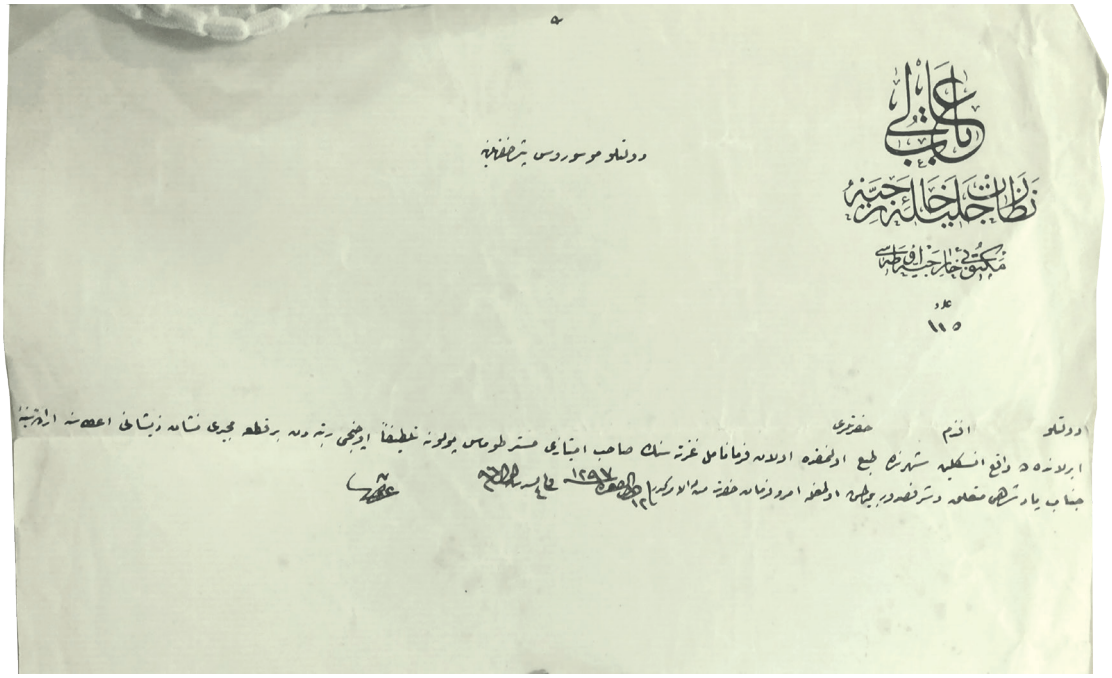

Ek 2: ***İrlanda'da yerel bir gazete sahibine nişan verilmesi konusundaki belge***

Bihi

Bâb-ı Âli
Nezâret-i Celile-i Hariciye
Mektûbî-i Hâriciye Odası
Aded: 115

Devletlü Musurus Paşa Hazretlerine

Devletlü Efendim Hazretleri,

İrlanda'da vaki Eniskilin (Enniskillen) şehrinde tab‘ olunmakta olan *Fermana Meyil* (*Fermanagh Mail*) gazetesinin sahib-i imtiyazı Mistır Tomas Polon'a (Thomas Polson) taltifen üçüncü rütbeden bir kıt‘a Mecidî Nişan-ı zişanı îtasına irade-i seniyye-i cenab-ı padişahi müteallik ve şeref-sudur olmağla emr ü ferman hazret-i men-lehü'l-emrindir. Fî 12 Zilkade sene 1297 ve fî 3 Teşrin-i Evvel [12]96.

Bende
Abdullah?

Arşivlerin Tarihî ve Felsefi Bağlamını Jacques Derrida Üzerinden Okumak*

Reading the Historical and Philosophical Context of Archives through Jacques Derrida

HÜSEYİN HİLMİ ALADAĞ**

*There is no archive without a place of consignation, without a technique of repetition, and without a certain exteriority. No archive without outside.****

Jacques Derrida

öz

Bu makale, arşiv kavramının tarihî ve felsefi bağlamını Jacques Derrida'nın arşivlere dair yaklaşımlarını merkeze alarak incelemektedir. Derrida en temelde; arşivlerin sadece tarihin tarafsız kayıtlarını içeren bir organizasyon olmayıp, tarihsel bilginin öncelenmesi, seçilmesi, düzenlenmesi ve dışta tutulması gibi birbirini etkileyen süreçleri yansıtan karmaşık ve ideolojik bir yapı olduğunu belirtmiştir. Derrida; 1996 yılında yayımlanan *Archive Fever: A Freudian Impression* adlı eserinde arşivlerin muhtevasında "içerilmenin" ve "dışta tutulmanın" "sessizliklerin" ve "bastırılmış anlatıların" açığa çıkarılmayı bekleyen gizil unsurlar olduğunu ve bu unsurların keşfedilmeleri ve yeniden bir okumaya tabi tutulmaları vesilesiyle tarihî hadiselerin gölgede kalan yönlerinin açığa çıkarılabileceğini vurgulamıştır. Derrida arşivlerin ontolojisinde sadece "hatırlamanın" değil aynı zamanda "unutmanın" da içkin olduğunu iddia etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arşiv, Derrida, Yapısöküm, Fenomenoloji.

* Makale geliş tarihi: 13 Ekim 2024, kabul tarihi: 5 Aralık 2024, araştırma makalesi.

** Dr. Öğr. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, KSBBF, Osmaniye/Türkiye, hilmialadag@osmaniye.edu.tr, ORCID

*** Makalenin özüne dair önemli ipuçları taşıdığı düşünülerek incelemenin hemen en başında yer verilen Derrida'nın bu cümleleri anlama sadık kalmaya dikkat edilerek şöyle tercüme edilebilir: "*Her arşiv, bir kayıt alanına, bir tekrar etme yöntemine ve belirli bir dışsallığa ihtiyaç duyar. Arşiv, bir 'dışarısı' olmadan var olamaz.*" Jacques Derrida, *Archive Fever: A Freudian Impression*, *Diacritics*, Summer, 1995, Vol. 25, No. 2 (Summer, 1995), s. 14. Derrida, "arşiv" kavramının ontolojisine dair önemli bir felsefi tartışma yapmaktadır. Temelde mesele şu biçimde şerh edilebilir: Kaydedilme Yeri ("*Place of Consignation*"): Bir arşiv, bilgilerin, belgelerin ya da hatıraların kaydedildiği, saklandığı ve düzenlendiği fiziksel, dijital ya da metaforik bir yer gerektirir.

ABSTRACT

This paper examines the historical and philosophical context of the concept of archives, focusing on Jacques Derrida's approaches to archives. Derrida fundamentally argued that archives are not merely neutral repositories of historical records, but rather complex and ideological structures that reflect interrelated processes such as the prioritization, selection, organization, and exclusion of historical knowledge. In his 1996 work *Archive Fever: A Freudian Impression*, Derrida emphasized that within the content of archives lie latent elements of "inclusion" and "exclusion," "silences," and "repressed narratives," which await discovery and reinterpretation. He argued that through the uncovering and rereading of these elements, the obscured aspects of historical events can be revealed. Derrida also contended that the ontology of archives encompasses not only "remembering" but also "forgetting," both of which are intrinsic to their nature.

Key words: Archive, Derrida, Deconstruction, Phenomenology.

Giriş

Bu çalışmada; arşiv ve arşivcilik üzerine tekrara düşmemek maksadıyla retrospektif ve deskriptif unsurlara özellikle yer verilmeyecektir. Makalenin sınırlılıklarını gözeterek bilhassa Derrida'nın arşivler üzerine ontolojik ve epistemolojik yaklaşımları mücmel, muhtasar ve özlü bir biçimde incelenmeye gayret edilecektir. Zira Derrida'nın "arşiv" kavramını neredeyse en geniş manada kullanan düşünürlerden olduğu hesaba katıldığında; bu çalışmanın limitlerini tayin ederken onun arşivlerin ontolojik ve epistemolojik bağlamından nihai olarak yapmış olduğu çıkarımlar üzerinde durulacaktır.

Jacques Derrida[1], *Archive Fever: A Freudian Impression*[2] adlı eserinde, arşiv mefhumunu yalnızca somut belgeler üzerinden tartışılamayacak, çok daha derin bir felsefî düzlemde incelenmesi gereken bir fenomen olarak ele almıştır. Derrida'nın bu çalışması; hermenötik yöntemin odağa yerleştirildiği "arşiv" mefhumu üzerine "anlama" ve "anlamlandırma" ameliyelerinin başat unsurlar olarak kurgulandığı önemli bir metindir.[3] Derrida, arşiv mefhumunu sadece geçmişi aktaran ve koruyan bir yapı olarak görmek yerine; arşivlerin toplumsal, psikolojik ve kültürel etkilerini yapısöküm tekniğiyle incelemeyi teklif etmiştir. Bu bağlamda arşivler, bireyin ve toplumun hafızasını şekillendirirken "hatırlama ve unutma"

Bu yer, bilgiyi korumanın ve erişilebilir kılmanın temel koşuludur. Tekrar Tekniği (*"Technique of Repetition"*): Arşivin varlığı, bilgilerin veya belgelerin yeniden kullanılabilir, tekrar edilebilir ya da iletilebilir olmasına bağlıdır. Arşivlenmiş bir şeyin anlamı, yalnızca saklanmakla değil; aynı zamanda gelecekte geri çağrılabilir ve yeniden üretilebilir olmasıyla şekillenir. Belirli Bir Dışsallık (*"Exteriority"*): Arşiv, sadece içsel bir süreç değildir; dış dünyayla mutlak bir ilişki gerektirir. Dışsallık, arşivin bir bağlamda var olması, başka kişiler, olaylar ya da ortamlarla bağlantılı olması anlamına gelir. "*No archive without outside*" ifadesiyle, Derrida, bir arşivin her zaman kendi dışında bir şeye gönderme yaptığını veya kendi dışındaki bir bağlama açık olduğunu vurgular. Derrida burada, bir arşivin sadece fiziksel bir depo değil, aynı zamanda anlamların, hafızanın ve tarihin dinamik bir yapısı olduğunu ima etmiştir. Bir arşiv, içerdiği şeyleri korurken aynı zamanda onları yeniden yorumlama, dönüştürme ve yeniden inşa etme potansiyeline de sahiptir. Dolayısıyla, arşiv hem içeride saklama ve düzenleme ile hem de dışarıda iletişim ve bağlam ile var olan bir yapıdır. Dolayısıyla bu yaklaşım esasen Derrida'nın "arşiv"i statik bir şey olarak değil de sürekli dönüşen, bağlamla şekillenen ve yeniden anlam üreten bir yapı olarak ele aldığını göstermektedir.

mekanizmalarını etkileyen yapılardır.[4] Dolayısıyla arşivler; hangi tarihsel hadiselerin muhafaza edileceğine, hangilerinin ise unutulacağına tesiri olan bir ontolojik bulunuş arz etmektedir. Bu bakımdan, Derrida için arşiv mefhumu, bireysel ve toplumsal hafızanın şekillendirilmesi ve tarih yazım arasındaki ilişkide kilit bir rol oynamakta ve derin politik yükler taşımaktadır. Jacques Derrida'nın *Specters of Marx*[5] adlı eserinde de arşiv belgeleriyle nasıl "konuşulduğu", geçmişin nasıl "hatırlandığı" ve geleceğe ne "söyleyeceği" üzerine bazı çıkarımlar yapılabilecek bölümler bulunmaktadır. Esasen Derrida bu eserinde arşivlerin geçmişi günümüze taşıyan nötr yapılar olarak görülemeyeceğini ima etmiştir.[6] Bu bağlamda yazar arşivlerin tasnif sistematiği içinde tarihî hadiseleri seçen ve ayıklayan; içte ve dışta tutulacak olanı tam da bu sebeple "hatırlanacak" ve "unutulacak" olanı belirleyen yapılar olduğuna işaret etmiştir. Derrida "hayalet" kavramı üzerinden arşivlerde temsil edilmeyen ya da unutulmuş, kıyıda köşede kalmış tarihî hadiselerin kahramanlarına gönderme yapmıştır.[7] Derrida tarihin yalnızca "yukarıdan" diğer

1 Jacques Derrida, 15 Temmuz 1930'da Fransız Cezayiri'nde El-Biar'da doğdu. 1950'lerin başında Paris'e giderek *École Normale Supérieure*'de eğitim aldı ve Jean Hyppolite, Louis Althusser gibi önemli düşünürlerle tanıştı. Derrida, özellikle Edmund Husserl'in fenomenolojisine ilgi gösterdi. 1967 yılı, Derrida'nın kariyerinde dönüm noktası oldu; aynı yıl içinde *De la grammatologie*, *L'écriture et la différence* ve *La voix et le phénomène* adlı üç önemli eser yayımladı. Bu kitaplar, Batı metafiziğini sorgulayan ve yapısöküm(deconstruction) yöntemini tanıtan metinler olarak, Derrida'nın felsefi çerçevesini şekillendirdi. 1970'lerde Derrida, ABD'deki Yale Üniversitesi gibi prestijli akademik kurumlarda ders vermeye başladı ve *La dissémination* ve *Marges de la philosophie* gibi önemli eserleri yayımladı. Bu eserlerde Batı düşüncesinin temel varsayımlarını eleştirdi ve metinlerin çoklu anlam katmanlarına dikkat çekti. 1980'lerde etik ve politik meselelerle daha fazla ilgilenmeye başladı ve *La carte postale: De Socrate à Freud et au-delà* ve *Donner le temps* gibi eserlerinde dil ve iletişim üzerine yoğunlaştı. 1990'larda ise, ölüm, adalet ve sorumluluk gibi konulara yöneldi. *Donner la mort* ve *Spectres de Marx* gibi kitaplarında etik ve politik konuları ele aldı. 1995 yılında yayımlanan *Mal d'archive: Une impression Freudienne* adlı eseri, bilgi ve belge materyalleri, hafıza ve özellikle arşivler ile ilgili felsefi tartışmalara önemli katkılarda bulundu. Bu dönemde Derrida, dijital çağda arşivlerin ve hafızanın rolüne dair düşündürücü sorular sordu. 1997'de *Cosmopolites de tous les pays, encore un effort!* eserinde kozmopolitizm ve bağışlama kavramlarını inceledi. Derrida, 9 Ekim 2004'te Paris'te pankreas kanseri nedeniyle yaşamını yitirdi. Derrida'nın yapısöküm teorisi, dil, anlam ve güç ilişkilerine dair derinlemesine analizler sunarak felsefi tartışmalara yeni bir boyut kazandırdı. Jacques Derrida; 20. yüzyılın en etkili filozoflarından biri olarak kabul edildi. Bk. Leonard Lawlor, "Jacques Derrida", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2023 Edition), (eds. Edward N. Zalta & Uri Nodelman). https://plato.stanford.edu/archives/sum2023/entries/derrida [Erişim tarihi: 25.10.2024].

2 Dilimize "Arşiv Humması" olarak da çevrilebilecek olan eserin Fransızca orijinal adı *Mal d'Archive: Une Impression Freudienne*'dir. Derrida'nın 1994 yılında Freud Müzesi tarafından düzenlenen Bellek: Arşiv Sorunu konferanslarında verdiği bir dizi derslere dayanarak ilk kez 1995 yılında Éditions Galilée tarafından yayımlandı. Eric Prenowitz tarafından yapılan bir İngilizce çevirisi ilk olarak 1995'te akademik dergi *Diacritics*'te yer alan çalışma ardından 1996'da Chicago Üniversitesi Yayınları tarafından kitaplaştırılarak yayımlandı. Bu kitap üzerine hakikaten kapsamlı ve detaylı bir söyleşi için Bk. Tacettin Ertuğrul, "Jacques Derrida'nın Arşiv Humması", *Arşivcilikte Yeni Yaklaşımlar Yeni Yöntemler*, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı & Beykoz Üniversitesi, 2023. s. 211-305.

3 Paul Earlie, "Derrida's "Archive Fever": From Debt to Inheritance", *Paragraph*, Vol. 38, No. 3 (November 2015), s. 318.

4 Yuk Hui, "On the Synthesis of Social Memories", In *Memory in Motion (Archives, Technology and the Social)*, Ed. Ina Blom, Trond Lundemo and Eivind Røssaak, Amsterdam University Press, 2017, s. 317.

5 Jacques Derrida'nın 1993 senesinde yayımladığı bir kitabıdır. İlk defa 1993'te California Üniversitesi'nde tertip edilen "Marksizm Nerede?" başlıklı bir konferansta Marksizmin geleceği üzerine bir dizi konferans olarak sunulmuştur. Daha sonra dilimize de çevrilmiştir. Bk. Jacques Derrida, *Marx'ın Hayaletleri*, Çev. Alp Tümertekin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2019.

6 Derrida, *Marx'ın Hayaletleri*, s. 189-210.

7 John H. Arnold, "Talking with ghosts: Rancière, Derrida and the archive", *Journal of Medieval History*, 2022, 48:2, 238.

bir deyişle merkezdeki kişiler ve olaylar üzerinden yazıldığını, sıradan insanların seslerinin ve tecrübelerinin tarih anlatılarına giremediğini iddia etmiştir. Derrida "hayalet" metaforu üzerinden; arşivlerin geçmişin hayaletleriyle konuşmak için önemli mekânlar olduğunu ve bu yüzleşmenin toplumsal adalet arayışında kritik bir rol oynayabileceğini savunmuştur. Derrida'ya göre; bugünün politik mücadelelerinde arşivler üzerinden "geçmişin bastırılmış hikâyeleri ile yüzleşme" önemli açılımlar sağlayabilecek bir potansiyele sahiptir.[8]Ancak bu potansiyel durumun, farklı bir bakış açısından, toplumsal yeni gerilim hatlarının teşkilinde kullanılma tehlikesini de beraberinde taşıdığı hesaba katılmalıdır.

1.Arşiv ve Psikanaliz

Derrida, arşiv mefhumunu, Sigmund Freud'un psikanalitik teorilerine sıkça müracaat ederek derinlemesine tartışmıştır. Freud'un bilinçaltı/bilinçdışı üzerine söyledikleri ve hafızaya dair çalışmaları, Derrida'nın arşivi bir bilinçaltı/bilinçdışı yapı ya da bilinçaltı/bilinçdışı'nın etkisine son derece açık bir kavram olarak incelemesini sağlamıştır. Derrida'nın arşiv mefhumuna verdiği psikanalitik anlam açısından Freud'un özellikle *Musa ve Tektanrıcılık* adlı eseri merkezî bir konumda olmuştur.[9] Derrida, Freud'un daha önceki tespitlerinden yola çıkarak insanlardaki "unutma ve hatırlama" süreçlerini arşivlerin işleyişine benzetmiş ve arşivlerin aynı zamanda Freudyen anlamda "bastırma" mekanizmasının da yürürlükte olduğu mekânlar olduğunu vurgulamıştır. Arşivlerde bulundurulan ve muhafaza edilen belgeler ontolojik durumları gereği "hatırlama/hatırlatma" amacına hizmet ettiği gibi aynı zamanda bir tür unutma/unutturma amacını da içkindir. Dolayısıyla arşivler bünyelerinde sadece geçmişi muhafaza edecek belgeleri değil, aynı anda unutturulan ya da bastırılan geçmişi de barındırırlar. Freud'un bilinçaltı/bilinçdışı kuramı tam da bu noktada açıklayıcıdır, zira arşivler de bilinçaltı/bilinçdışı mekanizmalarda olduğu üzere bazı şeyleri "bastırır" ve yeri gelince belirli spesifik durumlarda ortaya çıkarır.[10]

Derrida, arşiv mefhumunu psikanalitik bağlamda incelerken diğer önemli bir boyut olarak "ölüm" olgusunu tartışmaya açmıştır. Arşivler, geçmişi belgeler üzerinden muhafaza ederken; eskide kalanı, öleni, artık var olmayanı, kaybolanı da çağrıştırır. Derrida'nın burada vurguladığı husus, arşivlerin bu çift yönlü işleyişidir; yani arşivler bir taraftan saklama diğer taraftan da kaybetme arzusunu aynı

8 Jacques Derrida, "Archive Fever: A Freudian Impression", *Diacritics*, Summer, 1995, Vol. 25, No. 2 (Summer, 1995), s. 5-9. Ayrıca Bk. Carolin Huang, "Dwelling on the "anarchival": archives as indexes of loss and absence", *Archival Science*, (2020) 20, s. 268.

9 Derrida "arşiv" sözcüğünü psikanalitik bağlamda kavramsallaştırırken, Freud'un ölümünden hemen önce 1939 senesinde tamamladığı *Moses and Monotheism* adlı eserindeki tarih, bellek ve kimlik üzerine yazdıklarından yola çıkmıştır. Freud 1939 da yayımladığı bu *Musa ve Tektanrıcılık* eserinde Yahudilik tarihini esasen bir tür bastırılmış kolektif hafıza ve travmanın izinde okumuştur. Bu noktada, Freud'un "bastırma" (repression) ve "geri dönüş" (return of the repressed) kavramları, Derrida'nın arşivdeki "unutma" ve "hatırlama" dinamiklerini açıklamasında başat öneme sahiptir. Bk. Sigmund Freud, *Musa ve Tektanrıcılık*, Çev. Kamuran Şipal, SAY Yay., İstanbul, 2022.

10 Jacques Derrida, "Archive Fever: A Freudian Impression", s. 11-19. Ayrıca Bk. Huang, "Dwelling on the "anarchival": archives as indexes of loss and absence", s. 265.

anda barındıran bulunuştadır. Derrida'nın arşiv mefhumuna dair yaptığı incelemede, Freud'un özellikle ölüm dürtüsü (*thanatos*) kavramından yola çıkması arşivlerin ontolojik bakımdan yorumlanmasında farklı bir perspektif sunmuştur.[11] Freud'a göre, insanlar sadece haz ve yarar peşinde koşmaz; yani sürekli zorunlu olarak rasyonel ve kendi menfaatlerine olacak biçimde davranmaz. İnsanlar; bilinçaltı/bilinçdışı etkilerle nihayete erme, son bulma arzusunun sevk etmesiyle de kararlar alıp böylece hareket edebilirler. Bu durumda Freud'un "ölüm dürtüsü" kavramı açıklayıcıdır. "Ölüm dürtüsü", insanın kendini imha etme, varoluşuna nihayet verme temayülüdür. Freud'a göre yaşamın temel bir unsuru olan bu dürtü hayat ile ölüm, var olma ile yok olma, hatırlama ile unutma arasındaki gerilimi yansıtır. Arşivdeki her belge hatırlama amacıyla saklanır; ancak arşivdeki pek çok belge aynı zamanda geçmişte kalmış olanın, ölmüş olanın, anın içinde elan mevcut olmayanın bir artığıdır. Derrida işte bu nedenlerden dolayı arşivlerin yapısını "çelişkili" olarak tanımlamıştır. Hatırlamak ve saklamak niyetiyle tesis edilen arşivler, aynı zamanda "unutmayı" ve "kaybolmayı" da içkindir.[12] Derrida'ya göre arşivler; zamanla eskiyen, kaybolan, unutulan şeylerin bir yansıması olması bakımından aslında her saklama eylemi bir tür ölümle yüzleşmedir.[13] Derrida'nın arşivlerin bu çift yönlü işleyişine dair psikanalitik bağlamda yapmış olduğu yorumları farklı bir perspektiften önemli bir katkı olarak görünmektedir.

2. Arşiv ve Teknoloji

Yeni teknolojilerle birlikte arşivlerin fiziksel bir mekân olmaktan çıkarak sınırlarının oldukça esnediği dijital mekân tasavvuru merkezli bir dönüşüm sürecine girilmiştir. Derrida arşivlerdeki dijitalleştirme sürecini arşivlerin geleceği açısından önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirmiştir. Dijital arşivler, araştırmacıların arşiv belgelerine erişimini kolaylaştırıp hızlandırırken, Derrida, "bağlamın" arka planda kalabileceğini iddia etmiştir. Dolayısıyla arşivlerdeki dijitalleştirmelerin belgelerin otantik özelliklerini ve düzenlenme biçimlerinden kaynaklanan bağlamlarının sağlayacağı "holistik kavrayışı" tehdit edebileceğini iddia etmiştir. Araştırmacıların dijital ortamda belge araması yaparlarken belgelerin tasnif bağlamından kopabileceklerini bunun sonucunda arşiv belgelerinin tam anlamıyla anlaşılması imkânının kaybolacağını belirtmiştir. Bunlara ilaveten arşivlerde dijitalleştirme nedeniyle araştırmacıların tesadüfî keşiflerinin azalmasına neden olabileceğini de düşünmüştür.[14]

Derrida; *Archive Fever* adlı çalışmasında, teknoloji ile arşivlerin münasebetine dair düşüncelerini de paylaşmıştır. Tarihsel süreç içerisinde değişen teknolojilerin arşivleri de etkilediğini; bu etkilerin ise arşiv mefhumunun anlamını dönüştürdüğünü iddia etmiştir. Derrida, dijital teknolojilerin arşiv mefhumunun sınırlarını

11 Jacques Derrida, "Archive Fever: A Freudian Impression", s. 14.

12 Earlie, "Derrida's "Archive Fever": From Debt to Inheritance", s. 316.

13 Derrida, "Archive Fever: A Freudian Impression", s. 19.

14 Brien Brothman, "The Limits of Limits: Derridean Deconstruction and the Archival Institution", *Archivaria*, 36 (Autumn 1993), s. 215.

genişlettiğini artık arşivlerin sadece belgelerin asıllarının depolandığı bir yer olmadığını ifade etmiştir. Arşivlerdeki bu dijitalleşme arşivleme pratiklerinde esaslı değişikliklere yol açmıştır.[15]

Derrida, "*archon*"[16] terimi üzerinden arşivlerin nasıl tanzim edildiklerini ve bu idari politik mekanizmalar vasıtasıyla nasıl sürdürüldüklerini açıklamaya çalışmıştır. Derrida'ya göre arşivlerde hangi belgelerin muhafaza edileceğine, nelerin dışarıda tutulacağına karar veren "*archon*" olmaktadır. Bu anlamda arşivler, mutlak bilgi depolama sistemi ve mekânı olmaktan ziyade esasen bir kontrol mekanizmasıdır. Derrida'ya göre, arşivlerin dijitalleşme süreci ile belgelere ulaşmak noktasında sistem daha "demokratik" hâle gelmiş ve herkese açık gibi görünse de aslında dijital arşivler için arka planda kimin bu arşivleri tanzim edip yönettiği ve sonrasında kimlerin bu belgelere erişip erişemeyeceği gibi sorular daha da önem kazanmıştır. Neticede bu teknolojileri üreten "sahipler" ve bu üretilen teknolojileri yalnızca transfer ederek kullanan "kullanıcılar" söz konusudur. Üzerinde durduğu temel mesele teknolojik unsurların arşivlerin belgeleri sunma ve ulaştırma kapasitesini artırırken bu durumun belgelerin güvenilirliğini nasıl etkilediği hususudur.[17]

3. Arşivlerin Politik ve Kültürel İşlevleri

Arşivlerin tarafsız kalamayacağını, aksine toplumsal güçler ve iktidar mekanizmaları tarafından şekillendirildiğini savunan görüşlerin "arşivsel dönüş" kavramının 1970'lerden itibaren ortaya çıkmasına koşut geliştiği söylenebilir.[18] Derrida'ya göre arşivler yalnızca bireysel ya da toplumsal hafızayı değil, aynı zamanda ulusal kimliği ve kültürel hafızayı da şekillendirir. Arşivler ve kültürel yapılar arasında birbirlerini etkileyen, değiştiren, dönüştüren bir mütekabiliyet caridir. Kültürel unsurlar arşivlerin yapısını, arşivler de kültürel atmosferi etkilemektedir. Esasen arşivler devletlerin ve milletlerin hafızasıdır. Dolayısıyla milletlerin kültür unsurlarıyla iç içe geçmiştir. Paul Earlie; Derrida'ya ait *Archive Fever* metnini incelediği çalışmasında Derrida'nın; belgelerin seçilmesinde ve sunulmasında, bu belgelerle inşa edilen tarih yazımında her zaman politik mekanizmaların devrede olduğuna dair ısrarının altını çizmiştir.[19] Bu manada Derrida, arşivleri yalnızca belgelerin depolandığı alanlar olarak değil, *archon*'un kontrolünde iktidar aygıtı olarak da tanımlamıştır.[20] Derrida'nın da vurguladığı üzere "arşiv" kavramı etimolojik

15 Derrida, "Archive Fever: A Freudian Impression", s. 17-18.

16 *Archon*, Antik Yunanda oligarşik bir yönetim sınıfıdır. Bk. Derrida, "Archive Fever: A Freudian Impression", s. 10.

17 Derrida, "Archive Fever: A Freudian Impression", s. 18.

18 Susan Pell, "Radicalizing the Politics of the Archive: An Ethnographic Reading of an Activist Archive", *Archivaria*, *The Journal of the Association of Canadian Archivists*, 80/Fall 2015, s. 33–57. Arşivlerin hiçbir zaman tarafsız olamayacağını, aksine güç ve kontrol mekanizmaları tarafından biçimlendirildiğini savunan bir çalışma için ayrıca Bk. Howard Zinn, "*Secrecy, Archives, and the Public Interest*" *THE MIDWESTERN ARCHIVIST*, Vol. II, No. 2, 1977, s. 14-26.

19 Paul Earlie, "Derrida's "Archive Fever", s. 322-325.

20 Derrida, "Archive Fever: A Freudian Impression", s. 10. Ayrıca Bk. Samuel Sieber, "The Politics of Archives. Media, Power, and Identity", In *Constructions of Cultural Identities in Newsreel Cinema and Television after 1945*, Ed. Kornelia Imesch, Sigrid Schade and Samuel Sieber, Verlag, 2016, s. 30-33.

bakımdan Antik Yunan'da yöneticilerin evi anlamında Yunanca *arkheion* sözcüğünden gelmekte ve bu mekânlarda devlete ve yöneticilere ait belgeler saklanmaktaydı. Derrida, kavramın bu politik yönüne vurgu yaparak arşivlerin salt belgelerin muhafaza edildiği mekânlar olmadığını aynı zamanda iktidarın meşruiyetini pekiştiren ve otoriteyi sürekli inşa eden mekânlar olduğunu belirtmiştir. Michael Naas'ın da tespit ettiği gibi Derrida'ya göre arşivler doğrudan bilgi merkezleriydi fakat bu bilgiler her zaman belirli bir otorite eliyle şekillendirilip sunulmaktaydı. Naas'ın ifadesiyle Derrida; politik güç unsurlarının arşivlerin dolayısıyla bilginin üzerindeki kontrol edici rolüne sıklıkla temas etmiştir.[21] Arşivlerin, mahiyeti ve yönü tayin edilmiş kültürel hafıza inşasında önemli bir rol üstlendiğine vurgu yapmıştır. Bu müdahale ile hangi seslerin ne oranda duyulacağına, hangi hadiselerin belleklerde canlı tutulacağına, nelerin geri planda tutularak unutturulacağına ya da hangi tarihî şahsiyetlerin öne çıkarılacağına karar verilmiş olmaktadır. Dolayısıyla Derrida'ya göre arşivler, her zaman ideolojik ve politik kurumlardır. Derrida'nın bu mesele ile alakalı önemli tespitlerinden biri de arşivlerin sadece tarihin belgelerini muhafaza etmekle kalmadığı, öte yandan geleceğin nasıl kurulacağına dair ipuçlarını da bünyesinde barındırdığıdır.[22]

Derrida; arşivlerin sadece belgelerin muhafaza edilmesine yönelik prosedürlere sahip olmadığını, beri taraftan yıkıcı, dışlayıcı bir süreç olarak da işlediğini anarşiv (*an-archiv*) kavramı üzerinden açıklamıştır.[23] Derrida; "arşivleme" esnasında sistemin idari mekanizmalarınca önceden tayin edilmiş belirli bir düzenle belgelerin ve bilgilerin seçilmesinin, aslında bazılarının dışlanması, ihmal edilmesi ve yok edilmesi anlamına geldiğini belirtmiştir. Derrida, her tercihin bir vazgeçişi içinde barındırdığını bu açıdan arşivlemenin zorunlu bir seçim içerdiğini ve dolayısıyla bazı şeylerin kasıtlı ya da kasıtsız olarak göz ardı edilmek ve dışta tutulmak suretiyle unutturulduğunu ifade etmiştir. Derrida "anarşiv" kavramını kullanarak özünde arşivlerin "yapma" kadar "yıkma" potansiyeline sahip olduğunu dikotomik bir biçimde izah etmiştir.[24]

Derrida; arşivlerin epistemolojik temellerini sorgulayarak, arşivlerin tarih yazımındaki yeri üzerinde de durmuştur. Arşivlerin âtıl belge depoları olmadığını bilakis bilginin üretilmesi, düzenlenmesi ve yayılması süreçlerinde aktif rol oynadıklarını ifade etmiştir. Tam da bu noktadan hareketle, tarihçilerin arşivlerden yola çıkarak "kendi filtrelerinden geçirilmiş" bir "gerçeklik" inşa ettiklerini tarihsel gerçeklik algısının şekillenmesinde arşivlerin "işin mutfağı" mesabesinde olduğuna temas etmiştir. Derrida, arşivlerin bilgi üretimindeki kilit fonksiyonunu

21 Michael Naas, "Derrida's Preoccupation with the Archive in "The Beast and the Sovereign", *SubStance*, Vol. 43, No. 2, ISSUE 134: Fabled Thought: On Jacques Derrida's "The Beast & the Sovereign" (2014), s. 21-23.

22 Derrida, "Archive Fever: A Freudian Impression", s. 29-33. Ayrıca Bk. Claudette Lauzon, "Unhomely Archives", In *The Unmaking of Home in Contemporary Art*, University of Toronto Press, 2017, s.124.

23 Derrida, "Archive Fever: A Freudian Impression", s. 50-54.

24 Derrida, "Archive Fever: A Freudian Impression", s. 13-14. Ayrıca Bk. Huang, "Dwelling on the "anarchival": archives as indexes of loss and absence", s. 271.

incelerken, Dilthey'in tarihsel epistemoloji kuramından da yararlanmıştır.[25] Dilthey, sosyal ve beşerî bilimlerde nesnel bilgi üretmenin imkânlarını araştırmış, böylesi araştırmalarda arşivlerin bilgi üretiminde üstlendiği merkezî rolü açıklamaya çalışmıştır.[26] Derrida, buradan hareketle arşivlerin tarihî hadiseleri tüm cepheleriyle yansıtma kapasitesine sahip oldukları iddiasını eleştirerek, belgelerin tarihî olayların ve olguların yalnızca belirli bir yönünü yansıtabileceğini ifade etmiştir. Arşiv belgelerinin zorunlu olarak "yorumlama" süzgecinden geçmesi nedeniyle "seçme ve dışlama" mekanizmasının sürekli aktif olduğunun altını çizmiştir. Bu bakımdan Derrida'ya göre geçmişin inşası sürecinde hangi belgelerin kullanılıp hangi belgelerin araştırmanın dışında tutulacağına karar vermek araştırmacıya bırakılmış görünse de arşivlerin var oluş biçimi "anlatıların yönünü" tayin eden asıl sistemlerdir.[27]

Brothman'ın da değindiği üzere; Derrida arşivlerin yapısını detaylı bir biçimde analiz edebilmek için meşhur yapısöküm (*deconstruction*) metodunu arşivlere uygulayarak arşivlerin sadece belgeleri saklayan pasif konumdaki sessiz yapılar olmadığını, aksine arşivlerin belgeleri seçme, düzenleme ve yeniden sunma süreçlerinden geçiren aktif yapılar olduğunu belirtmiştir.[28] Bu bağlamda, Dutoit'e göre Derrida analizlerinde arşivlerin "gerçeklik miti" ile olan irtibatını da soruşturmuştur. Kamuoyunda "gerçeklik" arşivlerin sunduğu bilginin saf ve tam bir yansıması olarak kabul edilmekte olsa da Derrida esasen arşivlerin, her zaman tam bir gerçeklik sunamayacak biçimde oluşturulan, aksine belirli bilgileri dışta tutarak mit ve sembollerle iç içe geçmiş bir ontolojik yapı olduğunu ileri sürmüştür. Bu açıdan arşivlerin "gerçeklik ve mitos" arasında devamlı olarak gidip gelen strüktürünün "tarihsel gerilimin" temel nedeni olduğunu iddia etmiştir.[29] Derrida'ya göre arşivler sadece sakladıkları belgelerle değil, aynı zamanda saklamadıkları ya da bir diğer deyişle dışta tuttukları belgelerle de okunmalıdır. Ona göre tarih yazımındaki önemli boşlukların müsebbibi arşivlerin dışarıda bıraktığı belgelerdir.[30]

Derrida, arşivlerin geçmişten geleceğe bilgi taşıyan bir tür iletişim aracı olduğunu ifade etmiştir. Bu iletişim kanalının kendi ontolojik ve epistemolojik yapısından kaynaklanan problemleri üzerinde durmuştur. Derrida *The Post Card: From*

25 Buradaki yararlanma Dilthey'in tarihsel epistemoloji kuramını inşa ederken kullandığı argümantasyonun kabulü şeklinde değil onu eleştirmek suretiyledir. Zira Derrida, Dilthey'in tarihsel epistemolojisine eleştiri getirerek, belgelerin yalnızca bilgiyi açığa çıkarmakla kalmadığını, aynı zamanda belirli güç dinamiklerini ve ideolojik yapıları yeniden ürettiğini belirtir. Bu tenkit esasen, Dilthey'in nesnel bilgiye ulaşılabileceği fikrine bir karşı duruştur. Derrida'ya göre, her belge, onu üreten bağlamın izlerini taşımaktadır. Dolayısıyla arşiv belgeleri üzerinden mutlak bir nesnellik iddiası ile tarihyazım imkânsızdır. Bk. Derrida, "Archive Fever: A Freudian Impression", s. 21-26.

26 Jason Lustig, "Epistemologies of the archive: toward a critique of archival reason", *Archival Science*, V. 20, 2020, s. 79.

27 Derrida, "Archive Fever: A Freudian Impression", s. 33. Ayrıca Bk. Paul Earlie, "Derrida's "Archive Fever": From Debt to Inheritance", *Paragraph*, Vol. 38, No. 3 (November 2015), s. 323.

28 Brien Brothman, "The Limits of Limits: Derridean Deconstruction and the Archival Institution", s. 218.

29 Thomas Dutoit, "Mythic Derrida", *Mosaic: An Interdisciplinary Critical Journal*, September 2006, Vol. 39, No. 3, a special issue: AFTER DERRIDA (September 2006), s. 116.

30 T. C. Mercier, "Silence, in the Archives: Derrida's Other Marx(s)", *Aisthesis*, 13(2), 2020, s. 40-43.

Socrates to Freud and Beyond[31] adlı eserinde arşivlerin bir çeşit "posta sistemi" olarak görülebileceğini iddia etmiştir. Belgeler üzerinden "mesajlar" iletilmekte, fakat bu "mesajlar" tam anlamıyla hedefine ulaşamamaktadır.[32] Arşivlerdeki belgeler tabiatındaki belirsizlikler ve eksiklikler nedeniyle her zaman yoruma açık esasen buna yazgılıdır. Dolayısıyla var oluşsal özellikleri gereği arşiv belgeleri geçmişe yönelik olarak tam bir netice veya bütünlüklü anlam üretme kapasitesine elverişli değildir.[33]

Derrida'ya göre günümüzde modernitenin ulus devlet sürecinin bir uzantısı olan arşivler yalnızca toplumsal hafıza mekânları olmayıp aynı zamanda ulusal otoriteyi temsil eden mekânlardır. Bu bakımdan arşivlerin Derrida'nın teklif ettiği eleştirel analize tabi tutulmaları, bu otoriteyi açığa çıkarmanın ve anlamanın bir aracıdır. O, bilhassa arşivleri tersine okumanın, belgelerin ardındaki güç ilişkilerini daha iyi anlamayı sağlayacağını vurgulamıştır. Derrida'ya göre, arşivlerin analitik bir çabayla dekonstrüksiyona/yapısökümeye tabi tutulması sürecine, belgelerin sürekli muhtevasına odaklanmanın ötesinde bu belgelerin hangi koşullarda üretildiği ve nasıl düzenlendiği, bu belgelere kimlerin nasıl ulaşabildiği sorularına cevap aramakla başlanabilir.[34]

4. Derrida ve Arşivlerin Fenomenolojisi

Fenomenolojik bakımdan arşivlere bakıldığında arşivlerin yalnızca geçmişi bugüne taşıyan mekânlar olmadığı, aynı zamanda o geçmişin yeniden üretildiği; değiştiren ve dönüştüren bir etkiye sahip olduğu ifade edilebilir. Arşivlerdeki her türden materyal hem bilgi nesnesi hem de insan bilincine sunulan bir fenomendir. Öyleyse, arşivlerin muhtevası yalnızca saklanmış bilgi nesnelerinden ibaret değil, aynı zamanda her bir bireyin bilincinde yeniden tekrar tekrar anlam kazanan birer fenomendir. Fenomenolojide temel önceliği olan "görünüş" (*phenomenon*) kavramı, arşivlerin nasıl algılandığına dair çıkarımlar yapabilmek için oldukça geniş bir perspektif sunmaktadır.[35] Arşivler sadece geçmişin bir temsilinden mi ibarettir? Geçmişin tam bir temsili ise arşiv materyalleri ile irtibat kuran bugünün insanının zihninden bağımsız olduğu iddia edilebilir mi? Değil ise o hâlde bu "geçmişin bir tasarımı"ndan başka nedir? Bu bağlamda Derrida, arşivlerin sadece fiziksel mekânlar değil; geçmişin belgeleri üzerinden şimdiki zaman ile irtibatı olan ve şimdiki zamana tesir imkânını kendi bünyesinde barındıran yapılar olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla arşivlerin toplumun kolektif bilincini belirli bir yönde şekillendiren fenomenler olduğu çıkarımını yapmıştır. Derrida'ya göre tam da bu noktada

31 Derrida'nın 1979 yılında kaleme aldığı *La Carte postale: de Socrate à Freud et au-delà* adlı Fransızca bu eserini Alan Bass 1987 senesinde İngilizceye tercüme etmiştir.

32 Derrida, *The Post Card: From Socrates to Freud and Beyond*, trans. Alan Bass, University of Chicago Press, 1987, s. 12-19. Ayrıca Bk. Earlie, "Derrida's "Archive Fever": From Debt to Inheritance", s. 324.

33 Joseph G. Kronick, "The Passages of Jacques Derrida: Between Philosophy and Biography", *South Atlantic Review*, Vol. 81, No. 2 (Summer 2016), s. 219-225.

34 Derrida, *Specters of Marx: The State of the Debt, the Work of Mourning and the New International*, Translated by Peggy Kamuf. London: Routledge, 1994, s. 54-58. Ayrıca Bk.T. C. Mercier, "Silence, in the Archives: Derrida's Other Marx(s)", s. 37.

35 Bk. Jacques Derrida, *Platon'un Eczanesi*, Çev: Zeynep Direk, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2012.

mütekabiliyet söz konusudur. Buradaki mütekabiliyet durumu ile kastedilen toplumsal bilincin de arşivleri şekillendirdiği üzerinedir.[36]

Derrida'nın arşiv fenomenolojisine bir diğer katkısı da yazı ve bellek arasındaki ilişkiye odaklanmasıdır.[37] Derrida yazının bir tür arşivleme faaliyeti olduğunu ve geçmişin izlerini taşıdığını ancak gelecekte yeniden okunduğunda artık içinde bulunulan zamanın tüm etkilerine açık olduğunu belirtmiştir. Burada bellek ile ilgili bir sorun ortaya çıkmaktadır. Yazılı olan her şey, bir tür "dışsallaştırmadır" ve "unutmayı" da içkindir. Bir şey yazıya döküldüğünde artık o zihnimizin haricindedir. Bu noktada kendiliğinden bir "yabancılaşma" durumu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla artık arşivlenen her materyal, var oluşsal anlamından farklı bağlamlara yerleşir. Bu tam da anlamın yoruma açık hâle geldiği aşamadır. [38]

Sonuç

Derrida üzerine çalışmış ya da onun eserlerini okumuş olanların müşterek kabulü olduğu üzere Derrida pek çok nedenden dolayı anlaşılması zor bir filozoftur. Jacques Derrida'nın yazıları, dilin ve anlamın sabit olmadığını sürekli değişen bir ontolojide olduğunu savunan ve kendisinin geliştirdiği yapısöküm metodu nedeniyle karmaşık ve zor anlaşılırdır. Derrida, Batı felsefesinde genel kabul gören dikotomik unsurları sorgulayarak bu ikiliklerin içindeki hiyerarşileri çözümlemiş ve metinlerin çok katmanlı yapısını deşifre etmeye çalışmıştır. Bu tutum, okurun anlamın her an kaybolduğu ve yeniden üretildiği bir metinle karşılaşması anlamına gelir. Geleneksel okuma yöntemleriyle uyumsuzluk arz eden bu durum esasen okuru sarsar. Derrida'nın yazılarındaki teknik ve özgün dil kullanımı anlamın sürekli değişimi üzerine kurulu bir yapı sunduğundan sabırlı ve dikkatli bir okuma süreci gerektirir. Bu durum Derrida'nın "arşiv" kavramına yaklaşımında da geçerli görünmektedir.

Derrida'nın arşivler üzerine öne sürdüğü fikirler, arşivlerin belgelerin depolandığı yerler olmanın çok ötesinde psikolojik, sosyal, politik ve kültürel bakımlardan arşivlerin ontolojik ve epistemolojik özünü açığa çıkarmaya yönelik meseleyi derinlemesine sorgulayan bir yaklaşımdır. Derrida, arşivlerin ontolojik bakımdan "seçen" yani hatırlatan ve "dışlayan" yani unutturan doğasına vurgu yaparken arşivlerin geçmişin "nötr bir kaydı" olmadığını belirtmiştir. Arşivlerin "mutlak politik yapılar" olduğunu iddia etmiştir. Arşivleri şekillendiren güç ilişkilerini analiz edebilmek için "dışta tutulan" ve unutturulana" bilhassa odaklanılmasını tavsiye etmektedir.

Derrida'ya göre arşiv, muhafaza eden, tasnif eden ve sabitleyen yönünden ziyade, "geçmişin hayaletleriyle yüzleşme" ve eleştirel bir yeniden okuma alanı olmalıdır. Bu bağlamda arşivler tarihsel anlatıların yeniden inşa edildiği ve inşa edilirken sorgulandığı birer mekân durumuna gelir. Derrida'nın belirttiği gibi, arşivlerdeki

36 Derrida, *Specters of Marx*, s. 100-103.

37 Bk. Jacques Derrida, *Gramatoloji*, Çev. İsmet Birkan, 1. Baskı, Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2010.

38 Jacques Derrida, *Paper Machine*, Trans. Rachel Bowlby, Stanford University Press, 2005, 3-4.

belgeler tarih nasıl yazılırsa öylece hatırlanacağından "unutulan" ya da "dışlanan" bilgilerin de her zaman hesaba katılarak sorgulanması gerektiğini ifade etmiştir. Bu nedenle, arşivler eleştirel bir yapısöküm pratiğine tabi tutulmalı ve tarih yazımındaki işlevi yeniden değerlendirilmelidir.

EXTENDED ABSTRACT

In his work *Archive Fever: A Freudian Impression*, Jacques Derrida approaches the concept of the archive not merely as something that can be discussed in terms of concrete documents, but as a phenomenon that must be examined on a much deeper philosophical level. Derrida's work is an important text in which the concept of the "archive" is centered on the hermeneutic method, with the operations of "understanding" and "interpretation" constructed as central elements. Rather than viewing archives simply as structures that transmit and preserve the past, Derrida proposes using the technique of deconstruction to analyze the social, psychological, and cultural effects of archives. In this context, archives are structures that shape the memory of both individuals and societies, influencing the mechanisms of "remembering and forgetting." Thus, archives possess an ontological presence that affects which historical events are preserved and which are forgotten. In this regard, Derrida argues that the concept of the archive plays a key role in the relationship between the shaping of individual and collective memory and the writing of history, and that it carries deep political implications.

In Derrida's work *Specters of Marx*, one can also find sections that suggest how archive documents "speak," how the past is "remembered," and what it will "say" to the future. Derrida particularly emphasizes that archives cannot be seen as neutral structures that simply carry the past into the present. In this sense, he points out that archives, through their systems of classification, select and exclude historical events, and in doing so, they determine what will be "remembered" and "forgotten." Through the concept of the "specter," Derrida alludes to the forgotten or marginalized figures of historical events that are not represented in archives. Derrida argues that history is written "from above," in other words, through central figures and events, while the voices and experiences of ordinary people do not make their way into historical narratives. Through the metaphor of the "specter," Derrida contends that archives are important spaces for conversing with the ghosts of the past, and that this confrontation can play a critical role in the pursuit of social justice. Although he notes that facing the "suppressed stories" of the past in archives can offer significant insights into today's political struggles, he also acknowledges the potential for archives to be used in the formation of new lines of social tension from a different perspective. Derrida argued that archives function as a kind of communication medium, transmitting knowledge from the past to the future. He emphasized the problems inherent in this communication channel, which arise from its own ontological and epistemological structure.

In *The Post Card: From Socrates to Freud and Beyond*, Derrida suggested that archives could be seen as a kind of "postal system." Messages are transmitted through documents, yet these messages never fully reach their intended destination. Due to the inherent uncertainties and gaps in archival documents, they are always open to interpretation—indeed, they are fundamentally destined for it. Therefore, by their existential nature, archival documents are not well-suited to producing

a definitive outcome or complete meaning with regard to the past. According to Derrida, archives in the modern era, as an extension of the nation-state process in modernity, are not merely spaces of collective memory but also institutions that represent national authority. In this regard, subjecting archives to the kind of critical analysis Derrida proposes is a means of uncovering and understanding this authority. He particularly emphasized that reading archives against the grain would help reveal the power dynamics underlying the documents. For Derrida, the process of deconstructing archives through analytical effort should begin not only by focusing on the content of the documents, but also by addressing the conditions under which these documents were produced, how they were organized, and who has access to them and under what circumstances.

Derrida's ideas on archives go far beyond viewing them as mere repositories for documents. Instead, he presents a deeply critical approach that seeks to uncover the ontological and epistemological essence of archives from psychological, social, political, and cultural perspectives. Derrida emphasizes that archives have an ontological nature that is both "selective"—prompting remembrance—and "exclusionary"—leading to forgetting. He argues that archives are not a "neutral record" of the past, but rather constructs with inherent biases. In fact, Derrida asserts that archives are "fundamentally political structures." He encourages a particular focus on what is "excluded" and "forgotten" in order to analyze the power relations that shape archives.

According to Derrida, the role of archives should not be merely about preservation, classification, and stabilization; instead, they should serve as a space for "confronting the ghosts of the past" and for critical re-reading. In this context, archives become sites where historical narratives are not only reconstructed but also critically interrogated. As Derrida notes, since documents in archives are remembered according to how history is written, he insists that the "forgotten" or "excluded" information must always be accounted for and questioned. For this reason, archives should be subjected to a critical deconstruction practice, and their role in historiography must be reassessed.

Kaynakça

Arnold, John H.: "Talking with Ghosts: Rancière, Derrida and the Archive." *Journal of Medieval History*, 48, no. 2 (2022): 235-249.

Brothman, Brien: "The Limits of Limits: Derridean Deconstruction and the Archival Institution." *Archivaria*, 36 (Autumn 1993): 205-220.

Ertuğrul, Tacettin: "Jacques Derrida'nın Arşiv Humması", içinde *Arşivcilikte Yeni Yaklaşımlar Yeni Yöntemler*, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı & Beykoz Üniversitesi, 2023. s. 211-305.

Derrida, Jacques: *Gramatoloji*. Çev. İsmet Birkan. Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2010.

Derrida, Jacques: *Marx'ın Hayaletleri*. Çev. Alp Tümertekin. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2019.

Derrida, Jacques: *Paper Machine*. Translated by Rachel Bowlby. Stanford, CA: Stanford University Press, 2005.

Derrida, Jacques: *Platon'un Eczanesi*. Çev. Zeynep Direk. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2012.

Derrida, Jacques: "Archive Fever: A Freudian Impression." *Diacritics*, 25, no. 2 (Summer 1995): 9-63.

Derrida, Jacques: *Specters of Marx: The State of the Debt, the Work of Mourning and the New International*, Translated by Peggy Kamuf. London: Routledge, 1994.

Derrida, Jacques: *The Post Card: From Socrates to Freud and Beyond*, trans. Alan Bass, University of Chicago Press, 1987.

Dutoit, Thomas: "Mythic Derrida." *Mosaic: An Interdisciplinary Critical Journal*, 39, no. 3 (September 2006): 103-132.

Earlie, Paul: "Derrida's 'Archive Fever': From Debt to Inheritance." *Paragraph*, 38, no. 3 (November 2015): 312-328.

Freud, Sigmund: *Musa ve Tektanrıcılık*. Çev. Kamuran Şipal. İstanbul: SAY Yayınları, 2022.

Huang, Carolin: "Dwelling on the 'Anarchival': Archives as Indexes of Loss and Absence." *Archival Science*, 20 (2020): 263-277.

Hui, Yuk: "On the Synthesis of Social Memories." In *Memory in Motion: Archives, Technology and the Social*, edited by Ina Blom, Trond Lundemo, and Eivind Røssaak, 307-325. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017.

Kronick, Joseph G.: "The Passages of Jacques Derrida: Between Philosophy and Biography." *South Atlantic Review*, 81, no. 2 (Summer 2016): 210-231.

Lauzon, Claudette: "Unhomely Archives." In *The Unmaking of Home in Contemporary Art*, 104-136. Toronto: University of Toronto Press, 2017.

Lawlor, Leonard: "Jacques Derrida", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (Summer 2023 Edition), (eds. Edward N. Zalta & Uri Nodelman). https://plato.stanford.edu/archives/sum2023/entries/derrida [Erişim tarihi: 25.10.2024]

Lustig, Jason: "Epistemologies of the Archive: Toward a Critique of Archival Reason." *Archival Science*, 20 (2020): 65-89.

Mercier, T. C.: "Silence, in the Archives: Derrida's Other Marx(s)." *Aisthesis*, 13, no. 2 (2020): 31-46.

Naas, Michael: "Derrida's Preoccupation with the Archive in 'The Beast and the Sovereign'." *SubStance*, 43, no. 2, Issue 134 (2014): 20-36.

Pell, Susan: "Radicalizing the Politics of the Archive: An Ethnographic Reading of an Activist Archive", *Archivaria*, *The Journal of the Association of Canadian Archivists*, 80/Fall 2015, 33–57.

Sieber, Samuel: "The Politics of Archives. Media, Power, and Identity." In *Constructions of Cultural Identities in Newsreel Cinema and Television after 1945*, edited by Kornelia Imesch, Sigrid Schade, and Samuel Sieber, 21-38. Bielefeld: Transcript Verlag, 2016.

Zinn, Howard: "Secrecy, Archives, and the Public Interest", *The Midwestern Archivist*, Vol. II, No. 2, 1977, 14-26.

ÇEVİRİ MAKALE

TRANSLATED ARTICLE

Doğuştan Dijital ve Dijitalleştirilmiş Arşivleri Daha Erişilebilir Hâle Nasıl Getirebiliriz? Engellerin ve Çözümlerin Belirlenmesi*

How Can We Make Born-Digital and Digitised Archives More Accessible? Identifying Obstacles and Solutions

LISE JAILLANT**

(Çev.: BURCU YILMAZ KARAHAN***)

öz

Verilere erişmek günümüzde temel bir öncelik olarak görülmektedir. Ancak arşivlerde muhafaza edilen dijital kültürel verilerin büyük bir kısmına gizlilik, telif hakkı veya teknik sorunlar nedeniyle erişilememektedir. E-posta arşivleri ve diğer doğuştan dijital koleksiyonlar genellikle kataloglanmamış, erişilemez ve kullanılamaz durumdadır. Basılı kaynakların dijitalleştirilmesiye oluşturulan arşivlere erişmek söz konusu olduğundaysa, belgeye erişimde telif hakkı büyük bir engel teşkil edebilmektedir. Dijital arşivlere erişim problemini çözmek için kesinlikle disiplinler arası iş birliklerinin sağlanması gerekmektedir. Günümüzde küresel ısınmadan sosyal eşitsizliklere kadar çok sayıda sorun bulunmaktadır ve bu sorunlar tek bir disiplin içinde çözülemez durumdadır. Aynı durum kullanıcıların erişimine kapatılmış olan "kapalı/kısıtlı" arşivler için de geçerlidir. Arşivcilerin veya dijital beşerî bilimcilerin (digital humanists) bu arşivleri anında daha erişilebilir hâle getirebilecek, mucizevi bir çözüm bulmaları beklenemez. Bunun yerine bu sorunun çözülebilmesi için, birbirleriyle neredeyse hiç temas kurmamış olan disiplinler arasında iş birlikleri kurmamız gerekmektedir. Araştırmada 26 kişiyle (arşivci, kütüphaneci ve ilgili kurumlarda görev yapan diğer uzmanlar) yapılan toplam 21 görüşmeye dayanılarak, dijitalleştirilmiş ve doğuştan dijital koleksiyonların

* Makale geliş tarihi: 17 Eylül 2024, kabul tarihi: 11 Ekim 2024.
Makalenin Künyesi: Lise Jaillant, "How can we make born-digital and digitised archives more accessible? Identifying obstacles and solutions", Archival Science, Vol. 22, (2022), pp.417–436.
Bu çalışma, "How can we make born-digital and digitised archives more accessible? Identifying obstacles and solutions" adlı makalenin yazarından alınan çeviri izni doğrultusunda hazırlanmıştır.

** Lise Jaillant, School of Social Sciences and Humanities, Loughborough University, UK, l.jaillant@lboro.ac.uk, ORCID

*** Arş. Gör., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, Ankara/Türkiye, brcyilmaz@ankara.edu.tr, ORCID

kullanıcılar için daha erişilebilir hâle getirilmesinin önündeki temel engeller belirlenmiştir. Çalışmada erişime açılmamış olanlar veya sınırlı erişim (kullanıcıların belgelere erişebilmek için ilgili kuruma gitmelerini gerektiren erişim türü) imkânı sunan kurumlar da dâhil olmak üzere, koleksiyonlar için belirlenen mevcut erişim politikaları aktarılmıştır. Çalışma kapsamında, kullanıcıların erişimine kapalı olan "kapalı/kısıtlı arşivlerin" kilidini açılabilmesi için yapay zekânın etil bir şekilde kullanımı da dâhil olmak üzere, erişim sorunlarına olası çözümler ile dijital koleksiyonlara erişimle ilgili kararlara katkıda bulunabilecek, küresel çapta bir kullanıcı topluluğunun oluşturulması önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Doğuştan dijital arşivler, dijitalleştirilmiş arşivler, telif hakkı, veri koruma, yapay zekâ

ABSTRACT

Access to data is seen as a key priority today. Yet, the vast majority of digital cultural data preserved in archives is inaccessible due to privacy, copyright or technical issues. Emails and other born-digital collections are often uncatalogued, unfindable and unusable. In the case of documents that originated in paper format before being digitised, copyright can be a major obstacle to access. To solve the problem of access to digital archives, cross-disciplinary collaborations are absolutely essential. The big challenges of our time—from global warming to social inequalities—cannot be solved within a single discipline. The same applies to the challenge of "dark" archives closed to users. We cannot expect archivists or digital humanists to find a magical solution that will instantly make digital records more accessible. Instead, we need to set up collaborations across disciplines that seldom talk to each other. Based on 21 interviews with 26 archivists, librarians and other professionals in cultural institutions, we identify key obstacles to making digitised and born-digital collections more accessible to users. We outline current levels of access to a wide range of collections in various cultural organisations, including no access at all and limited access (for example, when users are required to travel on-site to consult documents). We suggest possible solutions to the problems of access—including the ethical use of Artificial Intelligence to unlock "dark" archives inaccessible to users. Finally, we propose the creation of a global user community who would participate in decisions on access to digital collections.

Keywords: Born-digital archives, digitised archives, copyright, data protection, artificial intelligence

Giriş

Verilere erişmek günümüzde temel bir öncelik olarak görülmektedir. Ancak arşivlerde muhafaza edilen dijital kültürel verilerin büyük bir kısmına gizlilik, telif hakkı veya teknik sorunlar nedeniyle erişilememektedir. E-posta arşivleri ve diğer doğuştan dijital koleksiyonlar genellikle kataloglanmamış, erişilemez ve kullanılamaz durumdadır.[1] Basılı kaynakların dijitalleştirilmesiye oluşturulan

[1] Doğuştan dijital belgeler, elektronik ortam üzerinde üretilmiş olan belgeleri ifade etmektedir.

arşivlere erişmek söz konusu olduğundaysa, belgeye erişimde telif hakkı büyük bir engel teşkil edebilmektedir. Bir edebiyat akademisyeni ve dijital beşerî bilimci olarak, dijital koleksiyonlara erişim sağlamaya çalışmak (ve çoğu zaman başarısız olmak) konusunda oldukça deneyimliyim. "Geleneksel" bir akademisyen olarak, birkaç yılımı arşiv depolarında yer alan eski yazışmaları ve diğer basılı belgeleri inceleyerek geçirdim. Öte yandan e-posta arşivlerine, PDF'lere ve Word belgelerine erişmek çok daha zahmetlidir. Dolayısıyla çalışmalarım kapsamında, Harry Ransom Center'da yer alan Ian McEwan koleksiyonu ve Manchester'daki Carcanet Press arşivinde bulunan az sayıda e-postaya erişebildiğim için şanslıydım. Fakat doğuştan dijital verilere erişim günümüzde hâlâ olağan bir durum değil, istisna olarak görülmektedir.

Dijital arşivlere erişim problemini çözmek için disiplinler arası iş birliklerinin sağlanması kesinlikle gerekmektedir. Günümüzde küresel ısınmadan sosyal eşitsizliklere kadar çok sayıda sorun bulunmaktadır ve bu sorunlar tek bir disiplin içinde çözülemez durumdadır. Aynı durum kullanıcıların erişimine kapatılmış olan "kapalı/kısıtlı" arşivler için de geçerlidir. Arşivcilerin veya dijital beşerî bilimcilerin (digital humanists) bu arşivleri anında daha erişilebilir hâle getirebilecek, mucizevi bir çözüm bulmaları beklenemez. Bunun yerine bu sorunun çözülebilmesi için, birbirleriyle neredeyse hiç temas kurmamış olan disiplinler arasında iş birlikleri kurmamız gerekmektedir.

Bu bağlamda, özellikle bilgisayar bilimciler ile yapılacak iş birliklerinden olumlu sonuçlar elde edilebilecektir. Arşivlerde yapay zekâ ve makine öğreniminin[2] kullanılmasıyla birlikte, *örneğin hassas ve hassas olmayan materyaller arasında ayrım yaparak veya erişilebilirliği artırmak için etiketler ve diğer üst verilerin otomatik olarak ekleyerek*, çok sayıda arşiv belgesi açığa çıkabilir ve daha erişilebilir hâle getirilebilir. Ancak bunun için verilerin seçilmesi ve işlenmesi süreçlerinde, belirli gruplara karşı ayrımcılığa sebep olabilecek ve kolektif hafızayı etkileyebilecek ön yargılardan kaçınılması son derece önemlidir. Bu durum yapay zekâyı bir "kara kutu" olarak ele almak yerine, yapay zekâyı algoritmalarla ilişkilendirmeyi gerektirmektedir. İnsanların bir makinenin belirli sonuçlara ve kararlara nasıl ulaştığını anlayabilmesi için "Açıklanabilir Yapay Zekâ" gerekli hâle gelmiştir. AURA (Archives in the UK/ Republic of Ireland and AI) ve AEOLIAN (UK/ US: AI for Cultural Organisations) gibi ağlar dijital beşerî bilimcileri, bilgisayar bilimcilerini, arşivcileri, kütüphanecileri ve diğer paydaşları bir araya getirmektedir[3].

Bu makale için dijital beşerî bilimcilerden oluşan ekibimiz Birleşik Krallık, İrlanda ve ABD'deki kütüphane ve arşivlerde çalışan profesyonellerle bir dizi görüşme gerçekleştirmiştir. Doğuştan dijital ve dijitalleştirilmiş arşivlere erişimin önündeki temel engeller ve bu engellere dair arşiv sorumlularının bakış açısı

2 Yapay Zeka (AI), insan düşünme yeteneğini ve davranışını taklit edebilen akıllı makinelerin yaratılmasını ifade eden geniş bir kavramdır. Makine Öğrenimi (ML), doğrudan programlanmadan verilerden öğrenmeyi sağlayan AI'nın bir uygulaması veya alt kümesidir. Uygulamada, "AI" ve "ML" terimleri genellikle birbirinin yerine kullanılmaktadır.

3 www.aura-network.net ve www.aeolian-network.net

araştırılmıştır. Araştırmada, erişimin önündeki veri koruma mevzuatı ve telif hakkı gibi temel problemlerin herkesçe bilindiği görülmüştür. Bunun yanı sıra görüşmeler sonucunda, kurumların riskten kaçınmak ve kendi itibarlarını korumak için mevzuatı çok kısıtlayıcı bir şekilde yorumlamaları gibi erişimin önündeki diğer engeller de ortaya çıkmıştır. Görüşülen kişiler çoğunlukla bu durumdan dolayı yaşanılan hayal kırıklığını dile getirmiş, verilere erişim ve ilgili mevzuat arasında daha iyi bir denge kurulması ihtiyacından bahsetmiştir. Ayrıca, bu kişiler tarafından söz konusu engellerin aşılabilmesi amacıyla dijital arşivleri daha erişilebilir hâle getirecek olası çözümler tanımlanmıştır. Öte yandan görüşülen kişilerin birçoğu, akademisyenlerin ve diğer kullanıcıların genelde dijital arşivlerin sorunlarıyla ilgilenmediklerinden yakınırken, daha yeni kaynaklar kullanmak yerine çoğunlukla basılı koleksiyonlarda geleneksel araştırma yöntemlerini tercih ettiklerini belirtmişlerdir.

Bu makalenin ilk bölümünde doğuştan dijital ve dijitalleştirilmiş koleksiyonlara erişim konusundaki mevcut araştırmalara kısaca değinilmektedir. Bir sonraki bölümde bir dizi görüşmenin ardından çalışmada kullanılan yöntem ve usule yer verilmektedir. Çalışmanın devamında sonuçlar tartışılmakta ve "araştırmacıların çoğunlukla dijital koleksiyonlara erişim konusundaki tartışmalarda söz sahibi olmadıkları" iddiası savunulmaktadır. Akademisyenlerin ve diğer kullanıcıların birlikte "masaya oturmaları" ve dijital arşiv koleksiyonlarına erişim politikalarının şekillendirilmesine katkıda bulunmaları için öneriler sunulmaktadır.

Özetle, bu makale aşağıda yer alan hususlarda katkı sağlayacaktır:

- Arşivciler, kütüphaneciler ve kurumlarda görev yapan diğer profesyonellerle yapılan görüşmelere dayanılarak, dijitalleştirilmiş ve doğuştan dijital koleksiyonların kullanıcılar için daha erişilebilir hâle getirilmesinin önündeki temel engeller belirlenmektedir.
- Farklı kurumlardaki çok çeşitli koleksiyonlara yönelik mevcut erişim düzeyleri, erişime açılmaması veya sınırlı erişim de dâhil olmak üzere *(kullanıcıların belgelere erişebilmek için ilgili kuruma gitmelerini gerektiren erişim türü)* özetlenmektedir.
- Kullanıcıların erişimine kapalı olan "kapalı/kısıtlı arşivleri" erişime açabilmek için, yapay zekânın etik bir şekilde kullanımı da dâhil olmak üzere ortaya çıkabilecek olası erişim problemlerine çözümler önerilmektedir.
- Dijital koleksiyonlara erişim için ortak kararlar alabilecek küresel bir kullanıcı topluluğunun oluşturulması önerilmektedir.

İlgili çalışmalar

Dijital koruma konusunda son otuz yılda çok sayıda bilimsel makale ve farklı çalışmalar ortaya çıkmıştır. Bilimsel çalışmalar çoğunlukla arşiv belgelerine dayandırılmaktadır. Ancak Dijital Beşerî Bilimler ve benzer çalışma alanları arşiv kaynaklarına nadiren başvurmaktadır. Kullanıcıların bu göreceli sessizliği, dijital koleksiyonlara ilişkin tartışmaların yapılanma biçimi üzerinde sonuçlar doğurmaktadır.

Dolayısıyla bu tartışmaların odak noktası çoğunlukla dijital koruma olurken, erişim konusu daha az ele alınmaktadır. Görüşülen kişilerden biri şunları belirtmiştir: "Çok uzun bir süredir, dijital koruma konusunda 'erişimi' nasıl sağlayacağımızı düşünmeden yapılan planlamaların tasarlanma biçiminde, sürecin başından sonuna hatalı yürütüldüğünü düşünüyorum".[4]

Arşiv topluluğu, 1990'ların ortalarında e-posta arşivleri da dâhil olmak üzere dijital materyalleri korumak için stratejiler geliştirmeye başlamıştır.[5] O dönemler dijital korumanın merkezindeki konular ihmal ve teknolojik eskime nedeniyle yok olma riski taşıyan tehlike altındaki materyaller üzerineydi. Dijital karanlık çağa ilişkin artan endişelerle birlikte, 2002 yılında İngiltere ve İrlanda'da faaliyet gösteren birkaç ajansın ortaklığıyla Digital Preservation Coalition (DPC-Dijital Koruma Koalisyonu) kurulmuştur. 2000'li yılların sonlarında arşivciler ve akademisyenler arasındaki iş birlikleri, BitCurator[6] gibi içerik küratörlüğü için açık kaynaklı dijital kütüphane araçlarının yaratılmasıyla sonuçlanmıştır. Ancak, bu tür iş birliği örnekleri oldukça istisnai kalmış ve "kapalı/kısıtlı" arşivlere erişim konusuna nadiren değinilmiştir.

Email Task Force (E-posta Çalışma Grubu) çalışmalarını takiben, DPC tarafından Preserving Email[7] (E-postaların Korunması) raporu yayımlanmış, raporda "muhafazanın" artık eskisi kadar zor olmadığına dikkat çekilmiştir. Raporda odak noktanın, materyallerin korunmasından uzaklaşarak kalıcı değere sahip materyallerin değerlendirilmesi ve seçilmesine doğru kaydığı belirtilmiştir. RATOM projesi kapsamında e-posta arşivlerinin değerlendirilmesi ve işlenmesi için Doğal Dil İşleme (Natural Language Processing) geliştirmektedir[8]. Ayrıca, The UK National Archives (Birleşik Krallık Ulusal Arşivleri), tarihsel değere sahip belgelerin kalıcı olarak korunması için devlet kayıtlarını değerlendirmek ve seçmek üzere yapay zekâyı kullanma sürecindedir.

Hemen veya daha sonraki bir aşamada kullanılmayacak bir arşiv belgesini muhafaza etmenin bir anlamı bulunmamaktadır. Sara Martínez-Cardama ve Ana Pacios'un ulusal arşivler hakkında yayınlanan son makalesinde, 14 kurumun "erişim"i ve 12 kurumun "kullanım"ı öncelik olarak belirlediği tespit edilmiştir. Ancak uygulamaya bakıldığında mahremiyet, telif hakkı veya teknik sorunlar gibi büyük engellerin, dijital kültürel verilere erişimi zorlaştırdığı görülmektedir. Örneğin e-posta arşivleri söz konusu olduğunda, mahremiyet kaygıları çoğu zaman tüm koleksiyonun erişime kapatılmasına yol açmaktadır[9]. İngiliz yazar Ian McEwan arşivini Teksas'ta yer alan Harry Ransom Center'a satarken, 1997'den 2014'e kadar

4 Anonim, two interviews with author, 27 Mayıs 2021.

5 Bkz. örneğin, Bearman (1994), Cook (1994), Ross ve Gow (1999).

6 Bkz (Kirschenbaum ve ark. 2010). Bu rapor, şu anda dijital arşivciler tarafından yaygın olarak kullanılan BitCurator sistemini geliştiren ortaklığın temel taşı olmuştur.

7 Cristopher Prom, Preserving Email, 2nd ed. (Digital Preservation Coalition, 2019), https://doi.org/10.7207/twr19-01

8 https://ratom.web.unc.edu/about/ [Erişim tarihi: 17 Kasım 2021]

9 E-posta arşivlerine erişim konusu için Jaillant ve Johnston'ın diğer çalışmalarına bakınız.

olan on yedi yıllık e-postalarını da arşive dâhil etmiştir. İlgili arşivin araştırma rehberi (finding aid) McEwan'ın e-posta yazışmalarından kısaca bahsetmekte, bu yazışmaların "işlenmemiş olduğunu ve şu an araştırmacıların kullanımına açık olmadığını"[10] belirtmektedir. Buna benzer olarak birçok koleksiyon da gizli tutulmaktadır ve kullanıcılar genellikle dijital belgelerin varlığından haberdar bile değildir. Örneğin, yazar Will Self'in British Library'de (İngiliz Millî Kütüphanesi) yer alan e-posta arşivleri, koleksiyonu tanımlayan araştırma rehberi içerisinde listelenmemiştir ve hiçbir şekilde kullanıcıların erişimine açık değildir. Dolayısıyla e-posta arşiv koleksiyonlarına çok az sayıda akademisyenin erişebilmesi, bu konudaki bilimsel araştırmalarda büyük bir boşluğa yol açmaktadır. Ayrıca, yayın aşamasında gizlilik ve telif hakkı konusundaki kaygılar da bazı problemlere sebep olabilmektedir. Sophie Baldock, 2020 yılında düzenlenen "Arşivler, Erişim ve Yapay Zekâ" konulu konferansta yaptığı sunumunda, işbirlikçi doktora programı öğrencisi olduğu dönemde İngiliz şair Wendy Cope'un British Library'de yer alan e-posta koleksiyonuna ayrıcalıklı bir şekilde erişebildiğini[11], ancak yazışmaların genellikle özel ve hassas bilgiler içermesi sebebiyle araştırmasının yayınlanması aşamasında zorluklarla karşılaştığını belirtmiştir. Çalışmanın yayımlanabilmesi için e-postaların yazarının yanı sıra e-postalarda adı geçen üçüncü tarafların da izni gerekmektedir. Dolayısıyla araştırmacıların bilimsel çıktıları daha kolay alıntılanabilen verilere sahip, daha erişilebilir koleksiyonlara odaklanmayı tercih etmeleri şaşırtıcı değildir.

Genellikle dijitalleştirilmiş koleksiyonlara erişmenin, e-posta arşivlerine erişmenin aksine daha kolay olduğu düşünülmektedir. Ancak öncesinde erişilebilir olan koleksiyonlar, mahremiyet ve telif hakkı sorunları nedeniyle sonrasında erişime kapatılabilmektedir. Michelle Moravec'in, özellikle British Library tarafından 2013 yılında feminist *Spare Rib* dergisinin dijitalleştirilmesine odaklanmış olan, feminist araştırma uygulamaları ve dijital arşivler hakkındaki makalesinde, konuya yönelik olarak bireylerin mahremiyet hakkına dair vurgu yapıldığı görülmektedir. Moravec[12] "Çalışmaları bu materyallerde yer alan bireyler buna rıza gösterdi mi?" sorgusuyla duruma dikkat çekmektedir. Birleşik Krallık Avrupa Birliği'nden (AB) ayrıldıktan sonra Aralık 2020'de British Library, *Spare Rib* dergisini erişime kapatacağını duyurmuştur. Aslında bu kaynak AB'nin EU Orphan Works Directive (Anonim Eserler Yönergesi) kapsamında kullanıma sunulmuş olsa da, Brexit bağlamında değişen telif hakkı kuralları *Spare Rib* dergisinin erişime tamamen kapatılmasına yol açmıştır[13].

10 https://norman.hrc.utexas.edu/fasearch/fndingAid.cfm?eadid=01073 [Erişim tarihi: 17 Kasım 2021]

11 Baldock, "Wendy Cope's Email Archive at the British Library," presentation at the conference Archives, Access, and AI: Working with Born-Digital and Digitised Archival Collections, https://www.poetrysurvival.com/programme-aracai-conference/ [Erişim tarihi: 17 Kasım 2021].

12 Michelle Moravec, "Feminist Research Practices and Digital Archives," Australian Feminist Studies 32 (2017): 186–201, https://doi.org/10.1080/08164649.2017.1357006.

13 Bkz. https://journalarchives.jisc.ac.uk/britishlibrary/sparerib [Erişim tarihi: 17 Kasım 2021]

Arşivciler, erişim sorununa giderek daha fazla önem vermektedir. 2020 yılında Born-Digital Archives Working Group (Doğuştan Dijital Arşivler Çalışma Grubu) (çoğunlukla ABD'de bulunan arşiv profesyonellerinden oluşan bir grup), doğuştan dijital materyallere erişim için bir dizi ölçüt ve uygulama kılavuzunu içeren "Levels of Born-Digital Access"i (Doğuştan Dijital Erişim Düzeyleri) yayınlamıştır. Raporda, "Erişim düzeylerinin, uygulamacılar tarafından 'uygulamacı perspektifi' düşünülerek oluşturulduğu" dile getirilmiştir. Raporda sunulanların "dijital arşiv araçları ve kavramları hakkında temel seviyede bilgiye sahip olanlar tarafından kullanılması ve referans alınması" hedeflenmiştir".[14] Dijital ortamda çalışan arşivciler tarafından hazırlanan ve yine aynı kullanıcı grubunun kullanımı için oluşturulan raporda, çeşitli erişim seviyeleri özetlenmiştir. Seviye 1'de, araştırmacıların halkın erişimine açık bir bilgisayarda yer alan materyale başvurabilmesi için, fiziksel olarak bilgisayarın bulunduğu alana gitmeleri gerekmektedir. İleri düzeydeki erişim seviyelerinde ise, belgelere uzaktan erişilebilmekte ve bu belgeler gelişmiş araçlar kullanılarak analiz edilebilmektedir. Başka bir deyişle kullanıcılar ileri düzeydeki erişim seviyelerinde, evlerindeki masalarından uzaktaki arşivlere erişebilmekte ve erişilen dijital materyallere sayısal yöntemler uygulayabilmektedir.

Söz konusu çalışma her ne kadar değerli olsa da akademisyenlerin ve diğer kullanıcıların daha fazla iş birliği gerçekleştirmesine acilen ihtiyaç duyulmaktadır. Dijital koleksiyon kullanıcılarının hepsi aynı ihtiyaçlara sahip değildir. İleri düzey bilgisayar becerilerine sahip kullanıcılar, dijital beşerî bilimler akademisyenleri ve akademik olmayan kullanıcılar arasında azınlıktadır. Bu nedenle arşivciler tarafından tasarlanan ve kullanıcıları hedefleyen tek yönlü kılavuzlar yerine, dijital arşivlere erişimi daha kolay hâle getirecek stratejileri birlikte tasarlamak oldukça önemlidir.

Yöntemler, yaklaşım ve sonuçlar

Erişim sağlanmayan kapalı/kısıtlı arşivlerin araştırmacılar üzerinde yarattığı etki aşikâr olmasına rağmen, dijital koruma ve erişim konusundaki literatür araştırmacılar tarafından değil arşivciler tarafından yazılmıştır. Bu makalede söz konusu bu boşluk disiplinler arası bir bakış açısıyla ele alınacaktır. Dijital beşerî bilimciler kapalı/kısıtlı dijital arşivler konusuyla çoğunlukla ilgilenmeseler de, araştırma yaklaşımımız araştırmacıları arşivciler ile birlikte kütüphane, arşiv ve müzelerdeki diğer profesyonellerle doğrudan temasa geçirmektir. Araştırma için kurumumuzdaki Etik Kurul'dan onay aldıktan sonra, üç dijital beşerî bilimler akademisyeninden oluşan ekibimiz arşiv, kütüphane ve müzelerdeki 26 profesyonel ile toplamda 21 görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmeler otuz dakika ile bir saat arasında sürmüş ve Birleşik Krallık, İrlanda ve Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunan profesyonellerle çevrimiçi ortamlar üzerinden görüşülmüştür. Görüşülen

14 Shira Peltzman ve diğerleri, Levels of Born-Digital Access (Digital Library Federation, part of the Council on Library and Information Resources (CLIR), Alexandria, VA), https://osf.io/r5f78/ [Erişim tarihi: 12 Haziran 2021]

kişilerin çoğu makalede ve diğer araştırma çıktılarında isimlerinin yer almasını kabul etmiştir.

Mülakat yapılacak kişilerin seçimi mevcut kişisel bağlantılar aracılığıyla yapılmıştır. Seçilen kişilerin müsait olmadığı durumlarda, görüşülecek kişiler genellikle diğer meslektaşlarını önermiştir ve bu durum kartopu tekniğiyle ek görüşmeler yapılmasını sağlamıştır. Mevcut bağlantılar üzerinden mülakat yapılacak kişilerin seçilmesi, özellikle de tüm bağlantılar aynı türden bir geçmişe sahipse, sonuçları çarpıtabilmektedir. Dolayısıyla bu çalışmaya cinsiyet (12 kadın ve 14 erkek), kariyer aşaması (kariyerinin başındaki profesyonellerden emekli profesyonellere kadar) ve coğrafi konum açısından geniş bir yelpazedeki profesyonelleri dâhil etmeye özen gösterilmiştir. Bu kapsamda National Library of Scotland (İskoçya Ulusal Kütüphanesi), National Library of Wales (Galler Ulusal Kütüphanesi), National Library of Ireland (İrlanda Ulusal Kütüphanesi) ve ABD Doğu Yakası'ndaki Ivy League kurumlarındaki (Yale, Harvard) uygulayıcılarla görüşülmüştür. Görüşülen kişiler British Library veya The National Archives UK (Birleşik Krallık Ulusal Arşivleri) gibi büyük metropol kültür kurumlarının yanı sıra Seven Stories (Newcastle-upon-Tyne'da çocuk kitapları üzerine uzmanlaşmış bir müze) veya Dublin'deki Irish Traditional Music Archive (İrlanda Geleneksel Müzik Arşivi) gibi daha küçük kurumlarda da çalışmaktaydı.

Örneklemin çeşitliliğine dikkat etmemize rağmen daha büyük kurumların daha fazla yansıtıldığını kabul etmekteyiz. Bunun nedeni bu kurumların doğuştan dijital ve dijitalleştirilmiş koleksiyonlarını etkin bir şekilde yönetmelerine imkân veren finansal kaynaklara ve yeterli personele erişimlerinin olmasıdır. Söz konusu daha küçük koleksiyonlar olduğunda, dijitalleştirme programları veya dijital kaynaklarla kurulan stratejik bağlantılar çoğu zaman imkân dâhilinde değildir. Rachel Hosker (Arşiv Müdürü ve Özel Koleksiyonlar Başkan Yardımcısı, Centre for Research Collections, University of Edinburgh) görece avantajlı ve daha az avantajlı kurumlar arasındaki bu uçurumu fark etmiştir. Hosker konuyla ilgili olarak "Gerekli becerilere sahip olsak da pek çok noktada birlikte çalışabileceğimiz yazılımcılar bulunmuyor" demiştir.[15]

Görüşmelerin formatı yarı yapılandırılmış olup, soru listesi önceden görüşülen kişilere gönderilmiş ve görüşmeler sırasında takip soruları sorulmuştur. Sorular her görüşülen kişiye göre uyarlanmasına rağmen, anket şablonu aşağıdaki gibidir:

Çalışma geçmişi ve deneyim

1. Bana çalışma geçmişiniz hakkında daha fazla bilgi verebilir misiniz? Bu işebaşlamadan önce ne yapıyordunuz?
2. Kurumunuzda bulunan koleksiyonların türlerini tanımlayabilir misiniz?

15 Rachel Hosker, Interview with author, 19 Mayıs 2021.

3. Kurumunuzu her yıl kaç araştırmacı ziyaret ediyor (yaklaşık olarak)? Bu araştırmacıların çoğunlukla akademisyenler mi yoksa halktan kişiler mi olduğunu biliyor musunuz?
4. Kurumunuzun COVID pandemisinin getirdiği zorluklara nasıl yanıt verdiğini açıklayabilir misiniz?

Dijitalleştirilmiş koleksiyonlar

5. Bize kurumunuzdaki mevcut dijitalleştirme projeleri hakkında daha fazla bilgi verebilir misiniz? Şu anda kaç koleksiyon dijital ortamda mevcut?
6. Tüm dijital koleksiyonlara uzaktan erişilebiliyor mu? Yoksa erişim için kısıtlamalar var mı (kurumu fiziksel olarak ziyaret etmek, oturum açmak ve kişisel bilgi vermek vb.)?
7. Genel resme bakarsanız, Birleşik Krallık'ta ve başka yerlerde dijitalleştirilmiş arşivlerin önündeki zorluklar ve beklentiler nelerdir?

Doğuştan dijital koleksiyonlar

8. Bildiğiniz gibi, doğuştan dijital koleksiyonlar pek çok nedenden ötürü nadiren kullanıcıların erişimine açıktır. Bu arşivlere erişim açısından kurumunuzdaki durumu anlatabilir misiniz?
9. Doğuştan dijital koleksiyonları kullanıcılar için nasıl daha erişilebilir hâle getirebiliriz?
10. Birleşik Krallık ve başka yerlerdeki diğer kurumlarla doğuştan dijital koleksiyonlar ve projeler ile ilgili herhangi bir ortaklığınız var mı?
11. Birleşik Krallık'ta ve başka yerlerde doğuştan dijital arşivlerin karşılaştığı zorluklar ve beklentiler nelerdir?

Diğer işler

12. Bize söylemek istediğiniz başka bir şey var mı?

Görüşülen kişilerin bu sorulara verdikleri yanıtlar, dijitalleştirilmiş ve doğuştan dijital koleksiyonlara erişimi engelleyen yaygın sorunların tespit edilmesini, belirli kurumlarda seçilen koleksiyonlara (örneğin internet arşivleri veya e-posta arşivleri gibi) mevcut erişim düzeylerini belirlenmesini, yapay zekâ ve makine öğrenimi gibi gelişmiş teknolojilerin kullanımı da dâhil olmak üzere erişim sorunlarına olası çözümlerin araştırılmasını sağlamıştır. Bu sonuçlara dayanılarak, erişime kapalı kültürel varlıklara ulaşabilmek için arşivciler ve koleksiyon sahipleri arasında daha fazla etkileşime ihtiyaç olduğu savunulmaktadır.

Dijitalleştirilmiş koleksiyonlara erişimin önündeki engeller

Dijitalleştirilmiş koleksiyonlar, hem yüksek kaliteye sahip dijital kopyalar ve üst veriler üretmek için maliyet ve teknik uzmanlık gerektirmesi, hem de tüm koleksiyonların ilk etapta dijitalleştirilemeyecek olması nedeniyle kurumlardaki tüm koleksiyonun azınlığını oluşturmaktadır.

İlk olarak, teknolojik eskime eski formattaki belgeleri okuyacak ekipmanı bulmayı zorlaştırmaktadır. Örneğin, VHS veya Betamax formatındaki manyetik kasetlerin oynatıcıları her geçen gün daha az bulunur hâle gelmektedir. Stuart Lewis'e (Dijital Süreçlerden Sorumlu Müdür Yardımcısı, National Library of Scotland- NLS) göre bunlar, üç veya dört yıl içinde neredeyse tamamen yok olma riskiyle karşı karşıya kalacaktır. Lewis'in de değindiği gibi oynatıcılar olmadan, "kayıt ortamı iyi durumda olsa bile, dijitelleştirme işlemi gerçekleştirilememektedir".[16] NLS kısa süre önce 10.000 manyetik bandı dijitalleştirmek için bir proje dosyasını onaylamıştır. Bu durum kâğıt tabanlı dijitalleştirmeye kıyasla, görsel-işitsel dosyaların boyutu nedeniyle hâlihazırda depolanan verileri önemli ölçüde arttıracaktır.

İkinci olarak, dijitalleştirme projeleri öncelikli olarak kabul edilen materyallerin seçilmesine ve daha az önemli ya da değerli görülen materyalin hariç tutulmasına dayanmaktadır. Anthea Seles (Genel Sekreter, International Council on Archives) bu konuda "Hangi toplulukların, hangi belgelerin dijitalleştirileceği, dijitalleştirme stratejik kararlarında kimin temsil edilip kimin edilmeyeceği konusunda büyük bir tartışma söz konusu" demiştir.[17] Örneğin, George Floyd'un öldürülmesinin ardından Dorothy Berry (Dijital Koleksiyonlar Program Yöneticisi, Harvard Houghton Library) Afro-Amerika belgelerinin çok azının dijitalleştirildiğini fark etmiştir. Ardından 2.000 belgeyi dijital ortama aktarmak için bir projeye öncülük etmiştir.[18]

Telif hakkı, bazı koleksiyonların dijitalleştirilmemesinin ya da dijital kopyaları mevcutken kullanıma sunulmamasının bir diğer nedenidir. Treasa Harkin (Kütüphaneci, Irish Traditional Music Archive) ITMA'nın yıllar içinde geleneksel müzik topluluğu arasında çok güçlü bir güven ortamı oluşturduğuna dikkat çekerek "Bu güvenin bir kısmı, arşive bir şey verdiğinizde bunun güvende olduğunu ve web sitesinde veya çevrimiçi bir yerde ortaya çıkmayacağını bilmeniz üzerine kuruludur" demiştir.[19] Arşivler, bu güveni korumak ve daha fazla dijitalleştirilmiş materyali kullanıcıların erişimine sunmak arasında bir denge kurmaya çalışmaktadır. Bu süreç, izin için telif hakkı sahipleriyle görüşmeyi veya farklı erişim düzeylerini araştırmayı (örneğin sadece kullanıcı adı ve şifre ile kayıt olan kullanıcılara çevrimiçi erişim hakkı tanımak gibi) gerektirmektedir.

Telif hakkı sahiplerinin ya da onların maliklerinin hiçbir iz bırakmadan ortadan kaybolduğu durumlarda izin almak son derece karmaşık bir süreç hâline gelmektedir. Stuart Lewis, National Library of Scotland arşivlerinde yer alan materyalleri dijital ortama aktarmak için onları bağışlayan ya da depolayan kişilerden herhangi bir izin almadıklarını belirtmiş "Yirmi beş yıl önce, 'Bunu dijital ortama

16 Stuart Lewis, Gill Hamilton, and Stephen Rigden, Interview with author, 19 Mayıs 2021

17 Anthea Seles, Interview with author, 28 Mayıs 2021.

18 [Anonim], Interview with author, 28 Mayıs, 2021.
Ayrıca bkz. https://news.harvard.edu/gazette/story/2020/07/houghtons-2020-21-digitization-focus-blackamerican-history/. [Erişim tarihi:19 Kasım 2021]

19 Treasa Harkin ve Liam O'Connor, Interview with author, 20 Mayıs 2021.

aktarıp çevrimiçi erişime açabilir miyiz' diye sormazdık" demiştir.[20] Telif hakkı izinlerini geriye dönük olarak almanın zorluğu, NLS'nin neden el yazması materyallerin dijitalleştirilmesine öncelik vermediğini ve NLS'ye ait Data Foundry web sitesinde bulunan dijitalleştirilmiş koleksiyonların büyük bölümünü oluşturan kamu mülkiyetindeki eserler gibi daha az sorunlu belgelere odaklanmayı tercih ettiğini açıklamaktadır.[21]

Dijital çağdan önce kaydedilen materyallerle ilgili telif hakkı sorunları Yale University Library Fortunoff video arşivleri de dâhil olmak üzere çoğu arşivi etkilemektedir. Holokost'tan hayatta kalanların ifadelerinden meydana gelen bu koleksiyon oluşturulurken, görüşülen kişiler röportajların kaydedilmesine izin vermiş ancak röportajların internette herhangi bir yerde yayınlanmasına karşı çıkmışlardır. Bu durum, koleksiyonları Abby Gondek (Morgenthau Misafir Araştırmacı, FDR Library and Roosevelt Institute) gibi araştırmacılar için daha az erişilebilir hâle getirmektedir. Gondek, "Hayatta kalanların konuya dair çok fazla tanıklığı olmasına rağmen bunları dinleyemiyorsunuz, söz konusu arşive ya da kayıtların tutulduğu ilgili alanlara gitmediğiniz sürece sadece bazı kısımlara erişebiliyorsunuz ve buralarda kayıtları dinleyebiliyorsunuz" demiştir.[22]

Veri koruma, hassas materyaller içeren dijitalleştirilmiş koleksiyonlara erişimin artırılmasının önündeki dördüncü büyük engeldir. Birleşik Krallık ve Avrupa Birliği'ndeki arşiv kurumlarının AB'deki General Data Protection Regulation'a (Genel Veri Koruma Yönetmeliği- GDPR) ve İngiltere'deki 2018 Data Protection Regulation'a (Veri Koruma Yönetmeliği) uymaları gerekmektedir. Bireylerin tıbbi kayıtları da dâhil olmak üzere sağlık ve tıpla ilgili mahremiyet içeren verilere sahip bir kurum olan Londra'daki Wellcome Collection için hassas belgelerin yayılmasını önlemek temel bir sorun kaynağıdır. Wellcome arşivi, iş süreçlerine dair yer alan bilgiler de dâhil olmak üzere farklı türden gizli bilgileri içermektedir. Bu nedenle Wellcome, on yıldan daha eski materyalleri dijital ortama aktarmamaktadır. Diğer belgeler için arşivciler risk yönetimi yaklaşımı benimsemektedir. Bu kapsamda belgelerde belirli bir serinin bir kısmı alınarak değerlendirilmekte, değerlendirme sonucunda ilgili belgelerde çok sayıda hassas veriye erişilirse, ilgili seriden daha fazla belge değerlendirmeye tabi tutularak süreç yürütülmektedir. Bazı durumlarda, kültürel açıdan hassas olan veya uygun olmayan bir üslup kullanılan ya da sadece görüntüsü hoş olmayan (ameliyat görüntüleri gibi) vb. belgeleri belirlemek için daha ayrıntılı bir inceleme yapılmaktadır. Bu belgeler dijitalleştirilmekte ve çevrimiçi olarak kullanıma sunulmaktadır ancak öncesinde kullanıcılar görmek üzere oldukları şey hakkında uyarılmaktadır. [23]

Çok büyük arşivlerde hassasiyet incelemesi zorlu bir süreç olabilmektedir. Hassas olmadığı düşünülen koleksiyonların problem yaratabilecek materyaller

20 Stuart Lewis, Gill Hamilton, and Stephen Rigden, Interview with author, 19 Mayıs 2021
21 https://data.nls.uk/data/digitised-collections/. [Erişim tarihi: 19 Kasım 2021]
22 Abby Gondek, Interview with author, 20 Mayıs 2021.
23 [Anonim], Two interviews with author, 27 Mayıs 2021.

içermesi her zaman mümkündür. The National Library of Scotland, dijitalleştirilecek koleksiyonları veri koruma ve telif hakkı sorunları açısından incelemeye olanak veren ve ek koşullar içeren bir dizi güvenlik kontrolünden geçirmektedir. Stephen Rigden (Dijital Arşivci, The National Library of Scotland) konuyla ilgili "Dijitalleştirme için kriterlerden biri, bir referans sistemi olmasıdır. Birinin belirli bir bağlamda belirli bir dosyaya geri dönebilmesi için düzenlenmesi, tanımlanması ve numaralandırılması için belgelerin nihai düzende olması gerekmektedir" ifadelerini kullanmıştır. [24]

"Daha Fazla Ürün, Daha Az Süreç" akımını benimseyen bazı araştırmacılar, bu kuralların gerekenden fazla olduğunu, koleksiyonlar tam olarak düzenlenmemiş ve hâlâ sorun teşkil edebilecek nitelikte bilgiler içeriyor olsa bile, belgeleri dijitalleştirmenin ve erişime açmanın her zaman daha iyi olduğunu savunmaktadır. Bu çerçevede, hiçbir koleksiyonun kusursuz bir şekilde organize edilemeyeceği gibi, hiç kimsenin de tüm hassas belgelerin ortadan kaldırıldığını garanti edemeyeceğini öne sürmektedirler. Dennis Meissner ve Mark Greene 2010 tarihli makalelerinde "en büyük etik zafiyetimiz erişimin engellenmesinden kaynaklanmaktadır ve 'hassas' veri içeren ancak herhangi bir sözleşme ile kısıtlaması bulunmayan materyallerin, erişime açılmasından kaynaklanan güvenlik açıkları bunun yanında sönük kalmaktadır" demiştir.[25]

Doğuştan dijital koleksiyonlar: üretimden erişim sürecine

Basılı koleksiyonların dijital kopyalarının aksine, doğuştan dijital koleksiyonlar genellikle tek bir bütün olarak satın alınmamakta, daha ziyade basılı ve doğuştan dijital kaynakların olduğu hibrit koleksiyonların bir parçası olarak arşivlere sunulmaktadır. Tek başına doğuştan dijital koleksiyonların pazarlanması için henüz pazar oluşmamıştır. Çalışma kapsamında görüşme gerçekleştirilen uzmanlardan biri: "Biri orijinal belgelere erişimi teklif ettikten sonra bir başkası gelip bu belgelerin fotokopilerini sunsa, içerik aynı olsa bile fotokopiler kabul edilmez" söylemiyle bunun sebebini ortaya koymuştur.[26] Fotokopilere benzer olarak, doğuştan dijital koleksiyonlar da içeriğe erişim sağlamakta ve kolayca çoğaltılabilmektedir. Ancak bir koleksiyonun finansal değeri orijinal nüshaların sahip olduğu atmosfere ve koleksiyonun yaratıcısıyla olan bağlantısına dayanmaktadır.

Özel koleksiyonların orijinal nüshalara değer vermesinin nedenlerinden biri, bu nüshaların sergilerde rahatlıkla sunulabilmesidir. Benzer olarak "Seven Stories" Müzesi, orijinal nüshaları kullanarak çocuklar ve ebeveynleriyle etkileşim kurmayı yönetim stratejisinin temeli olarak ele almaktadır. Koleksiyon Müdürü Krie McKie konuyla ilgili aşağıda yer alan ifadeleri kullanmıştır:

24 Stuart Lewis, Gill Hamilton, and Stephen Rigden, Interview with author, 19 Mayıs 2021

25 Mark Greene, Denis Meissner, "More Product, Less Process: Revamping Traditional Archival Processing," American Archivist 68 (2005): 208–63, https://doi.org/10.17723/aarc.68.2.c741823776k65863

26 [Anonim], Two interviews with author, 27 Mayıs 2021.

> *"Enid Blyton'ın arşivi, veya bir kısmı, burada tutulmaktadır ve Afacan Beşler, Noddy serileri gibi kitaplarının pek çok müsveddesi elimizde bulunmaktadır. Bu müsveddelerden birini kullanıcı gruplarına göstermek ve bunun Enid Blyton'a ait bir müsvedde olduğunu söylemek gerçekten çok kolay ve bu durumun bir özgünlüğü de var. Ancak doğuştan dijital belgeler söz konusu olduğunda, bir Word dosyasına aynı düzeyde heyecan veya ilgi nasıl yaratılabilir bilmiyorum."*[27]

Bazı kurumlar doğuştan dijital sanat eserlerini sergilemek yerine o eserin oluşturulduğu orijinal bilgisayarı sanat eseri olarak sunmaktadır. Örneğin Harvard's Houghton Library, yazar Jamaica Kincaid'in dizüstü bilgisayarlarından birini düzenlenecek olan bir etkinlikte sergilemeyi planlamaktadır.[28] Zira yazarın eserlerini yaratma sürecinde dokunduğu bilgisayarın, o bilgisayar ile oluşturulmuş olan dijital eserlerin yoksun olduğu bir enerjiye/auraya sahip olduğu düşünülmektedir.

Günümüzde satın alınan veya bağışlanan koleksiyonlar genellikle dijital devrimden önce oluşturulmuştur. Son zamanlarda yeni nesil içerik oluşturucularının ortaya çıkmasıyla birlikte, gelecekte koleksiyonların büyük bölümünü doğuştan dijital kayıtların oluşturması muhtemeldir. Bazı kurumlar bu durumu öngörerek, tüm kariyerlerini daktilo ve diğer klasik araçlar yerine bilgisayar kullanarak geçirmiş yazarlara yönelik aktif çalışmalar yürütmektedir.

National Library of Ireland (NLI), 2019 yılında çok satan yazar Marian Keyes'in (1963 doğumlu) "Çıkmaz Sokağın Sırrı" adlı romanının yayımlanmasıyla ilgili dijital materyalleri kütüphaneye bağışladığını duyurmuştur. Bu materyaller arasında kitap kapağı örnekleri, taslaklar ve ön baskılar; yazarın kitaptaki karakterleri ve yazma sürecini tartıştığı videolar; tanıtım materyalleri, sosyal medya etkileşimleri ve romanın zaman çizelgesi yer almaktadır.[29] NLI personeli *zenginleştirilmiş koleksiyon* (British Library tarafından geliştirilen bir kavram) ruhuna uygun olarak, ayrıca Keyes'in çalışma alanının fotoğraflarını da çekmiştir.[30] Zenginleştirilmiş koleksiyon, yazarların çalışma odalarının interaktif fotoğraflarını oluşturmak, arşiv sorumlularıyla röportaj gerçekleştirmek veya sorumluların çalışma ortamlarında video-konferans turları düzenlemek gibi çeşitli yöntemlerle, günümüz arşivlerinin edinimlerini çevreleyen yeni içerikler oluşturmayı amaçlamaktadır. Bu girişim, araştırmacıların ek bağlamları keşfetmelerini sağlamakta ve böylece yeni bir koleksiyonla ilk kez karşılaşan küratörün sahip olduğu ayrıcalıklı konumu yeniden ortaya çıkarmaktadır.

NLI, web arşivleme programının bir parçası olarak, internet ve medya ortamları üzerinde güçlü bir kitlesi olan Keyes'in web sitesini ve Twitter akışını derleme çalışmalarına başlamıştır. NLI, doğuştan dijital bu koleksiyonla birlikte, kadın yazarların kayıtlarının derlenmeye değer olduğuna dair önemli bir mesaj vermektedir. Kurum, kendisini geleneksel olarak sadece erkek eser yaratıcılarına

27 Krie McKie, Interview with author, 28 Mayıs 2021.

28 [Anonim], Two interviews with author, 28 Mayıs 2021.

29 https://www.nli.ie/en/list/latest-news.aspx?article=2a51d71e-584f-4779-a3f0-0f3d023cc179 [Erişim tarihi 19 Kasım 2021]

30 Della Keating and Joanna Finegan, Interview with author, 28 Mayıs 2021

ait olmayan, orijinal nüshalarla birlikte geleneksel ve popüler kültür arasındaki katı hiyerarşilere odaklanmayan, koleksiyonculuk modelleriyle kısıtlanmayan ve geleceği hedefleyen bir kurum olarak tanımlamaktadır. Della Keating (NLI, Dijital Koleksiyonlar Müdür Yardımcısı), konuyla ilgili "Müdürümüz, çeşitlilik ve kapsayıcılığın büyük bir savunucusudur" demiş ve eklemiştir: "Çeşitlilik ve kapsayıcılık, kütüphanelerin toplumsal değişimi yansıtmadaki rolü açısından da bakış açımızın önemli bir parçasıdır"[31]. Marian Keyes arşivi, "Yes Equality Visual Digital Archive" (İrlanda'da eşcinsel evliliğe ilişkin 2015 referandumu hakkında) da dâhil olmak üzere, bir dizi doğuştan dijital öncü projenin bir parçasıdır.[32]

Transport for London (TFL), koleksiyonun arşiv deposuna aktarımını bekleyerek pasif bir rol oynamak yerine, arşiv belgelerinin üreticilerine ulaşma konusunda aktif rol oynayan kurumlardan biridir. TFL'de görev yapan arşivci Tamara Thornhill, 2012 Londra Olimpiyatları hakkında dijital bir koleksiyon oluşturulmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu koleksiyonu bünyesinde barındıracak uygun bir platform oluşturmak için teknik bir ekiple ile birlikte çalışmalar yürütmüştür. Sonrasında oyunların nakliyesinin gerçekleştirilmesinde görev almış olan ekiplere ulaşarak, ellerindeki kayıtları bu platforma aktarmalarını istemiştir. Thornhill'in ekibi ayrıca, çalışanların Olimpiyatlar sırasında yaşadıkları deneyimlerle ilgili görüşmeler gerçekleştirmiştir. Görüşmeler yapılırken bazı üst düzey çalışanlar hâlâ medyada yer alması sebebiyle, her şeyin mükemmel bir şekilde planlandığı ve hiçbir şeyin ters gitmediği izlenimini oluşturan ifadeler kullanmışlardır. Ancak iki yıl sonra yapılan takip görüşmelerinde daha farklı bilgiler ortaya çıkmıştır. Thornhill, yaptığı görüşmelerle sözlü tarih oluşturulmasına öncülük etmenin yanı sıra, mümkün olduğunca eksiksiz bir koleksiyona sahip olmak için, oynanan oyunlara yönelik ekstra dijital kayıtlar olup olmadığını tespit etmek amacıyla sosyal medya ve kurumsal ağlarda bir dizi görüşme gerçekleştirmiştir. Buna yönelik olarak Thornhill, "İhtiyacımız olan ve olması gereken her şeye sahip olduğumuz konusunda son derece eminim" demiştir.[33]

Bu yaklaşım arşivcilik camiasında tartışmalara yol açmıştır. Çalışma kapsamında görüşülen ve UK Central Government'ta bilgi yönetimi alanında çalışan bir kişi bu belirsizliğe yönelik olarak "Arşivciler bu duruma biraz şüpheyle yaklaşmakta – tarihin akışı bozuluyor olabilir mi? Yoksa sadece belgeyi mi değerlendiriyoruz?" söyleminde bulunmuştur.[34] Bununla birlikte, XIX. yüzyıldaki *respect des fonds* (organik yöntem) kavramı, arşiv belgelerinin koleksiyon sahiplerinden kurumsal ve fonksiyonel ilişkilerini değiştirmeden alan arşivcinin, daha edilgen bir rolü olduğunu ima etmektedir. Ancak doğuştan dijital koleksiyonlar genellikle herhangi bir düzenleme işlemine tabi tutulmamakta, kolayca kopyalanabilmekte ve birden fazla ortamda aktif olarak yönetilmeden tutulabilmektedir. Bu nedenle, doğuştan dijital

31 Della Keating and Joanna Finegan, Interview with author, 28 Mayıs 2021

32 https://www.nli.ie/en/born-digital-collection.aspx [Erişim tarihi 20 Kasım 2021]

33 Tamara Thornhill, Interview with author, 27 Mayıs 2021.

34 [Anonim], Interview with author, Kasım 2020.

koleksiyonlarda *respect des fonds* yaklaşımının tersine, aktif bir yaklaşım benimsemek, gelecekteki araştırmacıların ihtiyaçlarına pragmatik bir yanıt olarak değerlendirilebilir. Örneğin Brexit'in ya da Londra Olimpiyatları'nın tarihiyle ilgilenen kullanıcılar, kayıtların farklı yerlerde tutulması yerine tek bir yerde ve doğru biçimde indekslenmiş olmasını daha kullanışlı bulacaklardır.

Ancak görüldüğü üzere, doğuştan dijital koleksiyonların çoğu araştırmacılara açık değildir. Buna şu anda üzerinde çalışılan NLI'daki "Marian Keyes"e erişimi birkaç personelle sınırlı olan "TFL London Olympics" arşivi de dâhildir. Peki erişimin önündeki temel engeller nelerdir? Dijitalleştirilmiş arşivler gibi, doğuştan dijital koleksiyonlar da genellikle hassas materyaller içermektedir. Uygulamada pek çok kurum sorunlu belgeleri yayınlamaktansa erişimi tamamen kapatmayı tercih etmektedir. Veri koruma mevzuatının Avrupa'dakinden çok daha az kısıtlayıcı olduğu Amerika Birleşik Devletleri'nde dahi, doğuştan dijital arşivlerde adı geçen yaşayan bireylerin mahremiyetinin tehlikeye atıldığı durumlar yaşanmaktadır. Çalışma kapsamında görüşülen kişilerden biri, UCLA'daki (University of California, Los Angeles) "Susan Sontag" arşivinde yaşanmış olan bir vakanın, arşivlerde mahremiyet konusunda fikrinin değiştirmesine neden olduğunu söylemiştir:

> *"Kariyerimin ilk dönemlerinde, mahremiyeti ve gizliliği korumanın arşivin sorumluluğu olduğuna inanmıyordum. Bakış açıma göre arşiv belgesi bir 'belge'ydi ve çoğu zaman bunun nasıl kullanıldığına dair bir algım oluşmamıştı. Bu süreçte başkaları, gerçekten önemli bilgilerin açığa çıkmaması için bu durumdan faydalandı ve genellikle güçlü kişiler tarafından yayınlanması istenmeyen bilgiler engellendi."*[35]

Bu konudaki dönüm noktası, Susan Sontag'ın e-posta arşivleri ve sabit disklerine erişim sağlayan UCLA'lı iki doktora öğrencisi tarafından yazılan, 2014 tarihli bir makalenin *Los Angeles Review of Books*'ta yayımlanması olmuştur.[36] Makalede yer alan bilgiler, Sontag'ın fotoğrafçı Annie Leibovitz ile olan ve Sontag'ın yaşamı boyunca inkâr ettiği (2004 yılında öldü) ilişkisini ortaya çıkarmıştır. Makalede ayrıca Sontag'a ait kayıtlar içerisinde Leibovitz'in taşıyıcı anneliğine ilişkin hassas belgeler bulunduğu bilgisi de yer almaktadır. Söz konusu makalede yasadışı bir durum bulunmamaktadır. Ancak çalışma kapsamında görüşülen ve ilgili arşivde görevli olan kişi, bu durumu son derece etik dışı bir mahremiyet ihlali olarak görmektedir. Görüşülen kişi, şirketlerin bireylerin telefonlarından ve bilgisayarlarından büyük miktarda veri topladığı böyle bir dönemde, kütüphanelerin ve arşivlerin bu eğilime direnmesi ve mahremiyeti korumaya özen göstermesi gerektiğini düşünmektedir (Ryan Cordell de *Makine Öğrenimi+Kütüphaneler 2020* raporunda aynı argümanı savunmuştur).

35 [Anonim], Interview with author, Kasım 2020.

36 Jeremy Schmidt, Jacquelyn Ardam, "On Excess: Susan Sontag's Born-Digital Archive," Los Angeles Review of Books (2014), https://lareviewofbooks.org/article/excess-susan-sontags-born-digital-archive/ [erişim tarihi: July 14, 2021]

Gizli ve hassas belgeler basılı koleksiyonları da etkilemektedir. Arşivler, uzun zamandır arşiv belgelerinin erişime açılacağı ileri bir tarih belirleyerek erişimi yönetmektedir. Yasal olarak koleksiyonlarını kamunun erişimine açmak zorunda olmayan özel arşivler bile, araştırmacıların belirli bir süre sonra bazı belgeleri incelemesine izin vermektedir. Arşivin ya da bir kısmının açılması konusu şirket içinde sıklıkla tartışılmaktadır. Örneğin, arşivinde 1846 yılına kadar uzanan belgeleri barındıran bir iletişim şirketi olan British Telecom'un, Londra'daki arşivinde yer alan belgeler 1984 yılında British Telecom'un özelleştirilmesinden önce oluşturulmuşsa, kamuya açıktır. Kullanıcılar "Public Records Act" ve "Freedom of Information Act" kapsamında bunları görüntüleme hakkına sahiptir. Buna rağmen, 32 yıl boyunca BT'de arşiv müdürü olarak çalışmış olan James Elder, "hâlâ devlet düzeyinde gizlilik işaretine sahip olan ve bu nedenle henüz erişilemeyen birkaç belge bulunmakta" demiştir.[37]1984'ten sonra oluşturulan belgeler (doğuştan dijital belgeler de dâhil) çoğunlukla kapalıdır. BT'de kültürel miras ve arşiv uzmanı olarak çalışan David Hay'in de belirttiği gibi:

> *"Özelleştirme sonrasında, ilk dönem belgeleri açmak bile belirli bir süre için son derece zor olacaktır, çünkü söz konusu riskle ilgili olarak avukatlar ve üst düzey yöneticiler BT'nin son derece katı düzenlemelere tabi, büyük bir işletme olduğunu göz önünde bulunduracaklardır. Ayrıca kanun düzenleyici kurumların ve hükümetin yaptığımız işle doğrudan ilgisi bulunmaktadır. Şirket olarak büyük vergi problemlerimiz mevcut ve HMRC (Her Majesty's Revenue and Customs) ile sürekli olarak bir anlaşmazlık yaşanmakta. Sıklıkla endüstriyel tazminat davaları ile karşılaşmaktayız. BT'yi olası bir riske atabilecek herhangi bir şeyi neden erişime açmak isteyelim ki? Yasal olarak buna hakkımız varsa kapalı tutmak çok daha kolay olacaktır (28 Mayıs 2021)."*

Oldukça kısıtlayıcı olan bu erişim politikası çerçevesinde bile, bazı materyallerin henüz kesinleşmemiş bir zaman aralığı içinde erişime açılması planlanmaktadır. Elder, "Üretilen belgelerin 30, 40, 50 yıl ya da daha fazla süre için sürekli olarak artış gösterdiğini ve sonrasında araştırmacıların erişimine açıldığını düşünelim. Bu belgelerin araştırmalarda kullanılabilmesi için, amacı belirlenmiş bir araştırma süreci gerekmektedir. Bu durumda sonuçların çalışma yayınlanmadan önce paylaşılması ve bunun da bir şekilde denetiminin sağlanması gerektiğini düşünüyorum" demiştir. Gerçekleştirilecek olan denetim sonrasında çalışmasına sansür uygulanması korkusuyla pek çok araştırmacı, araştırma çıktılarını yayımlamadan önce arşivle paylaşmaya sıcak bakmayacaktır. Ancak belki de bu, aksi takdirde erişilemeyecek kayıtlara erişim için ödenmesi gereken bir bedeldir.

Belgelerin oluşturulması ile erişime sunulmaları arasındaki uzun zaman aralığı, teorik olarak arşivcileri koleksiyonları mümkün olduğunca kullanıcı odaklı hâle getirmek için teşvik etmektedir. Neticede arşiv belgelerini gerekli süreç ve işlemlerden geçirmek için fazlasıyla uzun bir zamana sahip olmak, arşivciler için bu durumu kolaylaştırmaktadır. Ayrıca koleksiyonun gizli ya da hassas olmayan

37 James Elder and David Hay, Interview with author, 28 Mayıs 2021.

kısımlarını daha hızlı erişime açmak için strateji geliştirmek de daha kolay olacaktır. Ancak koleksiyonların 20 yıl ya da daha uzun bir süre erişime açık olmayacağını bilmek, arşivcilerde "bekleyip görelim" yaklaşımına yol açabilmektedir. Araştırma kapsamında görüşülen kişilerden birinin, "Temelde koleksiyonun bir kısmının yasal açıdan erişime açılması mümkün değilken, neden şimdi erişim konusunda bu kadar zaman harcayalım ki?" söylemi de bu durumu doğrular niteliktedir.[38]

Doğuştan dijital koleksiyonlara erişimin önündeki tek engel "veri koruma" değildir. Bu koleksiyonların boyutu da büyük bir endişe kaynağıdır. Bu durum özellikle de devasa miktarlarda veriyi depolamak ve yönetmek için sınırlı işgücü ve mali kaynaklara sahip olan küçük kurumlar için geçerlidir. Arşivler genellikle bu boyutta verileri düzenlemekte ve kataloglamakta zorlanmakta ve bu durum doğuştan dijital koleksiyonların daha az erişilebilir olmasına sebep olmaktadır.[39] Ayrıca, bir koleksiyonun sürdürülebilirliğini sağlamak için önemli olan "birden fazla kopyanın korunması" ilkesinin uygulanmasını da zorlaştırabilmektedir. Mevcut durumda British Library ve diğer derleme kütüphaneleri tarafından arşivlenmesi için UK Web Archive, tek nüsha paylaşmaktadır. Öte yandan, National Library of Scotland yakın zamanda belgeleri iki nüsha şeklinde tutacağını açıklamıştır.[40] Bazen belirli bölümler araştırmacıların erişimine açılsa dahi, koleksiyonların tamamını erişilebilir hâle getirmek çoğunlukla bir seçenek olarak görülmemektedir. Örneğin, Irish Traditional Music Archive bünyesinde terabaytlarca materyal (müzik performans videoları da dâhil) bulundurmaktadır. Ancak bu materyallerin bazılarını erişilebilir hâle getirmek ve kopyaların yeterli kalitede olduğundan emin olmak için, oldukça yoğun bir çaba gerekmektedir.[41]

Muhafaza ve erişim süreçleri arasındaki farklılıklar, kullanıcı açısından zorluklara yol açmaktadır. Euan Cochrane (Dijital Koruma Müdürü, Yale University Library), doğuştan dijital belgelerin topluca edinildiğini ve işlendiğini belirtmektedir. Muhafaza aşamasında, içeriği kontrol eden arşivciler tüm içeriğin görüntüsünü alıp saklayabilirken, erişim aşaması çok daha zahmetlidir ve zaman almaktadır. "Birisi herhangi bir belgeye erişim talebinde bulunduğunda, arşivcilerin ilgili koleksiyon içerisinden talep edilen bilgileri bulması, incelemesi ve hatta ilgili arşiv belgesinin yeterince kataloglanmadığı durumlarda daha ayrıntılı kataloglama yapması gerekmektedir".[42] Kısacası erişim sürecini otomatik hâle getirmek koruma sürecine kıyasla çok daha güçtür.

Kullancıların doğuştan dijital materyallere erişebilmesi için uygun bir arayüz tasarlamak birçok arşiv kurumu açısından oldukça zordur. Çünkü kullanıcıların kayıtları değiştiremeyeceğinden ya da silemeyeceğinden emin olmaları

38 [Anonim], Two interviews with author, 27 Mayıs 2021.
39 Rachel Hosker, Interview with author, 19 Mayıs 2021.
40 Stuart Lewis, Gill Hamilton, and Stephen Rigden, Interview with author, 19 Mayıs 2021
41 Treasa Harkin ve Liam O'Connor, Interview with author, 20 Mayıs 2021.
42 Euan Cochrane, Interview with author, 26 Mayıs 2021.

gerekmektedir.[43] Kullanıcıların dijital dosyalara erişim biçimlerini denetim altında tutabilmek, doğuştan dijital belgelerin küratörlüğünün de gerektirdiği gibi ileri düzeyde teknolojik beceriler gerektirmektedir. Callum McKean (Baş Küratör, British Library) konuyla ilgili olarak şunları söylemiştir: "Bu süreçte sadece küratörlere ve teknoloji uzmanlarından daha fazlasına ihtiyaç duyulmaktadır, çoğu zaman bunlar faydalı olabilir ancak bu süreci etkili bir şekilde yürütülebilmek, bu iki dünya arasında köprü kurabilecek ve bunları tercüme edebilecek insanlarla mümkündür".[44] McKean, dijital koleksiyonlarla ilgili kodlama tekniklerini öğrenmek için Uygulamalı Veri Bilimi kursuna katılmıştır. Bu tür bir eğitim kültürel miras uzmanları için hâlâ alışılmadık bir durum olarak değerlendirilmektedir. Ancak McKean'e göre, sektör için çalışanları bu yönlerde geliştirmek ve bu becerilere sahip kişileri işe almak önemli bir öncelik olarak kabul edilmelidir.

Kıdemli dijital araştırmacı olarak çalışan Mark Bell (The National Archives UK) ve bazıları ise kodlama becerilerinin dijital koleksiyonlarla ilgilenen tüm uygulamacılar için gerekli olmadığını düşünmektedir. Arşivlerde yapay zekâ uygulamalarına ilgi duyan personelin dahi programlama dillerini bilmeleri gerekmediğini savunmaktadır. Ancak buna rağmen, "grafikler veya olasılıklar ya da sayısal veya görsel çıktılar söz konusu olduğunda, uygulamacıların veri çıktılarını yorumlama becerilerine" ihtiyaçları bulunmaktadır.[45] Özetle, süreçte görev alan uygulamacıların teknolojik eğitiminin nasıl veya ne düzeyde olması gerektiği konusunda bir fikir birliği yoktur ancak McKean ve Bell gibi profesyoneller dahi, bu sektörde görev yapan uygulamacıların becerilerinin geliştirilmesi için kat edilmesi gereken uzun bir yol olduğu konusunda hemfikirdir.

Dijital koleksiyonlara yönelik mevcut erişim düzeyleri

Çalışmanın buraya kadar olan bölümünde ele alınan temel engeller -*veri koruma*, *kapsam belirsizlikleri ve dijital beceri eksiklikleri*-, dijital koleksiyonların araştırmacılar için çoğunlukla neden erişilemez durumda olduğunu açıklamaktadır. National Library of Wales'ta çalışan Sally McInnes (Özgün Koleksiyonlar ve Koleksiyon Bakımı Başkanı) kurumdaki e-posta arşivlerinin "kurumsal ağ üzerinde herhangi bir yerde" tutulduğunu ve onları henüz herhangi bir değerlendirmeye tabi tutmadıklarını belirtmiş, ancak buna yönelik planlamaların olduğunu da eklemiştir.[46] Bu koleksiyonlar içerisinde yer alan veriler tamamen gizlenmiş ve araştırmacılar tarafından erişilemez durumdadır. Aynı durum Yale University Library'de yer alan hassas veriler içeren e-posta koleksiyonları için de geçerlidir. Cochrane bu konuya yönelik olarak, ölümünden hemen önce belgelerini arşive teslim eden bir plastik cerrahı örnek vermektedir: "Bu belgeler arasında yüz binlerce e-postanın

43 Rachel Hosker, Interview with author, 19 Mayıs 2021.

44 Callum McKean, Interview with author, 26 Mayıs, 2021.

45 Mark Bell, Interview with author, 27 Mayıs, 2021.

46 Sally McInnes, Interview with author, 26 Mayıs, 2021.

bulunduğu gelen kutusu da bulunuyordu ve bunların çoğunda hasta verileri yer alıyordu. Dolayısıyla böyle bir durumda, bu verilerle ne yapacağınızı ancak hayal edebiliyorsunuz".[47]

Doğuştan dijital ve dijitalleştirilmiş koleksiyonlar erişilebilir olsa bile, kullanıcıların belgeleri görüntülemek için genellikle ilgili kuruma gitmeleri gerekmektedir. Dolayısıyla belgelere erişebilmek için zaman, finansman ve seyahat etmek için gerekli fiziksel imkâna sahip olabilmek bir zorunluluktur. Örneğin Seven Stories, illüstratör Chris Fulton ile ilgili Photoshop dosyaları, PDF'ler, JPEG'ler ve diğer dosya formatlarını içeren bir dijital koleksiyona sahiptir. Araştırmacıların bu dijital illüstrasyonlara başvurmak için Newcastle'a seyahat etmesi gerekmektedir, çünkü arşiv kurumunun bunları çevrimiçi olarak kullanıma sunma kapasitesi bulunmamaktadır.[48] Benzer olarak Transport for London Archive için de aynı durum geçerlidir. Bununla birlikte, tüm materyaller erişime açık değildir. Tamara Thornhill buna yönelik olarak: "Sistemlerimizde yalnızca erişime açık ya da kapalı seçenekleri mevcut. Ne yazık ki sadece üst verileri erişime açma imkânımız bulunmuyor" demiştir.[49] Bu durum, uygulamada arşivcilerin yalnızca üst veriyi paylaşmak gibi bir orta yol seçeneğine sahip olmadığını ve pek çok belgenin keşfinin mümkün olamayacağının bir göstergesidir.

İngiltere'de 2013 tarihli Non-Print Legal Deposit Regulations (Basılı Olmayan Yasal Emanetler Yönetmeliği) kapsamında, kullanıcıların geçmişte internet üzerinden erişime açık olan materyallere ulaşabilmesi için kayıtların tutulduğu kurumlara gitmeleri gerekmektedir. Koleksiyonun büyük kısmı sadece dokuz bölgede bulunan altı derme kütüphanesinde görüntülenebilmektedir. Bunlar: British Library (Londra St Pancras ve Boston Spa), National Library of Wales (Aberystwyth ve Cardiff), National Library of Scotland (Edinburgh ve Glasgow), Bodleian Library (Oxford), Cambridge University Library ve Library of Trinity College, Dublin'dir. Buna ek olarak, Birleşik Krallık'ta yaklaşık olarak 5 ila 10 milyon farklı internet sitesi bulunmaktadır. Ancak sadece 19.000+ civarı internet sitesi UK Web Archive üzerinden, sahiplerinin de iziniyle her yerden görüntülenebilmektedir.[50]

Öte yandan Amerika Birleşik Devletleri'nde durum çok farklıdır. "Internet Archive" düzenli olarak internet sitelerini derlemekte ve bunları çevrimiçi olarak erişilebilir hâle getirmektedir. ABD'de yürürlükte olan Fair Use (Adil Kullanım) Yasası, Birleşik Krallık'ta yazılı olmayan saklama kurallarından çok daha esnektir. İngiliz mevzuatı erişim konusunda oldukça kısıtlayıcı olsa da, derme kütüphanelerine materyalleri toplama konusunda açık bir yetki vermektedir. Bir görüşmeci konuyla ilgili şöyle demiştir: "Materyalleri toplamak için yasal bir yetkinin ve yükümlülüğün olması iyi bir şey çünkü British Library ve benzer diğer kütüphaneler

47 Euan Cochrane, Interview with author, 26 Mayıs 2021.

48 Krie McKie, Interview with author, 28 Mayıs 2021

49 Tamara Thornhill, Interview with author, 27 Mayıs 2021.

50 [Anonim], Two interviews with author, 27 Mayıs 2021. Ayrıca bkz. https://www.bl.uk/collection-guides/uk-web-archive. [Erişim tarihi 20 Kasım 2021]

uzun vadeli planlama yapmaktadır. Bundan dolayı bence 50 ya da 100 yıl sonra da hâlâ burada olma olasılığımız oldukça yüksek".[51] Kimileri ise kullanıcıların UK Web Archives'a belirlenen kütüphanelerde erişmelerini gerektiren bu duruma daha eleştirel yaklaşmaktadır. William Kilbride (Genel Müdür, Digital Preservation Coalition), bu konuda şunları söylemektedir: "Birçok insan bu materyallerin orada olduğunu ya da nasıl kullanacağını bilmiyor bile".[52] Kilbride'a göre erişim olmadan koruma da olmaz, çünkü kullanıcıların ihtiyaç ve beklentilerini doğru bir şekilde anlamak çok önemlidir.

Söz konusu basılı koleksiyonun dijital ortama aktarılması olduğunda, ticari şirketlerle yapılan sözleşmeler sebebiyle kurumlar genellikle dijital kopyaları web üzerinden paylaşamamaktadır. Şirketler, çoğu zaman dijital kopyaların kurumun web sitesi ya da herhangi bir platform üzerinden kullanıcılara sunulması durumunda, erişim taleplerini ücretlendirmektedir. Dijitalleşme sonrasında kütüphaneler ve arşivler ücretsiz olarak dijital kopyalara sahip olmakta ve bu kopyaları kurum içinde erişime açabilmektedir. Ancak sahip oldukları kopyaları, web sitelerinde ya da diğer çevrimiçi platformlarda sunmaları yasaktır. Stuart Lewis bu konuda "Esasen yaptığımız şey, daha sonra çevrimiçi hâle getiremeyeceğimiz koleksiyonlarımızı bir başkasına satmaktır" demiştir. Öte yandan The National Library of Scotland'ın farklı bir modele geçmeyi planlamakta olduğunu belirten Lewis: "Aslında amacımız şu: Kurumların dijitalleştirme işlemlerini, ücreti karşılığında NLS bünyesi içerisinde yapabilmek. Çünkü kurumların dijitalleştirme işlemleri çoğu zaman üçüncü bir taraf tarafından gerçekleştiriliyor ve biz de iletilen kopyaların kalitesinden genellikle memnun kalmıyoruz. Yani temelde bu ticari rolü kendimiz üstlenmeye çalışıyoruz." demiştir.[53]

Dijitalleştirilmiş koleksiyonlara erişim konusu, pandemi döneminde daha da öne çıkmıştır. Görüşülen kişilerden birinin de belirttiği gibi, dijitalleştirilen kültürel mirasımızın büyük bir kısmına ilk etapta yapılan düzenlemeler nedeniyle açık erişim sağlanamamıştır. Kütüphaneler ve arşivler bu ticari sözleşmelerden telif ücreti şeklinde bir gelir kaynağı elde etseler de, "dijitalleştirme projelerinde yer alan materyalin tam ekonomik değerini" görememektedirler.[54] Ayrıca kullanıcıların dijitalleştirilmiş bu materyallerle yapabilecekleri araştırmalar da sınırlıdır. Üst verilere açık bir şekilde erişilememesi, araştırmacıların son yirmi yılda üretilen önemli sayıda dijitalleştirilmiş materyali analiz etme olasılığını oldukça düşürmektedir.

Pandemi sırasında kurumlar kapatıldığında, kullanıcıların ücretlendirilmiş dijital kopyalar için ödeme yapmaktan başka seçeneği kalmamıştır. History of Parliament Trust Direktörü Paul Seaward, British Library ve The National Archives'ta bulunan bazı önemli koleksiyonların ProQuest tarafından dijitalleştirildiğine dikkat

51 [Anonim], Two interviews with author, 27 Mayıs 2021.

52 William Kilbride, Interview with author, 19 Mayıs 2021.

53 Stuart Lewis, Gill Hamilton, and Stephen Rigden, Interview with author, 19 Mayıs 2021

54 [Anonim], Two interviews with author, 27 Mayıs 2021.

çekerek: "Bu koleksiyonlara yalnızca oldukça pahalı ve ticari çevrimiçi yayınlar aracılığıyla erişilebiliyor, dolayısıyla bu büyük bir sorun teşkil ediyor" demiştir.[55]

Erişim sorunlarına olası çözümler

Dijital koleksiyonlara erişim sorununu çözmek düşünüldüğü kadar kolay değildir. Basılı olmayan eserlerin depolanmasına ilişkin yasal düzenlemeler göz önüna alındığında, görüşülen kişilerden birçoğu açık erişimin önemli bir itici güç hâline geldiği bu dönemde, ilgili yasal düzenlemelerin yetersiz olduğuna dikkat çekmektedir. İnternet üzerinden sunulan arşivlere erişimi kısıtlamak, o arşivlerden yararlandıktan sonra açık erişimli dergilerde yayın yaparak değerli araştırma sonuçları üretme potansiyeli olan araştırmacılar göz önüne alındığında mantıklı değildir. Mevcut mevzuat daha az kısıtlayıcı hâle gelse dahi, pek çok kurum riskten kaçınmaya devam etmek isteyecektir. Bu durum, şu an olduğu gibi önemli belgelere erişimi engellenen pek çok araştırmacıyı hayal kırıklığına uğratacaktır. Hassas belgelerin erişime açılması, özellikle itibarı yüksek kurumlar için büyük bir risk teşkil etmektedir. Buna yönelik olarak görüşülen kişilerden biri "Biz halk tarafından güven duyulan bir kurum olmak istiyoruz ki zaten öyle olduğumuzu da düşünüyoruz ve bunu korumak istiyoruz" demiştir.[56]

Tüm dijital koleksiyonları internet üzerinden ücretsiz olarak erişime açmak bir ütopya olarak kalmaya devam ederken, bazı kurumlar kayıtlı kullanıcılar için sanal okuma odaları oluşturarak daha pragmatik bir yaklaşım benimsemektedir. Yale University Library, kullanıcıların kendi bilgisayarlarından sınırlandırılmış içeriği görüntüleyebilecekleri bir çevrimiçi platform üzerinde çalışmaktadır. Bu platformda kullanıcılar kendi tarayıcılarını kullanabilmekte ancak materyalleri indirememektedir.[57] UK National Archives'da çalışan Mark Bell de farklı erişim seviyeleri sunabilecek güvenli ve sanallaştırılmış ortamlarla ilgilenmektedir. Bu fikir, Bell'in "Alan Turing Institute" ile birlikte organize ettiği internet arşivindeki bir veri çalışma grubu deneyimine dayanmaktadır. Bu çalışmalar esnasında Bell ve meslektaşları, hassas olmayan materyaller üzerinde çalışmaları sebebiyle sistemde tanımlanan en düşük güvenlik seviyesine sahiplerdi. En düşük güvenlik seviyesinde sahip oldukları yetkiler; yeni veri setleri ekleyebilme, kopyalama, yapıştırma ve benzeri işlemleri içermekteydi. Ancak daha yüksek güvenlik seviyelerinde bu işlevler mevcut değildi ve ekran görüntüsü almak, veri eklemek ya da çıkarmak gibi temel işlevleri gerçekleştirmek olanaksızdı. Materyallerin sunulduğu platform oldukça kısıtlayıcı olarak tasarlanmasına rağmen, yine de kullanıcıların verilerle çalışmasına imkân vermekteydi. Bell'e göre, bir bilgisayar ile erişilebilen ve materyale erişimde ağır kısıtlamalar getiren bu model, erişim sorununu çözmek için "kullanılabilecek bir yöntem"dir.[58]

55 Paul Seaward, Interview with author, 28 Mayıs 2021.
56 [Anonim], Two interviews with author, 27 Mayıs 2021
57 Euan Cochrane, Interview with author, 26 Mayıs 2021.
58 Mark Bell, Interview with author, 27 Mayıs, 2021.

Her geçen gün çok sayıda kurum, koleksiyonlarını daha keşfedilebilir ve araştırmacılar için erişilebilir hâle getirmek amacıyla Yapay Zekâ ve Makine Öğrenimini kullanmaktadır. Otomatik olarak üst veri oluşturmak, yapay zekâ sistemleri tarafından gerçekleştirilebilecek bir işlemdir. Bu nedenle The Irish Traditional Music Archive, melodileri tanımlamak için Yapay Zekâ ve Makine Öğrenimini kullanmaya yönelik çalışmalar yürütmektedir. Örneğin, 1960'larda kaydedilmiş bir ses bandı, 50-60 melodi içeren bir buçuk saatlik bir müzik olarak dijitalleştirilmiştir. Söz konusu yüzlerce ses kaydı içeren koleksiyonlar olduğunda, yapay zekâ daha sonra araştırmacıların kullanımına sunulacak olan bir melodi veri setinin oluşturulmasını sağlayabilmektedir.[59]

Çok az sayıda üst veri içeren koleksiyonlara bir başka örnek de internet arşivleridir. Çoğunlukla ilgili sitenin yalnızca başlık bilgisi üst veri olarak girilmektedir. Yapay Zekâ ve Makine Öğrenimi, internet sitelerini siyaset veya kültür gibi geniş kategorilere ayırabilmektedir. Bu sayede araştırmacılar ilgilendikleri kategorilere odaklanabilmektedir.[60] Ayrıca, fotoğrafı çekilen ve daha sonra dijital ortama aktarılan tablolar da dâhil olmak üzere, tarihî koleksiyonlardaki ihtilaflı üst verileri belirlemek için Yapay Zekâ kullanılabilmektedir. Antoine Isaac (Europeana Araştırma ve Geliştirme Müdürü) burada amaçlananın hoş olmayan tarihî olayları gizlemek olmadığına dikkat çekerek: "Eğer elimizde 'köle' olan bir insanı temsil eden bir resim varsa, köleliğin var olduğu gerçeğini gizleyemeyiz" demiştir.[61] Ancak bu ve benzeri ihtilaflı terimlere yönelik olarak artan farkındalık, bazı müzelerin sanat eserlerinin başlıklarını değiştirmek, -örneğin köleleştirilen kişinin bireysel özelliklerine odaklanacak şekilde-, ve koleksiyonları tanımlamak için yeni yollar aramasına sebep olmaktadır.

Arşivlerde, Yapay Zekâ ve Makine Öğrenimi dosya türlerini tahmin etmek için de kullanılmaktadır. Dijital koruma uzmanı olan Santhilata Venkata (The National Archives UK), kuruma sıklıkla bozuk verilere sahip metin tabanlı dosyaların geldiğini belirtmektedir. Yapay Zekâ, dosyanın içeriğini otomatik olarak inceleyebilmekte ve ardından dosya türleri hakkında tahminde bulunabilmektedir. Bu da dijital koruma ve erişim açısından son derece önemlidir.[62]

Üst verilerin iyileştirilmesi ve dosya türlerinin tahmin edilmesi elbette çok mühimdir, ancak Yapay Zekâ ve Makine Öğreniminin arşivlerdeki belki de en önemli kullanım alanı hassas materyalleri belirleme becerisidir. Hassasiyet incelemesi, Stanford University's Special Collections & University Archives (Stanford Üniversitesi Özel Koleksiyonlar ve Üniversite Arşivleri) tarafından geliştirilen ve tarihi e-posta arşivlerinin değerlendirilmesini, işlenmesini, korunmasını, keşfedilmesini ve teslim edilmesini sağlayan ücretsiz ve açık kaynak kodlu bir yazılım olan ePADD'in bir parçasıdır. Ancak, ePADD'in Doğal Dil İşleme özelliğinin hassasiyet

59 Treasa Harkin ve Liam O'Connor, Interview with author, 20 Mayıs 2021.

60 [Anonim], Two interviews with author, 27 Mayıs 2021

61 Antoine Isaac, Interview with author, 28 Mayıs 2021.

62 Santhilata Venkata, Interview with author, 21 Mayıs 2021.

incelemesi için yeterli olduğu konusunda fikir ayrılıkları bulunmaktadır. İngiliz şair Wendy Cope'un arşivi üzerinde küratörlük çalışması yapan Callum McKean, konuyla ilgili şunları söylemiştir: "ePADD'in hatalı sonuç verdiği durumlar olabiliyor. Örneğin alışveriş listesinde mantarın yer aldığı durumlarda, bağlama bakmaksızın mantar kelimesini uyuşturucu olarak sınıflandırıyor, dolayısıyla çok sayıda yanlış sonuç elde edebiliyorsunuz".[63] Bunlara ek olarak ePADD, Cope'un diğer yazarlar hakkında eserlerinde yer verdiği çok sayıda şifrelenmiş kişisel bilgiyi de çözümleyemediğinden, hassas veri olarak tanımlayamamaktadır.

Kütüphaneler ve arşivlerde Yapay Zekâ ve Makine Öğrenimi kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte hizmet tasarımında kullanıcı geri dönüşleri, kulanıcıların koleksiyona erişim ve kullanım biçimleri daha fazla önem kazanmaya başlamıştır. Kütüphane ve arşivlerde görev yapan uzmanlar, üst veri belirleme veya kataloglama sürecine yardımcı olmak için ya da hassas ve normal belgeler arasındaki ayrımın yapılabilmesi için Yapay Zekâ ve Makine Öğrenimininden faydalanabilmektedir. Ayrıca araştırmacılar tarafından çok sayıda belgenin ya da verinin (örneğin internet arşivleri) analiz edilebilmesi için kullanılmaktadır. Tüm bu teknolojik ilerlemeler veriye erişimi gerektirmektedir. Erişim olmadan yeni bilgi kaynaklarının ortaya çıkabilmesi söz konusu değildir.

Yapay Zekâ ve Makine Öğrenimi, hassasiyet kontrolleri veya üst veri tanımlama gibi işlemlere yardımcı olma potansiyeline sahip olsa da teknolojik gelişmeler tek başına erişim sorununu çözmek için yeterli olmayacaktır. Telif hakkı ve veri koruma ile ilgili yasal kısıtlamalar, dijital varlıklara yönelik erişim uygulamalarını engelleyici niteliktedir. Bu yasaların özellikle hassas ya da gizli olmayan belgelere açık erişimi destekleyecek şekilde geliştirilmesi gerekmektedir. Birleşik Krallık "Ulusal Veri Stratejisinde" verilerin "uygun şekilde erişilebilir, taşınabilir ve yeniden kullanılabilir" olması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu strateji, Birleşik Krallık'ta verinin gücünün en iyi şekilde nasıl ortaya çıkarılacağını belirlemektedir. Birleşik Krallık hükümeti verileri daha erişilebilir hâle getirmek için temel öncelikler olarak Yapay Zekâ ve veri bilimine odaklanmış durumdadır. Bu kapsamda UK AI Council's (Birleşik Krallık Yapay Zekâ Konseyi) tarafından 2021 yılının başlarında yayınlanmış olan "Yapay Zekâ Yol Haritası" ve "UKRI Yapay Zekâ Yol Haritası" başlıklı iki önemli belge Yapay Zekâ ve veri bilimini temel alarak oluşturulmuştur. "UKRI AI Yol Haritası" özellikle "veriye yetersiz erişim" sorununu ele alarak, Beşerî Bilimler ve Fen Bilimleri de dâhil olmak üzere "disiplinler arası" daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulduğunu vurgulamaktadır.

"Dijital karanlık çağa" ilişkin farkındalığın artması, yirmi yıl önce Birleşik Krallık ve İrlanda'da Digital Preservation Coalition (Dijital Koruma Koalisyonu) kurulmasına yol açmıştır. Koalisyon o zamandan bugüne kadar 100'den fazla kurumsal üyesi olan küresel bir organizasyona dönüşmüştür. Bu doğrultuda odak noktası koruma yerine erişim olan küresel nitelikte bir kullanıcı topluluğunun oluşturulması önerilmektedir. Bu topluluk arşivciler, kütüphaneciler ve diğer

63 Callum McKean, Interview with author, 26 Mayıs 2021.

profesyonellerle birlikte, "kapalı/kısıtlı" arşivler sorununa pratik çözümler getirmelidir. Topluluk, telif hakkı yasalarının esnetilmesi ve mevzuatta araştırma amaçlı istisnaların artırılması için gerekli lobi faaliyetlerini yürüterek, yasal kısıtlamalara dayalı erişimdeki başlıca sınırlamaları ele almalıdır. Ayrıca dijitalleştirme ve telif hakkı işlemleri için ilave kaynaklar sağlamak üzere kampanya yürütmelidir. The National Archives UK'den Mark Bell'in belirttiği gibi, "tüm bu zorluklar üzerinde bir topluluk olarak çalışmak, bizim için gerçekten önemli olacaktır. Söz konusu ister fikirler ister teknolojinin kendisi ister platformlar ya da sadece veri paylaşımı olsun, sonuçta mühim olan paylaşımın olmasıdır".[64]

Finansman

Fon, Arts And Humanities Research Council (Sanat ve Beşerî Bilimler Araştırma Konseyi)'den AH/ V002341/1. hibe numarası ile alınmıştır.

Açık Erişim

Bu makale, orijinal yazar(lar)a ve kaynağa uygun şekilde atıfta bulunduğunuz, Creative Commons lisansına bir bağlantı verdiğiniz ve değişiklik yapılıp yapılmadığını belirttiğiniz sürece, herhangi bir ortam veya formatta kullanım, paylaşım, uyarlama, dağıtım ve çoğaltmaya izin veren Creative Commons Attribution 4.0 Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır. Bu makalede yer alan görseller veya diğer üçüncü taraf materyalleri, aksi belirtilmedikçe, makalenin Creative Commons lisansına dâhildir. Eğer materyal Creative Commons Attribution 4.0 lisansına dâhil değilse ve kullanım amacınız yasal olarak uygun değil veya izin verilen kullanımı aşıyorsa, doğrudan telif hakkı sahibinden izin almanız gerekecektir. Bu lisansın bir kopyasını görüntülemek için http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/ adresini ziyaret edebilirsiniz.

Kaynakça

[Anonim]. Interview with author, 28 Mayıs 2021.

[Anonim]. Interview with author, 2 Kasım 2020.

[Anonim]. Two interviews with author, 27 Mayıs 2021.

A. Gondek, Interview with author, 20 Mayıs 2021.

A. Isaac, Interview with author, 28 Mayıs 2021.

A. Seles, Interview with author, 28 Mayıs 2021.

C. McKean, Interview with author, 28 Mayıs 2021.

C. Prom, Preserving Email, 2nd ed. (Digital Preservation Coalition, 2019), https://doi.org/10.7207/twr19-01

D. Keating and J. Finegan, Interview with author, 28 Mayıs 2021.

64 Mark Bell, Interview with author, 27 Mayıs, 2021.

D. Meissner and M. Greene, "More Application While Less Appreciation: The Adopters and Antagonists of MPLP," Journal of Archival Organization 8 (2010): 174–226, https://doi.org/10.1080/15332748.2010.554069

David Bearman, "Managing Electronic Mail," Archival Management 22 (1994): 28–50, https://publications.archivists.org.au/index.php/asa/article/view/8385/8379 (Erişim tarihi: 12 Haziran 2021).

E. Cochrane, Interview with author, 26 Mayıs 2021.

E. LeClere, "Breaking Rules for Good? How Archivists Manage Privacy in Large-Scale Digitisation Projects," Archival Management 46 (2018): 289–308, https://doi.org/10.1080/01576895.2018.1547653

J. A. Johnston, D. A. Wallace, and R. L. Punzalan, "Messages Sent, and Received? Changing Perspectives and Policies on U.S. Federal Email as Record and the Limits of Archival Accountability," Archival Science 19 (2019): 309–29, https://doi.org/10.1007/s10502-019-09318-8

J. Elder and D. Hay, Interview with author, 28 Mayıs 2021.

J. Schmidt and J. Ardam, "On Excess: Susan Sontag's Born-Digital Archive," Los Angeles Review of Books (2014), https://lareviewofbooks.org/article/excess-susan-sontags-born-digital-archive/ (Erişim tarihi: 14 Haziran 2021).

K. McKie, Interview with author, 28 Mayıs 2021.

L. Jaillant, "After the Digital Revolution: Working with Emails and Born-Digital Records in Literary and Publishers' Archives," Archival Management 47 (2019): 285–304, https://doi.org/10.1080/01576895.2019.1640555

M. Bell, Interview with author, 27 Mayıs 2021.

M. Greene and D. Meissner, "More Product, Less Process: Revamping Traditional Archival Processing," American Archivist 68 (2005): 208–63, https://doi.org/10.17723/aarc.68.2.c741823776k65863.

M. Kirschenbaum, R. Ovenden, and G. Redwine, Digital Forensics and Born-Digital Content in Cultural Heritage Collections (Council on Library and Information Resources, 2010), https://www.clir.org/pubs/reports/pub149/ (Erişim tarihi: 12 Haziran 2021).

M. Moravec, "Feminist Research Practices and Digital Archives," Australian Feminist Studies 32 (2017): 186–201, https://doi.org/10.1080/08164649.2017.1357006

M. Terras, "The Rise of Digitization: An Overview," in Digitisation Perspectives, ed. R. Rikowski (Sense Publishers, 2011), 3–20.

N. Smith, "Digitising Documents for Public Access," in Digital Heritage: Applying Digital Imaging to Cultural Heritage, ed. L. MacDonald (Butterworth-Heinemann, 2006), 3–32.

P. M. Gooding, Search All About It: A Mixed Methods Study into the Impact of Large-Scale Newspaper Digitisation (University College London, 2014), Ph.D.

P. Seaward, Interview with author, Mayıs 28, 2021.

R. Cordell, Machine Learning + Libraries (Library of Congress, Washington, D.C.), https://labs.loc.gov/static/labs/work/reports/Cordell-LOC-ML-report.pdf?loclr=blogsig (Accessed July 14, 2021).

R. Hosker, Interview with author, Mayıs 19, 2021.

R. Milne, "The Research Support Libraries Programme, the Distributed National Collection, and the Importance of Cross-Sectoral Collaboration," in Do We Want to Keep Our Newspapers?, ed. D. McKitterick (2002), 81–85.

S. Baldock, "Wendy Cope's Email Archive at the British Library," presentation at the conference Archives, Access, and AI: Working with Born-Digital and Digitised Archival Collections,

https://www.poetrysurvival.com/programme-aracai-conference/ (Erişim tarihi: 17 Kasım 2021).

S. Lewis, G. Hamilton, and S. Rigden, Interview with author, 19 Mayıs 2021.

S. Martínez-Cardama and A. R. Pacios, "National Archives' Priorities: An International Overview," Archival Science 22 (2022): 1–42, https://doi.org/10.1007/s10502-021-09367-y

S. McInnes, Interview with author, 26 Mayıs 2021.

S. Peltzman et al., Levels of Born-Digital Access (Digital Library Federation, part of the Council on Library and Information Resources, 2020), https://osf.io/r5f78/ (Erişim tarihi:12 Haziran 2021).

S. Ross and A. Gow, Digital Archaeology: Rescuing Neglected and Damaged Data Resources: A JISC/NPO Study with the Electronic Libraries (eLib) Programme on the Preservation of Electronic Materials (Library Information Technology Centre, 1999).

S. Venkata, Interview with author, 21 Mayıs 2021.

T. Cook, "Electronic Records, Paper Minds: The Revolution in Information Management and Archives in the Post-Custodial and Post-Modernist Era," Archival Management 22 (1994): 300–28, https://publications.archivists.org.au/index.php/asa/article/view/8433/8427 (Erişim tarihi:12 Haziran 2021).

T. Harkin and L. O'Connor, Interview with author, 20 Mayıs 2021.

T. Hauswedell et al., "Of Global Reach Yet of Situated Contexts: An Examination of the Implicit and Explicit Selection Criteria that Shape Digital Archives of Historical Newspapers," Archival Science 20 (2020): 139–65, https://doi.org/10.1007/s10502-020-09332-1

T. R. Hart, D. de Vries, and C. Mooney, "Australian Law Implications on Digital Preservation," presentation at the IPRES conference.

T. Thornhill, Interview with author, 27 Mayıs 2021.

W. Kilbride, Interview with author, 19 Mayıs 2021.

Yayıncının Notu

Springer Nature, yayımlanan haritalar ve kurumsal bağlantılardaki yasal yetki iddiaları konusunda tarafsız kalmaktadır.

Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi
YAYIN İLKELERİ

* *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığının ulusal hakemli bir dergisidir Yılda bir kez yayımlanan bir dergidir. Yılda bir kez olmak üzere özel sayı da çıkarılabilir.

* Derginin amacı: Sosyal ve beşeri alanlarda arşiv belgelerine dayalı olarak yapılan bilimsel araştırmalar, Türkiye'de ve dünyada çeşitli isim ve idari yapı altında bulunan arşiv malzemesinin tanıtımı, Arşivcilik Tarihi ve Gelişimi, Arşiv Sistemleri, Belge Restorasyonu, Dijitalleştirme Yöntemleri, Kamuda Belge ve Arşiv Yönetimi, e-Arşiv Sistemleri, Elektronik Belge Yönetim ve Arşivcilik hizmetlerinin tanıtımı vb. konuları kapsamaktadır.

* Dergide Türkçe, İngilizce ve Arapça dillerinde ulusal ve uluslararası düzeyde bilimsel nitelikte özgün makale, değerlendirme, tahlil, tanıtım ve çeviri yazıları, konferans/seminer metinleri yer alır.

* *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*'nde yayımlanacak makalelere editöryal süreçten sonra Yayın Kurulu ve hakem süreci sonrasında karar verilir. Makalelerin daha önce başka yerde yayımlanmamış olması veya başka bir yere söz verilmemesi şartı aranır. Sempozyum bildirileri, bildirilmesi, makale formatı ve içeriğine dönüştürülmek şartıyla dergide yayımlanabilir.

* Bilimsel makaleler, yayın ilkelerine göre incelendikten sonra değerlendirme için uygun bulunanlar yazar adı gizli tutularak "Kör Hakemlik" sistemi gereği en az iki hakem tarafından değerlendirilir. Hakem raporlarından biri olumlu diğeri olumsuz olduğu takdirde yazı üçüncü bir hakeme gönderilir ya da yayımlanmasına Yayın Kurulu karar verir. Hakem değerlendirme raporları beş yıl süreyle saklanır. Yazar(lar), hakem, Yayın Kurulu veya editörün eleştiri, öneri ve değerlendirmelerini dikkate alırlar. Yazarların, kendilerinden istenen düzeltmelere titizlikle ve ivedilikle uymaları ve yazının son şeklini 15 gün içinde göndermeleri beklenir. Yazar(lar)ın, katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Bu durumda nihaî karar, Yayın Kuruluna aittir.

* "Yazım Kuralları" ve "Yayın İlkeleri "ne uygun olan "Kitap Değerlendirme", "Çeviri", "Konferans/Seminer Metinleri" ve "Haber" türündeki eserlerin yayımlanıp yayımlanmayacağına Yayın Kurulu değerlendirmesine —en az iki üyenin olumlu raporuna— bağlıdır.

* Yazar(lar) yayımlanmak üzere dergiye gönderilen eserlerin telif haklarını devrettiğini onaylar ve yazıların yayın hakkını *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*'ne (kurumsal kişiliğine) devredilmiş olduğunu kabul ederler. Yazar(lar) a telif hakkı ödenmez. Reddedilen makalelerin telif hakları yazarlarına iade edilmiş sayılır ve makaleler başka bir yerde paylaşılmamak kaydıyla arşivlenmek üzere saklanır.

* Yazılar kaynak gösterilmeden kısmen veya tamamen iktibas edilmez ve başka bir yerde yayımlanamaz.

* Yazarlar, basılı ya da elektronik formatta yer alan resimler, tablolar ya da diğer her türlü içerik dâhil daha önce yayımlanmış içeriği kullanırken telif hakkı sahibinden izin almalılardır. Bu konudaki yasal, mali ve cezai sorumluluk yazarlara aittir.

* Yayımlanacak makalelerde araştırma ve yayın etiğine uyulması zorunludur.

* *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, "Açık Erişim" olarak yayımlanan bir dergidir. Bu husus aynı zamanda eser sahiplerinin "Tübitak DergiPark" tarafından belirlenen "Açık Dergi Sistemleri" kurallarını kabul ettiğini de gösterir.

* Dergide yayımlanan eserlerin yasal sorumluluğu tümüyle yazar(lar)a aittir ve eserlerde savunulan fikirler Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığının görüşünü yansıtmaz.

Hazine-i Evrak: Journal of Archive and Historical Researches

PUBLICATION GUIDELINES

* *Hazine-i Evrak Journal of Archive and Historical Researches* is a national refereed journal of the Directorate of State Archives. It is an journal published once a year. A special issue may be issued once a year.

* Purpose of the journal: Scientific researches in social and human areas based on archival documents, promotion of archive material in Türkiye and the world under different of names and administrative structures. Subjects include History and Development of Archiving, Archive Systems, Document Restoration, Digitalization Methods, Document and Archive Management in Public Administration, e-Archive Systems, Promotion of Electronic Document Management and Archiving Services etc.

* The journal includes original articles, evaluations, analyzes, promotional and translation articles, conference / seminar texts in Turkish, English and Arabic languages of national and international level.

* The articles to be published in the journal will be decided after the editorial process, editorial board and referee process. The articles should not have been published in or promised to elsewhere. The symposium memos can be published in the journal provided that they are converted into article format and content.

* Scientific articles found suitable for evaluation according to publication principles, shall be evaluated by at least two referees by keeping the author's name confidential in compliance with the "Blind Review" system.

* If one of the referee reports is positive and the other is negative, the article will be sent to a third referee or the Editorial Board decides to publish it. Referee evaluation reports will be kept for five years. The author(s) shall consider the criticism, suggestions and evaluations of the referee, editorial board or editor. Authors are expected to strictly and promptly follow the corrections requested and deliver the final version to within 15 days. If the author(s) does not agree, they have the right to appeal with their reasons. In this case, the final decision belongs to the Editorial Board.

* Articles such as Book Evaluation, Translation, Conference / Seminar Texts and News that comply with the writing rules and publication guidelines will be published depending on the evaluation of the Editorial Board - positive report of at least two members.

* The author(s) acknowledges that the copyright of the articles has been transferred to Hazine-i Evrak Journal of Archive and Historical Researches (institutional identity). No royalty payment will be made to the author(s). The copyrights of rejected articles will be deemed to be returned to their authors and the articles will be stored provided that they are not shared elsewhere.

* Articles shall not be quoted in whole or in part without being cited and published elsewhere.

* Authors must obtain permission from the copyright holder in the case of using previously published content, including images, tables, or any other content in printed or electronic format. The legal, financial and penal responsibility for this matter belongs to the authors.

* Ethics of research and publication must be followed in the articles to be published.

* *Hazine-i Evrak Journal of Archives and History Researches* is a journal published as "Open Access". This also shows that the authors accept the rules of Open Journal Systems determined by Tübitak DergiPark.

* The legal responsibility of the published works belongs entirely to the author(s) and the ideas advocated in the articles do not reflect the opinion of the Directorate of State Archives.

Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi

YAZIM KURALLARI

Makale Başlığı

Başlık 12 kelimeden fazla olmamak kaydıyla bold, normal karakterde, büyük harflerle ve Times New Roman 12 punto olacak şekilde ortalanarak yazılmalıdır. Başlığın altında Yazar(lar) ın ismi olmalı ve dipnotta (*) işaretiyle yazar(lar)ın görev yaptığı kurum ve e-posta adresleri ve ORCID ID yer almalıdır.

Öz

Özgün araştırma makalelerin başında ve makale başlığı altında çalışmanın kapsamını, amacını, ulaşılan sonuçları ve kullanılan yöntemi anlatan Türkçe ve İngilizce öz bulunmalıdır. Özde, konu kısa ve öz bir ifade ile 100-250 kelime arasında tek paragraftan oluşmalıdır. Anahtar kelimeler/Keywords sayısı en fazla 5 kelime olmalı ve öz, Türkçe ve İngilizce ayrı ayrı yazılmalıdır. Yazı tipi Times New Roman ve MS Word programında yazılmalıdır.

Geniş Özet

Makalede "Kaynakça" kısmından önce 750-1000 sözcükten oluşan bir özet bulunmalıdır. Makalenin dili Türkçe ise geniş özet İngilizce, İngilizce ise Türkçe olmalıdır. Geniş özet 11 punto büyüklüğünde ve "Times New Roman" karakteri kullanılarak yazılmış olmalı ve bu metin alt başlıklar ve alıntı içermeden hazırlanmalıdır.

Ana Metin

Makale bilgisayarda A4 boyutuna 1.15 satır aralığında ve Times New Roman yazı karakteri ile 12 puntoda yazılmalıdır. Makaleler 3000-7000 kelime (20 sayfayı geçmemelidir), kitap değerlendirmeleri 2500 ve kitap tanıtımları ise 1500 kelime civarında olmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.5 cm. boşluk bırakılmalı ve her sayfa numaralandırılmalıdır. Makalelerde Türk Dil Kurumu'nun (TDK) güncel yazım kılavuzu ve yazım kuralları esas alınmalıdır. Transkripsiyonlu metinlerde farklı fontlar kullanılabilir.

Bölüm Başlıkları

Makalenin yapısını belirlemek ve metinde düzenli bilgi aktarımını oluşturmak üzere metinde ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar büyük harfl erle; ara ve alt başlıklar ise ilk harfleri büyük olmak üzere küçük harflerle ve koyu yazılmalıdır. Paragraf aralıkları alt ve üst 6 nk olmalıdır.

Tablo, Şekil ve Resimler

Belge görüntüleri belge, tablo içermeyen bütün görüntüler (fotoğraf, plan, harita ve çizim) şekil olarak adlandırılmalıdır. Tablolar ve şekillerin başlığı ve numarası bulunmalı ve şekil, numara ve adları şeklin hemen altına ve ortalı gelecek şekilde konumlandırılmalıdır. Başlıkları Times New Roman yazı karakteri ile 11 puntoda tablo içi yazım karakteri ise Times New Roman 10 punto olmalıdır. Bütün tablo, şekil ve resim görüntüleri dijital ortamda metin ile beraber baskı tekniğine uygun çözünürlükte (300 dpi) TIFF ya da JPEG formatında olmalıdır.

Alıntılar

Alıntılar tırnak içinde verilmelidir. Beş satırı geçen alıntılar metnin sağından ve solundan 1 cm. içeride blok halinde ve 11 punto ile yazılmalıdır.

Kaynakça ve Dipnot Gösterme

Dipnotlar ve kaynakça için "*The Chicago Manual of Style Dipnot ve Kaynakça Sistemi*" esas alınmalıdır. Makalede kullanılan kaynaklar "Kaynakça" başlığı altında alfabetik soyadı sırasına göre Times New Roman yazı tipi ve 11 punto dipnot ise 9 punto olmalıdır. Dipnotlarda sadece atıfta bulunulan kaynakların bilgileri verilmelidir.

Kitap

Kaynakçada;

Soyad, Ad: Eserin Adı (*italik*), (varsa) tercüme (terc.), çeviren (çev.), hazırlayan (haz.) veya editörün (ed.) adı soyadı, eserin basıldığı yer/şehir: yayın evi, basım yılı.

1- Emecen, Feridun M.: *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2016.

2- Ahmedî: *İskender-Nâme (İnceleme-Tıpkı Basım)*, çev. Süheyl Ünver, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983.

3- *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Spor*, Karaca, Yılmaz, v.dğr., İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2019.

Dipnotta;

Ad Soyad, eserin adı (*italik*), (eserin basıldığı yer/şehir: yayın evi, basım yılı), sayfa numarası. Makalenin ikinci geçtiği yerde yazarların soyadları, eserin adı veya kısaltılmış adı ve sayfa numarası.

1- Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, (İstanbul: Kapı Yayınları, 2016), s. 85.

2- Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 86.

3- *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Spor*, Yılmaz Karaca, v.dğr., (İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2019), s. 73.

4- *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Spor*, s. 73.

Makale

Yazar(lar)ın adı soyadı, "tırnak" içinde makalenin tam adı, derginin adı (*italik*), cilt numarası (romen rakamı ile), sayı numarası, basım yılı ve sayfa numarası. Makalenin ikinci geçtiği yerde yazar(lar)ın soyadı, makalenin kısaltılmış adı ve sayfa numarası.

Kaynakçada;

1- Kütükoğlu, Mübahat S.: "Sicill-i Ahval Defterleri'ni Tamamlayan Arşiv Kayıtları", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 12 (1998), s. 141-157.

Dipnotta;

2- İshak Keskin "Türkiye İçin Bir Arşiv Kanunu Yazmak: Bir Model Önerisi", *Arşiv Dünyası*, 13 (2012), s. 5.

3- Keskin, "Türkiye İçin Bir Arşiv Kanunu Yazmak", s. 5.

Ansiklopedi Maddesi

1- Halil İnalcık, "Mehmed II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2003, XXVIII, s. 395.

2- İnalcık, "Mehmed II", s. 395.

Arşiv Belgelerinin Kullanımı

1- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Siyasi, (HR.SYS.), 907/21.

BOA, HR.SYS, 907/21.

2- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-1/1-14-6.

BCA, 30-18-1-1/1-14-6.

3- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA.), 01003692-2 (01003692-1)

CA, 01003692-2 (01003692-1)

Tez

1- Salih Değirmenci, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesi Çıldır Eyaleti'nin İdari, Siyasi, Askeri, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (1 numaralı Ahısha Şer'iyye Siciline Göre 1233-1241)*, (Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Ünivesitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Online Kaynaklar

1- http://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/mevzuat/arsivhizmetleri.pdf [Erişim tarihi: 25.12.2019]

2- https://www.ica.org/en/mission-aim-andobjectives [Erişim tarihi: 22.11.2019]

Hazine-i Evrak: Journal of Archive and Historical Researches

WRITING RULES

Title of Article

Title should be centered and written in bold, normal character, capital letters and Times New Roman 12 pt. Under the title should be the name of the author(s) and the footnote should include the institution and e-mail addresses of the author(s) and ORCID ID with (*) sign.

Abstract

At the beginning of the original research articles and under the title of the article, there should be an abstract in Turkish and English describing the scope, aim, results and method of the study. The abstract should consist of a short and concise statement as a single paragraph between 100-250 words. The maximum number of keywords should be 5 words and the abstract should be written separately in Turkish and English. The font should be Times New Roman and written in MS Word.

Extended Abstract

The Article should contain a summary of 750-1000 words before the bibliography section. If the article is in Turkish, the extended abstract should be in English and in Turkish if it is in English. The extended abstract should be prepared without subheadings and quotes and written in 11 pt. using the "Times New Roman" font.

Main Text

The Article should be written in A4 size with 1.15 line spacing and Times New Roman font in 12 pt. Articles should be between 3000-7000 words (not exceeding 20 pages), book reviews should be around 2500 and book introductions should be around 1500 words. 2.5 cm margins should be left at the edges of the page and each page should be numbered. The articles should be based on the current spelling guide and spelling rules of the Turkish Language Association (TDK). Different fonts can be used in transcribed text.

Headings

Main and subheadings can be used in the text to determine the structure of the article and regular transfer of information in the text. Main headings are in capital letters; subheadings should be written in lowercase and bold with the first letters capitalized. Paragraph spacing should be 6 nk at the top and bottom.

Tables, Figures and Pictures

Document images should be named as document, other images (photos, plans, maps and drawings) that do not contain tables should be named as figure. Tables and figures should have a title and number, and the number and names should be positioned just below the figure and centered. Headings should be Times New Roman font 11 pt and in-table writings should be Times New Roman 10 pt. All tables, figures and images should be in TIFF or JPEG format with the text in digital media with a resolution suitable for printing technique (300 dpi).

Quotation

Quotations should be placed in quotation marks. Quotations exceeding five lines should be written in font size 11 and in a block 1 cm. from the right and left of the text.

References and Footnotes

Footnotes and bibliography should be based on "The Chicago Manual of Style". References should be Times New Roman font 11 pt. and footnotes in 9 pt., in alphabetical surname order under the title of "References". Only the information of the cited sources should be provided in footnotes.

Book

In the references;

Surname, Name of the author: Title of the book (*italic*), (if available) translation, translator (trans.), edited by (ed.) veya editor (ed.) name surname, place of publication/city: publisher, year of publication.

1- Emecen, Feridun M.: *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2016.

2- Ahmedî: *İskender-Nâme (Review-Facsimile)*, trans. Süheyl Ünver, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983.

3- *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Spor*, Karaca, Yılmaz, and others, İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2019.

In Footnotes;

Name Surname of the author, title of the book (*italic*), (place of publication/city: publisher, year of publication), page number. Later on surname of the author(s), titile of the book and number of the page.

1- Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, (İstanbul: Kapı Yayınları, 2016), p. 85.

2- Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, p. 86.

3- *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Spor*, Yılmaz Karaca, and others, (İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2019), p. 73.

4- *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Spor*, p. 73.

Article

Name and the surname of the author(s) full name of the article in quotation marks, title of the journal (*italic*), volume number, serial number, year of publication and the page number. Later on surname of the author(s), short version of the article title and the page number.

In references;

1- Kütükoğlu, Mübahat S.: "Sicill-i Ahval Defterleri'ni Tamamlayan Arşiv Kayıtları", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 12 (1998), p. 141-157.

In footnotes;

2- İshak Keskin "Türkiye İçin Bir Arşiv Kanunu Yazmak: Bir Model Önerisi," *Arşiv Dünyası*, 13 (2012), p. 5.

3- Keskin, "Türkiye İçin Bir Arşiv Kanunu Yazmak", p. 5.

Encyclopedia Entries

1- Halil İnalcık, "Mehmed II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DIA)*, 2003, XXVIII, p. 395.

2- İnalcık, "Mehmed II", p. 395.

Archive Documents

1- Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives Ottoman Archives (BOA), Hariciye Nezareti Siyasi, (HR.SYS.), 907/21.

BOA, HR. SYS, 907/21.

2- Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives Republic Archives (BCA), 30-18-1-1/1-14-6.

BCA, 30-18-1-1/1-14-6.

3- Presidency of the Republic of Türkiye Archives (CA), 01003692-2 (01003692-1)

CA, 01003692-2 (01003692-1)

Thesis

1- Salih Değirmenci, *1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı Öncesi Çıldır Eyaleti'nin İdari, Siyasi, Askeri, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (1 numaralı Ahısha Şer'iyye sicilline göre 1233-1241)*, (Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Ünivesitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Online Sources

1-http://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/mevzuat/arsivhizmetleri.pdf [Erişim tarihi: 25.112.2019]

2-https://www.ica.org/en/mission-aim-andobjectives [Erişim tarihi: 22.11.2019]